

2-3 270

МОБО ЗНАВСТВО

2013

1967

.....	3
.....	18
..... « »—	39
.....	51
.....	63
..... ” ” —	100
..... ”	113
..... ”	128
.....	149
..... (.....)	163
..... : —	184
.....	201
..... ” ”	209
.....	221
.....	232

© , 2013

© , 2013

CONTENTS	Pivtorak H. P. Problems of the ethno- and glottogenesis of the Krivichi and the Ilmen Slavs as seen within the framework of the early history of the Slavonic tribes	3	
	Lukinova T. B. Ukrainian lexis: semantic changes in loan words	18	
	Luchyk V. V. «Etymological dictionary of suffixes of Ukrainian» as a new stage in Slavic comparative studies	39	
	Chernysh T. O. Word family approach to the study of synonymy in common Slavonic	51	
	Taranenko O. O. The Ukrainian western diaspora language and modern language situation in Ukraine	40	
	Yermolenko S. Ya., Moisiienko A. K., Hnatiuk L. P. T. Shevchenko's lingual creativity in Slavic perception in the 19-th–21-st centuries	100	
	Pryskoka O. V., Franchuk V. Yu. Kyiv heritage in the literary monuments of the Grand Duchy of Lithuania	113	
	Britsyn V. M., Mozgunov V. V. Cognitive theory of modality in anthropocentric paradigm of language description	128	
	Radzievska T. V. Discourse aspects of the Ukrainian Language dynamics in the context of active linguistic processes in the Slavonic world	149	
	Azhniuk B. M. Language status in the Slavic sociolinguistic terminology	163	
	Danylenko L. I. Czech paremia fund: cultural and historical sources and development trends	184	
	Shevchenko L. L. The new testament conceptology	201	
	Lyubchenko T. P., Shevchenko I. V., Shyrokov K. V. Grammatical lexicographical systems with the flectional and agglutinative component of inflection	209	
	Shyshkin V. I. Language as an essential constituent part of nation-building	221	
	<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td>Viktor Volodymyrovych Martynov</td></tr></table>	Viktor Volodymyrovych Martynov	232
Viktor Volodymyrovych Martynov			

ПРОБЛЕМИ ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗУ КРИВИЧІВ ТА НОВГОРОДСЬКИХ СЛОВЕНІВ У КОНТЕКСТІ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті висвітлюється походження східнослов'янських племен кривичів та новгородських словенів на підставі лінгвістичних, археологічних, історичних, антропологічних, етнографічних та інших свідчень. Комплексне використання сучасних досягнень суспільних наук підтверджує давню гіпотезу вчених про те, що предками зазначених племен були не наддніпр'янські, а західні слов'яни з Південної Балтики.

Ключові слова: ареал, глотогенез, діалектні риси, етногенез, західні слов'яни, комплексний підхід, кривичі, новгородські словени, східні слов'яни.

В історії східнослов'янських союзів племен раннього середньовіччя кривичам і новгородським словенам належить особливе місце. Від самого початку свого буття вони відрізнялися від інших матеріальною і духовною культурою, мовленням, укладом життя, побутом, звичаями і, вірогідно, ментальністю. Чи були вони все ж таки частиною єдиного східнослов'янського етномовного простору, а їхні своєрідні особливості спричинилися переважно географічними чинниками (тобто периферійністю й істотною віддаленістю від східнослов'янського епіцентру — Середньої Наддніпряниці), чи вони, можливо, переселилися на північ Східної Європи з якогось іншого регіону (наприклад, із західного ареалу прабатьківщини слов'ян — з Південної Балтики), — у славістиці впродовж уже двох століть ведеться жвава дискусія, до якої часто домішується й політика.

Звичайно, етно- і глотогенез кривичів та новгородських словенів — це проблема насамперед російської історії, але вона має прямий стосунок і до білорусів та українців. Постійну увагу білоруських дослідників у досить значній історичній ретроспективі привертала полоцькі та смоленські кривичі як етнічна основа формування північно-східного ареалу білоруської народності. Українські ж медієвісти вважали (і, мабуть, вважають) віддалених від праукраїнських земель кривичів та словенів вихідцями з Наддніпряниці та суміжних ареалів, рання історія яких нібито цілком ясна і зрозуміла, через що фактично нею не переймалися й спеціально не досліджували. Проте проблема походження цих племен і взаємини їх із сусідніми етносами дуже важлива й для історії України. Адже від з'ясування реальних історичних зв'язків найпівнічнішої гілки східних слов'ян з норманами й південно-балтійськими слов'янами залежить об'єктивне розв'язання так званої норманської проблеми, а відтак і походження норманських князів, які, вірогідно, наприкінці IX ст. з'явилися в Новгороді, а потім і в Києві, започаткувавши тут династію Рюриковичів.

За традиційними уявленнями, які сформувалися в російській історіографії протягом багатьох десятиліть, східнослов'янський етномовний простір — це історично зумовлена гомогенна єдність, центр якої незмінно містився на Середній Наддніпрянщині (Київ та Київщина), а віддалені від нього верхньонаддніпрянські й північні окраїни сприймаються як типова периферія. Саме з цих позицій більшість дослідників пояснює локальні діалектизми кривичів і новгородських словенів та їхніх предків: на крайній північній периферії давні (деякі ще праслов'янські) мовні особливості нібито законсервувалися й стали периферійними архаїзмами. Це логічно впливає і з поширеного серед лінгвістів переконання, що архаїзми краще зберігаються переважно на мовній периферії, а інновації виникають у центрі мовного простору. Проте мовні факти переконливо свідчать про протилежне й повністю спростовують це необґрунтоване твердження.

Думку про центр мовного простору як ареал виникнення інновацій, як відомо, уперше висловив засновник неолінгвістичного напрямку в мовознавстві італійський лінгвіст, професор Туринського університету Маттео Бартолі ще в 20-х роках минулого століття. Оскільки він мав репутацію серйозного дослідника, його висновок безапеляційно сприйняла більшість філологів та істориків, а цей постулат ще й донині вважається майже аксіомою. Проте останнім часом цей міф почав розвіюватися. Відносно недавно відомий польський лінгвіст Вітольд Маньчак, засумнівавшись у слушності цього загальноприйнятого постулату Бартолі, перевіряв його на значно ширшому матеріалі й дійшов висновку, що італійський мовознавець не мав рації¹.

Помилковість висновку М. Бартолі про локалізацію архаїзмів та інновацій очевидна й на матеріалі східнослов'янських мов. Зокрема, загальновідомо, що українська мова, яка виникла в ареалі східної частини прабатьківщини слов'ян (тобто в центрі східнослов'янського етномовного простору), майже в незмінному вигляді успадкувала з праслов'янської мови значну частину своєї морфологічної структури (особливо в галузі словозміни), тоді як морфології інших східнослов'янських мов (периферійних) зазнали значних змін і перетворень під впливом різних мовних субстратів, контактів з іншими мовами, а відтак — і внаслідок еволюції внутрішніх законів розвитку цих мов. Отже, для об'єктивного висвітлення історії кривичів та новгородських словенів підходи, запропоновані М. Бартолі й широко сприйняті в лінгвістичному середовищі, непродуктивні й неприйнятні.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає припущення, що поширилося серед частини дослідників з другої половини XVIII ст., про участь в етно- і глотогенезі слов'ян у північному ареалі Східної Європи західних слов'ян з Південної Балтики. Але цю тезу поки що не вдалося ні переконливо довести, ні аргументовано спростувати.

Можливість генетичного зв'язку предків кривичів та новгородських словенів із західнослов'янським ареалом більшість дослідників відкидають апіорі, бо це руйнує їхню майже аксіоматичну переконаність у монолітності східнослов'янського етномовного простору, через що така можливість вважається катего-

¹ *Mańczak W.* Archaizmy peryferyczne // *Problemy językoznawstwa ogólnego.* — Wrocław, 1996. — S. 178–182; див. також: *Mańczak W.* Rzekoma archaiczność dialektu Kaszubskiego // *Slavia Occidentalis*, 50. — 1993. — S. 105–112; *Mańczak W.* O pochodzeniu i dialekcie Kaszubów. — Gdańsk, 2002. — S. 31; *Mańczak W.* Problème fondamental de la linguistique critères de vérité // *Folia Linguistica Historica.* — 1992. — T. 12. — S. 147–157; *Mańczak W.* Językoznawstwo oparte nie na wierze w niepomylność autorytetów, ale na statystyce // *Ze wspomnień polskich językoznawców.* — Łask, 2010. — S. 39.

рично неприйнятною: навіть обережні припущення про гетерогенне походження східних слов'ян чомусь сприймаються як непатріотичні, майже як образа чи навіть як ідеологічна диверсія. А де переважають емоції, там не діють жодні аргументи. Потрібні незаперечні й переконливі факти. Мовознавство їх не має, отже, довести або заперечити щось в етно- і глотогенетичних дослідженнях дописемного періоду лише лінгвістичними методами практично неможливо.

Суто лінгвістичні глотогенетичні побудови мають той істотний недолік, що вони не локалізуються в просторі й часі, тобто не дають відповіді на питання: *де саме й коли* відбувалися ті мовні зміни й перетворення, які лінгвісти так переконливо вибудували у відносно хронологічній послідовності.

Локалізацію суспільних процесів і явищ у просторі й часі дають інші суспільні науки — історія, археологія, антропологія, частково етнологія та фольклористика, серед яких особливо багатий фактичний матеріал збирала археологія. Проте й вона має свій недолік: знайдені рештки матеріальних культур «німі», вони не засвідчують, кому саме належали і якими мовами розмовляли племена, представлені різними археологічними культурами. Напрошується цілком логічний висновок: для встановлення об'єктивної історичної істини слід об'єднати зусилля мовознавців та археологів, спільними зусиллями знівелювати недоліки обох наук і вийти на якісно новий рівень наукових пошуків та узагальнень. Але нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів з проблем слов'янського етно- і глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням².

Необхідність використання в дослідженні етногенезу слов'ян наукових досягнень різних суспільних наук не раз констатували й археологи. Зокрема, М. І. Артамонов визнавав, що «в питаннях походження й стародавньої історії слов'ян ще багато неясного, здогадного, спірного. У цій галузі необхідна тривала наполеглива праця представників різних галузей знання: і мовознавців, і археологів, і істориків, і етнографів, і антропологів. Тільки шляхом допитливих досліджень усієї сукупності наявних даних... можна упоратися з цією складною й важкою, але водночас і дуже важливою проблемою»³.

Після відомої лінгвістичної дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, за півстоліття з'явилася велика кількість праць різного рівня й наукової вартості, в яких серед іншого порушувалися й окремі питання східнослов'янського глотогенезу, зокрема історичної діалектології східнослов'янських мов. Ці дослідження сприяли нагромадженню фактичного матеріалу на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях і готували науковий ґрунт для узагальнювальних праць. Зрідка дослідники порушували в них і питання про необхідність комплексного підходу до вивчення етногенетичних проблем.

Від 70-х років ХХ ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку в усе ширших колах східнослов'янських, насамперед російських, лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними ли-

² *Королюк В. Д.* К исследованию в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 7–8, 18.

³ *Артамонов М. И.* Происхождение славян.— Ленинград, 1950.— С. 51.

ше тоді, коли розкритий не тільки механізм мовних змін, а й умови, в яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь»⁴. А ці завдання у свою чергу зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти і всебічно охарактеризувати не тільки конкретний хід історії в її далеких глибинах, а й початок історичного життя сучасних народностей і націй»⁵.

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині існують сприятливі умови не лише через достатню базу фактичних даних, а й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, слід, проте, пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності.

У деяких історичних та археологічних працях, зокрема з елементами комплексного підходу (В. Б. Вілінбахов, Д. К. Зеленін, В. В. Сєдов, Г. О. Хабургаєв, В. В. Фомін та ін.), своєрідні мовні особливості й специфічні риси матеріальної та духовної культури кривичів і новгородських словенів пов'язуються з відповідними явищами в культурі південнобалтійських слов'ян, а отже, підтримується багатовікова гіпотеза про західнослов'янське походження цих літописних племен або принаймні про певну участь у східнослов'янському етно- і глотогенезі також і західних слов'ян. Протівники такого припущення нарікають на те, що ця «фантастична гіпотеза», яка «не залишила скільки-небудь помітного сліду в науці про слов'янський етногенез», «ще приваблює деяких сучасних істориків»⁶. Проте слід зазначити, що останнім часом вона приваблює не лише істориків, а й філологів⁷. Вірогідною й перспективною вона видається й автору цих рядків. Усвідомлюючи можливість (чи навіть неминучість) звинувачень у тому, що він відроджує нібито стару, фантастичну, хибну, непродуктивну, антинаукову, шкідливу і т. ін. гіпотезу, все ж таки вважаємо, що для її відродження нині є всі підстави. Як сказав знаменитий російський антрополог В. П. Алексєєв, «щоб воскресити старі гіпотези, треба мати для цього вагомі підстави, але коли вони є, відродження старої гіпотези неминуче, проте воскресє вона на новому фундаменті, в новому одязі... свіжих фактів»⁸. Стосовно проблеми етно- і глотогенезу кривичів та новгородських словен такий фундамент створили нові праці з історії, археології, палеогеографії, лінгвістики та інших наукових галузей, які в сукупності дають достатній обсяг фактичного матеріалу для подальшого розгляду й підтвердження чи спростування існуючих гіпотез.

⁴ Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Историко-диалектол. очерк.— Ленинград, 1972.— С. 8.

⁵ Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 3.

⁶ Філін Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 44.

⁷ Див., зокрема: Склярєнко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимол. дослідження.— К., 2006.— 119 с.

⁸ Алексєєв В. П. В поисках предков.— М., 1972.— С. 297.

Пропонована стаття становить фрагмент значно глибшого дослідження, яке з часом має бути опубліковане окремою монографією.

В історіографії проблеми етно- і глотогенезу східних слов'ян привертає увагу насамперед те, що прихильники теорії про історичну гомогенність східнослов'янського етномовного простору чомусь ігнорують (чи не знають?, чи не хочуть знати?) ту загальновідому істину, що східна частина давньої прабатьківщини слов'ян в останній період існування праслов'янської етномовної спільності (середина I тис. н. е.) займала порівняно незначну територію й обмежувалася на заході Карпатами, на півночі — Прип'яттю та Десною, на сході — басейном нижніх течій лівих приток Середнього Дніпра (Сули, Псла та Воркли), на півдні — зоною степів. Освоєння північніших територій Східноєвропейської рівнини відбувалося повільно й нерівномірно.

Міграція слов'янських племен із Середньої Наддніпряни (можливо, під натиском сарматів) на північний схід розпочалася з I ст. н. е., і розселилися вони по лівих притоках Дніпра на рідко заселених землях з переважаючим на той час балтійським населенням, зливаючись із балтами й рідше — асимілюючи їх⁹. На рубежі I–II ст. слов'янський вплив поширився на басейни Десни, Сожа та могилівську течію Дніпра, а в II–III ст. слов'яни з'являються і в басейні Верхньої Оки¹⁰.

Розселення слов'янських племен на верхньонаддніпрянських та верхньоокських землях спочатку не внесло докорінних змін у місцеву етномовну ситуацію. Ці племена, як правило, зазнавали асиміляції з боку балтів і, таким чином, поповнювали балтійське населення цього краю. Лише з появою нових міграційних потоків співвідношення слов'ян і балтів поступово стало змінюватися.

На автохтонних балтійських землях балти й слов'яни жили черезсмужно або й змішано, у чому виявилася своєрідність слов'янської колонізації південно-східного балтійського ареалу. Досить тривала (протягом кількох століть) і переважно мирна міграція слов'ян у середовище балтів, їх постійне сусідство на величезних територіях з рухомими межами в тотожних природно-географічних і схожих суспільно-економічних умовах спричинилися до неминучого взаємопроникнення і взаємозбагачення слов'янської та місцевої культур і, без сумніву, до активної ролі балтійського субстрату в слов'янському етно- і глотогенезі в цьому ареалі, тобто до того глибокого й багатогранного вияву балто-слов'янських взаємовпливів, що за умов військово-насильницької колонізації був би неможливий.

У третій чверті I тис. н. е. слов'яни освоїли Верхню Наддніпрянину і лише наприкінці тисячоліття досягли Чудського та Ладозького озер, проникли в басейн Західної Двіни, на лівобережжя Верхнього Німану й освоїли Волго-Окське межиріччя¹¹. Натомість археологічні матеріали засвідчують, що найдавніше слов'янське населення на півночі Східної Європи з'явилося значно раніше, ніж

⁹ Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности.— Ленинград, 1974.— С. 9.

¹⁰ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 244, карта 9; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 270; Никонов В. А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика).— М., 1968.— С. 201; Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности.— С. 9.

¹¹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Ленинград, 1966.— С. 246, 270, 302–305.

переселенці з півдня досягли того ареалу. Адже пам'ятки безперечно слов'янської культури в цьому регіоні фіксуються, починаючи з VI і VII ст. (культури довгих курганів і круглих новгородських сопок), тобто на два століття раніше, ніж елементи слов'янської культури проникли на територію Наддніння та Верхньої Наддніпрянщини¹². Наявність протягом понад два століття між кривичами-словенами і наддніпрянськими слов'янами досить широкої зони, заселеної балтійськими та фіно-угорськими (або змішаними зі слов'янами) племенами, є вагомим свідченням на користь припущення про генетичний зв'язок найдавнішого слов'янського населення північної Русі з південною Балтикою (з приморськими районами сучасної Польщі та Німеччини).

Південно-балтійські слов'янські племена (полаби, пруси, лютичі, ободрити та ін.) чітко виділяються вже з середини I тис. н. е. у північно-західній частині слов'янського ареалу від південного узбережжя Балтійського моря до межиріччя Одеру та Ельби й засвідчені в VI ст. готським істориком Іорданом під назвою *венеди*, що генетично були пов'язані, очевидно, з пшеворською культурою¹³.

Як свідчать археологічні джерела, слов'янські племена розселилися на південному узбережжі Балтійського моря, зокрема й на острові Рюген, не пізніше другої половини VI ст.¹⁴ Жителі цього острова дістали від нього й свою назву, яка в різних історичних джерелах засвідчена варіантами *Rugi, Rugini, Rugiani, Ruiani, Ruani, Runi, Rani, Rutheni*, тобто руги, ругіни, ругіяни, ружани, руяни, рени, рани, рутени¹⁵. У творах німецьких письменників XII ст. Ебона (1151–1152 pp.) та Герборда (1159 р.) руги острова Рюген названі рутенами (*Rutheni*), тобто русами, а сам острів — Рутенією (*Ruthenia*), тобто Русією¹⁶. Вони здавна привертали увагу як мандрівників, так і професійних істориків, оскільки самі природні умови змушували острівне населення бути добрими мореплавцями.

Руги рано заявили про себе своєю активністю (зокрема, нападами на сусідніх прусів), були досить войовничими¹⁷. Як відзначає Й. Херрман, «морські дружинники рюгенських слов'ян або піші раті ободритів наводили жах на жителів Ютландії, данських і шведських островів»¹⁸. Наявність плавучих засобів і зручні морські шляхи створювали для помор'ян сприятливі умови й великі можливості для військових походів, пізнавальних подорожей та налагодження торгівлі з близькими й далекими землями. Не цуралися вони й звичайного в ті часи морського розбою. Цілком логічно припустити, що приморським слов'янам ніщо не заважало вже протягом VI–VII ст. досить швидко не тільки освоїти південні береги Балтійського моря, але й просунутися далеко на схід та північ, принаймні аж до Фінської затоки, відкриваючи для себе нові малолюдні землі з багатою

¹² Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970.— С. 105; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. Ред. Б. А. Рыбаков.— М., 1982.— С. 58.

¹³ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 64–65, 71; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 133–142.

¹⁴ Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 338.

¹⁵ Склярченко В. Г. Знач. праця.— С. 13.

¹⁶ Докладніше див.: там же.— С. 13–14.

¹⁷ Таку рису вони, найвірогідніше, успадкували від кельтів, які, на думку А. Г. Кузьміна, взяли участь в етнічному формуванні прибалтійських слов'ян. У цьому регіоні кельти перейшли на слов'янську мову, але справили великий вплив на культуру слов'ян. Сама назва *рутени* (руси) на означення ругів походить від назви кельтського племені *rutheni* (Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории.— 1974.— № 11.— С. 66, 81, 83).

¹⁸ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 8.

природою й спокійним кліматом, а сміливцям — відважитися на переїзд туди для постійного життя.

Завзяті критики ідеї про генетичну спорідненість предків історичних кривичів та новгородських словенів з прибалтійськими західними слов'янами висувають як один з основних аргументів те, що для міграції цих слов'ян аж на такі далекі відстані в невідомі краї не було жодних вагомих причин. На перший погляд нібито це й справді так. Навіть асиміляторський наступ чисельніших, сильніших і досить агресивних германських племен навряд чи змушував цілі слов'янські общини зриватися з предковичних насиджених місць і шукати чи то порятунку від лиха, чи то примарного щастя на далеких і чужих землях. Проте такі причини все ж таки були, і зумовлювалися вони не людською діяльністю, а самою природою — зміною клімату.

Як відзначають дослідники, клімат істотно впливав на життя людей протягом усієї історії розвитку цивілізації. Його зміни в багатьох випадках ставали причиною злету або занепаду культур цілих націй і держав, зокрема й розвитку та загибелі деяких цивілізацій в Африці та на Близькому Сході ¹⁹.

Кліматичні катаклізми трагічно позначилися й на історії народів ранньосередньовічної Європи в першій половині I тис. н. е. В історичній літературі західноєвропейських дослідників ця проблема висвітлена досить повно, проте їхні праці радянська історіографія оминала з відомих ідеологічних причин, і лише відносно недавно деякі з них використав В. В. Седов у фундаментальному дослідженні про ранню історію слов'ян ²⁰ та в пізніших статтях, опублікованих в історичній періодиці.

За свідченням кліматологів, у перші чотири століття н. е. Середня Європа була квітучим краєм з м'яким і помірно вологим кліматом, сприятливим для сільськогосподарської діяльності ²¹. Помітно зростала чисельність населення, підвищувалася культура хліборобства, удосконалювалося ремесло, поживлялися зв'язки з Римською імперією. Проте вже наприкінці IV ст. ситуація стала різко змінюватися. Європу охопило похолодання. На рубежі IV–V ст. великі морози досягли навіть Візантії. Ще холоднішою стала середина V ст. За свідченням деяких писемних джерел, особливо холодні й тривалі зими з лютими морозами були в 441–442 рр. та в 442–443 рр., коли спостерігалися найнижчі температури за останні 2 тис. років.

Через тривалі холоди й надмірну кількість опадів різко зросла зволоженість землі, помітно піднявся рівень води в річках та озерах, затопилися заплавні луки, піднялися ґрунтові води, виникли нові болота, а Балтійське море поглинуло значну частину суходолу. Величезні масиви колись родючої землі стали непридатними для хліборобства.

Таким було й майже все VI ст., протягом якого писемні джерела засвідчили пість незвично холодних зим, коли навіть птахи замерзали на льоту. Часті й по-

¹⁹ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— М., 1988.— С. 3, 4.

²⁰ Седов В. В. Славяне в древности.— М., 1994.— 344 с.

²¹ Серед наведених В. В. Седовим джерел про кліматичні особливості в Європі в I тис. н. е. найбільш інформативні: Die Slawen in Deutschland. Geschichte und kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert.— Berlin, 1970; Lamb H. H. Climate: Present, Past and Future.— London; Methuen, 1977.— Vol. 2; Climate and History. Studies in past climatas and their impact on Man.— Cambridge, 1981; Lamb H. H. Climate. History and the modern world.— London; New York, 1982.

тужні зливи спричинилися до великих і тривалих повеней, особливо катастрофічних у 586–590-х роках. Було враження, що настає новий потоп.

Подібна ситуація склалася і в багатьох регіонах Балтійського ареалу, зокрема в північних районах Німеччини та в басейнах Вісли, Одера й Ельби. Особливо постраждала від повеней та перезволоження ґрунтів низовинна Середня Надвіслянщина, заселена переважно слов'янами.

Катастрофічно несприятливі умови для життя й продуктивного господарювання створилися в цьому регіоні не тільки через надмірні опади й руйнівні повені, а й через деякі суспільні чинники. Переселення через кліматичні катаклізми тевтонів та інших германських племен з високорозвиненим ремеслом на інші території, нашествия азіатських орд, крах Римської імперії спричинилися до занепаду ремісничих металургійних та гончарних центрів, що негативно вплинуло на культуру землеробства. Стало не вистачати сільськогосподарського реманенту. Хлібороби не мали своїх ковалів, ювелірів, гончарів, а налагодити виготовлення хоч би найнеобхідніших знарядь праці та побутових виробів у домашніх умовах було неможливо.

Несприятливі кліматичні та суспільні умови для життя й господарювання стали причиною масової міграції населення з цього регіону. Численні поселення, що існували тут за римських часів, перетворилися на суцільні пустки²². Куди саме переселялися прибалтійські слов'яни, достеменно не відомо, і встановити це за наявними історичними, археологічними та іншими джерелами досить складно. Вірогідно, що якась його частина влилася в міграційні потоки так званого великого переселення народів у IV–VII ст. Проте є досить вагомі підстави вважати, що основна маса переселенців із Середньої Вісли та суміжних територій спрямувалася на північний захід. Про це може свідчити відзначена В. В. Седовим за археологічними знахідками поява саме в цей час нового населення в лісовій зоні Східноєвропейської рівнини неподалік від Балтійського моря в ареалі майбутніх Новгородщини та Псковщини²³.

Найпершими переселенцями на нові землі, найвірогідніше, були західні слов'яни (можливо, за деякою участю й інших етнічних груп — західних балтів та частини германців) із Середньої Надвіслянщини. Звідти вони повільно просувалися досить широкою смугою через Мазурський край, середню течію Німана, басейн Неріса — Вілії й далі на північний схід та схід, оминаючи непрохідні лісові масиви в Середньому Надбужжі та Верхній Надніманщині²⁴. Певна частина середньонадвіслянського населення осіла в басейні Неріса — Вілії на землях, зайнятих балтами (можливо, й серед цих переселенців переважали західні балти), проте більшість просунулася далі — аж до Валдайської височини.

²² Характеристику кліматичної ситуації в Європі у середині I тис. н. е. подаємо за працями: Седов В. В. Славяне в древности.— С. 296–298; Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— С. 208–209.

²³ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— С. 209.

²⁴ Цей маршрут встановили незалежно один від одного В. В. Седов на археологічному матеріалі — картографії знахідок предметів провінційно-римських типів (зокрема, В-подібних рифлених пряжок, дуже поширених у матеріальній культурі середньоевропейського населення) та Ю. Удольф на основі топонімічних матеріалів (див.: Седов В. В. Освоение славянами лесной полосы Русской равнины // Седов В. В. Древнерусская народность : Историко-археол. исслед.— М., 1999.— С. 115; Udolph J. Die Landname der Ostslaven in Lichte der Namenforschung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.— Wiesbaden, 1981.— Bd 29.— S. 321–336; Udolph J. Kritisches und Antikritisches zur Bedeutung slavischer Gewässernamen für die Ethnogenese der Slaven // Ztschr. für Slavische Philologie.— Heidelberg, 1985.— Bd 45. H. 1.— S. 33–57), що надає цій гіпотезі великого ступеня вірогідності.

На середину I тис. н. е. великі маси середньонадвіслянських переселенців з'явилися в лісовій зоні Східноєвропейської рівнини в басейні р. Великої, Псковського озера, р. Ловаті, південніше від оз. Ільмень та між Псковським озером і середньою течією р. Лути на землях, рідко заселених прибалтійсько-фінськими племенами. Ці племена належали до культури текстильної кераміки, вели збиральницький спосіб господарювання і, найвірогідніше, ховали померлих за обрядом кремації, а її залишки зсипали на рівній ґрунтовій поверхні в спеціальних місцях, позначених каменями. З приходом середньонадвіслянського населення культура текстильної кераміки в цьому ареалі зникає і з'являється нова — культура псковських довгих курганів.

Поховальні пам'ятки надвіслянських слов'ян з можливими домішками інших племен — довгі кургани являли собою невисокі, проте досить довгі (від 10–12 до 100 м і більше) насипи, в різних місцях яких хоронили попіл кремованих померлих. Вважається, що цей обряд виник у переселенців уже на Псковсько-Новгородській землі, а не був принесений з їхньої прабатьківщини, через що в деяких дослідників виникли сумніви щодо належності довгих курганів саме слов'янам. Проте знайдений у них різноманітний інвентар (основна маса кераміки, В-подібні рифлені пряжки тощо) має аналогії в синхронних старожитностях Надвіслянщини та в середньоевропейських матеріалах, тобто там, звідки прибули ці племена.

«Відносячи культуру псковських довгих курганів до слов'янського етносу, слід мати на увазі, що в складі населення, яке залишило ці пам'ятки, були не лише слов'яни, а й балти, котрі прийшли разом з ними, а також місцеві прибалтійські фіни. На перших порах населення культури псковських довгих курганів було етнічно строкатим, але слов'янський етнічний компонент виявився активнішим і зрештою неслов'янські елементи були слов'янізовані...»²⁵.

Звертають на себе увагу топографічні особливості місцевостей розселення середньоевропейських прибульців на нових землях: маючи негативний досвід життя на заливних низинах, найперші поселенці будували житла й споруджували довгі кургани на віддалених від води сухих, високих ділянках, недосяжних для повеней. Проте повені вже їх майже не турбували. Як відомо з палеогеографічних досліджень, наприкінці VI — на початку VII ст. у Європі, зокрема й на півночі Східноєвропейської рівнини, настало потепління. Середньорічні температури повітря значно підвищилися, кількість опадів зменшилася до комфортної норми, знизилися рівні озер та річок, ґрунти стали сухішими й придатнішими для землеробства.

Живучи в лісовому Псковсько-Ільменському регіоні, хліборобське населення мусило готувати землю для сільськогосподарських робіт підсічно-вогняним способом, тобто випалюванням дерев на значних площах. Додатком до сільського господарювання було полювання та рибальство, збирання дарів лісу тощо²⁶.

Слов'янські й слов'янізовані племена культури довгих курганів стали етнічними предками історичних кривичів. Як припускає В. В. Седов, кривичами первісно могло називатися одне з етноплемінних утворень праслов'янського періоду,

²⁵ Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 215.

²⁶ Наведені відомості про міграцію західнослов'янського населення на північ Східної Європи подаємо переважно за працями: Седов В. В. Славяне в древности.— С. 296–304; Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 208–216, 240–242; Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 113–127, 158–165.

які осіли на ільменсько-псковській землі, а етнонім *кривичі*, на думку дослідників, походить від імені ватажка Крива²⁷.

На рубежі VII і VIII ст. частина псковських кривичів, очевидно, під натиском ільменських словенів, які зайняли значну територію кривицького ареалу, просунулися на південь — у північні райони Полоцького Наддвіння та Смоленської Наддніпряниці. Їхні довгі кургани дещо відрізняються від аналогічних псковських через те, що в етнології слов'янського населення Псковщини та Полоцько-Смоленського регіону взяли участь різні неслов'янські етноси. Тому полоцько-смоленські кривичі виділяються в окрему етнографічну групу східних слов'ян²⁸. Проте чіткої межі між псковськими й смоленсько-полоцькими землями тривалий час не було. Пасмо ізоглос, яке розмежувало південнопсковські говірки та північно-східний діалект білоруської мови, сформувалося аж у період Великого князівства Литовського²⁹.

Шукати щастя на нових землях через несприятливі кліматичні умови були змушені й західні слов'яни південного узбережжя Балтики. Маючи досить розвинену морську інфраструктуру, вони, на відміну від середньонадвіслянських слов'ян, приблизно в той самий час (наприкінці IV ст.) прибули в Ладозький край найлегшим, найзручнішим, найкоротшим і найекономнішим морським шляхом. До того ж доступ з моря до Ладозького озера тоді був досить простим, бо воно сприймалося як продовження Фінської затоки, з якою його з'єднувала в декілька разів ширша від нинішньої р. Нева³⁰.

Найхарактерніша особливість матеріальної культури південнобалтійських слов'ян у північному ареалі Східної Європи — це поховальні круглі сопки різної величини й діаметру, які сконцентровані переважно в басейні озера Ільмень (понад 70 %) та на прилеглих землях у верхів'ях річок Луги, Плюси, у басейні Мологи. Нечисленні сопки трапляються також у басейні річок Великої та Західної Двіни³¹. Саме в цих місцях зосереджені найкращі, найродючіші, а тому й найпривабливіші для орного хліборобства землі. Знайдені наральники в найдавніших культурних шарах Старої Ладogi та Новгородa не залишають сумнівів у тому, що основним заняттям населення культури круглих сопок було землеробство, а кістковий матеріал із сопок засвідчує й наявність у них домашнього тваринництва. Це населення стало основою літописно засвідчених ільменських, або новгородських, словенів.

Зв'язок найдавнішого слов'янського населення Новгородської землі з південнобалтійськими слов'янами підтверджується численними етнографічними та лінгвістичними матеріалами, що їх зібтали дослідники впродовж багатьох десятиліть.

Як засвідчують археологічні розкопки, західнослов'янські прибульці з південного узбережжя Балтійського моря, пам'ятаючи свої поневіряння через над-

²⁷ Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 127.

²⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 92–104; Седов В. В. Длинные курганы кривичей // Археология СССР. Свод археологических источников.— М., 1974.— С. 32; Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 228–230; Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 140–143.

²⁹ Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии.— М., 1949.— С. 230–234; Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров.— М., 1970.— С. 445–452.

³⁰ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь // Slavia Occidentalis.— 1962.— Т. 22.— С. 273–274; див. також: Иностранцев А. А. Доисторический человек каменного века побережья Ладозского озера.— СПб., 1882.— С. 239; Нежиховский Р. А. Река Нева.— Ленинград, 1977.— С. 26–27.

³¹ Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 237.

мірні зливи й часті повені на своїй батьківщині, у нових умовах осідали, як і предки кривичів, на височинних місцях, віддалених від потенційно небезпечних рік та водоймищ, але в плануванні своїх поселень дотримувалися звичайної західнослов'янської («венедської») традиції: селище будувалося за принципом кружалка, тобто в центрі села містилася незабудована площа, навколо якої у формі підкови — хати одна повз одну фасадами до площі, але під'їзди до них були ззаду. Отже, проїзної дороги через площу не було. Посеред неї могло височіти старе гіллясте дерево або декілька дерев, під які селяни сходилися на збори³². Саме такий тип забудови селищ був характерний для східної (слов'янської) частини м. Мекленбурга та для слов'янських селищ по р. Лабі³³. Вельми показовим є й те, що в ранніх шарах археологічного Новгорода знайдено кераміку, яка має аналогію також лише в Мекленбурзі. Проте звідти було завезено не готовий посуд, а лише традиції й технологію його виготовлення, бо, як переконливо довела Г. П. Смирнова, найдавніша новгородська кераміка виготовлена з місцевої глини³⁴.

На рубежі VII–VIII ст. у зв'язку з появою Балтійсько-Волзького торговельного шляху виникло м. Ладога й відразу ж стало центром високорозвиненої культури, «започаткованої десь в іншому місці й штучно перенесеної на береги Волхова»³⁵. У найдавніших житлових комплексах цього міста серед усього іншого археологи знайшли численні зразки посуду біконічної форми з більшим чи меншим заломом плічок, а також кераміку з різноманітними варіаціями штампованого орнаменту. Ці типи керамічного посуду аналогічні відповідним ранньослов'янським знахідкам середини I тисячоліття н. е. на території західних слов'ян між Віслою, Одером та Ельбою³⁶.

У стародавніх житлових комплексах Північної Русі, в курганах та інших могильниках знайдено багато побутово-ужиткових речей (ножів, орнаментованих рогових гребенів, гребінців, кістяних виробів, деякі сільськогосподарські знаряддя праці тощо), які мають прямі аналогії з археологічними матеріалами на землях західних слов'ян. Пояснювати це тільки торговельними зв'язками південнобалтійських слов'ян з ладозько-ільменським регіоном недостатньо, бо побутові предмети не тільки завозили в цей регіон у процесі торгівлі, а й виготовляли на місці, про що свідчать знайдені в Старій Ладозі заготовки для гребенів³⁷. Як відзначав С. О. Геденов, «західнослов'янським началом проникнуте все домашнє новгородське життя. Новгородські місцевості мають західні назви: Волоотово, Пруська вулиця, Боркова, Біскупля, Іворова... Характер новгородської вольниці й торговельної знаті той самий, що й поморський; характер віча..., вічового устрою й вічового ступеню подібний до деталей; однакова будова й князівського двору»³⁸.

³² Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 259.

³³ Зеленин Д. К. О происхождении северновеликорусов Великого Новгорода // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— М., 1954.— № 6.— С. 77. *Niederle L. Život starých slovanů.*— Praha, 1921.— Díl. 3. Sv. 1.— S. 190.

³⁴ Смирнова Г. П. О трех группах новгородской керамики X — начала XI веков // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— М., 1974.— Вып. 139.— С. 17–22.

³⁵ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 279; Равдоникас В. И. Старая Ладога // Сов. археология.— 1949.— Т. 11.— С. 6; Равдоникас В. И. Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. // Крат. сообщ. Ин-та истории матер. культуры.— 1951.— Т. 41.— С. 343.

³⁶ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 263.

³⁷ Там же.— С. 264–265.

³⁸ Геденов С. А. Варяги и Русь.— М., 2004.— С. 259, 260.

Археологічні та історичні свідчення про істотну участь західних слов'ян з Південної Балтики в етно- і глотогенезі кривичів та льменських словенів повністю підтверджуються й лінгвістичними матеріалами.

Значний шар лексики та деякі фонетичні риси західнослов'янського походження в давньоруських писемних пам'ятках XI–XII ст. («Повчання Володимира Мономаха», «Слові Данила Заточника», «Слові о полку Ігоревім»), у Лаврентіївському, Троїцькому Іпатіївському та Новгородському літописах) виділив ще в другій половині XIX ст. відомий російський історик і філолог С. О. Геденов. На його думку, давньорусько-західнослов'янські лексичні паралелі та інші особливості свідчать про ранні тісні контакти Русі (насамперед північної) із західними слов'янами³⁹. Через півстоліття після нього історик М. М. Петровський, досліджуючи Перший новгородський літопис, відзначив і виділив деякі фонетичні, синтаксичні та лексичні «новгородизми», які «так чи інакше можуть бути зближені із західнослов'янськими лінгвістичними особливостями»⁴⁰: *сторovýй* «здоровий», *нѣлза*, *подъвегли*, *чоломь*, *обрина* і под., деякі топоніми, власні імена *Варфоломей*, *Микула*, *Ян*, *Матей*, *Домаш* і демінутивні на *-ята* і *-хно*: *Петрята*, *Гюррята*, *Смехно*, *Прохно*, *Жирохно* та ін. Проте найдостовірніший фактичний матеріал про давній новгородський діалект дали відкриті пізніше численні новгородські берестяні грамоти. На основі їх усебічного аналізу, а також інших писемних пам'яток та сучасних діалектологічних даних А. А. Залізняка реконструював найхарактерніші особливості цього діалекту⁴¹.

Унікальна наукова цінність новгородських берестяних грамот полягає в тому, що вони засвідчили живу народну мову XI–XII та пізніших століть. Її діалектні особливості найкраще відображені не в пізніх, а в найдавніших грамотах, що може свідчити про наявність тих діалектизмів ще в мові найранішого слов'янського населення на півночі Східної Європи.

Серед діалектних рис ранніх берестяних грамот XI–XII ст. привертають увагу насамперед ті, що не засвідчені в будь-яких інших східнослов'янських говорах і єднають ці риси із західнослов'янським мовним ареалом:

1. Повна відсутність так званої другої палаталізації приголосних (зміни *г*, *к*, *х* на *(д)з'*, *ц'*, *с'* типу *(з)вѣздѣкъ* «звіздки», *хѣръ* «сірий», *хѣри* «сірі», *кѣль* «цілий», *кѣль* «цілі») у берестяних грамотах XI–XII ст. Цілком очевидно, що предки кривичів відділилися від основного праслов'янського етномовного ареалу ще до цієї палаталізації. Оскільки, на думку дослідників, вона завершилася не пізніше середини I тис. н. е.⁴², можна констатувати, що південнобалтійські слов'яни могли з'явитися в Прильменському регіоні принаймні вже в другій половині IV ст., що збігається з часом появи там перших довгих курганів.

2. Відсутність ефекту другої палаталізації в сполученнях **gv*, **kv* перед голосними переднього ряду *ѣ*, *і*, *ь* (*зѣзда* «звізда», *кѣѣт* «цвіт» та ін.).

3. Збереження фонем *х* в основі *вѣх-* (*вѣхо* «все», *вѣхого*, *вѣхѣ*, *вѣхѣмь*, *кѣ вѣхемо вамо*), в якій не виявилася дія так званої третьої палаталізації приголос-

³⁹ Там же.— С. 237–265.

⁴⁰ Петровский Н. М. О новгородских словенях // Извест. отд. рус. яз. и словесности Рос. акад. наук. 1920 г.— Пг., 1922.— Т. 25.— С. 370–384.

⁴¹ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект.— 2-е изд., перераб.— М., 2004.— 869 с.

⁴² Т. Лер-Сплавінський вважав, що друга палаталізація приголосних відбувалася в II–IV ст. (*Lehr-Splawinski T. Próba datowania tzw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Warszawa, 1955.— Т. 1.— S. 382*), а Ф. П. Філін відносив її до III–V ст. (*Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Ленинград, 1962.— С. 106*).

них. Цю особливість дослідники також пов'язують із західнослов'янськими говорами⁴³.

4. Збереження, як і в західнослов'янських мовах, проривного елемента в праслов'янських сполученнях *dl, *tl у вигляді гл, кл: *жерегло, жагло, мочигло* «болото», *клец* «лящ», яке має прямі відповідники в західнослов'янських мовах (п. діал. *kleszcz*, нлуж. *klešč*, ч. *dlešec, dlešt'* тощо).

5. Збіг приголосних ц і ч (цокання) і (меншою мірою) ч і ц (чокання): *хоцоу, лоуцьшаго, ко цюди, цьто, цетыри, бес пецали; сорок лисичь, заволочкое* і т. ін. Крім цього, в північнокривичьких говорах розвинулося також змішування з' — ж' та с' — ш'. Воно відображене лише в кількох берестяних грамотах (*здуци* «чекаючи», *ризи* «рижий», *мезень* «межень») ⁴⁴, але широко засвідчене в псковських пам'ятках XII–XIII ст.: *вразду, здати, зеланиє, горсее, когоздо, пригвоздєнь, прилѣзно, оукрасениє, усопсая, покази, васими, неоутесима, показеть; искушьна, въжлюблєнии, донєши, вєшь дєнь, вшю силу, звожди, осталошь, помажати, въ ужашє, телєшьныя* і т. ін.

6. Переважання в ранніх берестяних грамотах XI — початку XII ст. західнослов'янського закінчення *-ови* в давальному відмінку однини власних імен і термінів спорідненості типу *мужеви, Михалеви* і т. ін.

Розглянувши ці та деякі інші діалектні особливості, відображені в новгородських берестяних грамотах та в інших пам'ятках, А. А. Залізник виділив в окрему («північну, точніше, північно-західну») групу діалектів, яка «включає польський, північнولهїтські, лужицькі та північнокривичький. При цьому північнокривичький діалект у низці відношень виявляється найархаїчнішим представником усієї групи (що пов'язано з раннім відривом його носіїв від споріднених племен)» ⁴⁵.

Про походження кривичів від західних слов'ян свідчить і гідронімія. Як встановила Г. П. Смолицька, у російських народних говірках у басейнах річок Оки та Мокші, на Верхній Наддніпрянщині тощо відомі великі словотвірні гнізда гідронімів від коренів *сит-*, *трост-* і *рогоз-*: річки *Ситенка, Ситинка, Ситка, Ситовка, Ситниця*, оз. *Ситное* та ін.; *Тросенка, Тросянка, Трасна, Тросна, Тростянка, Тростєнка* та ін.; *Рогозна, Рогожня, Рогосна, Рогожа (Рогожка)* і т. ін. Як виявилось, майже тотожні гідроніми фіксуються на правобережжі переважно середньої та нижньої течії Вісли: *Sitanka, Sietnica, Sietniczanka, Sitnica, Sitno* і т. ін.; *Trzciana, Trzcинica, Trzcianka, Trzcieniec, Trzcianek* і т. ін.; річки *Rogoźna*, оз. *Rogozińskie, Rogoźne, Rogoźnik, Rogoźniczek* і т. ін. ⁴⁶ Як відзначає дослідниця, до лінгвістичної інформації, яку дає гідронімія і топонімія, доцільно залучати також географічні терміни на позначення водних об'єктів, форми рельєфу тощо й лексику з господарської діяльності. Зокрема, лише в ареалі найбільшої концентрації псковських довгих курганів, тобто в місцях, найраніше заселених слов'янами, засвідчено досить поширений термін з коренем *тереб-* від *терєбить* на позначення певного способу розчищення лісу під оранку або під

⁴³ Залізник А. А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации. — М., 1988. — С. 166.

⁴⁴ Залізник А. А. Древненовгородский диалект. — С. 48, 52.

⁴⁵ Залізник А. А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения... — С. 176.

⁴⁶ Смолицькая Г. П. Некоторые лексические ареалы (по данным гидронимии) // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. — М., 1974. — С. 173–176.

житло. Ця сама лексика характерна й для Середньої та Верхньої Надвіслянщини, а також засвідчена в Чехії та Словаччині ⁴⁷.

Деякі новгородсько-псковсько-польські паралелі в гідронімії басейнів Ільменського та Псковського озер відзначила Р. А. Агеева. Зокрема, вона встановила, що гідроніми типу оз. *Вельго* на Псковщині й подібні назви в сусідніх ареалах можна зіставити з численними гідронімами басейну Вісли: р. *Wielga*, болото *Wielgi Rów*, оз. *Wielgie Gluche* та ін., утвореними від прикметника *wielgi*, уживаного в польській мові паралельно з *wielki* «великий» ⁴⁸.

Вагомий внесок у дослідження племінних діалектів північного ареалу Східної Європи зробив С. Л. Ніколаєв ⁴⁹. Усупереч багатьом прихильникам погляду на своєрідні фонетичні риси кривицького діалекту як на релікти периферійних праслов'янських мовних особливостей, законсервованих в окраїнному північному ареалі, він наголошує на тому, що ці риси «об'єднують кривицькі діалекти з лехітськими й протиставляють їх усім іншим східнослов'янським. Ці риси жодним чином не можуть бути розцінені як «периферійні архаїзми» східнослов'янського континууму, а, навпаки, повинні вважатися пережитками того стану, коли кривицький племінний діалект, ще не увійшовши в близький контакт з іншими майбутніми східнослов'янськими племінними діалектами й не зачеплений спільнослов'янськими конвергентними процесами, являв собою особливий пізньопраслов'янський діалект, який разом з північними західнослов'янськими діалектами входив у єдиний лінгвогеографічний ареал» ⁵⁰.

Як відомо, полоцькі та смоленські кривичі стали основою північно-східного ареалу білоруського етносу, а кривицькі діалектні риси були істотною частиною визначальних особливостей раннього північно-східного діалекту білоруської мови. За визнанням Р. І. Аванесова, «полоцько-вітебська північ Білорусі в минулому була тісно пов'язана з Псковським і Новгородським краєм», а «північно-східний (полоцько-вітебський) діалект білоруської мови і смоленський діалект становили єдине ціле білоруського північно-східного типу. Цей діалект з невеликими місцевими варіантами був поширений на всій великій Смоленській і Полоцькій землях» ⁵¹.

Пізніше суто кривицькі риси в північно-східному діалекті білоруської мови поступово нівелювалися. Нині лише на обмеженій території північної Білорусі (на північ і південний захід від Вітебська) виділяються говірки з рисами, характерними й для псковських говірок російської мови, проте за низкою істотних рис північно-східний діалект білоруської мови зближується зі смоленським діалектом, який у зв'язку з певними історичними умовами увійшов до складу російської мови ⁵².

Нівеляція діалектних рис давніх кривицьких діалектів і розподіл їхніх ареалів між різними східнослов'янськими мовами значною мірою затемнили їх первісну історію. Але їхнє західнослов'янське походження, встановлюване за

⁴⁷ Там же.— С. 178.

⁴⁸ Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации.— М., 1989.— С. 158–159.

⁴⁹ Николаев С. Л. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. 1. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986.— М., 1988.— С. 115–154; 1987.— М., 1988.— С. 115–154; Николаев С. Л. К истории племенного диалекта кривичей // Сов. славяноведение.— 1990.— № 4.— С. 53–63.

⁵⁰ Николаев С. Л. К истории племенного диалекта кривичей.— С. 62.

⁵¹ Аванесаў Р. І. Групоўка дыялектаў беларускай мовы // Нарысы па беларускай дыялекталогіі.— Мінск, 1964.— С. 397.

⁵² Там же.

комплексом достовірних історичних, археологічних та мовних джерел, безсумнівне. Припущуване деякими дослідниками раннє розселення предків кривичів, як і ільменських (новгородських) словенів з наддніпрянського півдня, історично неможливе через несприятливу для цього локалізацію південних східнослов'янських племен, відділених від північних ареалів Східноєвропейської рівнини балтами та фіно-уграми, не дало б наявного членування східнослов'янського етномовного простору. Адже гадані вихідці з Наддніпрянщини не змогли б настільки втратити свої праслов'янські етнічні та мовні особливості, щоб на нових землях набути нової етномовної якості. Крім того, у разі південного походження предків кривичів та ільменських словенів зовсім неможливими були б і відзначаювані майже всіма дослідниками ті своєрідні етномовні риси, що еднають їх із західними слов'янами Надвіслянщини та Південної Балтики.

H. P. PIVTORAK

PROBLEMS OF THE ETHNO- AND GLOTTOGENESIS OF THE KRIVICHI AND THE ILMEN SLAVS AS SEEN WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EARLY HISTORY OF THE SLAVONIC TRIBES

In the studies of ethno- and glottogenesis of the East Slavs, the traditional opinion still prevails which considers the ethnic base of the East Slavonic area homogeneous. According to this view, the East Slavonic tribes settled in this area, gradually migrating in one direction alone, from the south (i.e. from the Polissia and the Dnieper region) to the north, moving as far as the Novgorod and Pskov regions. The marked resemblance between some local features of both the material and spiritual culture of the Krivichi and the Ilmen Slavs as well as their dialects, on one hand, and those of the Baltic Western Slavs, on the other, are generally assessed as resulting from trade and cultural links. As to the possible participation of the West Slavs in populating the northern part of the present-day European Russia and north-western Byelorussia, it is refuted by most linguists as well as some archaeologists. This theory leaves not quite accounted for the dialectal differentiation of the East Slavonic area, in particular the reasons underlying the emergence of the North Russian dialect and also the partition of the Byelorussian dialectal area into two dialects, the Northeast and the Southwest ones, with the transition dialects' belt extending from the north-east to the south-west. However, results of newest archaeological research furnish a sufficient evidence to consider the West Slavs of the South Baltic region the ancestors of the Krivichi and the Ilmen Slavs. And yet, archaeological data are «speechless», i. e. they cannot be interpreted in linguistic terms, and therefore are regarded as inconclusive by linguists. In his paper the author for the first time employs an integrated approach to ethnogenetic problems of this region, drawing on archaeological, linguistic, historical, anthropological and other sources which complement each other, compensating in this way for their insufficiency. Using results obtained by modern researchers from various branches of humanities, this integrated approach corroborates the old hypothesis that the ancestors of the said tribes were the Western Slavs of the South Baltic region rather than the Dnieper region Slavs.

Key words: area, glottogenesis, dialect features, ethnogenesis, the Western Slavs, integrated approach, the Krivichi, the Ilmen Slavs, the Eastern Slavs.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА: СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛОВАХ

Одним з найважливіших проявів і наслідків мовної взаємодії є запозичення лексичних елементів. У лексиці української мови десятки тисяч слів запозичені в різний час і з різних мов. Запозичалися й запозичаються нині переважно іменники — назви предметів і понять, терміни різних галузей науки й техніки, і, як наслідок, запозичені слова на українському ґрунті не виявляють схильності до значних семантичних змін, здебільшого семантичні трансформації відбувалися в мові-джерелі.

Ключові слова: слов'янські мови, семантика, етимологія, первинне значення, антропоніми.

Багатоаспектна комплексна проблема взаємодії мов та її складника лексичних запозичень — хронологія та джерела останніх, їхні причини та наслідки, зміни формальні й семантичні здавна були і є актуальними для мовознавства всіх розвинутих країн. У наш бурхливий час її актуальність незрівнянно підвищилася через нинішній могутній процес розширення й зміцнення всебічних — економічних, політичних, культурних міжнародних — контактів, небачене досі тісне міжнаціональне співробітництво, через швидкий розвиток науки й техніки, виникнення великої кількості нових понять в усіх сферах людського життя. Міжнародні контакти набрали нині глобального характеру, отже, зростають і масштаби конвергенції мов.

Різноманітні питання, пов'язані із взаємодією мов, зокрема із запозиченням лексики, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі й українських. Загальні теоретичні питання висвітлювали в своїх працях Л. А. Булаховський, В. М. Русанівський і К. К. Цілуйко, В. В. Акуленко, А. О. Білецький, Ю. О. Жлуктенко¹ та ін.

Відзначалися змішаний характер мов світу, роль схрещення в мовному розвитку, співвідношення диференціації й інтеграції як типових процесів мовного життя, особливості й наслідки двомовності, різний ступінь проникності для сторонніх впливів різних рівнів мови, різні шляхи запозичення мовних елементів, зокрема лексичних, і т. ін. Л. А. Булаховський висунув і обґрунтував важливу те-

¹ *Булаховський Л. А.* Виникнення і розвиток літературних мов // *Вибрані праці* : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 321–470; див. також: *Нариси з загального мовознавства.*— 2-е вид.— К., 1959.— С. 114–138; *Русанівський В. М., Цілуйко К. К.* Типи мовних контактів і методи їх вивчення // *Методологічні питання мовознавства.*— К., 1966.— С. 134–145; *Акуленко В. В.* Существует ли интернациональная лексика? // *Вопр. языкознания.*— 1961.— № 3.— С. 60–68; *Белецький А. А.* Об интернационализмах // *Білецький А. О.* *Вибрані праці.*— К., 2012.— С. 184–202; *Жлуктенко Ю. О.* Мовні контакти.— К., 1966.— 135 с.; *Жлуктенко Ю. А.* Лингвистические аспекты двуязычия.— К., 1974.— 176 с.

зу про те, що широка й усебічна взаємодія літературних мов — одна з головних закономірностей їхнього розвитку².

Численні лексичні запозичення з окремих мов-джерел аналізувалися в дослідженнях І. В. Шаровольського, Д. Шелудька, А. П. Непокупного, Г. П. Їжакевич, О. М. Рота, П. М. Лизанця, А. П. Критенка, О. Д. Пономарева, С. П. Гриценко³ та багатьох інших.

Нині Україна має свій «Етимологічний словник української мови»⁴, у якому зібрано велику кількість слів як літературної мови, так і діалектних. Його завдання — коротко визначити походження слів; вони подаються в словнику гніздами споріднених утворень, і коментується лише одне з них — реєстрове, як правило, непохідне.

Поряд з питомими словами висвітлюється походження й слів запозичених. Їх у сучасній українській мові десятки тисяч. Починаючи з найдавніших часів, і слов'янські племена, з яких згодом сформувався український народ, і українці упродовж усієї своєї історії жили й продовжують жити в оточенні багатьох споріднених і неспоріднених племен і народів, з якими доводилося й доводиться спілкуватись упродовж сотень, а то й тисяч років. Свій внесок у розширення кола запозичених елементів у лексичному складі української мови зробили й переселенці з різних країн на терени України — росіяни, поляки, чехи, болгари, німці, угорці та ін. Запозичені в різний час слова продовжують жити в українській мові, нерідко змінюючись і фонетично, і семантично. Семантичні зміни можна простежити ще в мові-джерелі, найдавнішу семантику допомагають встановити також відповідники в споріднених мовах.

Давні запозичення фіксуються ще з праслов'янських і навіть з індоєвропейських часів — з мов неіндоєвропейських племен, частково середземноморського ареалу.

Так, слово *родзінка*, відоме кільком європейським мовам (польській, німецькій, французькій), зводиться до лат. *racētus* «виноградне гроно, виноградна гілка, лоза», нар.-лат. **racītus* «т. с.», що є, як припускається, доіндоєвропейським субстратним словом⁵; *тур* (зоол.) < псл. **turь*, також здавна вживане в багатьох індоєвропейських мовах (латинській, грецькій, авестійській, готській та ін.), вважається залишком доіндоєвропейського субстрату; розглядалося як запозичене з фіно-угорських псл. **šcirь* «пацюк» (удм. *шыр* «миша», фін. *hiiri* «т. с.»).

Не є питомими слов'янськими, хоча й запозичені значно пізніше й через посередництво інших мов, слова *ба́ня* «лазня» (через посередництво народнола-

² Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 460 та ін.

³ Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові // Записки Київського Інституту народної освіти. — 1926–1927. — Ч. 1–2. — С. 75–82; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. — К., 1931. — № 1. — С. 1–60; Непокупний А. П. Ареальні аспекти балтославянських мовних зв'язків у слов'янській мові. — К., 1964. — 168 с.; Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. — К., 1969. — 504 с.; Рот О. М. Проблеми інтерлінгвістики і фіно-угорсько-слов'янські мовні контакти найдавнішого періоду. — Мовознавство. — 1971. — № 4. — С. 16–27; Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. — Будапешт, 1976. — 683 с.; Критенко А. П. Грецькі елементи в українській мові / Мовознавство. — 1973. — № 2. — С. 28–35; Пономарів О. Д. Лексика грецького походження в українській мові. — К., 2005. — 127 с.; Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст. — К., 2011. — 367 с.

⁴ Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.

⁵ Глибшу етимологію й літературу про наведені в цій статті слова див.: Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.

тинської мови запозичено з грецької, де βαλανεύιον «т. с.» є словом неясного походження, можливо, пов'язане з давніми мовами середземноморських племен), ботанічна назва *лілія* (також через лат. *lilium* «т. с.» і грецьку походить із якоїсь східної середземноморської мови; не виключено, що джерелом є єгипетська), слово *лѳотос* (запозичене з латинської, що, як і грецьке, є, можливо, середземноморським словом невідомого походження), *м'ята* (через посередництво германських мов запозичене з латинської, де, як і в грецькій, походить з якоїсь доіндоєвропейської мови середземноморського ареалу), *олія* (запозичене з латинської або грецької мови), разом з вірм. *ewl* «т. с.» зводяться до невідомого середземноморського джерела, *фіалка* (запозичене з німецької мови і походить з лат. *viola*, що, як і грецьке відповідне слово, пов'язується з якоюсь давньою середземноморською мовою) та ін.

Далекі від слов'ян і географічно, і семантично поняття позначають запозичені через європейські та інші мови єгипетські слова *фараон* «цар Стародавнього Єгипту» (через гр. Φαραώ(ν) «т. с.» від єг. *per-o(3)* «палац»), *піраміда* (також через гр. πύραμις, род. відм. πύραμιδος, можливо, зводиться до єг. **primar* «піраміда»), *оазис* (єгипетське або коптське, пор. копт. *ouahe* «оазис»), *зінопоміам* — можливо, неточна грецька калька єг. *pehemout* «т. с.»), буквально «водяна тварина».

Усі наведені вище слова є переважно назвами рослин, тварин, якихось конкретних, предметних реалій і, незважаючи на те, що є дуже давніми, досі вживаються без істотних семантичних змін, хоча, наприклад, в укр. *родзінка* «зіюминка» значення звузилося порівняно з лат. *rasētus* «виноградне гроно, виноградна гілка» (правда, в сучасній українській, як, очевидно, і в деяких інших слов'янських мовах, значення слова *родзінка* знову розширилося — його вживають у метафоричних висловах, коли йдеться про якусь особливо яскраву або важливу ідею чи думку, пор. і рос. *изюминка*), а в псл. **šcurь* «пацюк» значення дещо змінилося порівняно з давнішим фіно-уг. «миша».

Прослідками колишніх контактів індоєвропейців з давніми цивілізаціями є слова *барвар*, запозичене слов'янами з грецької; для гр. βάρβαρος «чужинець; грубий, жорстокий» припускається походження з шумеро-вавилонського джерела: звуконаслідувальне редушліковане шумер. *barbar* «чужинець», семіто-вавилонське *barbaru* «чужий»; *урбанізм* — через фр. *urbanisme* сходять до лат. *urbānus* «міський», похідного від *urbs* (род. відм. *urbis*) «місто; місто Рим», яке вважається запозиченим через етруське посередництво з шумерської мови (шумер. *urru* «місто»), та ін.

Більших семантичних змін зазнало слово *пан*, що, як припускається, запозичене в праслов'янську (псл. діал. **gъpanь*) з давньоіранських мов. Для давньоіранської реконструюється **gu-rāna-* / **gau-rāna-* «коров'ячий пастух, охоронець скоту», що складається з основ іран. *gau-* «корова, бик, велика рогата худоба» і *rāna-* «захист, охорона, сторожа», похідної від **rā-* «берегти, захищати». Сучасне значення розвинулося протягом багатьох століть із давнього, пов'язаного зі скотарством іранських племен.

Із пізньоскіфсько-сарматського джерела запозичене в давньоруські діалекти слово **xata* «сільський будинок», споріднене з іран. *kad* «будинок», авест. *kata-* «кімната, хижа» (прикладні переходи початкового *k > x* засвідчені в осетинській та інших східноіранських мовах); давнім запозиченням з іранських мов є назва одягу *шаровари* — цей одяг можна бачити на зображеннях скіфів.

Окремий шар давньої лексики в українській мові, як і в інших слов'янських, становлять гебраїзми, що з'явилися разом із християнством; прийшли, в основному, через грецьку та старослов'янську (церковнослов'янську) мови. Це насам-

перед антропоніми: біблійні *Ада́м* (гебр. *Ādām* від іменника *ādām* «людина»), *Є́ва* (гебр. *Ḥavvā*, пов'язане з *ḥayyā* «жива» і далі з *ḥayyūt* «життя»), а також *А́да* (гебр. *ʾAdhā* походить від іменника *ʾadhā* «прикраса, краса»), *Іва́н* (гебр. *Jōhānān*, власне «Ягве (бог) змилювався») — та ін.; пор. також *алілу́я* «хвала Богу» (вигук у кінці молитви) — від гебр. *hallelū jāh* «хваліть Йогову», *ма́нна* — від араам. *mannā* «небесна манна», спорідненого з гебр. *mān* «небесний дар, їжа», *ме́сія* — від араам. *mēšīḥā* «помазаник» з гебр. *māšīʿh* «помазаний», пов'язаного з *māšāḥ* «він помазав» прасемітського походження, *ра́бин* з гр. ραββί зводиться до гебр. *rabbī* «вчителю мій» — від *rabh* «голова, господар, великий», *се́міти* — від гебр. *šēm*, імені одного з трьох синів Ноя, буквально «знатне ім'я, слава», *субо́та* від араам. *šabbatā* або гебр. *šabbāt* «відпочинок, свято». У цих словах також в основному зберігається найдавніше їхнє значення, хоча в деяких етимологія засвідчує певні семантичні зсуви ще в старі часи, пор. пов'язану з давнім ритуалом метафоричність слова *ме́сія* «помазаний» або розширення семантики в слові *се́міти*.

Здавна найближчими сусідами слов'ян були германці. Отже, не дивно, що германізми запозичалися ще в праслов'янські часи. Давніми германізмами є слова *князь* (псл. **kъnędzъ* з шгерм. **kuningaz* або гот. **kuninggs*, днн. *kuning*, похідних від *kuni* «рід») і *король* (псл. **korľь*) — від імені Карла Великого (768–814 рр.), днн. *Karl*. У давньоруську мову з давньоскандинавської (давньоісландської) були запозичені імена *Ігор* (дісл. *Ingvarr* — від назви давньоісландського бога *Ingwi* та іменника *varr* «заступник, захисник»), *Оле́г* (дісл. *Helgi*) та *О́льга* (дісл. *Helga*), пов'язані з *heilagr* «святий».

Висловлювалися гіпотези про германське походження таких слів, як *смот* (днн. *scat* «монета, майно», нвн. *Schatz* «скарб»), *ху́жа* (шгерм. **hūsa* «укриття, захист», нім. *Haus* «дім, помешкання», англ. *house* «т. с.»), *хліб* (герм. **hlaiba-* «хліб», гот. *hlaifs*, дангл. *hlāf* «т. с.») та ін. Оскільки у слов'ян головним багатством була худоба, германське слово відповідно звузило своє значення; *ху́жа* продовжує й досі позначати вбоге помешкання, тоді як для цивілізованого житла нині вживається давнє іє. *дім* або пізніше *будіно́к* (полонізм, що пов'язується з свн. *būden* «будувати»). Серед інших висувалася гіпотеза про запозичення з германських мов псл. **tjudь* / **tudь* «чужий» (пор. герм. **Beudō-* «народ», гот. *Biuda* «т. с.») та псл. **(j)avorь* «явір» (днн. *āhorn* «клен»).

Давнім германізмом є також слово *це́рква*: псл. **cьrku*, род. відм. **cьrkъve*; гот. **kyrikō* «церква», днн. *chirihha*, дангл. *cirice* «т. с.» виводяться з гр. κυρικόν (οἰκίον) «Господній (дім)»; дещо пізніше з'явився у слов'ян германізм *бу́ква* (пізньопсл. **buku* «літера», **bukъvi* «письмо») — пор. гот. *bōka* (< **bōkō*) «буква», *bōkōs* (мн.) «письмо, книжка, документ, грамота», днн. *buoh* «книжка», н. *Buch* «т. с.», пов'язані з назвою бука в германських мовах (гот. *bōka*, дісл. *bōk* і т. ін.), оскільки на букових дощечках у германців накреслювалися письмена.

Готська мова є джерелом для псл. **bljudo*, **bljudь* «блюдо» (гот. *biuþs*, род. відм. *biudis* «стіл, блюдо», пов'язане з *biudan* «пропонувати, давати»); як запозичення з готської мови (гот. *stikls* «келих», споріднене з днн. *stechal* «т. с.»), первісно «ріг») розглядається також слово *склю* (псл. **stьklo* «т. с.»), яке далі задовільної етимології не має — від назви конкретного предмета слово розширило своє значення на слов'янському ґрунті до абстрактнішої назви матеріалу, з якого предмет виготовлено.

До франкської мови сходять давні запозичені слова *ба́шута* — через посередництво чеської (можливо, також польської), італійської й пізньолатинської

мов — з франк. **bastjan* «обплітати тином»; *бутон* — через фр. *bouton* «пуп'янок» < ст. *bot* «кінець; удар», пов'язане з франк. **bōtan* «бити»; *гараж* — через рос. *гараж*, фр. *garage* «т. с.» від франк. **warōn* «берегти»; для *суп* < фр. *soupe* «суп, юшка» від галлороманського *supra* «приправлене», **suppare* «приправляти» припускається запозичення з германських, зокрема з франкської мови. Предметна слов'янська назва *баўта* пов'язується з давнім процесом виготовлення примітивних виробів у германців, а *бутон* — через значення «кінець» (гілки) — з «удар», «бити»; сучасне *гараж* «приміщення для автомашин» — із загальним франкським «берегти», а конкретне *суп* — із так само досить конкретним «приправляти».

Через посередництво германців до слов'ян потрапили деякі давні назви з мов кельтських племен. Такими є, зокрема, слова *броня*, *волх*, *ліки*, *лот*, *поштáмт* та ін.: псл. **br̥n̥ja* походить від гот. *brunjo* «броня, панцир, лати», двн. *brunja*, *brunna* «т. с.», дангл. *brunnia* «нагрудник», що запозичені з кельтських мов; гот. **walhs*, двн. *walah*, *walh*, свн. *walch* «чужинець, кельт, романець» > псл. **volx* «представник романських народів» походять з кельтського етноніма *Volcae*; гот. *lēkeis* «лікар», *lēkinōn* «лікувати», двн. *lāchinōn* «т. с.», звідки укр. *лік*, *ліки*, зіставляються з кельтським дірл. *līaig*, род. відм. *lēga* «лікар»; гол. *lood*, що є джерелом укр. *лот* «прилад для вимірювання глибини моря, річки», вважається запозиченням (так само, як і свн. *lōt*, нвн. *Lot* «т. с.») з кельтських мов; це стосується і застарілого терміна укр. *лот* «одиниця маси (ваги)» з нім. *Lot* «грузило, лот; міра ваги» < свн. *lot* «свинець; міра ваги, відлита із свинцю» < пгерм. *lauda* «свинець для паяння», що також є кельтським. У запозиченому з німецької мови складному утворенні *поштáмт* (нім. *Postamt* складається з *Post* «пошта» та *Amt* «посада, установа») друга частина пов'язується з давньокельтським *ambacti* «слуги», буквально «ті, що рухаються навколо (пана)».

Посередниками при проникненні давніх кельтських слів у слов'янські мови, зокрема в українську, могли бути не тільки германські, а й романські мови. Так, з французької мови запозичене слово *васáл*: фр. *vassal* «т. с.» < слат. *vassallus*, яке пов'язане з *vassus* «слуга», що є словом кельтського (галльського) походження (дбрет. *uvas*, брет. *gewaz* «слуга», кімр., корн. *gwaz* «юнак, слуга»); термін *ланцét* також з французької, де *lancette* утворене від *lance* «спис, піка» < лат. *lancea* «т. с.», для якого припускається кельтське походження. Назва одягу *мáнтія* і споріднені з нею *мáнта*, *мантíлья*, *мантó* сходять до лат. *mantia* «плащ», що є, можливо, кельтським словом; так само для лат. *sarra* «рід головного убору», з яким пов'язується старе запозичення укр. *шáпка*, можливе кельтське джерело.

Як видно з наведених мовних фактів, значення українських слів близькі до значень давніх кельтських, які є переважно словами культурної сфери.

Вплив кельтів на германські племена був у давнину дуже інтенсивним. Історичні, археологічні свідчення цього відсутні, але велика кількість лексичних запозичень недвозначно промовляє про трагічні для германців обставини. «Німецька мова, — зазначав О. Брюкнер, — доводить те, про що в історії панує мертве мовчання: колись кельт панував над германцем... Ряд найважливіших слів, невіддільних від німецької мови, але запозичених від кельтів, доводить колишню перевагу військову, державну, соціальну, що належала кельтам ще близько VI ст. до нашої ери... Кельтській аристократії ми зобов'язані винаходом мила, якого не знав старожитній світ, набиванням перин та ковдр гусячим пухом, полюванням із соколом. Навіть сама назва германців кельтського походження»⁶.

⁶ Brückner O. Walka o język.— Lwów, 1917.— S. 151–152.

Через латинську ввійшли в європейські мови етруські слова (етруски ще в середині останнього тисячоліття до н. е. займали Апеннінський півострів, поки їх звідти не витіснили римляни): сучасний термін *антена* запозичений (через французьку) з латинської, де означав «рейка», можливо, з етруської мови; *вулкан* також є латинізмом; лат. *Vulcānus* «бог вогню і ковальської справи» походить з етруської; *палац* — лат. *palātium* первісно означало резиденцію Августа на Палатинському пагорбі в Римі; назва центрального з семи римських пагорбів *Palātium* вважається словом етруського походження і пов'язується з іменем італійського бога скотарства *Palēs*; *персона* — запозичено з латинської, де *persōna* «маска; роль; особа» виникло з етрус. *persu* «маскована постать», первісно назва бога чи демона, що приймав душі померлих; *серветка* — через польську мову запозичено з французької, де *serviette* «серветка» пов'язане з *servir* «служити; користуватися; подавати на стіл», що походить від лат. *servīre* «служити» і далі від *servus* «слуга, раб», запозиченого з етруської мови (з лат. *servus* «слуга» пов'язані також споріднені *сервант*, *сервіз*, *сервіс*); *церемонія* — від лат. *caerimōnia* (*caeremōnia*) «благочиння, побожність, культовий обряд», первісно обряд, що його виконували етруські жерці в м. Цера (лат. *Caere*, поблизу Рима).

Як і кельтські, етруські за походженням слова належали здебільшого до культурної сфери. У наведених прикладах впадає в око їхній зв'язок із власними іменами, що лягли в їх основу: *вулкан* — від імені бога вогню і ковальської справи, *палац* — від назви пагорба і далі від імені бога скотарства, *персона* — від назви бога чи демона, *церемонія* — від назви міста, де виконувався певний обряд; існує також легенда про походження лат. *servīre* «служити» від імені етруського принца *Serv(us)*, полоненого римлянами і змушеного їм прислужувати.

Про високу культуру етрусків може свідчити, серед іншого, той факт, що латинський алфавіт був запозичений римлянами у греків через посередництво етрусків.

Запозичення з германських мов, зокрема з готської, франкської, а також з кельтських, з етруської відбивають давні західні впливи на слов'ян, гебраїська ж разом з арабською та тюркськими свідчать про роль східного світу.

Виняткове значення для розвитку науки й культури в Європі, для всього ходу сучасної цивілізації мало виникнення математики як науки про кількість, засновану на десятковій системі чисел, внутрішній організації числового ряду, позиційному позначенні числа. Батьківщиною десяткової системи вважається Індія. Пам'ятки, починаючи з V століття н. е., засвідчують високу арифметичну культуру індійських учених, які вміли оперувати не лише цілими числами, а й дробами (хоча китайці оперували й дробами, і від'ємними числами ще в II ст. н. е.). Математичні знання індусів запозичили араби. У поширенні цих знань у Європі вирішальну роль відіграв написаний у IX ст. трактат середньоазіатського вченого Мохаммеда аль-Хорезмі (787–850 рр.). Після перекладу цього трактату з арабської на латинську (в XII ст.) європейським ученим стали відомі й індійська десяткова система чисел, і позиційний їх запис (коли величина залежить не тільки безпосередньо від зображення цифри, а й від її місця в запису), і операції з ними — додавання, віднімання, множення, ділення, добування квадратного кореня. Через цей трактат були запозичені також сучасні цифри (вони й досі називаються арабськими, насправді ж походять з Індії), хоча в офіційних паперах у Європі ще в XIII ст. дозволялися лише римські цифри; у східних слов'ян останні вийшли з ужитку лише в часи після Петра I.

З арабського трактату Мохаммеда аль-Хорезмі «Al-ğabr wa'l-muqābala» («Відновлення й протиставлення») через слат. *algebra* поширилася назва розділу математики *алгебра*, а від частини імені автора трактату *аль-Хорезмі* утворено поширений нині інтернаціональний термін *алгоритм*.

Висока арабська вченість, пов'язана з індійською (навіть лінгвістичні праці арабських учених дають привід припустити вплив на них індійської мовознавчої традиції), поширювалася в європейських країнах через мавританські університети в Іспанії — в Толедо, Севільї, Гренаді. Саме в них з'явилися в латинській мові, а з неї потрапили в інші, у тому числі в українську, арабські слова *алкоголь*, *алхімія*, *ар'я́н*, *ісла́м*, *казна́*, *Кора́н*, *мечеть*, *паранджа́*, *султа́н*, а також *хаба́р*, *харч*, *шуба*, *щє́рба* та ін.

Так, *алкоголь* — з араб. *al-ku ħl* (< ассир.), яке в значенні «дуже дрібний порошок, сурма» вживалося європейськими алхіміками та фармакологами; значення «винний спирт» слово набуло лише з кінця XVI ст.; *алма́з* — через тюркські мови (тур. *elmas*, тат. *алмас* «т. с.») запозичене з арабської, у якій *al mas*, *el mas* (осмислюване пізніше як сполучення з артикля *al* та іменника *mas*) походить від гр. *ἀδάμας* «діамант», що пов'язується з *ἀδάμας* «незламний»; *алхімія* — через посередництво західноєвропейських мов потрапило в українську також з арабської: араб. *al-kī-miyā'*, де *al* є артиклем, а *kīmiyā'* походить із власної назви гр. *Χημία* «Єгипет» від єг. *khem* (*khame*) «чорний»; *ар'я́н* — через тюркські мови від араб. *ʿarab* «араб»; *ісла́м* — одна із світових релігій (віра в Аллаха і його пророка Магомеда), що з'явилася в Аравії в VII ст. — від араб. *islām*, давніше значення «підкорятися (волі Аллаха)» від *salama* «підкорятися»; *Кора́н* «священна книга мусульман» — араб. *qur'ān* «читання, декламація» від *qara'a* «читав, декламував»; *мечеть* «молитовний дім у мусульман» — з араб. *masǧid* «місце поклоніння», пов'язаного з *sadǧada* «падати ниць»; *паранджа́* «одяг мусульманських жінок з сіткою, що закриває обличчя» — через тюркське й перське посередництво зводиться до араб. *farānǧa*, *farānǧija* «т. с.»; *султа́н* — «титул монарха в країнах Сходу» — через посередництво турецької та інших тюркських мов запозичено з арабської, де *sultān* «титул монарха, володар» споріднене з назвами володарів в інших семітських мовах (арамейській, гебрайській, аккадській); *хаба́р* — з араб. *ħabar* «повідомлення, вістка, новина» (звідси й тур. *haber* «т. с.»), значення «підкуп» розвинулося, очевидно, на слов'янському ґрунті на підставі значення «шлата за повідомлення»; *харч* — з араб. *ħarġ* «витрати; пайок, раціон» пов'язане з *ħaraġa* «виходити, виділяти», *ħaraġ* «податок»; *шуба* — з араб. *šubba* «джубба» (верхній одяг з широкими рукавами); того ж походження, від того самого арабського слова, але запозичені українцями різними шляхами назви одягу *джермпер* — з англ. *junper* (від фр. *jure* «спідниця», давніше «жакет»); *жупа́н* — з італійської (можливо, через посередництво польської) — іт. *giubbone* «селянський каптан» є аугментативом від *giubba* «куртка»; *ю́бка*, *ю́пка* — також з італійської (через французьку або німецьку, пор. свн. *jurre* «куртка; спідниця»), іт. *giuppa* / *giubba* «безрукавка; куртка»; *щє́рба* — через тюркські (тур. *çorba* «юшка», тат. *šurpa*, чув. *шурпе* «т. с.») — від араб. *šurba* «ковток; напій; мікстура», що пов'язується з дієсловом *šariba* «пити, сьорбати».

Більшість арабських слів уживані в українській мові в тих самих значеннях, що були в арабській і збереглися в інших європейських (*ісла́м*, *Кора́н*, *мечеть*, *алкоголь*, *алма́з*, *алхімія*) або в тюркських (*паранджа́*, *султа́н*, *щє́рба*) мовах. В інших словах значення з часом дещо змінилися під впливом різних географічних, соціальних чи побутових факторів (*шуба* — *джермпер* — *жупа́н* — *ю́пка*, *хаба́р*, *харч* тощо).

Багатовікове співіснування слов'ян, у тому числі українців, із тюркськими племенами й народами, співіснування далеко не завжди мирне, залишило в українській лексиці значний шар запозичень. Як одне з найбільш архаїчних можна розглядати укр. *капище* < ст.-сл., цсл. *капиште* «язичницький храм», пов'язане зі ст.-сл. *капь* «видиво, привид, образ», для якого припускається запозичення з давньоочуваської (дунайсько-булгарської) мови; слово, очевидно, належить до пратюркського шару лексики тюркських мов. Частина тюркізмів походить з перської та арабської мов.

Серед тюркізмів чимало слів на позначення понять, життєво важливих для українців, звичних, широковживаних, як назви осіб: *богаті́р* (тюрк. *bayatur* «герой», тур. *bahadır* «т. с.»), чагат. *atur* «сміливий»); *гайдама́ка* (тур. *haydamak* «розбійник», тат. *гайдамак* «гнати; грабувати»), *коза́к* (тур. *kazak*, крим.-тат. *казак* «вільна, незалежна людина, шукач пригод, бродяга»), *товари́ш* (складне слово, пор. тур., чагат. *tavar* «майно, худоба, товар» та *eş (iş)* «приятель, товариш»), *хазя́їн* (дтюрк. *хожа*, тур. *hoca* «учитель; мулла» походять від перс. *хб́ја*, *хау́ја* «майстер, учитель»), *чаба́н* (тур. *çoban* «пастух», крим.-тат. *чобан*); назви предметів побуту: *каза́н* (тур. *kazan*, крим.-тат. *казан* «т. с.»), *кіли́м* (тур. *kilim* «килим» — від перс. *kilām* «килим без ворсу»), *лю́лька* (тур. *lüle, lülä* «трубка; трубка для куріння» з перс. *lulä* «т. с.»); *то́рба* (тур., крим.-тат. *torba* «мішок»), *чо́бит* (тат. *чабата* «личак», башк. *сабата* «т. с.»), *ути́г* (тур. *ütü* «т. с.»), *ути́lemek* «прасувати»); назви музичних інструментів: *бараба́н* (тат. *дарабан*, тур. *balaban* «т. с.»), *до́мра* (уйг., хак. *домра* «т. с.»), *ко́бза* (тур. *koruz* «вид однострунної гітари»); назви будівель: *амба́р* (тур. *ambar*, тат. *анбар* з перс. *anbār* «повітка, сарай»), *сара́й* (тур., кипч. *sarai* «будинок; палац; сарай» з перс. *sārā(i)* «палац»), *чула́н* (тат. *çölân*, «хижа, комора», алт. *çulan* «загорода для худоби»); назви рослин, плодів, птахів: *гарбу́з* (полов. *харбуз*, *карбуз*, тур. *karpuz* «т. с.»), *каву́н* (тур. *kavun, kaun* «диня», чув. *кава́н* «гарбуз» з араб. *kavun* «диня»), *баклажа́н* (тур. *patlıcan* «т. с.» з перс. *bādinžān* < араб. *bādinžān* «т. с.»), *коми́ш* (тур. *kamış* «очерет; комиш; бамбук», крим.-тат. *камыш*), *бакла́н* (тур. *bağlan* «дрохва», тат. ст. *баклан* «дика гуска»), *леле́ка* (тур., крим.-тат. *lailäk* «т. с.» з перс. *leklek* < араб. *laklak* «т. с.»), звуконаслідувальне), *базар* (тат. *базар* від перс. *bāzār* «критий ринок»), *башта́н* (тур. *bostan* «город» з перс. *bōstan* «город, сад, баштан»), *майдáн* (тур. *meidan* «арена, площа; відкрите місце», крим.-тат. *māidan* «вільне, рівне місце» — від перс. *mejdan* «площа, арена» або араб. *maydān* «віддаль; обсяг; царина; місце для гри», пов'язаного з дієсловом *madda* «тягтися, притягатися»), *табу́н* (тур., крим.-тат. *табы́м* «т. с.» зіставляється з монг. *tabun* «п'ять»), *товáр* (псл. **tovarь* «худоба, майно» — дтюрк. *tavar* «добро, майно, багатство», тур. *davar* «худоба», крим.-тат. *tu'ar* «т. с.»), *тума́н* (тур. *duman* «дим, туман, курява», тат. *томан* «туман, морок»), *тю́тюн* (тур. *tütün* «тютюн, дим», крим.-тат. *түтүн* «т. с.»), *че́ргá* (тур. ст., діал. *жерге* «ряд; порядок; (військ.) стрій», чагат. *çärgä* «ряд, черга») та ін.

У тюркізмах — назвах осіб, предметів (будівель, рослин, плодів і т. ін.) значення в українській мові здебільшого збереглися без особливих змін (пор. *богаті́р*, *коза́к*, *чаба́н*, *каза́н*, *то́рба*, *амба́р*, *гарбу́з*, *баклажа́н*, *коми́ш* тощо) або відбулися незначні зміни: *бакла́н*, *ко́бза*, *майдáн*, *сара́й*, *хазя́їн* і т. ін.

З праслов'янських часів українці жили поруч із спорідненими поляками і, отже, племена й народи переймали одні в одних і реальні предмети, і деякі поняття. Полонізмами в українській мові є слова *міць* (давнє запозичення; п. *tos* «сила, міць» відповідає укр. заст. *міч* «сила, змога», пов'язаному з *могті́*), *му́ляр*

(п. *mularz* < *murarz* «т. с.», пов'язане з *murować* «мурувати», *mur* «мур, стіна»), *posada* (п. *posada* «посада; (заст.) становище; фундамент; селище», утворене від *sadzić* «садити»), *promień* (п. *promień* «промінь; смуга, пасмо» відповідає укр. діал. *побромінь* «промінь»), *powidła* (п. *powidła* «т. с.» пов'язується з *wić* «крутити, вити»), *skrobń* (п. *skrobń* «т. с.» відповідає друс. *скоронь*, *скороня* в тому ж значенні, укр. діал. *скоробнний* «скроневий»), *sklep* (п. *sklep* «підвал, льох, склеп, крамниця»), *strudel* (п. *strudel*, мн. *strudle* «листяковий пиріг»), *waga* (п. *waga* — префіксальне утворення від *waga*, якому відповідає укр. *вага*), *ceber*, *dzber* (п. *ceber*, *dzber* походить з псл. **čъbьrъ*, звідки й укр. *дзбан*, *дзбан*, *збан*), *cnota* (п. *cnota* утворено від *сny* < *czsny* «шановний», що походить з псл. **čъstьnъ* «т. с.») та ін.

Серед полонізмів є прикметники: *něwnij* (п. *rewny* — від п. ст. *rwa* «надія, довіра», пов'язаного з *rwać* «вірити»), *świadomy* (п. *świadomy* «свідомий» відповідає друс. *свъѣдомыи* «відомий, випробуваний»), *statyczny* (п. *statyczny* «т. с.» пов'язане з іменником *statek* «стан, власність, майно», якому відповідає укр. діал. *статок* «майно»), *uroczysty* (п. *uroczysty* «домовлений», пізніше «знаменитий; святковий» походить від *urok* «річна плата», префіксального похідного від *rok* «рік», спорідненого з укр. *рік*, *ректі*), *chorąży* (п. *chorąży*, похідне від *chorągiew* «хоругов», що відповідає укр. *хоругів*), *czerny* (п. *czerny* < *czerniony*, що походить з псл. **čъrьjenъ* «червоний») та ін.; є також дієслова: *plętać się* (п. *plętać się* «вештатися, блукати», діал. *plętać się* «т. с.» пов'язані з *plętać* «плутати», що відповідає укр. *плутати*), *spodziewać się* (п. *spodziewać się* «т. с.» пов'язане з *dziać* < *dziejać* «ткати; надівати; робити; ст. класти», *dziać się* «діятися», діал. «подітися», що відповідають укр. *діяти*, *діти* «подіти»); серед полонізмів можливі прислівники: *na bakier* (п. *na bakier* «т. с.»), *raptem* (п. *raptem* «т. с.» є формою орудн. відм. від застарілого *rapt* «викрадання панночок») тощо.

Чимало полонізмів утворено в польській мові від давніх слів, спільних з українською. Одні з них зберігають на українському ґрунті давні польські значення, близькі (або й тотожні) до українських (як *міць*, *промінь*, *скробня*, *цєбєр*, *червоний*), в інших відбулися певні семантичні зміни ще в польській мові у зв'язку з дериваційними процесами: *waga* (пор. п. *waga* від *waga*), *cnota* «чеснота, невинність» (п. від *сny* < **čъstьnъ* «чесний»), *chorąży* «охоронець прапора; старший офіцер» — з п. *chorąży* «т. с.», похідного від *chorągiew* «хоругов»; можливе виникнення в польській мові переносного значення, яке переходить в українську: *plętać się* — з п. *plętać się* / *plętać się* «вештатися, блукати» від *plętać* «плутати» (про нитки, прядиво); в прислівнику *raptem* збереглося архаїчне в польській мові значення «несподівано», пов'язане з викраданням жінок (слово походить з лат. *raptus* «викрадання, грабіж») і т. ін.

Польська мова, у якій чимало германізмів, виступала посередницею при запозиченні в українську багатьох німецьких слів: *gánek* (з п. *ganek* «ганок, галерея»), що, як і ч. діал. *gánek*, слц. *gánok* «коридор», походить з нім. *Gang* «коридор», пов'язаного з двн. *gangan* «іти»), *ганчірка* (з п. *hanczurka* «т. с.» < нвн. *Handscheure* «шматина для витирання рук», утвореного з основ іменника *Hand* «рука» і дієслова *scheuern* «терти, чистити»), *обцєньки* «щипці» (з п. *obcegi* < *hebcgi* «т. с.» — від нвн. *Hebzange*, утвореного з основ дієслова *heben* «підіймати» та іменника *Zange* «щипці»), *пляшка* (з п. *flaszka* «пляшка» — від нвн. *Flasche* «т. с.»), *смак* (з п. *smak* від двн., свн. *smac* «смак, запах», пор. і англ. *smack* «смак»), *цукор* (з п. *cukier* від нім. *Zucker* «т. с.») і багато інших.

Германізми потрапляли в українську мову і безпосередньо з німецької, пор. *єгер* (з нвн. *Jäger* «мисливець; стрілець» від *jagen* «полювати»), *маршал* (з нім.

Marschall < двн. *marahscal* «конюх», а потім «наглядач за слугами князя в мандрівках та походах», під час воєн «воєначальник»), *вагон* (з нім. *Waggon*, спорідненого з *Wagen* «віз»), *гальмб* (з свн. або двн. **hamal* «путь для тварин, яким передня нога прив'язувалася до голови»), *друк* (з нім. *Druck*, що споріднене з псл. **truti* «натирати»), *клáпан* (з нвн. *Klappen* — форми множини від *Klappe* «кришка»), *марка* (з нім. *Marke*, пов'язаного з *merken* «позначати»), *торф* (з нім. *Torf* «т. с.», спорідненого з псл. **dǫrnъ* «дерен»), *цément* (з нім. *Zement*), *шніцель* (з нім. *Schnitzel*, пов'язаного з *schnitzen* «різати»), *шриффт* (з нім. *Schrift* «шриффт; почерк; твір; напис», утвореного від *schreiben* «писати») та ін.

Переважно це слова з предметним значенням, і в українській мові істотних змін в їхній семантиці не відбулося, хоча на німецькому ґрунті семантичні зсуви були істотними (пор. *маршал*, *вагон*, *гальмб*).

Запозичалися з німецької й антропоніми: *Е́мма* < нім. *Erma* (інша форма *Irma*), що пов'язується з *Irmín*, іменем божества давніх германців; *Леопольд* (двн. *Leutpald*, букв. «сміливий на людях», де *liuti* «люди» і *bald* «сміливий, відважний»), *Людвіг* (двн. *Hluodowig*, букв. «славний у бою», «славетний воїн») тощо.

Як і в інших європейських мовах, у лексичному складі української є велика кількість латинських і грецьких слів — інтернаціоналізмів, абстрактної лексики, термінів різних галузей науки. Найдавніші латинізми з'явилися на слов'янському ґрунті ще в дописемний період. Одним з них було слово *погáний* «бридкий», заст. «язичницький» з лат. *pāgānus* «сільський, неосвічений; язичницький», похідного від *pāgus* «село; округ»; значення «недобрий, бридкий» розвинулося як наслідок негативного ставлення до всього язичницького; припускався також вплив слів *гáна*, *гáнити*. До давніх латинізмів можна віднести слово *русáлії* «весняний обряд у давніх слов'ян» (з ним пов'язані укр. діал. *русáля* «Зелені свята», *русáлля* «п'ятниця перед Зеленими святами», літ. *русáлка* «водяна німфа, втілення душі померлої дівчини» та ін.) — з лат. *Rosália* «обряд поминання померлих» (одним з його атрибутів були вінки з роз), *Rosária* «т. с.», утворених від *rōsa* «троянда»; латинізмами є й ботанічні назви *рóза*, *рúжа* (останнє з'явилося в українській мові через польське посередництво). Ще праслов'янським запозиченням є також слово *коляда́*, нині «старовинний різдвяний обряд; обрядова різдвяна пісня» (похідні від нього *колядки*, *колядува́ти*) — з лат. *Calendae* «календи», у римлян «перший день місяця» (звідси й пізніше *календа́р*).

Можна припустити давність запозичення і для діалектного *ля́рва* «розпусниця, негідниця», що походить з лат. *lārva* «злий дух, привид», пов'язаного з *lār* «добрий дух, який охороняє», *Lares* «душі померлих, домовики, що охороняють домашнє вогнище» — у латинській мові це прослідки культу предків, пор. укр. *ді́ді* «предки; тіні по темних кутках», *ді́д* «будяк», *де́ді* «осот» — колючі рослини, снопи яких ставили біля дверей чи воріт, щоб відігнати нечисту силу (інша назва цих рослин — «чортополох»); у християнські часи назви язичницьких добрих духів, охоронців дому, набули негативних конотацій (лат. *lārva* «злий дух», укр. *ді́дько* «чорт»).

Панівна роль латинської мови в Західній Європі у середні віки і аж до XIX–XX ст. зумовила звернення до латини і в Україні. Серед іншого ця мова була необхідна в стосунках із західними сусідами. Латиномовні документи з'явилися, очевидно, найперше в Галицькій Русі. З часом латина стає в Україні предметом вивчення спочатку в братських школах, а згодом і в заснованій 1632 р. Києво-Могилянській академії; українські студенти здобували освіту також у західноєвропейських університетах, де викладання провадилося латинською мовою.

Із розвитком писемності в Україні, формуванням староукраїнської літературної мови, збагаченням її лексики природно все ширше залучаються запозичення з латинської мови. У текстах можна було зустріти латинізми, що пізніше здебільшого стали інтернаціоналізмами: *автор* (від лат. *auctor* «творець, знавець», похідне від дієслова *augeo* «збільшую, сприяю»), *компози́тор* (від лат. *compositor* «укладач, організатор», пов'язаного з *compono* «складаю, створюю»), *ко́нкурс* (від лат. *concursum* «зустріч; бій; суперництво», похідного від дієслова *concurro* «зустрічаюся; суперничаю», що утворено від *curro* «біжу»), *професор* (лат. *professor* «викладач, учитель», утворене від *professio* «вияв; заява; професія», пов'язаного з дієсловом *fārī* «говорити»), *ре́ктор* — лат. *rector* «керівник, правитель», що пов'язане з *rego* «керую, направляю» та ін.⁷

Особливо інтенсивним і тривалим був вплив латинської мови на українську в XVI–XVII ст., коли в мову ввійшли (нерідко за посередництвом польської) сотні слів термінологічного характеру, абстрактної лексики: *гу́мор* (лат. *hūmor* «волога», у середньовічній медицині також «соки організму, що впливають на настрій», похідне від *ūtēre* «бути вологим»), *дека́н* (лат. *decānus* «десятник у римському війську», утворене від *decem* «десять»), *екза́мен* (лат. *exāmen* «рій (перев. бджіл); ваги» виникло з первісного **eks-ag-smen*, буквально «вигання (бджіл для утворення рою)», що є префіксальним похідним від основи **agsmen*, утвореної від дієслова *ago* «жену»), *клас* (лат. *classis* «відділ війська; група людей» етимологічно пов'язане з *calo* «оголошую; скликаю»), *літера* (лат. *lītera* «буква алфавіту, лист», пов'язане з *līno* «мажу, фарбую»), *матерія* (з лат. *māteria* «речовина; будівельні матеріали, деревина», що є похідним від *māter* «мати; стовбур дерева»; філософського значення слово набуло в результаті калькування гр. ὕλη «ліс; деревина; речовина, матерія»), *президе́нт* (лат. *praesidens*, род. відм. *praesidentis* «той, хто сидить попереду, головуючий» пов'язане з дієсловом *praesideo* «сиджу попереду, головую», далі з безпрефіксним *sedeo* «сиджу»), *фігу́ра* (лат. *figūra* «фігура, вигляд», пов'язане з *figo* «створю, формую», спорідненим з гот. *deigan* «місити, ліпити з глини»), *фо́рум* (лат. *forum* «площа, двір; базар» споріднене з *forēs* «двері», похідним від іє. **dh̥uor-* «загорода, простір, замкнений воротами», звідки також псл. **dvorъ*) та ін.⁸

Первісне, етимологічне значення багатьох коренів, від яких походять найсучасніші інтернаціоналізми й терміни, нерідко архаїчно конкретне, предметне, пор. *когорта́* — утворене від *hortus* «обгороджене місце; горід, садок», *кон'юнкту́ра* — від *conjectura* «з'єднання, зв'язок» < *jugum* «ярмо», *стагна́ція* — від *stagnum* «озеро; стояча вода, калюжа», *стиму́л* — від *stimulus* «загострена палиця, якою підганяли тварин, стрекало», пов'язаного з *stilus* «гострий кіл, стебло» і т. ін. Так само в основі багатьох латинізмів, що позначають поняття сучасного цивілізованого суспільства, лежать корені дієслів побутового характеру: *екза́мен* — від суфіксальної основи **agsmen* < *ago* «жену», *еро́зія* — від *rōdere* «гризти», *ко́мплекс* — від *plecto* «плету», *паціе́нт* — від *patior* «терплю», *протегува́ти* — від *tego* «покриваю, ховаю» та ін.

Разом з тим чимало подібних слів набули сучасного значення (або близького до нього) ще в давнину, у високорозвиненому римському суспільстві: *імперато́р* «володар, повелитель» — лат. *imperātor* «т. с.» (від *impero* «наказую, во-

⁷ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст.— К., 1991.— 238 с.

⁸ Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст.— К., 2011.— 367 с.

лодарую»), *candidāt* — лат. *candidātus* «т. с.», буквально «одягнутий у біле» (від *candidus* «білий», *toga candida* «біла тога» — у Римі претендент на посаду повинен був з'являтися одягненим у білу тогу), *навiгáцiя* «судноплавство» — від лат. *nāvigātio* «т. с.» і под.

В українській, як і в інших європейських мовах, функціонують не тільки окремі латинські слова, а й цілі словосполучення, стали вирази: *terra incognita* «невідома земля», *post scriptum* «після написаного», *in toto* «в цілому» тощо. Одне з таких словосполучень настільки міцно ввійшло у вжиток, що лексикалізувалося й деетимологізувалося, втративши своє латинське коріння: *aqua vitae* «вода життя» (про горілку) > *оковiта* (у такій формі відоме з пам'яток XVII ст.).

Є в українській мові власні імена латинського походження: *Вiктор* (лат. *Victor* — від іменника *victor* «переможець»), *Валентiн* (лат. *Valentinus* — від дієслова *valēre* «бути сильним, мати значення»), *Фелiкс* (лат. *Felix* — від прикметника *fēlix* «родючий; щасливий; багатий») та ін. Головна функція цих імен, як і всіх інших, незалежно від їхнього походження й первісної семантики, — іменувати якусь особу.

У наш час прискороного розвитку науки й техніки латинська мова залишається важливим джерелом утворення нових термінів — пор. *вiртуáльний*, *вiзуалiзáцiя*, *дiскýрс*, *домén*, *iтерáцiя*, *квaziфлéксiя*, *конкордáнс*, *мóдуль*, *рекурсивнiсть*, *суперпозiцiя* і т. д., і т. ін.

Вважається, що давньослов'янські племена, зокрема східні, з греками тісних безпосередніх стосунків не мали (хоча дніпровський шлях із варяг у греки та грецькі поселення в Криму начебто свідчать про певні контакти). Зовсім нечисленні й найдавніші лексичні запозичення з грецької мови. До них (з певними сумнівами) відносять слово *корабель*: псл. **korabъ* (діал. **karabъ*) розглядається як усне запозичення — гр. *καράβιον* «корабельний човен, шлюпка» < *κάραβος*, звідки також араб. *qārib* «човен, шлюпка», нар.-лат. *cārabus* «легкий плетений човен, обтягнений шкірою».

Спорідненим з дгр. *ἄλτρος* «неспалений» є псл. **opyрь* «т. с., упир» (у слов'ян в язичницькі часи, коли панувала кремація мертвих, слово позначало неспалений з певних причин труп (наприклад, якщо людина померла далеко від домівки), який повертався до своїх родичів і карав їх за невиконання обов'язкового обряду)⁹. Нині важко визначити природу псл. **opyрь*: слово може бути давнім утворенням, незалежним від грецького, може бути його калькою або запозиченням.

Масове проникнення грецьких елементів у слов'янські мови пов'язане з прийняттям слов'янами християнства. Старослов'янські, а потім і церковнослов'янські пам'ятки містять переклади з грецької — євангелія, псалтирі, у тому числі й східнослов'янської (давньоруської) редакції. Виникають і власні релігійні тексти, що, як і переклади, мають чимало грецизмів. Це насамперед такі слова, як *амбон* (гр. *ἄμβων*, букв. «підвищення»), *ангел* (гр. *ἄγγελος* «вісник»), *апóстол* (гр. *ἀπόστολος* «посланець»), *архіерей* (гр. *ἀρχιερεύς*, букв. «первосвященик»), *диявол* (гр. *διάβολος* «диявол; наклепник»), *диякон* (гр. *διάκονος* «диякон», ст. «слуга»), *iгýмен* (гр. *ἡγούμενος* «проводир»), *iкóна* (гр. *εἰκόν* «зображення, образ»), *канóн* (гр. *κανών* «прут; правило» < *κάννα* «очерет, комиш»), *келiя* (гр. *κελλίον* «комірчина, келія»), *монáх* (гр. *μοναχός* «самітний, одинокий»),

⁹ Докладніше див.: Лукинова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство : Доп. IX Міжнар. з'їзду славістів.— К., 1983.— С. 90–107.

параστάс «заупокійна відправа» (гр. παράστασις «т. с.»), *трáπεζα* «обід (у монастирі)» (гр. τράπεζα «стіл; час прийняття їжі») та ін.

Православна конфесія великою мірою сприяла зближенню слов'янського і насамперед східнослов'янського світу зі здавна високорозвиненим античним грецьким. Звідси велика кількість грецизмів у сферах культури, науки. Серед них є імена античних божеств і героїв: *Зевс* (гр. Ζεύς), *Афродіта* (гр. Ἀφροδίτη), *Атлánt* (гр. Ἀτλᾶς, Ἀτλαντός — від дієслова τλῆναι «терпіти, витримувати» — за міфом, за участь у боротьбі проти Зевса титан повинен був тримати на плечах небозвід), *Герáкл* (гр. Γεράκλες), *Ікár* (гр. Ἰκάρος), *Пегáс* (гр. Πηγῶσος), *Прометей* (гр. Προμηθεύς), *Тантáл* (гр. Τάνταλος) та ін.; назви небесних світил: *Оріón*, *Плеяди* (гр. Πλειάδες); географічні назви на карті світу: *Азія*, *Африка*, *Месопотамія* (гр. Μεσσοποταμία, букв. «Межиріччя», країна між Тигром і Євфратом), *Полінезія* (гр. Πολυνησία, букв. «багато островів»); географічні назви на півдні України: *Алупка*, *Алушта*, *Євпатóрія*, *Мелітóполь*, *Херсón* та ін.

Особливо численні в українців власні імена людей — християнських святих і мучеників: *Андрій* (гр. Ἀνδρέας — від прикметника ἀνδρείος «мужній, сміливий»), *Галі́на* (гр. Γαλήνη — від іменника γαλήνη «спокій, ясність»), *Дмитрó* (гр. Δημήτριος — від імені богині землеробства й родючості Δημήτηρ), *Євгéн* (гр. Εὐγένιος — від прикметника εὐγενής «благородний»), *Катері́на* (гр. Αἰκατερίνη), *Микóла* (гр. Νικόλαος), *Оле́на* (гр. Ὑλένη), *Петрó* (гр. Πέτρος від πέτρος «камінь»), *Тарáс* (гр. Ταράσιος від тарάσσω «бентежу, тривожу») і багато інших.

Через грецьку прийшли до нас із релігійних текстів старовинні імена з давньоєврейської (гебрайської) та арамейської: *Івáн* (гр. Ἰωάννης < девр. יְהוָנָן «Ягве (бог) змилювався»), *Марія* (гр. Μαρία < арам. Maryām), *Гáнна* (гр. Ἄννα < гебр. חַנָּנָה), *Йóсип* (гр. Ἰωσήφ < гебр. יֹסֵף, букв. «він (бог) додасть») та ін.

Усі власні назви, незалежно від їхньої первісної семантики, виконують лише свою основну функцію — іменують людину чи якийсь інший об'єкт.

Словами, запозиченими з грецької мови, нині називають цілі галузі науки: *історія* (гр. ἱστορία «розпитування, відомості, знання», пов'язане з οἶδα, ἵσμεν «знаю», спорідненим з εἶδον «бачу»), *еконóміка* (похідне від еконóμια з гр. οἰκονομία «керування домашнім господарством», утвореного від іменника οἶκος «дім, житло»), *філосо́фія* (гр. φιλοσοφία, буквально «любов до знання»), *ботáніка* (з гр. βοτανική, утвореного від βοτάνη «трава», пов'язаного з βόσκει «пасу»); того ж походження численні терміни з різних галузей, пор., наприклад, у медицині: *áстма* (гр. ἄσθμα «задишка», що пов'язується з ἀήμι «дути; віяти»), *ішіас* (гр. ἰσχίас «біль у стегні», похідне від ἰσχίον «стегно»), *клі́ніка* (гр. κλινική «лікування», утворене від κλίνη «ліжка»), *парáліч* (від гр. παράλυσις «розслаблення, параліч», що походить від парáλυω «слабну, знесилюю»), *травма* (гр. τραῦμα «рана, пошкодження»), *хірургія* (гр. χειρουργία «ручна робота, ремесло», утворене з гр. χεῖρ «рука» і ἔργον «діло, робота») і т. ін.

Грецизмами можуть позначатися важливі поняття соціального життя, культури, мистецтва: *акадéмія* (гр. Ἀκαδήμεια, первісно «школа Платона»; слово походить, за переказом, від власного імені міфічного героя, якому належала ділянка з садом, де заснував свою філософську школу Платон), *бібліотéка* (гр. βιβλιοθήκη, буквально «книгосховище»), *демокράтія* (гр. δημοκρατία, буквально «народовладдя»), *енéргія* (гр. ἐνέργεια «діяльність; сила», слово утворене Арістотелем від прикметника ἐνεργής «діловий, активний» < ἔργον «праця»), *епóха* (гр. ἐποχή «затримка; визначений час» походить від дієслова ἐπέχω «затримую»), *монáрх* (гр. μόναρχος «т. с.»), утворене від числівника μόνος «один» та

іменника ἀρχός «керівник, вождь»), *κόσμος* (гр. κόσμος «будова; світ, світобудова»), *му́зика* (гр. μουσική «т. с.», пов'язане з μουσα «муза»), *планета* (гр. πλανήτης «бродячий, мандрівний»), *сцена* (гр. σκηνή «намет, шатро, поміст»), *театр* (гр. θέατρον «т. с.», буквально «місце для глядіння», похідне від θέα «глядіння») і багато інших.

Велика кількість грецизмів функціонує в європейських мовах як інтернаціоналізми й потрапила в українську не безпосередньо з грецької, а з латинської, німецької, російської та інших мов (*еконóміка*, *ботáніка*, *епóха*, *планета*, *му́зика*, *театр* і т. ін.). Їхня семантика така сама, як і в інших європейських мовах.

Дослідник запозичень з грецької мови О. Д. Пономарів, ураховуючи похідні, складні утворення з елементами ἀντι-, ἀρχι-, ὑπερ-, ὑπο-, ψευδο-, -λογία та ін., налічує в українській понад 11 тис. слів грецького походження.

У давній семантиці грецизмів можуть бути прослідки архаїчних уявлень, як, наприклад, у слові *дракóн* — гр. δράκων, первісно «той, хто має гострий погляд», пов'язане з δέρκομαι «дивлюся» (споріднене з дінд. др̥́- «погляд», дар̥́- «дивитися»), — існувала віра в магічну силу погляду (пор. також міф про Медузу Горгону, яка вбивала своїм поглядом), *епфíр* — з гр. εἶδος «запалюю, горю» — давні греки вважали верхні шари атмосфери вогняними.

Як і в латинізмах, в основі грецьких термінів можуть лежати назви побутових предметів і дій: *ботáніка* (гр. βοτάνη «трава», βόσκω «пасу»), *дáктиль* «віршовий розмір» (первісно δάκτυλος «палець»), *егíда* (гр. αἶγίς, род. відм. αἰγίδος «щит богів») пов'язується з αἶξ «коза» — первісно «щит з козиної шкіри»), *епóха* (гр. ἔχω «тримаю»), *кафедра* (гр. ἔζομαι «сиджу, сідаю»), *метóд* (гр. μέθοδος «шлях, дорога»), *мехáніка* (гр. μηχανικός «умілий, спритний»), *трагедíя* (гр. τραγῳδία, букв. «козлиня пісня» — співи виконувались акторами, одягненими в козлині шкіри) та ін.

Через старослов'янську (церковнослов'янську) та давньоруську мови в українську ввійшли не лише грецизми (пор. також *архáнгель* < ст.-сл. ар̥ъханъгелъ — з гр. ἀρχάγγελος «старший вісник», *дémon* < ст.-сл. демонъ, друс. демонъ — з гр. δαίμων «дух; душа померлого; диявол», *псалóм* < ст.-сл. псалъмъ, друс. псалъмъ — з гр. ψαλμός «спів» та ін.), а й кальки грецьких слів: *благословíти* < ст.-сл. благословити, друс. благословити — з гр. εὐλογεῖν «т. с.»), *втíлити* (цсл. вѣпльтити — з гр. σαρκοῦν «т. с.»), *інок* (цсл. инокъ — з гр. μονός «монах»), *мóци* (ст.-сл. мощи, друс. мѡщи — з гр. δυνάμεις «сили; моці»), *торжествó* (ст.-сл. тръжьство «свято, урочистості») утворено від тръгъ «риноку» як калька гр. πανήγυρις «святкові збори», пов'язаного з ἀγορά «риноку»). Є й прямі запозичення зі старослов'янської: *вождь*, *блáго*, *вóйн*, *жезл*, *злáто*, *збóдчий*, *обíтель*, *бтрок*, з цсл. *соѡз*, *супрѹг* тощо.

Тривалі контакти українців з росіянами і насамперед багаторічне співіснування з ними в одній державі залишили в спадщину значну кількість запозичень. Серед них такі, що відбивають особливості суспільного життя росіян (*цар*, *декабрíст*, *опр́ичнина*, *поміщик*), реалії життя радянських часів: *будьóнiвка*, *бiльшовiк*, *менишовiк*; нерідко це кальки складноскорочених утворень: *виконкóм*, *завзбсп*, *кербóд*, *колгбсп*, *командáрм*, *комбáт*, *комсомóл*, *наркóм*, *обкóм*, *радгóсп*, *сiльпó*, *торгпрéд*, *юнкóр*; інколи — абрєвіатури: *втуз*, *ЖЕК*, *неп* тощо.

Через посередництво російської мови в українську потрапили назви, що характеризують життя народів Росії: *кара́куль*, *кишлáк* — з узб. діал. *коракул* «порода овець», *кишлок* «кишлак», *нарзán* — з кабард. *нарт-санэ* «напій племені нартів», *пельмéні* (з мови комі, де *пель-нянь* «т. с.», букв. «вухка з хліба» — за

зовнішньою подібністю), *німи* «взуття» (з ненец. *німа* «чобіт»), *унти* «хутряне взуття» (з евенк. *unta* «чобіт»), *чум* «житло кочовиків» (з мови комі *чом*, удм. *чум* «комора») і т. ін.

Також через російську мову — з публіцистики, з наукової літератури в українську ввійшла велика кількість інтернаціоналізмів, термінів різних галузей науки. Практика свідчить, що семантика подібних запозичень в українській або не змінюється, або змінюється незначною мірою.

В українській мові досить великий шар запозичень з французької. Безпосередніх контактів з французами українці не мали, отже, запозичення ввійшли в мову книжним шляхом, через переклади, з мови освіченої частини суспільства, через посередництво польської та російської мов. Це слова й терміни, пов'язані з життям цивілізованого суспільства, з мистецтвом, з культурним побутом: *букет* (фр. *bouquet* «т. с.», первісно «гай», що є зменшувальною формою до *bois* «ліс, група дерев»), *велосипед* (фр. *vélocepede*, букв. «швидкими ногами», утворене на початку XIX ст.), *водевіль* (фр. *vaudeville* «т. с.») виникло із словосполучення *vaul de Vire* «долина Вір» — назви місцевості, де вперше з'явився цей жанр), *егоїзм* (фр. *égoïsme* «т. с.», книжне утворення від лат. *egō* «я»), *журнал* (фр. *journal* «т. с.») виникло із словосполучення *papier journal*, букв. «щоденний папір (листок)»), *кашнє* (фр. *cache-nez* «т. с.», букв. «ховай ніс»), *ломбард* (фр. *lombard* «ломбардський» — від назви провінції Ломбардії, звідки в середні віки походило багато банкірів і лихварів), *мер* (фр. *maire* «т. с.», від лат. *maior* «більший»), *фіакр* (фр. *fiacre* — від назви готелю Св. Фіакра в Парижі, де екіпажі мали стоянку) і т. ін.

Оскільки французька мова належить до групи романських, більшість її утворень або продовжує латинські слова, або має латинські корені (як це частково видно і з наведених вище прикладів): *авіація* (фр. *aviation* «т. с.») — штучне утворення XIX ст. від лат. *avis* «птаха»), *агрегат* (фр. *agrégat* «т. с.») походить від лат. *aggregātum* «з'єднане», спорідненого з *grex* «стадо»), *дама* (фр. *dame* «т. с.») — від лат. *domina* «господиня», похідного від *domus* «дім»), *денеша* (фр. *dépêche* «т. с.») пов'язане з лат. *pedica* «петля», *pes* «нога»), *емulsion* (фр. *émulsion* «т. с.») зводиться до лат. *mulgeo* «дою»), *калька* «копія» (фр. *calque* «т. с.») походить з лат. *calco* «топтати», пов'язаного з *calx* «п'ята»), *міністр* (фр. *ministre* «міністр») походить від лат. *minister* «помічник, слуга», утвореного від *minor* «менший»), *фінанси* (фр. *finance* «т. с.») пов'язане з лат. *finire* «обмежувати, визначати», *кінєць*) і т. ін.

Сучасна семантика всіх цих і багатьох подібних слів і термінів далека від первісної, але семантичні зміни відбулися в них, як правило, на ґрунті французької мови; в українській вони функціонують без істотних семантичних зрушень.

Французька мова була посередницею запозичень із спорідненої італійської: *банк* — фр. *banque* «т. с.» з іт. *banca* (*banko*) «лава, стіл міньяла; банк» (від герм. *bank* «лава»), *душ* — через фр. *douche* «т. с.» походить з іт. *doccia* «водопровідна труба», що пов'язане з лат. *dūco* «веду, тягну»), *парфуми* — через фр. *parfum* «пахощі, духи» — з іт. *parfumare* «насичувати духами» від лат. *fūmus* «дим» тощо. Інші запозичення з італійської потрапили в українську (нерідко як інтернаціоналізми) через посередництво інших мов (російської, польської, німецької) або книжним шляхом. Переважно це мистецькі терміни: *арія* (іт. *aria* «пісня, мелодія» виводиться від *aria* «повітря»), *дуєт* (іт. *duetto* «спів удвох» походить від лат. *duo* «два»), *каватіна* (іт. *cavatina* «т. с.» пов'язане з *cavata* «видобування голосу», лат. *cavus* «порожній»), *квінтет* (іт. *quintetto* «т. с.» — з лат.

quintus («п'ятий»), *концерт* (іт. *concerto* «концерт; згода» пов'язане з лат. *concertāre* «змагатися, сперечатися»), *опера* (іт. *opera* «т. с.» походить від лат. *opera* «праця, твір»), *скерцо* (іт. *scherzo* «т. с.», букв. «жарт», пов'язане з снн. *schērs* «т. с.»). Це також назви плодів, овочів, страв: *вермішель* (іт. *vermicelli* «т. с.», букв. «черв'ячки», за зовнішньою схожістю — від лат. *vermis* «черв'як»), *макарони* (іт. *maccheroni*, діал. *maccarone* «т. с.» походить від пізньогр. макарія «юшка з ячних круп»), *помідор* (іт. *pomodoro* — із словосполучення *pomo d'oro*, букв. «золоте яблуко»), *салат* (іт. *salata* «соління» пов'язане із *sale* «сіль»); фінансові терміни: *каса* (іт. *cassa* «скриня; каса» походить від лат. *capsa* «скриня», пов'язаного з *capio* «хапаю, беру»), *нуль* (іт. *nulla* «ніщо» — від лат. *nullus* «ніякий, жодний»), *процент* (через німецьку мову з іт. *per cento*, лат. *pro cento* «від сотні») тощо.

З італійської мови походить термін *ракета* «літальний апарат»: іт. *rocchetta* «літальний апарат з обертальним рухом» є зменшувальною формою іменника *rossa* «веретено» (той самий рух думки й у фр. *fusée* «ракета» < *fuseau* «веретено»).

Запозичення з іспанської мови стосуються переважно специфічних понять, пов'язаних із життям іспанців: *кастаньєта* — ісп. *castañeta* є зменшеною формою від *castaña* «каштан», назву перенесено за зовнішньою подібністю каштаньєт до каштанів; *торeadор* — ісп. *toreador* (*torero*) «т. с.» пов'язане з лат. *taurus* «бик»; *хунта* — ісп. *junta* «об'єднання» походить від лат. *jungere* «з'єднувати» (спорідненого з *jugum* «ярмо»); це також назви тварин, рослин, інших екзотизмів з мов колишніх колоній Іспанії чи інших далеких земель: з мов кечуа — *вігонь*, *лама*, *пума*, *хіна*, *пампаси*, з індіанських мов Мексики — *какао*, *шоколад*, з мов таїно — *савана*, з аравакської — *табак*, з мов майя — *сигара*, *цигарка* тощо.

Інші екзотизми з'явилися в українській мові через посередництво португальської: *банан*, *зєбра*, *самбо* — з мов народів Африки, *ананас* — з індіанських мов Південної Америки, *макака* — з мов банту, *манго* — з малайської (тамільської) мови тощо.

І італійські, і іспанські, і португальські слова мають здебільшого предметний характер і вживаються в українській мові переважно в своєму первісному значенні.

Для останніх десятиліть характерне посилення контактів з англомовними країнами, особливо з Америкою, а також з Великою Британією, Канадою. Запозичалися англіцизми й раніше — через посередництво російської, польської, німецької. Це були насамперед терміни різних галузей наук: *астероїд* (англ. *asteroid* «т. с.» — термін утворено астрономом В. Гершелем), *ват* (англ. *watt* «т. с.» — походить від прізвища *Watt*, винахідника парової машини), *генетика* (англ. *genetics* — утворене біологом У. Бетсоном на основі гр. γένος «рід»), *донор* (англ. *donor* «т. с.» походить від лат. *donāre* «дарувати, жертвувати»), *кібернетика* (англ. *cibernetics* «т. с.»; термін утворений Н. Вінером на основі гр. κυβερνητική (Платон) «мистецтво управління»), *тест* (англ. *test* «т. с.; перевірка» походить від фр. ст. *test* «пробірна чашка» < лат. *testum* «глиняна посудина», що пов'язується з *texere* «ткати, плести») і т. ін.

Серед англіцизмів чимало слів, що позначають поняття, пов'язані з повсякденним життям: *вегетаріанець* (англ. *vegetarian* «вегетаріанський», утворене від *vegetable* «овочі»), *вокзал* (англ. *Vauxhall* — назва місцевості біля Лондона, де існував публічний сад з концертами; в Росії *вокзал* спочатку означало «будинок для розваги пасажирів»), *клуб* (англ. *club* «палиця; товариство» — за англійським звичаєм, палиця була знаком запрошення гостей), *ліфт* (англ. *lift* «т. с.»

пов'язане з сангл. *liften* «піднімати»), *парламент* (англ. *parliament* «т. с.» походить від фр. *parler* «говорити»), *трамвай* (англ. *tramway* «т. с.» — складне слово з іменників *tram* «візок, вагон» і *way* «шлях»), *фільм* (англ. *film* «т. с.» < дангл. *filmen* «плівка», пов'язаного з дангл. *fell* «шкіра»).

Традиційно англіцизмами позначаються спортивні поняття: *бокс* (англ. *box* «т. с.; удар»), *дербі* «змагання коней» (англ. *Derby* «т. с.» — від прізвища лорда Дербі, який уперше провів такі змагання), *пéна́лті* (англ. *penalty* «т. с.»), пов'язане з лат. *poenālis* «каральний», похідного від *poena* «кара»), *рэгбі* (англ. *rugby* «т. с.» — від назви англійського міста Рєгбі (*Rugby*), у школі якого вперше почали грати в цю гру), *чемпіон* (англ. *champion* «т. с.»), походить від пізньолат. *campiōnem*, букв. «той, що завойовує поле», пов'язаного з лат. *campus* «поле») і т. ін.

Відомі в українській мові англійські найменування осіб: *джен́тльмє́н* (англ. *gentleman*, досл. «благородна людина»), *ло́рд* (англ. *lord* «т. с.» < сангл. *laverd* < дангл. *hlāford* (**hlāfweard*) «хоронитель хліба» (*hlāf* «хліб» + *weard* «варта»), *мі́стер* (англ. *mister* зводиться до лат. *magister* «начальник, керівник»), *се́р* (англ. *sir* «пан») (звертання) походить з лат. *senior* «старший», пов'язаного з *senex* «старик»), *стю́ард* (англ. *steward* «т. с.; керуючий, розпорядник» < дангл. *stigweard*, букв. «охоронець хліва, свинарника» (*stī-g* «свинарник») + *weard* «охоронець»), *хуліга́н* (англ. *hooligan* «т. с.»); в основі слова прізвище ірландської злочинної родини *Houlihan*) і т. ін.

Є серед англійських за походженням слів назви матеріалів і одягу: *вельвє́т* (англ. *velvet* «оксамит» через слат. **villūtus* «волохатий» зводиться до лат. *villus* «волося»), *дже́рсі* (англ. *jersey* «т. с.» — від назви острова Джерсі (Jersey), де виготовлялася пряжа високої якості та в'язалися з неї тонкі вироби), *макі́нтош* (англ. *mackintosh* «т. с.» — від прізвища хіміка Ч. Макінтоша, що винайшов спосіб виготовлення непромокальних тканин), *свє́тп* (англ. *sweater* «свєтп» утворено від *sweat* «піт, потіти») тощо.

Деякі запозичення передають особливості життя (нерідко минулого) в Америці: *до́лар* (англ. *dollar* «т. с.» походить від нім. *Taler* «грошова одиниця»), *ковбо́й* (англ. *cowboy* «т. с.»), букв. «коров'ячий хлопець»), *лінчува́ти* (англ. *lynch* «т. с.» — від прізвища судді й плантатора Ч. Лінча, який запровадив самосуд); інші слова, запозичені через посередництво англійської, відбивають реалії різних країн і їх назви в місцевих мовах: *джу́нгли* (англ. *jungle* «т. с.» — з гінді *jangal* «пустка; ліс; незаселене місце»), *буме́ра́нг* (англ. *boomerang* походить від австралійського *wo-mur-rang*, букв. «вернись назад»), *дінго́* (англ. *dingo* «т. с.» — з австралійських мов), *мокасі́ни* (англ. *moccasin* «т. с.» — з алгонкінських мов), *та́бу* (англ. *taboo* «заборона» — з мови жителів Полінезії) і т. ін.

Суттєві семантичні зміни в запозиченнях з англійської мови (пор. *дже́рсі*, *клуб*, *ло́рд*, *стю́ард*) відбулися задовго до того часу, як слова ввійшли до складу української лексики, де основна їх маса змін семантики не зазнала.

Давніми південно-західними сусідами українців були румуни (молдавани). Унаслідок безпосередніх контактів між відповідними племенами й народами в українській мові з'явилися запозичені з цих мов слова, переважно на позначення побуту: *ке́нтар* «хутрянний одяг» (молд. діал. *kenţâr* (*nenţâr*), пов'язане з *nenţ* «груди», що походить з лат. *pectus* «т. с.»), діал. *пла́й* «гірська стежка; рівне поле» (рум. молд. *plai* «полонина; країна» виводиться з лат. **plagi* (*plaga*) «країна, область»), *ті́рло* «місце відпочинку худоби; лігво» (рум. *ţiră* «загін для овець» запозичено з південнослов'янських мов, пор. серб. *трло* «загорода; місце зимівлі худоби», болг. діал. *трло* «літній загін для овець»). Найбільше подібних утво-

рень стосується тваринництва, вівчарства. Чи не найдавнішим з них є псл. *сарь «козел» (рум. *țap*, іт. *zappo* «т. с.»), слово вівчарської карпато-альпійської культури; припускалося також, що воно зводиться до лат. *saper* «цап» < іє. **kapro* «т. с.»); до цієї ж тематичної групи належать діал. *babána* «стара вівця» (рум. *babăna* є похідним від *băbă* «стара жінка, баба»), діал. *джермала* «щипчики, якими чабани вичищають черв'яків з ран у овець» (молд. *вермар* «т. с.») утворене від *верме* «черв'як» < лат. *vermis* «т. с.»), діал. *дзер* «сироватка» (рум. *zer, zăr* «т. с.»); можливий зв'язок з лат. *serum* «т. с.»; припускалося також дако-мізіійське або фракійське походження слова), діал. *качула* «молдавська смушева шапка» (молд. *кэчулэ*. рум. *căciulă* «т. с.»; очевидно, слово успадковане з дунайської латині, до якої могло ввійти з дако-мізіійської або фракійської мови) та ін.

Запозичення з румунської (молдавської) мови є переважно діалектизмами. До літературної мови, крім згаданих вище *кентар*, *тірло*, *цан*, увійшли також *плекати* «з любов'ю вирощувати, виховувати» (рум. діал. *plecă* «годувати груддю», *plecătoаре* «вівця, яка дає молоко», пов'язані з лат. *aplico* «прикладаю, притискую»), *пануша* «в'язка тютюнового листя» (рум. *părușă* «лялька; в'язка; початок молодої кукурудзи», утворене від лат. **pāra* — варіанта форми *pīra* «лялька»), *мамаліга* «каша з кукурудзяного борошна» (рум. *mămăligă* «т. с.»), пов'язане з лат. *milium* «просо, пшоно») тощо.

Етимологія деяких запозичень із східнороманських мов виявляє їхнє слов'янське походження: діал. *дбійка* «мамка, годувальниця» — рум. *dăică* «годувальниця» з псл. **dojiti* «доїти; годувати груддю»; діал. *жентіця* «сироватка з овечого молока» — рум. *jîntiță* «осад сироватки» виводиться від псл. **žetica* «віджата сироватка», похідного від **žeti* «жати»; діал. *сусуяк* «кукурудзосховище» — рум. *sîsiîac* «т. с.» — від укр. *сусік* «засік» або болг. *сѣсек* «амбар»; *трембіта* — рум. *trîmbiță* «труба, сурма, горн», пов'язане з псл. **trǫba* «труба» — та ін. (слов'янізмів у румунській мові нараховують до 30 %).

На південному заході українські землі межують з угорськими. У XVI–XIX ст. частина українських земель разом з угорськими входила до складу Австрії, а пізніше Австро-Угорщини. Отже, в українців і угорців були умови для обміну матеріальними та духовними цінностями. Пор. запозичення з угорської мови: діал. *гайдай*, *гайдар* «вівчар» — через рум. *haidău* «пастух волів, корів» виводиться від уг. *hajtó* «погонич», пов'язаного з *hait* «гнати»; діал. *делбний* «гарний» — з уг. *deli* «стрункий, гарний», що, можливо, сходить до тур. *deli* «запальний, хоробрий»; діал. *дереш* «чалий кінь або віл» — з уг. *deres* «вкритий інеєм, білуватий», похідного від *der* «іній»; діал. *джундзобвий* «прекрасний, розкішний» — з уг. *gyöngy* «перли, бісер; прекрасний», запозиченого з тюркських мов; *чардаш* «угорський народний танець» — з уг. *csárdás* «танець, що виконується в корчмі», похідного від *czárda* «шинок, корчма», що запозичене із сербської мови (серб. *чардак* «балкон, галерея») тощо.

Подібно до *чардаш*, є зворотні запозичення і серед інших мадяризмів: діал. *газда* «господар» — з уг. *gazda* «т. с.»), що пов'язується із слов'янським словом (пор. укр. діал. *господа*); діал. *удворійошний* «ввічливий, чемний» — з уг. *udvarias* «т. с.»), що походить від *udvar* «двір» (зокрема, королівський, князівський) і далі від псл. **dvorь*, укр. *двір*; діал. *цїмбор* «товариш, приятель» — з уг. *cimbora* «т. с.»), що зводиться до серб. ст. *супруг* «запряжка; сердечний друг»; діал. *чорба* «щось велике, погане» — з уг. *csorba* «щербина; втрата, збиток», яке пов'язується з болг. *църба* «зазублина», слн. *škřba* «уламок, щербина» і под.

Здебільшого запозичення з угорської продовжують уживатися в українській з властивою їм у рідній мові семантикою; певні семантичні відтінки з'явилися, зокрема, в словах, що етимологічно походять із слов'янських мов: наприклад, *двір* запозичено в угорську в значенні лише «двір монархічний, аристократичний», а *супруг* повністю втратило первісну семантику, пов'язану із «запрягом».

Функціонують в українській мові запозичення, крім відзначених вище з польської та російської, і з інших слов'янських мов. У поліських діалектах є білорусизми (пор. *барáнок* «крендель» < **обваренок* від *варіти*, *базінка* «суниця лісові» — з бр. *пазёмка* від *земля* та ін.); у літературній мові як білорусизм розглядається прикметник *бадьорий*. Нечисленними є запозичення з чеської мови (ст. *благобіт*, *гаврán*, *пóлька* «танець», *рушніця*), словацької (діал. *дрáшка* «доріжка» < слц. *dražka* «т. с.»), *зуноватися* «набриднути» — від слц. *zupovat* «т. с.», пов'язане з *пуť* «знамагати»), болгарської (укр. діал. *чурáпи* «домашнє взуття» — з болг. діал. *чорáп* «панчоха» < тур. *çorap* «т. с.»), сербської (діал. *бáраб* «зайда» — серб. *барáба* «груба людина», зводиться до імені біблійного злодія *Barabba* «Варавва») та ін.

Так само нечисленними є запозичення з неслов'янських мов (крім розглянутих вище) Європи й Азії — литовської: укр. діал. *дерв́ан* «дернина» — лит. *dirvónas* «переліг», пов'язане з *dirti* «здирати», *кiвиш* — лит. *káušas* «кiвш; череп», *мантáчка* «брусок для гостріння коси» — лит. *meĩtė* «лопатка», пов'язане з *mėsti* «змішувати», *янтáр* — з лит. діал. *jentaras*, лит. *gintáras* «т. с.»¹⁰; естонської: укр. *міза* «заміська садиба» — з ест. *mõiz* «двір, маєток», спорідненого з фін. *moisio* «садиба»; фінської: укр. *кáмбала* — фін. *kampala* «т. с.», *нёрпа* — фін. *norppa* «тюлень», *пурга́* — фін. *purku* або карел. *purgi* «т. с.»; голландської (терміни мореплавства, запозичені через посередництво російської мови): *гáвань*, *дáмба*, *док*, *дрейф*, *кок*, *матрóс*, *рúбка*, *шкiпер*, *яхта* та ін.; норвезької: укр. *фіóрд* — норв. *fjord* «т. с.»; шведської: укр. *динаміт* — шв. *dynamit* «т. с.» (термін утворено в 1867 р. шведським хіміком Нобелем); давньоіндійської: укр. *йо́г* — з дінд. *yōgi* «т. с.», пов'язане з *yōga* «запрягання; підкорення; філософська школа», *у́гáт* «ярмо»; гінді: укр. *ніжáма* — гінді *rājāma* «штани», *ра́джа* — гінді *rājā* «князь» (споріднене з лат. *rex* «цар»), *танк* (через посередництво англійської — гінді *tānkh* «водойма, цистерна»); циганської: укр. діал. *чупні* «батіг поводиря циганського табору» — циг. діал. *чупні* «батіг»; японської: укр. *ікебáна*, *кімонó*, *самурáй*, *харакірі*; китайської: укр. *чай*, *мандарiн*, *нáнка* (тканина) — від назви міста Нанкін, *чумiза*; з манчжурських мов: укр. *пáнти* — манчж. *funtu* «т. с.»; монгольської: укр. *дохá* «кожух» — монг. *daqu* «т. с.», діал. *мелiга* — монг. ст. *tälägän* «віз, візок», тибетської: укр. *як* «бик» — тибет. *gyag* «т. с.» та ін.

Короткий огляд величезного лексичного матеріалу, що з'явився в українській мові внаслідок її тривалої взаємодії з мовами різних племен і народів (на сторінках цієї статті він представлений лише символічно), дозволяє зробити низку висновків. По-перше, запозичалися (й запозичаються нині) переважно іменники — назви предметів і понять, терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва. По-друге, саме ця «предметність», термінологічність багатьох запозичень визначає їхню відносну семантичну стабільність на українському ґрунті. За своєю семантичною структурою запозичення тяжіють до однозначних утворень (пор. *лòтос*, *фарáбн*, *ісла́м*, *мечéть*, *дóбра*, *комiш*, *повiдло*, *скрòня*, *обцё́ньки*,

¹⁰ *Непокупний А. П.* Західнобалтійські та східнослов'янські зв'язки й паралелі // *Мовознавство*. — 1973. — № 4. — С. 21–30.

пляшка, шніцель, літера, пацієнт, стагнація, ігумен, ботаніка, велосипед, кашнє, макарони, какао, трамвай, рєзби, кептар, чардаш, фіорд, янтар і т. ін.).

Разом з тим чимало запозичень, навіть термінологічного характеру, адаптуючись у новому середовищі, виявляють схильність до вживання в переносному значенні, а з часом, унаслідок розширення й ускладнення семантики, переходять до класу полісемантичних (нерідко як терміни різних галузей науки): аномалія, арматура, блок, блокада, бункер, декларація, ізоляція, інтервал, консул, контакт, культура, матриця, механізм, полігон, тун, шкóла тощо).

Головна історія семантики запозиченого слова здебільшого відбувається в мові-джерелі, рідше або частково — у мові-посередниці. Навіть назви абстрактних понять, найсучасніші терміни через різні семантичні відгалуження й узагальнення можуть вести свій початок у мові-джерелі від дуже конкретних назв з предметною семантикою: *агрегат* — від лат. *grex* «стадо», *гуманізм* — від лат. *gustus* «земля», *ерудіція* — від лат. *rudis* «грубий, дикий», *кабінет* — від лат. *savea* «клітка, печера, загорожа», *ліміт* — від лат. *limes* «межа, дорога між полями», *мандат* — від лат. *manus* «рука», *м'ускул* — від лат. *mūs* «миша», *попурі* — від фр. *pot pourri* «рагу, суміш», букв. «гнилий горщик», *фах* — споріднене з днн. *fak* «огорожа», *шахта* — від нім. *Schacht* «халява; шахта» (через об'єднане порівняння) і т. ін. Отже, семантичну еволюцію слова краще розкриває етимологічний словник української мови, а не історичний.

За первинними значеннями запозичень можна скласти певні уявлення про давні технології та умови життя: *комплекс* — з лат. *complexus* «зв'язок; побудова» < від *plecto* «плету, спілітаю», *текст* — з лат. *textus* «тканина; зв'язок» < *texe* «ткати, плести», *техніка* — з гр. *τέχνη* «уміння» < *τέκτων* «тесляр», *токсикоз* — з гр. *τοξικός* «отруйний» (для стріл) < *τόξον* «лук і стріли», *фляга* — з герм. *flaska* «т. с.», споріднене з лат. *plecto* «плету», *груба* «піч» — з двн. *gruoba* «яма» — як місце для вогнища в приміщенні. У такій конкретній семантиці можуть простежуватися давні звичаї, наприклад, звичай міряти поверхню подручними засобами: укр. заст. *аршин* «міра довжини» — з тур. *arşin* < перс. *ārāš* «лікоть», пор. і укр. діал. *локот* «міра пряжі», друс. *локоть* «міра довжини»; *фут* — з англ. *foot* «міра довжини; ступня».

Досліджуючи етимологію слов'янських термінів прядіння й ткацтва, обробки дерева, гончарного та ковальського ремесел, реконструюючи праслов'янську форму та семантику цих термінів, автор фундаментальної монографії «Ремесленна терминологія в славянських языках» О. М. Трубачов неминуче торкався у зв'язку з мовним планом і плану матеріальної культури, висвітлював певні архаїчні лінії еволюції матеріального виробництва у слов'ян (і серед них походження гончарства з плетіння, коли посуд спочатку виплітався, а потім обмазувався глиною)¹¹.

Через етимології запозичень можна побачити прослідки давніх вірувань: *вістяр* — з лат. *altare, altar* «жертвник, пристрій для спалювання жертви» < **adalejo* «спалюю»; *фур'ункул* — з лат. *furunculus* «злодійчик» < *fur* «злодій» (наслідок антропоморфізації хвороби), серед іншого — простежити давні способи розв'язання спірних питань: *дебати* з нар.-лат. *battere* «бити», *дискусія* — з лат. *quatere* «трясти, бити».

Найдавніші значення низки слів, причетних до писемності, висвітлюють перші кроки людства на цій ділянці культури: укр. *буква*, псл. **buku* «літера» запозичене з германських мов, гот. *bōka* «письмо, грамота» пов'язане з назвою

¹¹ Трубачов О. Н. Ремесленна терминологія в славянських языках. — М., 1966. — 415 с.

бука: на букових дощечках накреслювались письмена; *ієрогліф* — з гр. *ἱερογλυφικός* «ієрогліфічний» — складне утворення з *ἱερός* «священний» і *γλῶφῆ* < *γλῶφο* «видовбуя, вирізуя»; *кодекс* — з лат. *cōdex* «дерево; навоскована дощечка для письма» < *cūdo* «б'ю»; *руні* «букви давньогерманських алфавітів» — з нім. *Rūne* «рунічний напис», споріднене з гот. *rūna* «таємниця; письмо»; *шриффт* — з лат. *scrībo* «пишу, вирізуя» тощо.

Велика кількість власних назв, переважно запозичених, незалежно від їхнього первісного значення, у сучасній мові лише називають людину або якийсь об'єкт. Разом з тим в основі певної частини загальних найменувань лежать власні назви — здебільшого антропоніми, рідше інші: *король* — з нім. *Karl* — від імені Карла Великого, *цар* — через друс. *цѣсарь*, ст.-сл. *цѣсарь* — з лат. *Caesar*, *баробля* — з нім. *Brandenburg*, назви землі, звідки картопля поширювалася на схід, *бойкот* — з англ. *boycott* < *Boykott*, від прізвища англійського капітана Бойкота, *гріція* — з лат. *grātia* «краса», від імені богині краси *Grātiae*, *дизель* — з нім. *diesel*, від прізвища винахідника двигуна (*R. Diesel*), *марафон* «біг на далекі відстані» — від назви грецького селища *Μαραθῶν*, звідки в 490 р. до н. е. до Афін прибіг гонець з вісткою про перемогу греків над персами, і т. ін.

Зміни давньої семантики, напрями цих змін або й паралельний рух думки допомагають встановити зіставлення споріднених утворень і їхньої історії в різних мовах, зокрема семантики запозичених слів у мові-джерелі з праслов'янською, українською та іншими мовами: укр. *дах* — нім. *Dach*, споріднене з лат. *tego* «покриваю» — і з псл. **stogъ*, укр. *сміг* (серед іншого — свідчення й того, що дах вкривався соломою не лише в Україні); у спорідненості з укр. *гармонія* < гр. *ἄρμονία* «зв'язок; стрункий порядок», що пов'язане з *ἄρμα* «упряжка, колісниця», а також з вірм. *arari* «я роблю», нім. *Arm*, укр. *рамено*, можна простежити еволюцію значення від колишніх примітивних робочих рухів руки до найтонших нюансів у високому мистецтві.

T. B. LUKINOVA

UKRAINIAN LEXIS: SEMANTIC CHANGES IN LOAN WORDS

This short review of the enormous mass of lexis (only briefly outlined here) that came to Ukrainian as a result of its long contacts with the languages of various tribes and nations allows to make several conclusions. Firstly, it is mostly nouns — names of objects and concepts, terms from different areas of science, technology, and art — that were, and still are, borrowed. Secondly, it is exactly their nature as names of objects and technical concepts that causes the semantic stability of many loan words in Ukrainian. In terms of their semantic structure, they tend to have one meaning only (eg, *лotos*, *фараон*, *іслам*, *мечеть*, *добра*, *коміш*, *повідло*, *скрoня*, *обцєньки*, *пляшка*, *шніцель*, *літера*, *пацієнт*, *стагнація*, *ігумен*, *ботаніка*, *велосипед*, *кашнє*, *макарони*, *какао*, *трамвай*, *рєзби*, *кептар*, *чардаш*, *фібрд*, *янтар* etc.)

At the same time, adjusting themselves to the new language, many borrowings, even technical ones, come to be used in a transferred meaning, and so gradually become, due to the growth and complication of their semantic structure, polysemantic words (frequently as terms from various fields of science): *аномалія*, *арматура*, *блок*, *блокада*, *бункер*, *декларация*, *ізоляція*, *інтервал*, *консул*, *контакт*, *культура*, *матриця*, *механізм*, *полігон*, *тип*, *школа* тощо.

Key words: Slavic languages, semantics, borrowing of lexical entities, etymology, primary meanings, anthroponyms.

«ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК СУФІКСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» — НОВИЙ ЕТАП У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ

Укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови» — об'єктивно зумовлене явище, яке започаткує новий етап у розвитку української, слов'янської та індоєвропейської компаративістики, адже ці важливі для з'ясування походження, історичної семантики і структури слів афікси зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем.

Ключові слова: етимологія українських суфіксів, українська мова, слов'янська компаративістика.

Найперші аргументовані спроби пояснити походження слів з'явилися ще в європейському античному мовознавстві, що розвивалося в складі давньогрецької філософії, у зв'язку з відомою дискусією про природу назв, але відповідна наукова галузь етимологія (гр. *ἐτυμολογία*, від *ἔτυμον* — «істина» і *λόγος* «слово, вчення»¹), яка пов'язана з реконструкцією первинного (істинного) значення і праформи (архетипу) слів, зародилася лише після виникнення порівняльно-історичного напрямку в європейській лінгвістиці близько двохсот років тому завдяки працям Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова. Основним його здобутком стало створення етимологічних словників живих національних і споріднених мов, мертвих історичних (наприклад, пруської, старослов'янської) і доісторичних (наприклад, праслов'янської, ностратичної) мов, що є вершиною розвитку компаративістики. Першим у Європі був «Етимологічний словник романських мов» (1853) Ф. Діца, у славістиці такий тип словників започаткував виданий німецькою мовою «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886) Ф. Міклошича, а перший «Етимологічний словник української мови» у двох томах уклав у Вінніпезі (Канада) протягом 1962–1982 рр. Я.-Б. Рудницький, після чого в Україні почав виходити у світ семитомний словник з такою самою назвою за редакцією академіка О. С. Мельничука (на сьогодні видано шість томів цього словника з усіма етимологічними статтями від А до Я, а сьомий, який включатиме індекси слів і мов, побачить світ найближчим часом).

Традиційна для таких словників реконструкція праформ і базових лексичних значень слів в останній час усе більше супроводжується увагою до з'ясування їхньої давньої будови, мотиваційних зв'язків між вихідною і похідною основами, функцій структурних елементів у складі слів з урахуванням історичних змін: аблаута, алотези, інфіксів, детермінативів, афіксів тощо. У словниках зазначено-

¹ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — 3-є вид., зі змін. і доп. — К., 2007. — С. 183.

го типу такі одиниці та явища пояснювали лише принагідно у зв'язку з етимологізуванням основ, яке, зрештою, зводилося до реконструкції коренів з первинною речовою семантикою. Крім коренів, тлумачили походження більшої частини префіксів, які стоять на початку слів і часто зберігають етимологічні зв'язки з відповідними прийменниками або з повнозначними морфемами — коренями, що сприяло їх розгляду в окремих словникових статтях. Прикладом цього може бути загальнослов'янський прийменник *у / в* індоєвропейського походження і відповідний префікс *у- / в-* (< псл. **u*, **u-* < іє. **au-* «у; від; з; вниз»², що співвідноситься з дінд. *áva* «вниз, пріч, геть», авест. *ava* «т. с.» та ін. і відбите в дієсловах типу укр. *утекті́*, рос. *убежда́ть*, ст.-сл. *оуходити*³), який розглядається в окремій словниковій статті порівняно з омонімічним загальнослов'янським применним префіксом *у-*, що виділяється переважно в географічних термінах типу укр. діал. *увáл* «підвищене місце з рослинністю, яке переходить у рівнину», діал. *узбрóк* «пагорб», рос. *удбл* «низина», п. *wądol* «вузька заглибина», болг. *вѣтък* «уток», серб. *у̀долина* «гірська долина» тощо (< псл. **o-*, **on-*, пов'язане з авест. *ana* «на, через», гот. *ana* «на», гр. *áva* «на, вгору; уздовж» та ін. < іє. **an-*, **on-*, **en-*, **n-* — ЕСУМ, 6, 9–10). Натомість численніші та продуктивніші у творенні нових слів суфікси, які в структурі дериватів є важливими елементами для з'ясування їхнього походження, історичної семантики і праформи, зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем і не були об'єктом спеціального етимологічного пояснення в слов'янській лексикографії.

На цьому тлі в синхронічній морфеміці та словотворі суфікси слов'янських мов глибоко досліджені як у теоретичному, так і в лексикографічному планах, що значною мірою зумовлено впливом панівного в зарубіжній лінгвістиці середини ХХ ст. структуралізму. Як наслідок, в українському мовознавстві вийшла низка морфемних і словотвірних словників, у яких суфікси виділяються разом з іншими морфемами в структурі лексем⁴. Тлумачно-зіставний словник службових морфем російської та української мов, у якому подано словотвірні значення та функції співвідносних префіксів і суфіксів у структурі похідних лексем, уперше в українській лексикографії уклала Г. П. Циганенко⁵. Згодом у Російській Федерації тлумачний словник словотвірних одиниць російської мови видала Т. Ф. Єфремова, яка назвала свою працю «першим в історії російської лексикографії тлумачним словником-довідником афіксальних одиниць російської мови..., хоча вперше думка про його створення була висловлена понад 100 років тому»⁶. Подібні лексикографічні праці є і в інших країнах, що свідчить про значні досягнення синхронічної морфеміки та дериватології в слов'янському мовознавстві.

² Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 2006. — Т. 5. — С. 9 (далі у тексті скорочено — ЕСУМ).

³ Фасмер М. Етимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стер. — М., 1987. — Т. 4. — С. 142 (далі — Фасмер).

⁴ Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник : В 2 т. / За ред. Н. Ф. Клименко. — К., 1980. — Т. 1. — 356 с.; 1981. Т. 2. — 352 с.; Полюга Л. М. Морфемний словник. — К., 1983. — 464 с. (далі — Полюга); Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. — К., 1985. — 188 с.; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Словник афіксальних морфем української мови. — К., 1998. — 434 с.; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. — К., 2005. — 264 с.

⁵ Циганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка. — К., 1982. — 240 с.

⁶ Єфремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. — М., 1996. — С. 2, 6 (далі — Єфремова).

Розвиток української (як і загалом слов'янської) лексикографії від морфемних до словотвірних і тлумачних словників афіксальних морфем упритул наблизив мовознавців до усвідомлення необхідності створення «Етимологічного словника суфіксів української мови», який би разом з традиційним етимологічним словником лексем завершив систему порівняльно-історичного аналізу значеннєвих морфем української мови: коренів, префіксів і суфіксів. Цю об'єктивно назрілу ідею почали реалізовувати в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, відділ загальнослав'янської проблематики і східнослов'янських мов якого завершує роботу над зазначеним лексикографічним виданням. Основні проблеми, теоретичні засади та особливості їх практичного втілення в процесі підготовки зазначеної праці знайшли часткове висвітлення та апробацію в публікаціях виконавців теми⁷. Зокрема, П. О. Селігей в одній із статей узагальнив досвід етимологізування запозичених суфіксів і суфіксоїдів української мови у відповідному словнику⁸, який підготовлено до видання і в перспективі увійде як органічна частина до повного «Етимологічного словника суфіксів української мови».

У загальному і слов'янському мовознавстві окремі питання походження, історичного розвитку та мовної належності суфіксів принагідно чи спеціально дослідники розглядали давно. Зокрема, ще наприкінці XIX ст. відомий австрійський компаративіст П. Кречмер у праці «Вступ до історії грецької мови» (1896) досить ґрунтовно проаналізував словотвірні елементи у власних і деяких загальних назвах з античних написів і творів класичного періоду⁹. Традиційні етимологічні словники германських мов (особливо німецької та англійської) регулярно подають статті про походження суфіксів і суфіксоїдів¹⁰, прикладом чого може бути двотомний етимологічний словник англійської мови Е. Кляйна, виданий у 1966–1967 рр.¹¹ У радянському мовознавстві першу спеціальну працю, присвячену генезису, мовній належності й територіальному поширенню суфіксів, суфіксоїдів і відповідних суфіксальних слів у топонімії давньої Малої Азії (за клинописними матеріалами), видав 1948 р. вірменський учений Гр. Капанцян¹². У ній автор дослідив історико-етимологічний і лінгвогеографічний аспекти суфіксів та суфіксоїдів -anda (-unda / -inda), -sa (-ssa), -m (-ma, -mi), -itha (-ithi), -ha (-hi / -he), -ua (-wa), -ina (< -ini), -al(i), -apa / -upa (< -opa), -ura (-uria), -war(a), -va(n)ni / -va(n)na, які зафіксовані в структурі малоазійських топонімів II–I тисячоліття до н. е., здебільшого поширені в давніх індоевропейських мовах і част-

⁷ Лучик В. В. До питання про створення «Етимологічного словника суфіксів української мови» // Ономастика і апелятиви : Ювілейний випуск на пошану 80-річчя від дня народження професора В. О. Горпинича.— Д., 2007.— Вип. 30.— С. 118–123; Лучик В. В. Проблеми етимологізування суфіксів української мови // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство : Зб. наук. праць до 90-річчя з дня нар.— К., 2012.— С. 39–42; Марченко Т. Я. Іменникові суфікси праслов'янського походження з компонентом -t- у сучасній українській мові // Акцентологія. Етимологія. Семантика : Зб. наук. праць до 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка.— К., 2012.— С. 526–538. Селігей П. О. З досвіду етимологізації запозичених суфіксів у словнику // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство.— С. 113–121.

⁸ Селігей П. О. Знач. праця.— С. 113–121.

⁹ Kretschmer P. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache.— Göttingen, 1896.— 428 S.

¹⁰ Селігей П. О. Знач. праця.— С. 114.

¹¹ Klein E. A. Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language : In 2 vol.— Amsterdam ; London ; New York, 1966–1967.— V. 1–2.

¹² Капанцян Гр. Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии (их генезис, языковая принадлежность и территориальное распространение).— Ереван, 1948.— 56 с.

ково збережені в праслов'янській та сучасних слов'янських мовах. Наприклад, архаїчний суфікс *-та (< *-mi, *-me), який часто розширювався приєднанням постпозитивного *-па, наявний у топонімах *Умань* (первинне *Ута*), *Тясьмин* (варіанти *Тесмень, Тясьмень, Тясьмена, Тясьмина, Тясьма, Тисма*)¹³, в апелятиві тюркського походження *тасьма* та ін. (ЕСУМ, 5), а суфікс *-in- (< іє. *-inā- / *-einā-) зберіг високу продуктивність у всіх слов'янських мовах при творенні імен з локальним (географічним), посесивним, одиничним та іншими значеннями.

У повоєнні роки перші спроби встановити походження суфіксів та їхні етимологічні значення здійснено і в слов'янському мовознавстві. Зокрема, за наслідками багаторічного дослідження в 1960 р. вийшла у світ ґрунтовна монографія С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)», у якій автор, крім іншого, зробив важливі коментарі щодо походження окремих суфіксів української мови¹⁴. Результатом таких студій стало відповідне лексикографічне оформлення частини суфіксів національних і праслов'янської мов в окремих слов'янських країнах. Найґрунтовнішими лексикографічними працями, в яких, крім слів і префіксів, етимологічно пояснено суфікси, були й залишаються два словники, видані в сімдесяті роки ХХ ст., а саме: Р. Skok. *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb, 1971–1974.— Т. 1–4) і незавершений *Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego* (Wrocław, 1974–2001.— Т. 1–8), у передмові до перших трьох томів якого (1974–1979) Ф. Славський дав етимологічний аналіз іменних і дієслівних суфіксів праслов'янської мови¹⁵. Повнішого й глибшого дослідження етимології суфіксів, ніж це зроблено П. Скоком і Ф. Славським у зазначених словниках, за наступні приблизно чотири десятиліття ніхто в слов'янському мовознавстві не здійснив, як і не створено за цей час спеціальних лексикографічних праць відповідного типу. Водночас ні «Нарис праслов'янського словотвору», ні етимологічні статті сербських і хорватських суфіксів не охоплюють усіх суфіксальних морфем відповідних мов, не кажучи вже про більшу частину такого виду афіксів інших слов'янських мов. Отже, укладання повних етимологічних словників суфіксів живих і мертвих слов'янських мов, а також праслов'янської мови-основи є об'єктивною необхідністю й актуальним завданням сучасної етимології та лексикографії, розв'язання якого стане новим етапом у розвитку слов'янської компаративістики.

Попри наявність позитивного і вкрай необхідного для подальших студій досвіду етимологізування суфіксів окремих мов, насамперед у зазначених словниках П. Скока і за редакцією Ф. Славського, створення повного «Етимологічного словника суфіксів української мови» супроводжувалося і супроводжується подоланням кількох передбачуваних та непередбачуваних проблем. Перша з них зумовлена відсутністю в слов'янській і світовій лексикографії спеціальних словників такого типу, які б і за формою, і за змістом були певним зразком та одним із джерел укладання відповідного словника української мови. Виходячи з традицій європейської лексикографії, було вирішено подавати в цьому словнику етимології лише тих суфіксів, які зафіксовані в структурі загальних назв, оскільки

¹³ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.— Кіровоград, 1996.— С. 7, 8.

¹⁴ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору.— Ужгород, 1960.— 416 с. (далі — Бевзенко).

¹⁵ Sławski F. *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego*.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974.— Т. 1.— С. 43–83; 1976.— Т. 2.— С. 13–60; 1979.— Т. 3.— С. 11–19.

власні назви (оніми) хоч і значною мірою дублюють словотвірну структуру апелятивів, та все ж мають свою специфіку й невизначений склад (кількість онімів у кожній слов'янській мові становить сотні тисяч або й мільйони одиниць, значна частина яких ще не має задовільної етимології), тому потребують окремого довготривалого вивчення. Власні назви залучаються до словникових статей для ілюстрації етимологічного або пізнішого значення лише тих суфіксів, які утворюють переважно апелятиви, а онімне значення є одним із кількох у семантичній структурі морфем. Однак і такий підхід пов'язаний з певними труднощами, які об'єктивно виникали при створенні праці відносно нового типу. Зокрема, постало питання реєстру суфіксів загальних назв, що мають бути заголовковими в словникових статтях. Основним джерелом матеріалу для «Етимологічного словника суфіксів української мови» став найповніший «Словник афіксальних морфем української мови» (1998), проте механічне перенесення поданих у ньому морфем як реєстрових у словникові статті створюваного етимологічного словника виявилось неможливим через різне призначення цих двох лексикографічних праць. У «Словнику афіксальних морфем української мови» виділено 672 суфікси, які внесено з урахуванням структурних відмінностей до автоматизованої інформаційно-дослідницької системи «Морфемно-словотвірний фонд української мови» для комп'ютерного аналізу афіксів, що зумовило його специфіку: «Отже, це частотно-валентний словник афіксальних морфем сучасної української літературної мови, укладений за допомогою комп'ютера»¹⁶. Додамо, і для комп'ютера. Тому в зазначеному джерелі виділено як різні афікси **-ан(и)** і **-ян(и)**, **-ук** і **-юк**, **-в-** у слові *живий* і **-вл-** — у похідному від нього іменникові *живлення*, **-ськ(ий)** і **-цьк(ий)** і т. ін., що важливо для комп'ютерної і, ширше, структурної лінгвістики, але абсолютно не прийнятно для етимології суфіксів.

Не знято в науковій літературі і питання статусу та співвідношення афіксів типу **-ськ(ий)**, **-івськ(ий)**, **-енськ(ий)**, **-анськ(ий)**, **-инськ(ий)**. Це пов'язано з тим, що в теоретичному словотворі досі остаточно не розв'язано питання щодо розмежування слова й словоформи, співвідношення багатозначних та омонімічних морфем, критеріїв поділу слова на афікси, так званих незначущих міжморфемних прокладок, стосовно яких використовують кілька термінів: *формативи*, *інтерфікси*, *асемантеми*, *структуремі*, *субформи* тощо. Якщо виходити з того, що будь-яка морфема — це «елементарна, мінімальна *одиниця мови*, формально неподільна в межах одного *слова*, але подільна за семантикою», тобто це «двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані»¹⁷, розчленування функціонально цілісних суфіксів на значущі та незначущі компоненти є недоцільним. У зв'язку з цим для етимологізування суфіксів і укладання словника важливо було ідентифікувати аломорфи й варіанти суфіксів та об'єднати їх навколо інваріантів або протиставити як самостійні афікси, що винесені в словникових статтях як реєстрові одиниці. Це стосується і формального виділення авторами «Словника афіксальних морфем української мови» суфіксів типу **-дъ**, **-ль**, **-нь** у відприкметникових іменниках на зразок *гладъ*, *голь*, *синь*, які з історичного погляду насправді містять один афікс — ***-jъ**, приєднаний у субстантивувальному значенні до основ з різними кореневими приголосними: *глад-кий*, *гол-ий*, *син-ій* тощо, і включення до реєстру цього словника не властивого українській мові суфікса **-овщик** (*заготовщик*) і т. ін.

¹⁶ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Значч. праця.— С. 5.

¹⁷ Українська мова : Енциклопедія.— С. 371–372.

Ще однією проблемою загального характеру, яка постала перед укладачами етимологічного словника суфіксів, є обсяг обов'язкових для залучення до нього суфіксоїдів, що співвідносяться з коренями, але в певних словотвірних типах утратили речове значення і виконують роль службової морфеми. З огляду на те, що більшість питомих суфіксоїдів зберігає структурно-семантичний зв'язок з відповідними кореневими морфемами, до реєстру словника внесено лише ті з них, які функціонально повністю перейшли в афікси і, звичайно, уже не вживаються як вільні корені, хоч етимологічно тлумачаться як основи певних лексем. До таких належить, наприклад, суфіксоїд *-гуз*, словникову статтю про який уклали Л. О. Андрієнко і В. В. Лучик:

-гуз суфіксоїд в іменниках чоловічого роду *боягуз*, діал. *ляпагуз* «базікало», *свербігуз* (бот.) «свербіга, *Vulpas L*», *чорногуз*, де *-гуз* — усічена форма іменника *гузно* «зад»; — рос. *-гуз* (діал. *свербігуз* (бот.) «бугила», *гэз* «нижня частина снопа, окоренок дерева»); бр. *гуза* «т. с.»; п. діал. *giza* «зад, тил»; ч. *huzo* «куприк у птаха»; слл. *huzrit'sa* «неспокійно сидіти, соватися»; влуж. *huzac so* «т. с.»; болг. *гъз*, *гъзер* «зад»; макед. *gaz* «зад»; серб. *гуз*, *гуза* «зад»; хорв. *gúza* «т. с.»; слл. *góza*, *gúza* «т. с.»; — псл. **gozъ* «зад», можливо, мало варіант **guzъ*, етимологічно пов'язаний з п. *guz* «гузд; великий гудзик», укр. *гудз* «гуля, вузол, потовщення» та їхніми відповідниками в інших слов'янських мовах, що мають паралелі в балтійських мовах (ЕСУМ, I, 612, 614; ЕСУМ, V, 188). Окремого списку скорочень джерел, які подано авторами в кінці цієї й наступних словникових статей, що наводяться як ілюстрації, у нашій статті немає.

Що стосується афіксоїдів іншомовного походження, які для абсолютної більшості носіїв української мови не мають мотиваційного зв'язку з коренями мови-джерела і легше сприймаються як повторювані службові морфеми, то їх максимально повно подано в словнику, що зумовило значно більшу кількість таких одиниць порівняно з питомими суфіксоїдами і з запозиченими суфіксами: *-бол*, *-ген*, *-граф*, *-дром*, *-лог*, *-ман*, *-ном*, *-пед*, *-поль*, *-стан*, *-стат*, *-тека*, *-філ* та ін. Ця обставина до певної міри полегшила етимологізування суфіксоїдів іншомовного походження, бо існують етимологічні словники лексем відповідних мов (пор. словникову статтю про питомий суфіксоїд *-гуз*, яка значною мірою дублює відповідні статті в «Етимологічному словнику української мови»), що, у свою чергу, дозволило швидше від «питомої» частини підготувати до видання як пробний «Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові», про який згадано вище.

У зв'язку з першим блоком проблем, що виникли в процесі укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови», варто згадати досвід найавторитетніших лексикографів, який свідчить про те, що навіть найкращі лексикографічні праці у своїх перших виданнях не бувають досконалими. Зокрема, на цю обставину вказує відомий російський лексиколог і лексикограф Т. Ф. Єфремова, цитуючи в передмові укладеного нею тлумачного словника словотвірних одиниць російської мови вислів автора ґрунтового тритомника «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» І. І. Срезневського, який писав: «...Хороший, досить повний словник не може бути укладений з одного разу; ...у жодній книзі пропуски й недогляди, свідомі або несвідомі, не стільки можливі та припустимі, як у словнику, а найбільш задовільний словник з часом утрачає все більше своє достоїнство, усе більше вимагає поправок»¹⁸. Звертає на себе увагу той факт, що ця пересторога зроблена дослідницею при укладанні словника словотвірних морфем російської мови, аналог якого вже фактично існував у формі таблиць із суфіксами та їхніми значеннями в різ-

¹⁸ Єфремова Т. Ф. Знач. праця.— С. 4.

них частинах мови, поданих у книзі З. А. Потіхи «Современное русское словообразование»¹⁹, і у вигляді згадуваного тлумачного словника службових морфем російської мови порівняно з українською Г. П. Циганенко.

Важлива проблема, яку доводиться долати при укладанні «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і традиційних етимологічних словників, пов'язана з необхідністю максимального залучення спорідненого матеріалу з інших мов для етимологізування як питомих, так і запозичених суфіксів. На цю обставину свого часу звертав увагу О. С. Мельничук, який у передмові до семи-томного «Етимологічного словника української мови» зазначав, що «кожний етимологічний словник окремої слов'янської мови становить певну ланку в єдиному нерозривному ланцюгу загальнослов'янської етимології, яка, в свою чергу, входить до складу етимології індоєвропейських мов і, ширше, порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства»²⁰. З огляду на нерівномірне дослідження структури, словотвірних значень і природи суфіксів різних слов'янських мов, а також на їх неоднакове лексикографічне опрацювання (наприклад, у білоруському мовознавстві відсутній тлумачний словник службових морфем білоруської мови) використання необхідного матеріалу ускладнюються, що частково може позначитися на повноті окремих словникових статей.

Ще однією проблемою етимологізування суфіксів є реконструкція їхньої первинної семантики, яка зумовлена абстрактним (типологічним) значенням цього виду морфем, що приєднуються в дериваційній або граматичній (реляційній) функції до кореневих чи розширених афіксами основ. На відміну від коренів з індивідуальними речовими значеннями й префіксів, які часто зберігають мотиваційні зв'язки з прийменниками та первинними основами, суфікси майже повністю втратили такі зв'язки з повнозначними морфемами, що ускладнює визначення їхньої вихідної семантики. Прикладами, які пов'язані з деякою непевністю в реконструкції первинної семантики, є: непродуктивний загальнослов'янський суфікс прикметникового походження **-ав** (< псл. *-авъ) у похідному іменникові *рукав* (< псл. **rokaвъ*; пор. лит. *rankóvė*), що може кваліфікуватися як афікс з релятивним (указує на відношення до руки), атрибутивним (указує на ознаку руки як **-ав-ий** / **-яв-ий** у *кульгавий*, утвореному від *кульга*, у *кучерявий*, похідному від *кучері*) або навіть з посесивним (указує на належність руці) значенням; малопродуктивний суфікс **-ан** (< псл. *-ань) у структурі похідних з різними словотвірними значеннями: субстантивувальним (*білан* < псл. **bělanь* «хтось або щось білого кольору, білий»), атрибутивним (заст. *губан* < псл. **gobanь* «людина з великими губами»), релятивним (*братан* «племінник по братові»), определеної дії (*стусан* «удар кулаком, ногою, коліном», похідне від *стусати* «птовхати») та ін.

З проблемою реконструкції первинної семантики суфіксів, яка відбивала внутрішню форму відповідного словотвірного або морфологічного типу, тісно пов'язане визначення вихідної форми (архетипу) таких афіксів, що в процесі розвитку мови могли зазнавати незначних або істотних історичних змін у структурі. З огляду на закон фонетичних відповідностей у споріднених мовах і зумовлені історичним розвитком праслов'янської та української мов звукові зміни прозорою є формальна природа питомих суфіксів **-ищ(е)** < псл. *-ьско / *-isko + *-je, **-чанин** < основи на *-к-, *-с-, *-џ- + *-janinъ, **-ів-** < ст.-укр. **-ов-** < псл. *-ovъ

¹⁹ Потіха З. А. Современное русское словообразование.— М., 1970.— С. 173–174.

²⁰ Мельничук О. С. Вступ // Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982.— Т. 1.— С. 9.

та ін. Натомість проблемною є реконструкція праформи складного суфікса **-ез-**н(ий) у словах на зразок *величезний* зі структурним елементом **-ез-**, який входить до складу псл. **-ezny / *-izny* і, можливо, пов'язаний ще з іє. **-jes-*, що є суфіксом порівняльного ступеня з інтенсивним значенням коренів; **-знь** в іменниках типу *боязнь, приязнь* з праслов'янськими витоками (пор. псл. **-zнь* у похідних **bojazнь, *žizнь*), у структурі якого вичленовується суфікс **-нь* й елемент **-z-** невідомого походження, та ін.

Із семантичним аспектом етимологізування суфіксів пов'язана проблема розмежування полісемічних та омонімічних афіксів, яка неоднозначно розв'язується навіть у теоретичних і лексикографічних працях із синхронічного словотвору та морфеміки. Зокрема, Г. П. Циганенко назви осіб чоловічої статі російської мови *глазник, посланник, коммунальник* протиставляє як слова, у структурі яких суфікс **-ик** має різні значення, тому що його приєднано до основ різних частин мови (в даному разі іменника, дієприкметника і прикметника), а в дериватах *братик* і *грузовик* **-ик** виділено як омонімічний і в цій парі слів, і до форманта попередньої групи іменників, бо він передає різні значення — особове, пестливе та предметне²¹. Натомість П. І. Білоусенко праслов'янський суфікс **-ікь* у структурі деминутивів (**bratikь, *listikь*) і субстантивів (**bĕlikь* «щось чи хтось, що відрізняється білим»), утворених від різних частин мови, розглядає як багатозначний²², очевидно, на тій підставі, що це один і той самий за походженням афікс, який мав таку вихідну синкретичну семантику, що з часом розвинулася в кілька сучасних значень. Зіставлення поглядів зазначених та інших дериватологів на явище полісемії й омонімії суфіксів підтверджує той факт, що їх розуміння з позиції діахронічного та синхронічного аспектів різняться. З історико-етимологічного погляду омонімічними є суфікси, які: 1) виникли в одній мові, але мають різне походження (наприклад, загальнослов'янський суфікс **-ич**, що розвинувся з псл. **-itjō-* у відіменникових похідних назв найближчих родичів типу *дідич, панич* зі словотвірним значенням «недорослість, патронімічність», і суфікс **-ич**, який постав з псл. **-ikjo-* у віддієслівних похідних (номіна *instrumentum*) типу *натягич* «бондарський важільний інструмент для натягування обручів»²³); 2) виникли в різних мовах і формально збігаються між собою в одній із мов: наприклад, суфікс **-ур-а** (< псл. **-uga*) як пейоративний афікс у стилістично забарвлених словах слов'янського походження типу *бабура, німчура, замазура* й **-ур-а** (< лат. *-uga*) — в латинізмах типу *архітектура, диктатура, професура*; 3) функціонують як форманти у структурі різних частин мови: наприклад, суфікс **-к-** з предметним значенням в іменниках типу *груд-к-а, слив-к-а, зниж-к-а* і **-к-** — у якісних прикметниках типу *пруд-к-а, глив-к-а, низь-к-а*.

Абсолютна більшість суфіксів української мови, як і інших слов'янських, чітко поділяється за своїм походженням на питомі та запозичені. Питомі суфікси виникли: 1) в індоєвропейській прамові (наприклад, псл. **-atajь* < іє. **-tōiōs*, псл. **-акь* < іє. **-ākos*, псл. **-dlo* < іє. **-dhlo-*); 2) у праслов'янській мові-основі (**-апь / *-'апь, *-епь / *-ьпь, *-едь, *-оба, *-овьь* та ін.); 3) у східнослов'янському діалектному середовищі (*-уган / -юган, -еств-о, -оньк-а / -еньк-а, -отн-ий, -уш-а* та ін.); 4) у власне українській мові (*-ално, -енк-о, -ч-а, -оньки, -увач* та

²¹ Циганенко Г. П. Знач. праця.— С. 75–76.

²² Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду).— К., 1993.— С. 24.

²³ Лучик В. В. Про деякі особливості формування похідних на *-ич* в українській мові // Питання мовознавства : 36. наук. праць на честь 70-річчя В. О. Горпинича.— Кіровоград, 1997.— С. 122, 126.

ін.). Зокрема, власне українське походження суфікса **-енк(о)** підтверджує словникова стаття, підготовлена Т. Я. Марченко:

-енк(о) 1) в іменниках на позначення недорослості, а також осіб за походженням від батька (рідше від матері), що мотивуються назвами, які вказують на етнічну або національну належність (*литвині́нко, татарі́нко, цигані́нко*), соціальний стан (*куркулі́нко, глитаї́нко, безхі́тченко*), стосунок до соціальної ієрархії (*царі́нко, князі́нко, отамані́нко*), заняття, професію (*ковалі́нко, мірошничі́нко, писарі́нко*), соціальний стан матері, батька (*вдові́нко, вдовичі́нко*); 2) у патронімах, утворених від загальних і власних назв осіб за походженням від батька (*Козачі́нко, Ляшіві́нко, Які́менко*), або матронімах з основами назв осіб за походженням від матері чи відношенням до жінки (розм. згрубіле *баби*), бабусі (*Бабі́нко, Марусі́нко, Христі́нко*); — складний специфічно український суфікс, який поза межами української мови не має точного відповідника в жодній слов'янській мові, проте своїми елементами пов'язаний з мовними явищами праслов'янської доби; існує думка, що близькі за структурою і семантикою український суфікс **-енк(о)**, рос. **-енк(а)**, ст. п. *-jonek*, ст. ч. *-jenec*, ч. *-enes*, болг. *-енец*, серб. *-енац*, ст.-сл. *ениець* та ін. являють собою складні форманти, утворені приєднанням попередника сучасних слов'янських суфіксів з опорним *-к* або *-с* до іменникових основ на **-еп-* (О. Б. Ткаченко); в українській мові (переважно в середньонаддніпрянських говорах південно-східного наріччя) основою для виникнення форм на **-енк(о)**, найвірогідніше, послужила контамінація більш давніх форм на зразок російського *теленок* і давніх українських назв осіб на **-к(о)** на зразок *шевка, хвалько* (О. Б. Ткаченко, П. І. Білоусенко) або здрібніло-пестливих імен на зразок *Василько, Іванко, Славко*; ще в XIX ст. висувалося припущення, що форми на **-енк(о)** — це скам'янілі кличні відмінки слів зі зменшувальним значенням на **-енок** (А. Степович), наприкінці XX ст. — що це скам'янілі форми інших непрямих відмінків (М. Л. Худаш), але такі твердження виявилися не зовсім переконливими; у російській і білоруській мовах патронімічний суфікс **-енк(о)** наявний у запозиченнях з української мови або функціонує під впливом її північно-східних говірок (Білоусенко, 112; Вступ, 133, 162; САМУМ, 133–134; Степович, 5; ССУЛМ, 100; Ткаченко, 1958, 38; Худаш, 78).

Запозичені суфікси й суфіксоїди проникали з інших мов в українську разом з відповідними типами слів. На відміну від коренів і префіксів вони в українській мові, як уже зазначалося, не лише кількісно не поступаються питомим, а навіть трохи переважають їх за рахунок великої частини суфіксоїдів, що в мові-джерелі не завжди функціонують у ролі службових морфем (за попередніми підрахунками, словник міститиме близько 450 статей з етимології питомих суфіксів і суфіксоїдів та 525 статей з етимології запозичених суфіксів і суфіксоїдів). Що ж до словотвірної або формотворчої продуктивності зазначених морфем, то тут ситуація кардинально відмінна: абсолютна більшість загальноновживаних суфіксальних слів української мови виникла і продовжує творитися за допомогою питомих афіксів, серед яких переважають продуктивні, високопродуктивні та малопродуктивні, і незначна частина суфіксальних похідних виникла й продовжує творитися за допомогою запозичених суфіксів і суфіксоїдів, серед яких переважають непродуктивні афікси та уніфікси. Саме у значно вищому функціональному навантаженні питомих службових морфем порівняно з запозиченими виявляється автохтонний характер словотвірної системи української мови як одного з її рівнів. Принагідно відзначимо, що питомі суфікси й суфіксоїди активно взаємодіють як з автохтонними, так і з запозиченими (наприклад, *авіацій-ний, бокс-увати, вольтер-янець* «послідовник Вольтера», *спортсмен-ка* та ін.) основами, утворюючи значний прошарок слів, які незалежно від походження твірної основи належать до питомих лексем, бо виникли як номінативні одиниці в українській мові за допомогою її дериваційних засобів.

Водночас питання про походження та мову-джерело окремих суфіксів виявляється складним, залишаючись подекуди дискусійним, що зумовлено абстрактним значенням таких афіксів, яке не пов'язане з реаліями окремої місцевості,

або їх проникненням з одних контактних мов в інші без збереження чітких ознак мовного середовища, де вони виникли. Зокрема, в українській і тюркських мовах функціонують як омонімічні суфікси відповідно *-ук* / *-юк*, *-чук* та *-uk* / *-ük*, *-çük* у назвах осіб чоловічого роду з демінутивним значенням: пор., наприклад, питомі українські антропоніми *Сторожук*, *Костюк*, *Захарчук*, апелятиви *бондарчук*, *сиротюк*, *циганчук* та ін., які спочатку вживалися, мабуть, для творення назв щодо віку осіб за професією чи заняттями батьків або за якоюсь іншою ознакою²⁴, і тюркські антропоніми, топоніми та апелятиви з аналогічним значенням: *Байчук* (< *Бай* + *-ч-ук*), *Байрачук* (< *Байрак* + *ук*)²⁵, *Аргинчик* / *Арганчук* «Маленький Аргин»²⁶, у російських діалектах *баранчүк* «дитина; хлопець підліток»²⁷, укр. *сердюк* «охоронець гетьмана» (< тур. *sürtiük* «провідник, наглядач») (ЕСУМ, 5, 218). Власне український характер тепер уже переважно прізвищ на *-ук* / *-юк*, *-чук* і загальнотюркське поширення демінутивів та інших утворень з відповідним суфіксом, що має кілька фонетичних варіантів²⁸, дало підстави деяким дослідникам стверджувати тюркське походження або тюркський вплив на закріплення цього афікса в українській мові.

Не менш складно визначити мову-джерело власне слов'янських суфіксів, напрямок їх поширення з однієї слов'янської мови в іншу, посередництво в цьому процесі тих чи інших споріднених мов і діалектів. Так, у вітчизняному мовознавстві відома думка про пізні запозичення українською мовою з російської суфікса *-чанин*, що виник на основі *-анин* / *-янин* унаслідок перерозкладу твірних основ на *-к-*, *-ч-*, *-ц-*. Але такий висновок не підтверджується ні історичними фактами, ні спеціальними дослідженнями фахівців. Цей суфікс відомий у назвах жителів України ще з давньоруських та староукраїнських пам'яток і належить до найпродуктивніших у катойконімній системі сучасної української мови: пор. *Трубезжскъ* — *трубчане* (1223), *Львовъ* — *львовчане* (1407), *Глухів* — *глухівчани*, *Суми* — *сумчани*, *Стеців* — *стецівчани*²⁹. Щодо російської мови, то в ній він менш продуктивний і як «неприродний» для неї ще донедавна викликав обурення й серйозний спротив з боку письменників С. Сергеева-Ценського, Ф. Гладкова та ін.³⁰ Отже, говорити про запозичення суфікса *-чан-и*, *-чанин* в українську мову з російської, щонайменше, немає підстав, тому цілком справедливим є висновок з цього приводу В. О. Горпинича: «В українську мову, як і в російську і білоруську, суфікс *-чан-и* (*-чанин*) увійшов у складі загальної системи давньоруського відтопонімного словотвору»³¹.

Висока продуктивність і поширеність певного загальнослов'янського суфікса в тій чи іншій мові подекуди сприймається як доказ про походження саме в ній відповідного афікса, хоч фактичний матеріал може свідчити про інше, що зайвий раз підтверджує думку про важливість максимально повного залучення фактів з різних слов'янських мов. Наприклад, деякі мовознавці вважають суфікс *-щин(а)* в хоронімах чи апелятивах з локальним значенням власне українським,

²⁴ Бевзенко С. П. Знач. праця.— С. 118.

²⁵ Ибрагимова В. Ф. Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения.— Симферополь, 2009.— С. 24–25.

²⁶ Суперанская А. В., Исаева З. Г., Исакова Х. Ф. Топонимия Крыма / Введение в топонимию Крыма.— М., 1995.— Ч. 1.— С. 194.

²⁷ Широва Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке.— Алма-Ата, 1976.— С. 60.

²⁸ Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму.— К., 2003.— С. 177.

²⁹ Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові.— К., 1979.— С. 86–87.

³⁰ Потиха З. А. Знач. праця.— С. 87.

³¹ Горпинич В. О. Знач. праця.— С. 87.

хоч етимологічний аналіз переконливо підтверджує його праслов'янське походження, що відбито в словниковій статті Т. Я. Марченко про цей формант:

-**щин(а)** в іменниках жіночого роду на позначення: 1) суспільно-побутових явищ, пов'язаних з тим, що назване мотивувальним іменником або прикметником (нерідко з негативним відтінком) (*зёмщина, пánщина, хуторяница*); 2) ідейних або політичних течій, суспільного явища, що мотивуються власними іменами історичних діячів, літературних героїв тощо (*коліївщина, маніловщина, махновщина*); 3) територій, адміністративних одиниць, країн (*наддніпр'янщина, слов'янщина, гетьманщина, Київщина, Полтавіщина, Угорщина*); 3) абстрактних понять, що характеризуються ознакою, названою мотивувальним прикметником (*банальщина, бувальщина*); 4) конкретних предметів, які характеризуються мотивувальним прикметником (*батьківщина, дідівщина, тєстівщина*); — рос. -**щин(а)** (*бáрщина, обывáтельщина, Тамбовщина*); бр. -**шчын(а)** (*групаўшчына, ваéниччына, мiнуўшчына, Мiншчына, Вiцебшчына*); ч. -**štin(a)** (*čeština, bulgarština, ruština*); слц. -**šip(a)** (*slovenčina, srbčina*); болг. -**щин(а)** (*простащина, свинщина*); макед. -**штин(а)** (*јунаштина, царштина*); серб. -**штин(а)** (*балештина, господштина, лукавштина*); хорв. -**štin(a)** (*gospoština, lukavština, štokavština*); слн. -**ščin(a)** (*dediščina, slovenščina, najetščina*); — псл. ***-ščina** утворював відсубстативні та відад'єктивні іменники з конкретним і абстрактним значеннями (назви суспільно-побутових явищ, майнових стосунків тощо); виник у пізньопраслов'янський період унаслідок перерозкладу основ та взаємодії давнього форманта *-ina з суфіксами твірних основ на *-isk- / -išč- (Бевзенко, 125; Вступ, 126, 154, 156, 163; Полнога, 389; ССУЛМ, 85–86, 115; БГ, 249; ГРЯ, I, 253–254; Ефремова, 515–516; Леков, 40; РГ, I, 175; 180). Див. ще -**чин(а)**.

Проблеми, які пов'язані з укладанням «Етимологічного словника суфіксів української мови», не вичерпуються зазначеними обставинами теоретичного й практичного характеру. За своєю природою вони віддзеркалюють стан синхронічного й діахронічного словотвору, сучасної та історичної морфеміки у вітчизняному й слов'янському мовознавстві загалом. Основні труднощі, які виникають у процесі етимологізування суфіксів та укладання відповідного словника, полягають у семантичній специфіці цього виду афіксів, зумовленій загальним для певних типів дериватів словотвірним або морфологічним значенням, в архаїчності багатьох первинних суфіксів, які давно втратили мотиваційний зв'язок з твірними коренями чи іншими структурними елементами, в історичних змінах семантичної та формальної структури морфем, у взаємодії споріднених і неспоріднених мов на різних рівнях їхньої системи, у відсутності досвіду укладання спеціальних етимологічних словників суфіксів в українському, слов'янському й загальному мовознавстві тощо. Подолання цих та інших проблем і вихід у світ «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і відповідних словників інших слов'янських мов, — це об'єктивно зумовлене явище початку ХХІ ст. Такий словник започаткує новий тип лексикографічних праць, а відтак і новий етап у розвитку слов'янської і, ширше, індоевропейської компаративістики, яка продовжує залишатися одним із провідних напрямів сучасного мовознавства і виявляє невичерпні ресурси для його подальшого прогресу.

V. V. LUCHYK

«ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF SUFFIXES OF UKRAINIAN» — AS A NEW STAGE IN SLAVIC COMPARATIVE STUDIES

The peak of development of comparative studies is creation of etymological dictionaries, which nowadays are present in the majority of Slavic languages. Compilation of etymological dictionaries of suffixes of national languages is supposed to become a new stage of Slavic comparative historical lexicography since these affixes, being important for understanding of the origin of words, usually have been not included in traditional etymological dictionaries.

P. Skok explained for the first time the etymology of suffixes of Serbian and Croatian in 4-volume etymological dictionary of aforementioned languages (1971–1974), which was compiled by him. F. Slavsky explained the etymology of Common Slavic suffixes in the foreword to the first three volumes of Common Slavic dictionary (1974–1979). However, these works do not cover all Common Slavic and the majority of suffixes of separate Slavic languages that were developed in the later stages, which means that creation of full etymological dictionaries of suffixes of national languages is urgent.

The idea of creation of «Etymological Dictionary of Suffixes of Ukrainian» was suggested by O. O. Potebnya Institute of Linguistics of National Academy of Sciences of Ukraine. At the moment the Department of General Slavic Problematic and East Slavic Languages finishes its work on this dictionary. Its creation was related to overcoming several problems: 1) absence in Slavic and world lexicography of dictionaries of such a kind; 2) different levels of exploration of the structure, derivative meanings, and origin of suffixes in different Slavic languages; 3) problematic reconstruction of original semantics of suffixes, which is stipulated by abstract meaning of these morphemes; 4) complexity of determining formal structure of suffixes, which underwent significant historical changes in the development process; 5) absence of clear criteria that determine source language of suffixes, intermediary, and direction of their spreading from one language to another; 6) complexity of differentiating polysemy and homonymy of suffixes; 7) different interpretation of suffixes, invariants, variants of suffixes, and suffixoids in scientific literature.

Publication of «Etymological

Dictionary of Suffixes of Ukrainian» is a phenomenon which was caused by objective reasons. It starts a new phase of development of Slavic and Indo-European comparative studies, which remain one of the main areas of modern linguistics.

Keywords: etymology of Ukrainian suffixes, origin, Ukrainian language, Slavic comparativistics.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ СИНОНІМІЇ В КОНТЕКСТІ ГНІЗДОВОГО ПІДХОДУ

Предметом статті є встановлення формально-дериваційних типів слов'янських субстантивів на позначення метеорологічного явища спеки, які походять з праслов'янських гнізд з вихідним значенням термічного процесу, а також реконструкція відповідних праслов'янських синонімів і характеристика ареальної дистрибуції їхніх континуантів. Наявність цілої низки близьких за значенням лексем засвідчує їхню прадавню діалектну належність.

Ключові слова: праслов'янська мова, реконструкція, гніздо, синонімія, словотвір, континуант.

Ця робота виконана в рамках дослідження слов'янських історико-етимологічних гнізд з коренями, що позначають високотемпературні процеси (горіння, а також культурно адаптовані різновиди термічного впливу): псл. *gōr- / žēr-, *žēg- / žīg-, *(pel-) / pōl-, *pek- *vīr- / *vōr-, *kyp- / *kvar- / *kop-.

На важливість гніздового методу як одного з трьох основних способів порівняльно-історичного вивчення лексики вказав свого часу О. С. Мельничук, головний редактор і один зі співавторів «Етимологічного словника української мови» в семи томах¹ (двома іншими способами є, за О. М. Трубачовим, вивчення окремих коренів і тематичних груп слів)². Гніздовий підхід знайшов плідне застосування в працях Ж. Ж. Варбот, деяких її учнів та інших компаративістів, славістів та індоєвропейців³.

Специфікою досліджень, здійснених авторкою статті в межах цього підходу, є те, що об'єктом комплексного компаративно-типологічного вивчення є декілька гнізд із семантично спорідненими або навіть синонімічними коренями, а саме гнізда з дієслівними коренями, що мають вихідне значення «горіти, палити», а також виражають термічний вплив у його культурно адаптованому вигляді⁴. Однією з визначальних теоретико-методологічних засад нашого підходу є уяв-

¹ Мельничук А. С. Об одном из перспективных видов этимологического исследования // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа : Тез. докл.— М., 1966.— С. 11–12; Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований // Этимология 1967.— М., 1969.— С. 57–67.

² Трубачев О. Н. Задачи этимологического исследования в области славянских языков // Актуальные проблемы славяноведения.— М., 1961.— С. 33–34.

³ Черниш Т. О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука // Мовознавство.— 2001.— № 6.— С. 50–57.

⁴ Черниш Т. О. Значення словника Б. Грінченка для дослідження лексичної системи праслов'янської мови // Борис Грінченко : Тези доп. респ. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження видатного укр. письменника, вченого, громад. діяча.— Ворошиловград, 1988.— С. 112–113; Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні.— К., 2003.— 480 с.

лення про праслов'янську мову як про ідіом з розвиненою системою лексико-семантичних, зокрема синонімічних, відношень. Такий підхід є конкретним утіленням того, що Г. А. Цыхун окреслив як «розширення прав праслов'янського слова»⁵.

Одна із суттєвих властивостей історико-етимологічних гнізд як цілих мовних об'єктів, з одного боку, і системно організованих угруповань мовних об'єктів, — з другого, полягає не лише у винятковій багатоплановості, зокрема багаторівневості, їхньої будови, а й у численності їхніх різнорівневих елементів, а також у різноманітних взаємозв'язках, які об'єднують ці елементи. Причому такими елементами можуть бути як ті, що належать до окремо взятого гнізда, так і ті, що належать до різних, у тому числі й генетично не споріднених гнізд⁶. В останньому випадку основою для виникнення й існування таких відношень може бути більша або менша семантична близькість гнізд, точніше, їхніх етимонів і / або похідних компонентів, а також подібність відношень смислової похідності між твірними і вторинними гніздовими конститuentами. Іншим параметром організації гніздової структури є наявність у ній формально-дериваційних відношень, що реалізують ті або інші словотвірні типи, моделі і категорії. Евристично доцільним при дослідженні генетичних угруповань лексики видається також накладення цих двох параметрів, тобто розгляд кожного з них крізь «призму» іншого для виявлення закономірностей їх співвідношення з метою словотвірної характеристики тих синонімічних лексем у складі гнізда (чи гнізд), які належать до певного тематичного розряду. Предметом цієї розвідки і є встановлення формально-дериваційних типів слов'янських іменників зі значенням «спека», які пов'язані з праслов'янськими гніздами з вихідним значенням горіння.

Переважає більшість слов'янських субстантивів зі значенням «спека» в етимологічному гнізді з коренем *gor- утворена від ад'єктивної (генетично дієприкметникової) основи псл. *goręťj- або *gorqťj-, розширеної різними суфіксами.

Нами реконструюються такі типи іменних дериватів, як *goręćь / *gorqćь з рефлексамі в східнослов'янських і польській мовах, пор.: строс. *горячь* (ч. р.) «спека», перен. *горячь сердечный* «хвороба серця» (СлРЯ⁷, XI–XVII, 4, 99), стукр. *горяч* (ч. р.) «спека» (Гр., 1, 317), а також *горяч* «розжарювання, нагрівання» (Жел., 1, 155), бр. діал. *горац* «спека» (Сцяшківч, 125), стп. *gorąc* «спека, дуже сильна спека» (Sstr., II, 6, 457), діал. *gorąc, gorącz* «т. с.» (SW, 1, 875). Ця модель іменників не отримала розвитку в сучасних мовах.

Одиничним прикладом представлена основа *goręťj- з афіксом -ьство, пор. строс. *горячество* «спека», звідки прикметник *горячественный* «гарячий, палкий» (СлРЯ, XI–XVII, 4, 99).

Значну поширеність виявляють субстантиви, праформа яких відтворюється у вигляді псл. *goręćestь: строс. *горячесть* «спека» (СлРЯ, XI–XVII, 4, 99), стукр. *горацост слнчнаа* «т. с.» (Тимч., 1, 582), *горячесть, горячость* «спека; завзяття, запал» (там же), *горячість* «т. с.» (Жел., 1, 155), п. *gorącość* «спека; нормальна температура тіла; завзяття, пристрасть» (SW, 1, 875), влуж. *horcosć* «спека» (Zeman, 115), слц. *horúćost'* «т. с.» (VRSS, 1, 513), слн. *goręćnost* «спека; ревність» (Pl., 1, 234).

Псл. *goręćьka, рефлекси якого відомі в слов'янських мовах як найменування лихоманки, подекуди має і лексико-семантичний варіант «спека», пор.

⁵ Цыхун Г. А. К реконструкции праславянской метафоры // Этимология 1984.— М., 1986.— С. 211–216.

⁶ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні.— С. 18–19.

⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

п. діал. *gorączka* «спека; жар, сильне тепло від натопленої печі» (Sl. Podróžna, 1, 201), ч. *horečka* (Sławski, 1, 319) (І. Рейзек пов'язує це слово з прикметником ч. *horký* «гарячий» — Rejzek, 209), укр. *горячка* «спека» (Жел., 1, 155), бр. (з п.) *гарачка, гаручка, гарончка* «т. с.» (СБГ, 1, 430).

Основу псл. **goręty-* з афіксом *-ina* репрезентують продовження в російській, білоруській, болгарській і словенській мовах, напр.: строс. *горячина* «жар» (СлРЯ, XI–XVII, 4, 99), друс. *горащина* «т. с.» (Срезн., 1, 562), бр. *гарачыня* «спека; нервовий стан» (ТСБМ, 2, 29), болг. *горещина* «сильна спека» (БЕР, 1, 267), слн. *gorečina* «т. с.» (Pl., 1, 232).

Позначення високої температури повітря за допомогою основи **goręty-* виявлено також у рефлексах псл. **goręty-* + *ica*, зафіксованих у болгарській і словенській мовах (болг. *горещ(н)ица* — БЕР, 1, 267; слн. *gorečica* «спека» — Pl., 1, 232), і в одиничних утвореннях з тією ж твірною основою: слц. *horúčava* «т. с.» (дериват, типовий для словацької мови, пор. синоніми слц. *žičava, paľava* — VRSS, 1, 513), п. діал. *goręcba* «сильна спека» (SW, 1, 877), бр. діал. *гарачэча* «т. с.» (Сцяшківіч, 112).

Наступний спосіб утворення іменників з тим самим значенням полягає у використанні ад'єктивної основи псл. **gorьk-*. Імена *o-*основ на зразок п. *gorąco, ciepło* представлені в сучасній чеській мові (*horko* «спека» — SSČ, 120) і в польському регіоналізмі *gorko* з тим самим значенням (Kusała, 35), який, очевидно, є результатом впливу чеської мови.

Основа псл. **gorьk-*, подібно до **goręty-*, розширена афіксами типу *-ostь, -ota* і спостерігається в одиничних континуантах, пор.: п. заст. *gorkość* «спека» (SP XVI, 8, 26), слн. *gorkóta* «т. с.» (Pl., 1, 234). Афіксація за допомогою форманта *-ica* фіксується лише в слн. *gorčica* «тепло, жар» (Pl., 1, 234); пор. його слов'янські паралелі-рефлекси псл. **gorьčica* (ЭССЯ, 7, 52) із загальним значенням «гірка на смак рослина». Трапляються також окремі слова з коренем *gor-* і зі значенням високої температури повітря, в основі яких лежить дієприкметник минулого часу на *-l* (стп. *gorzalość* — Sstp., 1, 457) або назва дії на зразок псл. **gorěnyje* в п. заст. *gorzenie* (там же, 463).

Послідовніше передають значення «спека» слова типу псл. **žarь*, пор.: рос. *жар, жары* «спека, гаряче повітря, тепло; порив, пристрасть» (ССРЛЯ, 4, 31), укр. заст. *жар* «т. с.» (СУМ, 2, 508), бр. розм. *жар* «т. с.» (ТСБМ, 2, 251), п. *žar* «спека» (Linde, 6, 869), влуж. *žar* «т. с.» (Zeman, 627), ч. *žár* «т. с.» (SSČ, 735), слц. рідк. *žičara* «спека» (SSJ, 5, 801), болг. *жар* «т. с.» (БРС, 152), серб. *жар* «спека, натхнення» (РСКНД, 2, 15). Хоча континуанти псл. **žarь* у значенні «спека» наявні в більшості слов'янських мов, вони не є найуживанішими одиницями з цією семантикою. Як і рефлекси псл. **gor-*, вони також виявляють строкатий набір словотвірних типів, властивих одній або кільком мовам.

У сучасних східнослов'янських мовах характерними лексемами на позначення високої температури повітря є рос. *жарá* «спека» (ССРЛЯ, 4, 31), укр. *жарá* «спека» (СУМ, 2, 508), бр. *жарá* «спека» (ТСБМ, 2, 251) (слц. рідк. *žičara* «т. с.» — SSJ, 5, 801). Для діалектів того самого ареалу виділяємо модель *жар* + *-ота*, пор.: рос. діал. *жарóта* «спека, задушлива погода; спрага (з укр.?)» (СРНГ, 9, 84), укр. *жарóта* «т. с.» (Гр., 1, 475), бр. діал. *жарóта* «сильна спека» (Бялькевіч, 166), *жарóтьте* «т. с.» (Нар. сл. 144). У російській і білоруській мовах фіксуються слова на *-išče* з подібним значенням: рос. діал. *жарíица, жарíице* «сильна спека» (СРНГ, 9, 78), бр. діал. *жарíшча* «т. с.» (Бялькевіч, 166).

До групи дериватів метеорологічного значення від псл. **žarъ* належать також слова з елементом -ina: рос. діал. *жаріна* (СРНГ, 9, 77) і схв. *žarina* (RHSJ, 9, 248). Та сама внутрішня форма властива рос. діал. *жаріха* «посуха, сильна спека» (СРНГ, 9, 78), *жаруха* «т. с.; найсильніша течія води під час приливу і відливу» (там же, 85), *жарюга* «сильна спека» (там же). Суфікс -уха спостерігається також у болг. діал. *груха* «спека» (ЭССЯ, 7, 50) (< *горуха*) — БЕР, 1, 266).

У російській і українській мовах відображена модель **žarunъ*: рос. розм. діал. *жарунь* «спека, посуха» (СРНГ, 9, 85), укр. *жарінь* «спека» (СУМ, 2, 510) і *жаринь* «т. с.» (Картотека Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ).

До дериваційних типів одиначної фіксації належать строс. *жарость* < прикм. псл. **žarъ(jь)* (СлРЯ, XI–XVII, 5, 76) і схв. *žareňe* (*žáreňe*) «сильна спека» (RHSJ, 9, 248).

Помітне місце займають відад'єктивні похідні назви псл. **žarъk-* + афікси типу -ostъ, -ota, -ina, пор. східно-південнослов'янські відповідники: строс. *жаркость* «спека» (СлРЯ, XI–XVII, 5, 76), стукр. *жаркость* (Тимч., 1, 906), *жаркість* «пекучість» (кропиви?) (Гр., 1, 475), схв. заст. *žarkost* «сильна спека» (RHSJ, 9, 249) і слн. *žárkost* «розжарювальне світло; згірклість» (SRS, 737); сербохорватсько-білоруська ізоглоса схв. *žarkota* «сильна спека» (RHSJ, 9, 249), бр. діал. *жаркатá* «т. с.» (Касьярович, 106). Модель **žarъk-* + -ina відображена лише в схв. *žarčina* «спека, тепло; пристрасть»; лексеми *žarčina* зафіксовано лише в Загребському словнику (RHSJ, 9, 247) як унікальний випадок.

Таким чином, аналіз субстантивів на позначення високої температури повітря в етимологічному гнізді слів з коренем **gor-* / **žar-* засвідчує дериваційну активність твірних основ (**goręťj-*, **žarъk-*, **žar-*) і словотворчих суфіксів (-ota, -išče, -ostъ, -ina та ін.), а також свідчить про діалектний характер розподілу тих або інших рефлексів.

Серед їхніх моделей можна виділити найпродуктивніші, нерідко спільні для похідних псл. **gor-* і **žar-*: відад'єктивні імена на зразок псл. **goręčъ*, **gorqčъ* (у російській, українській, білоруській і польській мовах), а також із суфіксом -ostъ (**goręčestъ*, **gorqčestъ*, **gorъkostъ*, **žarъkostъ*, **žarostъ*); -ota (**gorъkota*, **žarъkota*, **žarota*), -ina (**goręčina*, **žarina*) та ін.

У сучасних слов'янських мовах чимало з розглянутих дериваційних типів втратило продуктивність. Це більшість рефлексів на -stvo, -ostъ, -ota (крім слн. *gorkóta*), -іса, -ка, -ба, а також рос. *горячь* і його паралелі. До активного фонду належать такі лексеми (що іноді становлять єдиний рефлекс відповідного словотвірного типу), як схсл. *жара*, ч. *horko*, слц. *horúčava*, влуж. *horcosč*, слн. *gorkóta*.

Стосовно слів з коренем псл. **žeg-* зазначимо, що здатність субстантивів, які входять у відповідне історико-дериваційне гніздо (як і рефлексів псл. **gor-* / **žar-*), позначати високу температуру повітря є одним з найважливіших напрямів їх словотвірно-семантичного розвитку. Дослідження іменників з коренем **žeg-* / **žьg-* і тут виявило цю тенденцію, а також дозволило визначити декілька різновидів дериваційних моделей одиниць на позначення спеки.

У всіх групах слов'янських мов спостерігаються похідні іменники псл. **žegъ*, пор.: рос. заст. *жогъ*, *жегъ* «нестерпний жар від вогню; спека» (Даль, 1, 1335), стч. *žeh* «т. с.» (Jungm., 5, 833), слц. рідк. *žeh* «спека» (SSJ, 5, 792), заст. *žih* «т. с.» (там же, 804), а також болг. діал. *жег* «сильна спека» (БЕР, 1, 529), серб. *жéг* «т. с.» (РСНКJ, 5, 372). У польській мові іменники заст. *żog* (Linde, 6, 1132) і діал. *žeg(i)* (SGP, 6, 439) не мають температурної семантики і відтворюють первинне значення «вогонь, полум'я, іскра». Рефлекси псл. **žegъ*, подібно до синоніміч-

них псл. **pekъ* (< **pekti*) і **varъ* (< **variti*), характеризуються обмеженим ареалом поширення; континуанти псл. **pekъ* «спека» фіксуються в давньоруській і російській мовах (діал. *пекъ* «т. с.»), а також у чеській і болгарській; продовження псл. **varъ* у цьому значенні відомо лише східнослов'янським мовам.

На сучасному етапі континуанти псл. **žegъ* у значенні «спека» належать до розряду застарілих або функціонально обмежених лексичних одиниць.

Субстантиви, які відображають праформу, реконструйовану у вигляді псл. **žega*, мають ще вужчий ареал поширення і фіксуються лише в групі південнослов'янських мов (рос. діал. *жѣга*, *жегá* мають відмінну від рефлексів псл. **žega* «спека» семантику «опік; печія, паління; спалювання суччя на підсіці; сум'яття, лайка» та ін. — СРНГ, 9, 97), що дає підставу вважати рос. діал. *жѣга*, *жегá* етимологічними омонімами південнослов'янських лексем на позначення високої температури повітря). До цих південнослов'янських континуантів належать болг. *жега*, зменш. *жегица* «спека» (Героу, 2, 14), мак. *жега* «т. с.» (РМЈ, 1, 111), схв. *žëga* «т. с.» (RHSJ, 96, 279), серб. *прїжега* «сонячне тепло» (РСКНЈ, 5, 51), слн. *žëga* «спека» (Pl., 2, 955), пор. також семантику похідних типу болг. *жегáр* «людина, що любить тепло, спеку» (БЕР, 1, 529), *жегáр* «собака, що не зносить спеки» (там же), прикм. *жегарен* «ледачий; байдужий» (там же, 350). Привертає увагу наявність чітких словотвірних-семантичних паралелей у гнізді слів на **pek-*: друс. *пека* «спека», серб. *пѣка* «т. с.», *прїпека* «т. с.». Цікаво відзначити формальну подібність слов'янських продовжень псл. **žega* з лит. *dagá* «спека; урожай».

Іменники з суфіксом *-ina* (аугментативи від **žega*) виявлено в частині південнослов'янських мов, пор.: болг. *жежчина* «спека» (Героу, 2, 14), мак. *жештина* «т. с.» (РМЈ, 1, 178); словенська паралель *žehčína*, що є, очевидно, відад'єктивним похідним від слн. *žehek* «гіркий», тлумачиться М. Плетершником як «гіркота» (Pl., 2, 955). Крім згаданого болг. *жежчина*, у болгарській мові зафіксовано також *жегост* «спека» (пор. псл. **žerostъ* з єдиним рефлексом строс. *жаростъ*), *жеглò*, *жегьл* «спека», паралельні до діал. *пеклò* з тим самим значенням (БЕР, 1, 529, 530).

Модель деривата з суфіксом *-ava*, за нашими спостереженнями, виступає лише в двох слов'янських мовах — словацькій і болгарській: слц. *žičava* «спека» (SIRS, 295), болг. *жежчава*, *жехчава* «тепла пора, спека» (БЕР, 1, 529). Формант *-av-*, розширений елементом *-ica*, фіксується у серб. *жигавица* «спека» (РСКНЈ, 5, 370). Особливо слід відзначити регулярність афіксації за допомогою *-ava* словацьких субстантивів із семантикою «спека» (*horúčava*, *pařava*).

Серболужицькі позначення високої температури повітря утворюють специфічну групу лексем з елементом *-l-* дієслівного походження, пор. влуж. *žahłosć*, *žahłota* «спека» (ВЛР, 457) (< *žahły*) «пекучий», а також *žehel*, *žehelnosć* «спека», *zežaha* «сонячний удар» (Zeman, 627, 607). У нижньолужицькій мові фіксуються лексеми *žagleńe*, *žaglina* «спека» (Мука, 2, 1134). Слова типу влуж. *žagleńe* зі словотвірним значенням *nomina actionis* («паління») — досить рідкісне явище щодо вираження метеорологічної семантики (пор. п. *gorzenie*, схв. *žarenje*). Що стосується влуж. *žaglina*, то тут неважко знайти низку типологічних паралелей на зразок рос. *горячина*, болг. *топлина*, *хладина*, які репрезентують чітку словотвірну схему «ад'єктив (нерідко дієприкметникового походження — *žahły*) + *-ina*». Елемент *-ina* в влуж. *žaglina* виступає з іншою, ніж в аугментатива болг. *жежчина*, словотвірною семантикою. Паралеллю до влуж. *žaglina* є слн. *žgalina* < *žgálen* «пекучий» (Pl., 2, 960).

Таким чином, слова зі значенням «висока температура повітря» у словотвірному гнізді псл. *žeg- займають периферійну позицію, дещо поступаючись за кількістю і різноманітністю дериваційних афіксів паралельним лексемам з коренем псл. *gor- / žar-. На відміну від псл. *goręťj- / gorqťj-, які стали твірними для численних субстантивів (пор. псл. *goręčbь, *gorqčbь, *goręčina, *goręčestь та ін.), у групі слів на *žeg- відсутні імена зі значенням «спека» — безпосередні деривати псл. *žьgqťj-, *žegqťj-. Це пояснюється, очевидно, тим, що головною мотиваційною ознакою останніх є «той, що палить, обпалює», тобто «той, що ранить», а не «гарячий, дуже теплий», як у рефлексів псл. *goręťj- / gorqťj-, що у свою чергу пов'язане з каузативним значенням твірного *žegti і некаузативним, статальним *goręti.

Перейдемо тепер до гнізд з етимонами на позначення культурно адаптованого термічного впливу. Серед іменників, похідних від псл. *pekti, визначаємо кілька різновидів дериваційних моделей зі значенням «спека». Одну з них представляють безпосередні суфіксальні девербативи з коренем псл. *pek-, а другу — афіксальні формації на основі префіксальних різновидів псл. *pekti.

До першої групи належать континуанти псл. *pekь, які становлять кореневий тип субстантивів, подібно до синонімічних псл. *žarь, *palь, *varь, *žegь⁸: друс. *пекь* «спека» (Срезн., 2, 893), рос. діал. *пёк* «дуже сильна жара» (СОС, 578), ч. заст. *пек* «спека» (Jungm., 3, 57) та болг. *пек* «т. с.» (БТР, 641). Псл. *peka відновлюється як праформа друс. *пека* «сильна спека» (Срезн., 2, 893), рос. діал. *пёка* «т. с.» (СРНГ, 25, 315) та серб. *пёка* «спека» (РСКЖ, 4, 378), на підставі чого утворюється відповідна російсько-сербсько-хорватська лексична ізоглоса. Модель, що складається з основи *pek- та -ота (пор. типологічно споріднене псл. *žarota з рефлексами лише в східнослов'янських мовах), засвідчують укр. заст. *пекота* «спека» (Жел., 2, 607), рос. діал. *пекота* «сильний сонячний жар та його дія» (СРНГ, 25, 319), бр. діал. *пьякота* «дуже сильна спека» (Касьпярович, 259) та п. діал. *piekota* «т. с.» (SW, 4, 147); на думку В. Купішевського, польське слово є локальною інновацією на зразок п. *spiekota* «т. с.»⁹.

До цієї тематичної групи зараховуємо також укр. діал. заст. *печище* «випалене сонцем місце» (Гр., 3, 149), що не має позитивної температурної ознаки як такої, але є вмотивованим саме нею. Це слово є архаїчним різновидом девербального (< псл. *pekti) субстантива-назви місця з суфіксом -išče і, незважаючи на унікальний характер фіксації, може бути підставою для реконструкції псл. *pečišče, формально-дериваційно та семантично співвідносного з псл. *garišče, *žarišče, *pališče¹⁰. Близькими до укр. діал. *печище* за значенням та характером мотивації виявляються й російські регіоналізми *печина*, *печинка*, *печинник*, що означають «випалене, вицвіле під сонцем місце в полі» та «пожовкле від спеки місце в степу» (Даль, 3, 109; Мурзаев, 436).

Серед префіксально-суфіксальних утворень з високотемпературним метеорологічним значенням маємо формальні різновиди субстантивів, похідні від дієслів псл. *jьzpekti, *pripekti, *upekti. Дериватами першого з них є укр. *спека* «гаряче, дуже нагріте сонцем повітря» (СУМ, 9, 495), бр. діал. *спёка* «т. с.» (СБГ,

⁸ Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики у контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями // Мовознавство.— 1998.— № 2–3.— С. 174–175.

⁹ Kupiszewski W. Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego.— Wrocław etc., 1969.— S. 10.

¹⁰ Черниш Т. О. Значення словника Б. Грінченка для дослідження лексичної системи праслов'янської мови...— С. 112–113.

4, 537) та п. розм. *spieka* «суха жарка погода, сильний жар» (SW, 4, 147), діал. *spiek* «т. с.» (Kupiszewski, 1969, 10). Той самий ареал поширення встановлено нами й для аналогічних утворень із суфіксом -ota, яким властива інтенсивніша температурна ознака: укр. *спекота* «велика спека» (СУМ, 9, 495), бр. розм. *спякота* «т. с.» (БРС, 883), *сьпякотá* «сильна спека» (СБГ, 4, 537) та п. *spiekota* «сильний сухий жар у повітрі» (SJP, 3, 287). Крім того, в українській мові є експресивний аугментатив *спековисько*, синонім *спекота* (СУМ, 9, 495). Серед російських прикладів знаходимо лексеми, що виражають не спеку, а її наслідки: рос. діал. *спека*, *спек* «засихання злаків від сильної спеки» (Даль, 4, 289), *спеканье*, *спеченье* «т. с.» (там же).

Іменні похідні з префіксом ргі- представлені нечисленними дериватами в усіх групах слов'янських мов і мають значення «сильна спека» та «місце на сонці»: рос. *припёк* «висока температура повітря» (Ожегов, 548), діал. *припёк* «сонячний удар; місце, яке протягом дня припікається сонцем» (Даль, 3, 432), *солнцепёк*, діал. *солнопёк*, *припёк солнца* (там же), слц. *prípek* «спека» (SSJ, 3, 579), болг. *припек* «осоння» (БУС, 541), серб. *припек* «т. с.» (РСКЈ, 5, 87). Їхні моцйні відповідники на -а зафіксовано лише в південнослов'янському ареалі: болг. *припека* «спека; осоння»¹¹ (пор. болг. діал. *припечина* «місце на осонні» — БУС, 541), серб. *припёка* «сильна спека» (РСКЈ, 5, 87) та слн. *prípeka* «нестерпна спека» (Pl., 2, 245).

Напряг смислового розвитку, спільний з іншими «термічними» гніздами («горіти > гнити») й водночас конкретизований, демонструє рос. *припёк* «псування хліба під час проростання його з землі за умови несподіваної спеки та мокрого ґрунту, який перетворюється на парник» (Даль, 3, 432).

Вторинні субстантиви з префіксальним и- демонструють лише дві мови: слц. діал. *ирек* «спека» (Koseska, 1972, там же) та серб. *упека* «т. с.» (СХР, 628).

Одиничні випадки становлять рос. діал. *занёк*, *запекель* «засмаглисть обличчя й тіла» (СРНГ, 10, 310; Даль, 1, 613), рос. діал. заст. *пекунство* «несамовито розжарене сонцем місце» (СРНГ, 25, 320), п. діал. *piekwa* «спека» (SW, 4, 147).

У межах гнізда псл. **vr-* «кипіти, вирувати, варитися» тематичну групу іменників із загальним значенням «висока температура» утворюють здебільшого похідні від двох основних різновидів континуантів псл. **vr̥otj-* та псл. **vr̥ěľь(jь)*. До дериватів першої з них належать іменники із суфіксом -(n)ostь, який додається до твірної основи, часом розширеної формантом -n-. Подібний різновид виявлено в кількох мовах, які разом з тим репрезентують усі головні мовні ареали Славії. При цьому сема «висока температура» властива йому лише в сербській і хорватській мовах, пор. схв. *vručost* (< *vruć*) «спека» (RHSJ, 89, 574) та *vručnost* (< *vručni*) «т. с.» (там же, 578); ці назви вживаються й у переносному значенні «пристрасть, сильні почуття, ентузіазм». Їхні відповідники ч. *vroucnost* (ЧРС, 2, 539) та слц. *vrúcnost'* (SSJ, 5, 167) мають лише емотивний зміст «щирість, душевне тепло, відданість»; пор. також формально аналогічний схв. *vručost*, український діалектизм *вручість* «діловитість, бравість», записаний Є. Желехівським і наведений в «Етимологічному словнику української мови» з коментарем «очевидно, пов'язаний з укр. діал. *вриту* “кипіти”» (ЕСУМ, 1, 433).

Континуанти іменників з основою псл. **vr̥otj-*, поширеною афіксом -ina, охоплюють увесь південний терен Славії: болг. діал. *врукина* «спека, висока температура повітря» (РБЕ, 2, 420), мак. *врукина* «т. с.» (PMJ, 1, 86), слн. *vročina*

¹¹ Koseska W. Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim.— Wrocław etc., 1972.— S. 31.

«спека» (SRS, 670); схв. *vrućina*, крім метеорологічного змісту, передає і фізіологічне тепло здорового тіла (RHSJ, 89, 575–576), а переносно, як і вже згадане схв. *vrućost*, — значення «запал, сильне прагнення, збудження, яке ніби розпалює людину» (там же), пор. також серб. *врућина*, *псећа врућина* «незносна спека», *петровске врућине* «найжаркіший літній день на св. Петра» (РСКЖ, 1, 445), аугментиви з ускладненими суфіксами серб. *врућинчина* та *врућинишина* «дуже сильна спека» (там же) і, нарешті, серб. *врућа* «т. с.» (там же). Староросійське *врутина*, що утворене як модернізований варіант відповідної старослов'янської форми *върѣтина*, виявлене в академічному словнику сербохорватської мови (RHSJ, 89, 576). Особливу продуктивність цієї моделі в межах південнослов'янської мовної групи засвідчують і їхні синоніми й водночас типологічні паралелі болг. *горещина*, *жежжина*, мак. *жежитина*, слн. *gorečina*, серб. *топлина* та деякі інші¹².

Друга підгрупа субстантивів на позначення високої температури повітря об'єднує формації, утворені на базі партиципної основи псл. **vřěl-* «гарячий, нагрітий». Їхні словотвірні різновиди є аналогічними встановленим нами серед похідних псл. **vřelj-*. Так, формальну модель **vřěl-* + *-ost* атестують відповідники в чеській, словацькій, сербській та хорватській мовах. Значення «спека» властиве ч. заст. *vřelost* (Jungm., 5, 180) та схв. *vrelöst*, діал. *vrilost* (останнє має і семантичний різновид «кипіння») (RHSJ, 88, 457). Чеське *vřelost* та слц. *vrelost'* тепер передають лише вторинні значення «душевна теплота, щирість» (ЧРС, 2, 540; SSJ, 5, 167).

Ще один тип — це іменники із суфіксом *-ina*, зареєстровані нами лише в ареально суміжних південнослов'янських мовах — болгарській, сербській і хорватській, причому точним відповідником цієї моделі є лише схв. *vrelina* «спека» (RHSJ, 88, 454), *врелина* «т. с.» (СХР, 57); болг. діал. *врелиньє* означає «гарячі, спекотні літні дні» (БЕР, 1, 193). Унікальний формальний різновид дериватів з метеорологічним значенням становлять болгарські апелютиви, у яких основа *врел-* сполучається з варіативними формантами *-ок* (< **-ькъ*) та *-ец* (< **-ьсь*): болг. *врелок* «дуже спекотний літній день», *врелец* «сильна спека» (РБЕ, 2, 412); останній іменник утворений за властивим болгарській мові зразком формування назв метеорологічних та атмосферних явищ¹³, пор. болг. діал. *яснец* «безхмарна погода». Застарілий лексико-семантичний варіант того самого слова, зафіксований у словнику Н. Герова, *врѣлецъ* «окріп» (Геров, 1, 166) виявляє безпосередній зв'язок з вихідною семантикою їхньої твірної основи псл. **vřěl-*. Метеорологічна семантика «спека, сильний жар» властива й віддієсловному дериватові схв. заст. *vrehe* (RHSJ, 88, 464).

У межах гнізда псл. **variti* виділяється нечисленна група іменників, у семантиці яких ознака «висока температура», найістотніша для значеннєвої структури цього гнізда, виступає в абстрагованому і, сказати б, автономному вигляді, «відірвавшись» від рідини як свого субстрату й позначаючи високий ступінь теплоти як такий. Провідними серед них є продовження псл. **varь*. Ця праформа, що реконструюється як лексема кореневого типу для позначення високої температури повітря (пор. синонімічні **žarь*, **palь*, **pekь*, **žegь*¹⁴), засвідчена континуантами друс. *варь* «спека» (Срезн., 1, 229; у цьому ж джерелі дане слово зафіксоване в унікальному для гнізда псл. **variti* значенні «пожежа»), укр. розм. *вар* «сильна спека, задуха; розжарене гаряче повітря» (Гр., 1, 126; СУМ, 1, 291),

¹² Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики... — С. 175.

¹³ Вендина Т. И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. — М., 1990. — С. 99.

¹⁴ Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов'янської лексики... — С. 175.

строс. *варь* «спека» (СлРЯ, XI–XVII, 2, 17), рос. діал. *вар* «палюча спека» (Даль, 1, 406), діал. *варом варит* «про підвищену температуру тіла при хворобі» (СРНГ, 4, 39–40), *варугорачо* «не дуже спекотно» (там же, 59), бр. діал. *вар* «спека, духота» (ЭСБМ, 2, 56), п. *вар* «сильний жар, тепло, спека» (*war ognia, war z nieba, war od pieca* — SJP, 3, 656), діал. «спека, вогонь» (SGP, 6, 69–70). Поряд із цими фізичними значеннями п. *вар* має також переносне значення «внутрішній жар, пристрасть, збудження». Подібний перехід виявляють і чеський та словацький відповідники, пор.: ч. заст. *war* «висока температура повітря, задуха», *war slunečnú* «спека, пристрасть, збудження» (Jungm., 5, 21–22), слц. *var* «спека» (SSJ, 5, 21), *var, vara* «гарячий піт; нервовий стан» (SSJ, 5, 21). Значення «спека, висока температура» властиве також схв. *vâr* (RHSJ, 85, 566) та слн *vâr* (Pl., 2, 878).

Інші формальні різновиди представлені кількома префіксальними утвореннями, серед яких ареально суміжні укр. діал. *звара, зварька* «спека» (Он., 1, 298), п. *zvar* «т. с.» (SW, 8, 635), а також укр. діал. *завара* «нестерпна спека» (Он., 1, 260).

Таким чином, повертаючись до паралелей розглянутої лексико-тематичної групи в інших історико-етимологічних гніздах із «термічними» коренями, зазначимо, що, на відміну від гнізд псл. **pekti* та псл. **vbrěti*, де ця семантична рубрика реалізується значною кількістю формальних моделей, у континуантів із коренем **var-* вона дуже обмежена.

У гнізді псл. **kur-* варто відзначити укр. *кипень, кипінь* (Гр., 2, 238; СУМ, 4, 150), діал. *к'ип'ень, кипен'* (Он., 1, 348), пор. похідне діал. *скипенити* «скип'яти-ти» (ЕСУМ, 2, 434), *кіпань* «т. с.» (АУМ, 3, 123), бр. діал. *кіпень* (Тур. сл., 2, 191), діал. *кіпянь* (СБГ, 2, 463), які, крім окропу, позначають також і спеку, що закономірно для семантики похідних подібної генези. Так само закономірною є поява серед них і таких позірно протилежних за своїм «температурним» змістом, але подібних за внутрішньою формою семантико-дериваційних варіантів, як укр. діал. *кипень* «холод, мороз», *скипень* «лотий мороз» (ЕСУМ, 2, 434); пор. у цьому плані, наприклад, бр. діал. *пякун* «сильний мороз». Крім того, основа псл. **kurel-* входить до складу похідних субстантивів на -ьсь, -іса, що належать до іншого ареалу, а саме: серб. *кѹпелац* «окріп; палюче, задушливе повітря» (РСКНД, 9, 483) та серб. діал. *кѹпелица* «спека» (там же).

Зіставлення обох груп гнізд із «вогняною» та культурно адаптованою термічною семантикою дозволяє констатувати, що розряд іменників на позначення високої температури доквілля, тобто спеки як атмосферного (метеорологічного) явища, є спільним для них обох. Слід наголосити, що творення іменників (переважно віддієслівних, рідше відад'єктивних та відсубстантивних) із значенням спекотної погоди є одним з найтиповіших напрямків формально-семантичного розвитку аналізованих коренів. У межах цього розряду виділяються такі основні дериваційні моделі:

1) кореневі іменники на зразок псл. **zarь* (укр., рос., бр., п., влуж., ч., слц., болг., серб.); псл. **žegъ* (рос. заст., стч., слц. заст., болг., серб.); псл. **paľь* (друс., укр., бр., ч., слц.); псл. **pekъ* (друс., рос. діал., ч., болг.); псл. **varь* (друс., строс., п., схв.); 2) іменники *a*-основ типу східнослов'янського *жара*, псл. **žega* (болг., мак., схв., слн.); псл. **paľa* (слц., укр. діал.); псл. **peka* (друс., рос. діал., схв.); 3) суфіксальні субстантиви на -ота: слн. *gorkota*, укр., рос. діал., бр. діал. *жарота*, бр. *жарката*, схв. *žarkota*; влуж. *žahlota*; укр. заст., рос. діал. *пекота*, бр. діал. *пякота*, п. *piekota*; укр. *спекота*, бр. діал. *спякота*, п. *spiekota*; 4) із суфіксом -іна: псл. **gorečina* (друс. *горачина*, строс. *горячина*, бр. *гарачыня*, болг. *горещина*, слц. *gorečina*); серб. *топлина*; рос. діал. *жарина*, схв. *žarina, žarčina*; болг. *жежчина*, мак. *жештина*, влуж.

žaglina; **vbrōčina* (схв. *vručina*, *vručićina*, слн. *vročina*), **vbrēlina* (схв. *vrelina*, болг. *врелина*); 5) із суфіксом *-išče*: рос. діал. *жарище* (*жарище*), бр. діал. *жарішча*, псл. **pečišče*; 6) із суфіксом *-ava*: слц. *horučava*, *žižava*, *pal'ava*; болг. *жежчава*, *жехчава*, *жегава*; серб. *жегава*; 7) із суфіксом *-ostь*: строс. *жарость*, *жаркость*, стукр. *жаркость*, укр. *жаркість*, схв. заст. *žarkost*; влуж. *horcošć*, п. заст. *gorkošć*, *gorzalošć*; рос. *жгучесть*, болг. *жегост*, влуж. *žahlošć*, *žehelnošć*; укр. *палочість*, *пекучість*; ч. заст. *wřelost*, слц. *vrelost*, серб. *врелост*, діал. *vrilost*, схв. *vručost*, *vručnost*; 8) із суфіксом *-упь*: укр. *жаринь*, *горячинь*, рос. діал. *жарынь*; 9) із суфіксом *-іса*: слн. *gorčica*, болг. *горц(н)ица*, серб. *жегавица*; крім того, до цього розряду лексем належать експресивні утворення на зразок рос. діал. *жариха*, *жаруха*, *жарюга*, болг. діал. *груха*, інші суфіксальні, а також префіксально-суфіксальні формації (бр. діал. *горач*, стп. *gorqcz*, діал. *gorqс*, *gorqcz*; п. *gorzenie*, схв. *žarenje*, влуж. *žagljenje*, схв. *vrenje*, влуж. *žehel*, п. діал. *piekwa*, болг. *жеглю*, *пекло*, укр. діал. *звара*, *зварка*, бр. діал. *упал(ы)*, п. *upal*, ч. *upal*, слц. *uprek*, серб. *упала*, *упека*, слц. *pripek*, болг. *припек*, схв., слн. *pripeka*, серб. *прижега*)¹⁵.

Наведені типи слів зі значенням «висока температура повітря, спека» засвідчують, що деривати з основою псл. **žar-* представлені найбільшою кількістю рефлексів у східнослов'янських мовах; для серболужицьких і південнослов'янських мов характерними є похідні від основи **žeg-*, в останніх, крім того, поширені утворення від псл. **vbrēti*; польській, чеській та словацькій мовам більш властиві іменні похідні з коренями **gor-* і **pal-*; континуанти псл. **pekti* приблизно однаково фіксуються в переважній більшості слов'янських мов. У гнізді з коренем псл. **gor-* найактивнішою є основа псл. **gorqŕj-* / **goręŕj-*, а в гнізді псл. **vbr-* — основи псл. **vbrqŕj-*, **vbrēl-*. Зворотним боком зазначеної варіативності вираження семантики «спека, висока температура» конститuentами аналізованих гнізд є те, що на сучасному етапі серед останніх не спостерігається жодної лексеми чи лексем, які були б однаково властиві всім слов'янським мовам без винятку. Ця особливість характерна як для однокореневих лексем, належних до окремих словотвірно-етимологічних гнізд, так і для синонімічних утворень із близькозначними коренями. Така різноманітність лексичних засобів указує на наявність ще в прамові цілого ряду синонімів на позначення спеки, а також свідчить про діалектний характер поширення праслов'янських субстантивів із цим значенням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ	— Атлас української мови : В 3 т.— К., 1984–2000.— Т. 1–3.
БЕР	— Български етимологичен речник / Съст. Вл. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев.— София, 1971–2002.— Т. 1–6.
БРС	— Болгарско-русский словарь / Сост. С. Б. Бернштейн.— М., 1966.— 768 с.
БТР	— Български тълковен речник / Съст. Л. Андрейчин, В. Георгиев, Ст. Илчев.— София, 1963.— 1133 с.
БУС	— Стоянов І. А., Чмир О. Р. Болгарсько-український словник.— К., 1988.— 780 с.

¹⁵ Для повноти картини згадаємо слов'янські позначення спеки типу п. *znōj* «спека; важка праця», ч., слц. *znōj* «спека, піт», болг. *зној* «т. с.», мак. *знōј* «т. с.», слн. *znōj* «т. с.», укр. діал. *зній* «робота в поті чола» (очевидно, з польської), рос. *зној* «спека», друс. *знои* «т. с.», ст-сл. *знон* «т. с.», що зводяться до псл. **znōjь*, співвідносного з псл. **znēti* < **znōj-ŕej* «тліти, злегка горіти, жарітися», звідки також рос. діал. *знеть* (*знеть*, *знить*) «т. с.», ч. *znet* «горіти; (діал.) пекти» (ЕСУМ, 2, 271; Wrückner, 655; Фасмер, 2, 101; Boguš, 774). В. Борись, указуючи на позначення тут поту як чогось пекучого (палочого), наводить паралель з гнізда псл. **pekti*, псл. **potь* (Boguš, 470). Укладачі «Етимологічного словника української мови», підтримуючи думку про результат спрощення давнього псл. **rok-to-* та його етимологічну спорідненість із псл. **pekti*, у формальному плані співвідносять псл. **potь* із кіпр. *poeth* «жаркий, гарячий», а в семантичному — з рос. *пот* «спека», схв. *znōj* «піт», а також лит. *prākaitas* «піт» (ЕСУМ, 4, 417–418).

- Бялькевіч — *Бялькевіч І. К.* Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск, 1970.— 509 с.
- ВЛР — *Верхнелужицко-русский словарь / Сост. Трохимович К. К.*— М. ; Бауцен, 1974.— 564 с.
- Геров — *Геров Н.* Речник на българския език (фототип. изд.).— София, 1975–1978.— Т. 1–6.
- Гр. — *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
- Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1981.— Т. 1–4.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук.*— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
- Жел. — *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
- Каспяровіч — *Каспяровіч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск, 1927.— 371 с.
- Мука — *Мука Э.* Словарь нижнелужицкого языка и его наречий.— Бауцен, 1928.— Т. 1–2/3.
- Мурзаев — *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— 653 с.
- Нар. сл. — *Народная словотворчасць.*— Мінск, 1979.— 334 с.
- Он. — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Т. 1–2.
- РБЕ — *Речник на българския език.*— София, 1980–1984.— Т. 1–4.
- РМЈ — *Речник на македонскиот јазик / Ред. Б. Конески.*— Скопје, 1961.— Т. 1–3.
- РСКЈ — *Речник српскохрватског књижевног језика.*— Загреб ; Нови Сад, 1967–1973.— Књ. 1–5.
- РСКНЈ — *Речник српскохрватског књижевног народног језика.*— Загреб ; Нови Сад, 1967–1971.— Књ. 1–4.
- СБГ — *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе погранічча.*— Мінск, 1979–1983.— Т. 1–3.
- СлРЯ XI–XVII — *Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова.*— М., 1975–2008.— Т. 1–28.
- СОС — *Добровольский В. Н.* Смоленский областной словарь.— Смоленск, 1914.— 1022 с.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3 (переизд. фотоспособом, М., 1958).
- СРНГ — *Словарь русских народных говоров.*— Ленинград, 1961–2010.— Вып. 1–43.
- ССРЛЯ — *Словарь современного русского литературного языка.*— М. ; Ленинград, 1955–1965.— Т. 1–17.
- СУМ — *Словник української мови.*— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
- СХР — *Сербскохорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой.*— М., 1970.— 735 с.
- Сцяшковіч — *Сцяшковіч Т. Ф.* Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972.— 619 с.
- Тимч. — *Тимченко Є.* Историчний словник українського языка.— Х.; К., 1932.— Т. 1.— 582 с.
- ТСБМ — *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.*— Мінск, 1975–1983.— Т. 1–5.
- Тур. сл. — *Тураўскі слоўнік.*— Мінск, 1982–1987.— Т. 1–5.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1964–1973.— Т. 1–4.
- ЧРС — *Чешско-русский словарь.*— М., 1973.— Т. 1–2.
- ЭСБМ — *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.*— Мінск, 1978–1991.— Т. 1–7.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О. Н. Трубачева.*— М., 1974–2009.— Вып. 1–35.
- Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— 864 s.
- Brückner — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 805 s.
- Jungm. — *Slownjk česko-německý Josefa Jungmanna.*— Praha, 1837.— D. 1–3.

- Kucała — *Kucała M.* Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich.— Wrocław, 1957 (Prace Językoznawcze, II).— 403 s.
- Linde — *Linde S. B.* Słownik języka polskiego : 2-ie wyd.— Lwów, 1860.— T. 1–6.
- Pl. — *Pleteršnik M.* Slovensko-nemški slovar.— Ljubljana, 1894–1895.— B. 1–2.
- Rejzek — *Rejzek J.* Český etymologický slovník.— Voznice, 2001.— 752 s.
- RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.*— Zagreb, 1880–1967.— D. 1–19 (Sv. 1–90).
- SGP — *Karłowicz J.* Słownik gwar polskich.— Kraków, 1911.— T. 1–6.
- SJP — Słownik języka polskiego / Pod red. M. Szymczaka.— Warszawa, 1978–1981.— T. 1–3
- SP XVI — Słownik Polszczyzny XVI wieku / Red. nac. M. R. Majenowa.— Wrocław etc., 1966–2011.— T. 1–35.
- Sł. Podróżna — *Brzeziński Wł.* Słownictwo Krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Żłotowskiem.— Wrocław etc., 1982–2009.— T. 1–5.
- Sławski — *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952–1978.— T. 1–5.
- SIRS — Slovensko-ruský prekladový slovník / Сост. проф. А. В. Исаченко.— Bratislava, 1950.— T. 1–2.
- SRS — Slovensko-ruský slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.
- SSČ — Slovník spisovné češtiny: pro školu a veřejnost.— Praha, 1978.— 800 s.
- Sstp. — Słownik staropolski / Red. nac. S. Urbańczyk.— Wrocław etc., 1953–2002.— T. 1–11.
- SSJ — Slovník slovenského jazyka.— Bratislava, 1959–1968.— D. 1–6.
- SW — Słownik języka polskiego / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa, 1900–1927.— T. 1–8.
- VRSS — Velký rusko-slovenský slovník.— Bratislava, 1960.— D. 1–5.
- Zeman — *Zeman A.* Słownik górnołużycko-polski.— Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

WORD FAMILY APPROACH TO THE STUDY OF SYNONYMY IN COMMON SLAVONIC

The aim of the paper is, first, to establish formal derivational types of Slavonic names of hot weather deriving from Common Slavonic word families with roots denoting thermal processes; second, to reconstruct synonymous Common Slavonic words of the said meaning; and, third, to characterize the areal distribution of their reflexes in the Slavonic languages. The majority of reflexes of the Common Slavonic names of hot weather with the root *žar- are East Slavonic nouns. The derivatives with the Common Slavonic root *žeg- are predominant in the Sorbian and South Slavonic languages, the languages of the latter group also the ones most consistently attesting words of this meaning deriving from the Common Slavonic verb *vbrěti. Typical for Polish, Czech and Slovak are names of heat with the Common Slavonic roots *gor- and *pal-, and reflexes of the Common Slavonic verb *pekti are more or less equally represented in most Slavonic languages. In the word family of the Common Slavonic root *gor- the majority of nouns denoting heat have the Common Slavonic stem *goręjtj-/*gorqjtj-, and in the family of the Common Slavonic root *vbr-, the derivatives with the Common Slavonic stem *vbrqjtj-, *vbrěl- prevail. The number of Common Slavonic nouns of various «thermal» roots denoting hot weather being so large, this multitude resulted in the present-day Slavonic languages lacking a common heat name (or names) equally characteristic to all of them. This regularity manifests itself within the sets of heat names of the same root belonging to the individual word families as well as within the group of the synonymous heat names of different roots. In its turn, this lack of a common heat name or names equally shared by all the Slavonic languages testifies to the fact that the Common Slavonic synonyms denoting heat were fairly numerous and of dialectal character.

Key words: Common Slavonic, reconstruction, word family, synonymy, derivation, reflex.

МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЗАХІДНОЇ ДІАСПОРИ І СУЧАСНА МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (на загальнослов'янському тлі)

У мовному житті сучасної України досить помітною є присутність ознак такого явища, як мова української західної діаспори, виявляючись у впливах як на статус, так і на корпус української «материкової» мови. У цьому знаходить свій вияв, з одного боку, прагнення національно активних кіл діаспори реально впливати на розширення і зміцнення соціальних позицій української мови як державної в Україні і коригувати, відповідно до свого розуміння, розвиток української літературної мови в напрямі посилення її «українськості» (насамперед її дерусифікації — у правописі, термінології, стилістичних нормах), з другого боку, — прагнення широких суспільно-культурних кіл у самій Україні до очищення літературної мови від невластивих їй особливостей (з орієнтуванням, зокрема, й на деякі норми діаспорного варіанта). Ставлення різних суспільно-політичних і культурно-мовних верств українського суспільства до цього явища є неоднозначним і досить диференційованим. Найближчі паралелі з відзначеним аспектом мовної ситуації в Україні демонструє сучасна мовна ситуація в Білорусі.

Ключові слова: українська діаспора, сучасна мовна ситуація в Україні, норми української літературної мови, пуризм.

1. Діаспора і «материк». Якщо в радянський час під поняттям діаспори звичайно розуміли «розсіяння» по світу євреїв, а згодом і вірмен, але щодо українського зарубіжжя говорилося як про українську «трудова» (загалом нейтрально) і про «політичну» (несхвально) еміграцію, то на межі 80–90-х років назва «українська діаспора» стала досить швидко поширюватися й незабаром увійшла до загального мовного вжитку¹ (механічно заступаючи назву «еміграція» навіть

¹ Витісненню назви «еміграція» на користь назви «діаспора» сприяли такі чинники: а) остання позбавлена тих політизованих конотацій «небажаності», якими в радянський час була окутана перша: «емігранти» в будь-якому разі розглядалися як «непатріоти» щодо їхньої історичної батьківщини, а багато хто з них — і як прямі вороги; б) у суто змістовому плані: за словами О. Прицака, «еміграція сидить на валізках і чекає зміни ситуації, щоб повернутися додому, діаспора ж живе дома» (див.: *Русанівський В.* Міжнародне співробітництво в галузі української культури: стан і перспективи // Вісн. Міжнар. асоціації українців. — 1991. — № 1. — С. 19). Проти застосування назви «діаспора» щодо зарубіжного українства в тому обміні думок, що його вели в зазначений період на сторінках преси, висувалися такі аргументи: а) діаспора — це народ або його значна частина, вигнані завойовниками за межі рідної землі, тоді як українців ніхто силоміць не витісняв за межі батьківщини (наприклад, О. Левада; це було прийняте в радянський час трактування названої проблеми); б) поняття діаспори, як і еміграції, не можна застосовувати щодо українців, які живуть за межами України вже не в першому поколінні й давно вже стали інтегрованою частиною народу тієї країни, де вони поселилися, — це зарубіжні (закордонні) українці або, якщо мати на увазі конкретну країну, українські канадці і т. ін. / канадські і т. ін. українці (*П. Кравчук.* Хто ми такі: «діаспорники»? — Літ. Україна, 12.04.1990, с. 3). З віднесенням себе до української «діаспори» («так, просто якогось стихійного процесу» і «образливого титулу еміграції»), а не до «еміграції» не погоджувався, наприклад, і відомий філолог та культурний діяч закордонного українства Ю. Шевельов (див.: *Шевельов Ю.* З історії незакінченої війни. — К., 2009. — С. 430; *Шевельов Ю.* Я — мене — мені... (і довкруги) : Спогади. — Х. ; Нью-Йорк, 2001. — Ч. 2. — С. 227).

у тих випадках, де для цього немає жодних підстав, наприклад: «петлюрівська діаспора у Франції 20-х років»). Під «українською діаспорою» в Україні розуміють в основному західну українську еміграцію (емігрантів кількох хвиль переселення та їхніх нащадків) у Північній та Південній Америці, Західній Європі, Австралії, але насамперед у США й особливо в Канаді (хоча від початку 90-х років усталилося вже й поняття східної діаспори — на теренах колишнього СРСР). На позначення представників діаспори сформувалася вже ціла низка дублетних найменувань: *діаспорники*, *діаспоряни*, *діаспорити*, *діаспорці*, рідше *діаспорівці*; найпоширенішим прикметником є *діаспорний*, рідше *діаспоральний*; поширюється назва *діаспоризація* («діаспоризація українців у світі» і т. ін.); для найменування запозичень з мови діаспори вже вживається назва *діаспоризм*. Як образне найменування української діаспори набув поширення вислів «Нашого цвіту по всьому світу». На позначення самої України в такому зіставленні з діаспорою стали вживатися назви «*м(М)атерик*», «*материковий*» (*Україна, література, літературна мова* тощо).

Стереотипний образ «діаспорного українця» в уявленні пересічного представника «материкової» України станом на кінець 80-х — початок 90-х років вимальовувався як: а) у політичному аспекті — активний поборник державної незалежності України (насамперед, зрозуміло, від Росії); б) у соціальному аспекті — активний, наполегливий у досягненні мети², успішний і, звичайно, «багатший» порівняно з «материковими» українцями; в) у національно-мовному аспекті — людина, що, будучи громадянином іншої держави й перебуваючи вже тривалий час у постійному іншомовному оточенні далеко від своєї історичної батьківщини, не тільки зберегла свою належність до українського джерела, а й відчуває моральний імператив закликати до цього й «материкових» українців³; якщо конкретніше, то це переважно носій «галицьких» культурно-мовних особливостей (хоча в структурі західної української діаспори, крім галичан і буковинців, свої «сегменти» мають, як відомо, закарпатці-русини: див. про це також нижче, лемки і «східняки-наддніпрянці»), а також представники останньої,

² Пор. міркування з цього приводу відомої української поетеси: «Залізна леді ніколи не була для мене ідеалом. М'якість і поступливість — незамінне начало, яке протипоказане чоловікові і необхідне жінці. Представниці нашої діаспори, які начебто мають бути для нас у цьому плані взірцем, не такі вже й сильні — вони просто прагматичні. Нам потрібно переймати хіба їхній раціоналізм, душу лишаючи такою ж чутливою. Ми надзвичайно емоційні ідеалістки, а у сьогоденнішньому світі це не може бути захисним щитом. Вони дорікають нам, що ми такі надто м'які, але разом з тим жалкують, що самі такими вже не вміють бути» ([Інтерв'ю з Наталкою Поклад].— Веч. Київ, 18.12.1999).

³ Пор., наприклад, у спогадах про недавнє радянське минуле (ситуація 60-х років): «Перше, що страшенно вразило в Києві, це те, що на його вулицях зовсім не було чути української мови. ... Одного дня я зайшов у магазин "Українські сувеніри", а там за прилавком стоять красиві дівчата і жіночки в українських вишиванках. Ото, думаю, відведу душу: погомонимо рідною мовою. Заговорив, а вони мені російською. "Чому ви мені не відповісте українською?" — запитав я. Кинула на мене злий погляд чорнобрива молодиця в українському вбранні і з обуренням рявкнула: "Хотите говорить на украинском языке — езжайте в Канаду"» (*Кочерган М.* Про час, про себе і людей: Спогади.— К., 2012.— С. 88). У відомому радянському кінофільмі «Здравствуй и прощай» (сценарій В. Мережка, режисер В. Мельников, кіностудія «Ленфильм», 1972 р.), дія якого відбувається в 60–70-х роках у селі десь на півдні України, але всі герої спілкуються російською літературною мовою (крім вигуків до домашніх тварин та двох українських народних пісень), є епізод (не пов'язаний з основними сюжетними лініями і загалом незрозуміло навіщо поданий), коли до місцевого колгоспу прибуває делегація канадських фермерів, які звертаються до героїні українською мовою. І коли вона також відповідає їм по-українському, один з них, приємно вражений, вигукує: «Як же ти, знаєш нашу мову, донечко?!», на що героїня дає ухильну відповідь: «Да у нас намешано: украинцы, русские...».

четвертої, хвилі еміграції, етнографічно-культурні відмінності між якими вже значною мірою нівельовані). При ближчому знайомстві «материкової» України з діаспорою від початку 90-х років цей стереотипний образ став поповнюватися деякими новими рисами (про що далі).

Образ представника (представниці) діаспори вже ввійшов до набору персонажів новітньої української художньої літератури — у його контактах із людьми з «материкової» України як під час відвідувань своєї історичної батьківщини, так і в себе вдома. Так, до українського села приїздить з Торонто молода жінка Василина Петрин — з метою «вивчити сучасний сільський побут, записати справжній український фольклор і зрозуміти менталітет українського народу»: «— Ми у клубі тоді виставу зробимо. “Під тихими вербами” називається. Картинки з сучасного українського сільського життя. ... — Аби молодь привернути до рідної мови, до фольклору. Адже наша мова така опатна, така різнобарвна», «— Наша мова калинова, — вела далі своєї Василина, — це я вже тут живучи стала розмовляти, як усі. А як додому приїду, то мене мати за це сварить. Каже, там не мова, а якась колотуха для свиней, все намішано, слова покручені, не втямиш, чи українці говорять, чи руські. Лише ми в діяспорі зберігаємо справжню мову, бо тут у вас вона майже загинула»; прощаючись з бабою, в хаті якої вона жила: «— Хочу дати вам подарунок. Це п'ять доларів. Гарні гроші. Витратьте їх на перекриття хати. Наступного разу приїду — перевірю» (Марина Медникова. Ой! (гумористична кіноповість).— Дніпро.— 1997.— № 11–12.— С. 35–88). З діалогів між філологами з України (Центральної або Східної) родиню Бойків, запрошеними на роботу до одного з університетів США, і їхнім американським колегою Юрієм (Джорджем) Когутом — українським емігрантом у другому поколінні: «— Ось вам маленька деталь, — каже Уляна, — того, до чого ми звикли і з чим змирилися. Ми якось, ще коли мені років сім-вісім було, знімали в Криму куток. ... Ну й от, господар чує, що я до батьків звертаюся українською. Це його дуже обурює, і він мені каже: “Ти же — культурная дівочка, а говориш по-кугутському. Неперспективно!” — Як? — не розуміє Когут.— Як він тобі сказав? — ... Він приголомшений.— Але ж чому ви не протестували?! — Як? — Треба було йти до іншого власника! Хай би він бодай фінансово (якщо не можна його притягнути до суду) посплатився за свій повнізм! ... У нас за таке судять. Бо то є расизм!»; з мовних непорозумінь між співрозмовниками: «— До речі, — кидається Бойко в паузу, — ... на нас насувається мій день народження... — Когут не розуміє. — Я хотів сказати — уродини, — розглумачує Бойко»; «— ... є такі церкви, де в пивницях, по суботах, можна ще таньше усе взяти. Бо то зветься добротинство. — В пивних? Де таке є? — здивовані всі. — Чи в церкві?...»; «— Тобто? — здивовані гості. — Чим саме ми тебе образили? — Не об тім ходити! — Хто ходить? Де? — з усіх боків обступають його. — Поясни!» (Володимир Діброва. День народження.— В. Діброва. Збіговиська (збірка оповідань). К., 1999).

Крім того, певний вплив на сучасну мовну ситуацію в Україні, але вже в масштабах не всієї країни, а однієї з її областей від початку 90-х років став поширюватися також з боку деяких кіл колишньої закарпатської еміграції в країнах Північної Америки, присутність якої тут така сама давня, як і галицько-буковинської еміграції. Це рух за визнання наявності четвертого східнослов'янського народу — русинів і, відповідно, четвертої східнослов'янської мови як окремих від українців та української мови (за переписом 2001 р., русинами себе вважають близько 1 % жителів Закарпаття). Основним провідником цієї ідеології є канадський історик П. Р. Магочі (родовим корінням із Закарпаття) ⁴. Рух уже має підтримку в деяких культурних і політичних колах цієї області, що спричиняє певне напруження в її суспільному житті, а також з боку деяких міжнародних організацій, зарубіжних політиків, науковців-славістів. В Україні він загалом знає критики — як ненауковий у своїй основі й політично спрямований на дестабілізацію ситуації в країні та на відрив від неї одного з регіонів («політичне русинство», «неорусинство» / «неорусинізм», «русинський сепаратизм» і т. ін.; при цьому часто вказують на зацікавленість у цій ідеології з боку певних політичних кіл деяких сусідніх держав — див., наприклад: Я. Орос. Промахи резидента Магочія.— Укр. газета,

⁴ Див., наприклад: Русинський язык [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. P. R. Magocsi.— Opole, 2004.— 485 с.

5.07.2007, с. 4). Однак у законі 2003 р. про ратифікацію в Україні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (це офіційний переклад назви Хартії), яка набула чинності з 2006 р., русинську мову віднесено до таких мов, що підтверджено і в новому законі «Про засади державної мовної політики» (2012 р.). Вплив на політичну і мовну ситуацію в Україні з боку руху підкарпатського русинства є, таким чином, прямо протилежним за своєю спрямованістю та можливими наслідками для країни порівняно із впливами української західної діаспори в цілому, які мають інтеграційну спрямованість (докладніше фактор русинства далі не розглядатиметься).

Присутність не тільки в культурно-мовному, а й у політичному житті сучасної України ознак (справжніх або тільки приписуваних) такого явища, як мова української західної діаспори, є досить помітною, виявляючись у впливах як на статус української мови в державі, так і на корпус її літературно-стандартної форми і викликаючи різне ставлення до себе з боку різних верств суспільства.

2. Українська діаспора і статус української мови в Україні. Разом зі значною активізацією від початку 90-х років контактів між українською діаспорою і Україною — через засоби масової інформації (як власне українські, так і перенесені в Україну з-за кордону), публікацію або завезення літератури авторів з діаспори, різноманітні спільні заходи української і діаспорної громадськості (Всесвітні форуми українців, що стали проходити в Україні з 1992 р., політичні та наукові конференції, конгреси Міжнародної асоціації українців з 1990 р. та ін.), зустрічі представників діаспорної громадськості з керівниками України під час візитів останніх до США й Канади, у численних особистих контактах у самій Україні та в країнах поселення діаспори і взагалі як наслідок глибокого ознайомлення з її політичним і культурним життям — в Україні стали повніше усвідомлювати засади організації культурної, освітньої, мовної діяльності зарубіжного українства, неминуче зіставляючи їх, звичайно, з основами забезпечення мовних прав етнічних українців на їхній історичній батьківщині. Зокрема, не могли не привертати уваги такі аспекти життя західної діаспори, як наявність у цих країнах досить численної україномовної періодики, книжкової продукції, шкіл з вивченням української мови (для порівняння: у східній українській діаспорі в межах СРСР цього не було зовсім, а в самій Україні, наприклад, станом на 1990 р. в обласних центрах Лівобережжя Чернігові, Харкові, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі шкіл з українською мовою викладання лишилося вкрай мало або й не стало зовсім); розвиток українознавчої науки, збереження й видання фольклорної, художньої, наукової спадщини; практикування приватних пожертвувань на потреби культури, літератури, науки тощо (зі списками жертводавців); прагнення до самоорганізації у складі різноманітних політичних, культурних, наукових, спортивних, жіночих та інших об'єднань; публічне спілкування українською мовою (причому не з обов'язку, не за посадою) людей, що мали репутацію відомих у світі, успішних, заможних (наприклад, економіста Богдана Гаврилишина, бізнесмена Петра Яцика); намагання вплинути на державну політику, культурну та наукову громадськість своєї та інших країн, на міжнародну громадську думку з обстоюванням інтересів України (так, Канада, де українці є однією з найчисленніших етнічних груп населення, однією з перших визнала в грудні 1991 р. державну незалежність України; значною мірою саме завдяки діаспорній громадськості світ узнав правду про голодомор в Україні 1932–1933 років; очевидно, насамперед під впливом української діаспори англосовієтських країн в англійській мові стала досить виразною тенденція

до обмеження вживання при назві України означеного артикля: *the Ukraine*, оскільки це асоціюється зі статусом не самостійної держави, а скоріше краю).

Вплив громадськості західної діаспори на соціальний статус української мови почав поширюватися на межі 80–90-х років далеко не останньою мірою завдяки вже самому факту спілкування її представників цією мовою під час перебування в Україні (це стало досить помітним явищем, висвітлюючись, зокрема, по радіо, телебаченню). Парадоксальність ситуації спілкування (а відповідно, й мовної ситуації в Україні в цілому) увиразнювалася особливо тоді, коли представники материкової України, які супроводжували, приймали або обслуговували гостей з діаспори, розмовляли з ними або в їхній присутності російською мовою (це було характерним явищем, зрозуміло, особливо в радянський час, але лишається й тепер, хоч уже й меншою мірою, насамперед у Південно-Східному регіоні) і переходили на українську, лише ніби виявляючи певну поступку іноземцям, або й не намагалися цього робити:

«... болючим є той факт, що серед загалу мешканців як у Харкові, так і у Києві панує російська мова. Тут є одна особливість. Я говорив тільки українською мовою, і всі мої співрозмовники переходили на українську. Вони досконало її знають, але не говорять нею» ([Інтерв'ю з головою Шкільної ради при Українському конгресовому комітеті США Євгеном Федоренком]. — *За вільну Україну*, 25.01.1996, с. 2); «Не розумію ваших офіціантів і продавців. Звертаюся до них українською, а половина відповідає російською. Далі говорю українською, а половина половини вперто тримається російської. ... У Нью-Йорку, де існує ціла суміш рас, націй і національностей, кожен продавець зразу перейде на мову покупця» (О. Мотиль. — *Газ. по-українськи*, 13.05.2010, с. 9).

Крім того, стало розвіюватися уявлення, яке було нібито само собою зрозуміле, що носії української мови знають (мають знати) і російську мову й, отже, носіям російської мови немає потреби турбуватися про зрозумілість свого мовлення в спілкуванні з ними, наприклад:

«У 1989 р. в Донецьку цілий місяць функціонувала виставка американського дизайну... Найбільше всіх здивувало, що гідями тут були молоді американські українці, які знали українську мову, але не знали російської. Це “русскоязычным” донеччанам в голові не вкладалося: як це так — знати українську і не знати російської?» (Г. Гордасевич. А це був випадок... — *Літ. Україна*, 15.04.1999).

Серед актів цілеспрямованого впливу з боку діаспори на мовну політику України, які, безперечно, так чи інакше знаходять відповідний відгук у цій сфері, слід назвати достатньо численні звернення міжнародних українських організацій та їхніх з'їздів до державного керівництва України із закликами забезпечити реальні можливості для повноправного соціального функціонування української мови як державної мови країни та протестами проти запровадження другої державної або офіційної мови — наприклад, із «Звернення української діаспори у справі мовної політики в Україні», підписаного керівниками Світового конгресу українців, Світової федерації українських жіночих організацій, Наукового товариства ім. Шевченка, Української вільної академії наук та ін. — учасниками II Всесвітнього форуму українців:

«... ми побачили, що в Українській державі немає України. Ми могли пересвідчитись, що за шість років нашої державності українська мова, українська культура, книговидавництво опинилися у трагічному стані. ... Дехто з нас ... встиг побувати в різних регіонах нашої держави. Там ситуація ще гірша, ніж у нашій столиці. ... Ми можемо ствердити, що у нашій державі в усіх сферах суспільного і культурного життя нашого народу надається перевага російській мові і російській культурі, а українська мова і культура вкотре виявилися упослідженими» (*Час-Тіме*, 6.11.1997);

протест Світового конгресу українців проти прийняття закону «Про засади державної мовної політики» 2012 р., оскільки «просування регіональних мов (під

якими фактично розуміється тільки російська. — О. Т.) не повинно відбуватися за рахунок пригнічення державної» (Україна молода, 7.06.2012, с. 2); листи організації української діаспори та її представників, що їх наводять і українські ЗМІ, з протестами проти використання в дипломатичних представництвах України за кордоном не української як державної, а, за традицією, російської мови — наприклад, з листа Б. Залуги (Швеція) до Президента України: «Треба заборонити використання російської мови співробітниками українських представництв за кордоном. Навіть якщо хтось звертається до них російською — вони повинні відповідати державною мовою» (Укр. слово, 16.12.1999); протести проти спілкування державного керівництва України на офіційному рівні російською мовою — наприклад, про виступ по австралійському національному телебаченню колишнього Президента Л. Кравчука: «Чи нам тепер вивчати російську мову?» — заголовок (М. Галабурда-Чигрин. — Час-Тіме, 6.03.1997), зауваження від учасників Світового конгресу українців Президентів В. Ющенку за те, що він розмовляє по-російському з президентом Російської Федерації (т/к «Студія “1 + 1”», ТСН, 20.08.2008), заклик Українського конгресового комітету Америки до Президента В. Януковича використовувати під час виконання службових обов'язків тільки українську мову (Україна молода, 14.04.2010, с. 1).

Українські інституції західної діаспори, підприємці, приватні громадяни надають фінансову підтримку у виданні в Україні літератури українською мовою, у дослідженнях української мови. Петро Яцик став ініціатором і меценатом Міжнародного конкурсу з української мови (з 2000 р.), що носить тепер його ім'я. Створена науковими колами української діаспори й перевидана в Україні фундаментальна «Енциклопедія українознавства»⁵ надала в розпорядження українського читача багату інформацію, зокрема, з різних питань української мови та мовознавства.

3. Українська діаспора і корпус української літературної мови (УЛМ). У сучасних умовах утвердження української мови в статусі державної мови України, коли питання нормативної основи її літературної (стандартної) форми стало не просто в черговий раз предметом широкого обговорення в суспільстві, але й, без сумніву, одним із чинників мовної ситуації в країні — з бурхливими й заполітизованими дискусіями між прибічниками і противниками її радикальних реформувань, далеко не останнє місце в масовій свідомості посідає проблема її питомості («українськості») після тривалого періоду її функціонування й розвитку в тіні та під потужними впливами мов сусідніх народів і перш за все, зрозуміло, російської. У цих питаннях вибору напряму для дальшого розвитку УЛМ українській західній діаспорі також належить не останнє місце. Вплив її на корпус материкової літературної мови виявляється у поширенні в Україні як самої її мовної практики, так і більш цілеспрямовано — словників, довідників з культури української мови авторів з діаспори, їхніх порад і прямих настанов.

Позиція української західної діаспори в поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, як відомо, зовсім не є монолітною, а сама її мовна практика є досить неупорядкованою⁶. Однак якщо не брати до уваги мовну практику «нової хвилі» української еміграції на Заході — з кінця 1980-х років, яка спирається

⁵ Енциклопедія українознавства: Загальна частина.— К., 1994–1995.— Т. 1–3; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Л., 1993–2000.— Т. 1–10.

⁶ Див., зокрема: *Ажнюк Б. М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна.— К., 1999.— С. 279–348, 349–420.

загалом на нормативні засади материкової УЛМ й тому сама стає об'єктом критики⁷, мова публічної діяльності основної частини західної діаспори в її правописній, граматичній основі та значною мірою в лексичному інвентарі і стилістичних особливостях прагне спиратися на мовні настанови і мовну практику 1920-х — початку 1930-х років у радянській Україні (періоду «українізації»), зокрема на «харківський» правопис 1928 р., та довоєнного періоду в Галичині, на Буковині, але водночас — у практиці різних друкованих видань, у численних рекомендаціях та застереженнях — зазнає різноманітних «редагувань», що й породжує хаотичність самої мовної практики і постійні, причому часто заполітизовані, дискусії. У самій Україні звичайно поширюються й закріплюються насамперед ті рекомендації й ті особливості мововжитку західної діаспори, які — об'єктивно зумовлені чи суб'єктивно спрямовані — ведуть до дальшого розмежування української мови з російською. Оскільки, з одного боку, традиційна мовна практика західної української діаспори спирається переважно на базу південно-західного наріччя української мови (а не її південно-східного наріччя, як «офіційна» літературна мова) і на західноукраїнський варіант УЛМ (з більшою представленістю в ньому, зокрема, полонізмів, германізмів, відсутніх у структурі материкової мови), що існував на західноукраїнських землях до приєднання їх до СРСР, а з другого боку, впливи цієї діаспорної практики стали виявлятися в 90-і роки одночасно з активізацією в мові «Великої України» особливостей живого мовлення міського населення Галичини (насамперед, звичайно, Львова) — знову ж таки зі збереженими тут слідами колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ, сукупність цих мовно-стилістичних явищ у неможливішому середовищі сучасної України, особливо серед критиків цього явища, часто нерозчленовано іменують як «галицько-діаспорну (діаспорно-галицьку) мову». З цієї ж причини в різних конкретних випадках буває досить проблематично проводити розмежування між «власне діаспоризмами» і «власне галичанізмами».

3.1. Впливи мовної практики діаспори (як власне її особливостей, так і, як зазначалося, мовних особливостей доби українізації та західноукраїнського варіанта УЛМ, що запроваджуються через її посередництво) виявляються насамперед на лексичному рівні. Серед цих явищ вирізняються:

а) ті, що зумовлені насамперед номінативними потребами — відсутністю в «офіційній» УЛМ назв (узагалі або однослівних, а також з відповідною експресивністю) для позначення певних понять, наприклад: *голодомор* «страшний голод на Україні в 1932–1933 рр., який став наслідком жорстокої політики сталінського режиму щодо селянства», *довкілля* у значенні «навколишнє екологічне середовище» (хоча в цьому випадку, як і в багатьох інших, цілком очевидним є й вплив третього з поданих тут чинників, пор. рос. *окружающая среда*) з похідним *довкільний*, у власних назвах: «*Пласт*» (організація українських скаутів) з похідними *пластун*, *пластунка* та ін.; активізація вживання низки слів української національно-державницької тематики (більшість їх існувала і в українській материковій мові ХХ ст., але в межах «нерадянських» дискурсів): це гнізда слів з твірними основами *держав-*: *державник*, *державницький*, *державництво*, *державотворчий*, *державотворчість* та ін.; *україн-*: *українство*, *українськість*, *україножер* та ін.; *розбудов-*: *розбудова* (України, держави, держав-

⁷ Пор., наприклад, критичні закиди з боку представників «старої» діаспори щодо поширення останнім часом «новоприбульцями» «зросійщених» мовних, зокрема правописних (тобто правил нині чинного в Україні правопису), норм: *Сербин Р., Харчун Я.* «Шовкова» русифікація української діаспори // *Сучасність.* — 1993. — № 8. — С. 137–138; *Мак О.* Катедра українських студій чи кафедра малоросіяництва? // *Сучасність.* — 1996. — № 11. — С. 135–143.

ності, української культури, мови та ін.), розбудовч(н)ий, розбудовник; собор-: соборний (Україна, українська держава, українська літературна мова та ін.), соборність, соборницький, соборництво, прикметники самостійницький, незалежницький, такі зневажливі характеристики національно несвідомих українців, як малорос, малоросійство; зросійщування, російщення (замість русифікація) і т. ін.; у мовознавстві: мововжиток, мовостиль; низка слів або їхніх окремих значень походженням з польської мови: винародовлення («...поголовне переселення менш численних народів з метою не тільки винародовлення, але й фізичної загибелі»: С. Процюк, США. — Універсум, м. Львів, 1996, № 5–6, с. 35), з неслов'янськими коренями: академія «урочисте засідання, збори», імпреза (замість виступ, концерт, вистава; вечір; захід: «Привітали винуватців імпрези надзвичайні й повноважні послы, секретарі посольств багатьох держав». — Укр. слово, 21.02.2002, с. 13; про презентацію першого тому «Енциклопедії сучасної України»), каденція «строк повноважень або скликання», кандидувати «бути кандидатом [на виборах], балотуватися»; активізація вживання ряду слів, які досі подавалися в словниках УЛМ з позначками «рідко», «діалектне», «західноукраїнське» й ілюструвалися звичайно з творів західноукраїнських письменників: *достойник*, *симпатик* та ін.;

б) ті, що зумовлені політико- та етикетно-прагматичними настановами в нових обставинах життя українського суспільства і можуть бути спрямовані й на заміну вже наявних найменувань, — наприклад, у назвах періодів та подій в історії України: *княжа доба* («Україна княжої доби») замість *давньоруський період*, *в(В)извольні змагання* («доба визвольних змагань 1917–1921 років») замість *Жовтнева революція* і *громадянська війна*, *р(Р)озстріляне відродження* — про період 1917–1933 років у розвитку української літератури та культури в цілому (від назви антології української літератури цього періоду, підготованої в еміграції Ю. Лавріненком, 1959 р.), *німецько-совєтська війна 1941–1945 років* замість *Велика Вітчизняна війна*; слова з підкреслюваними ознаками їх походження з російської мови замість узвичаєних в УЛМ їхніх українізованих відповідників: *большевик* замість *більшовик*, *совєтський* замість *радянський*; зокрема, потребами дедалі більше поширюваної «політичної коректності»: *неповносправний* замість *інвалід* (*неповносправні діти, люди*), пор. п. *niepełnosprawny*;

в) ті, що викликані нормативно-стилістичними настановами і спрямовані на заміну вже наявних найменувань як таких, що викликають сумнів щодо їхньої нормативності й узагалі «українськості» або просто видаються менш виразними (вони становлять переважну масу хвилі діаспоризмів, і саме вони привертають до себе основну увагу суспільства як новий напрям у розвитку УЛМ і взагалі як один з виявів новітньої «моди» в українській мові⁸, викликаючи до себе різне оцінне ставлення), наприклад (через скісну ризику подано раніше або й досі більш уживаний синонім): *меншовартість* / *неповноцінність*; *прийняття* «зібрання запрошених осіб» / *прийом*; *сиротинець* «притулок для дітей-сиріт» / *дитячий будинок*, *інтернат*, *будинок дитини* тощо; *телевізія* / *телебачення*; *чинник* (з досить широким значенням «працівник або представник якого-небудь офіційного органу, якої-небудь організації і т. ін., а також сам такий орган»: *офіційні, державні, урядові чинники; відповідальний чинник уряду*) / *офіційна (посадова) особа; чиновник; орган* тощо; *Велика Британія* / *Великобританія*; *засадничий* / *принциповий*,

⁸ Тараненко О. О. Мода в мові // Українська мова : Енциклопедія.—3-є вид.— К., 2007.— С. 384.

основоположний; зверхник («Новий зверхник українців» — про нового командувача багатонаціональних військових сил ООН в Іраку, до складу яких уходить і український батальйон: Поступ, м. Львів, 20.07.2004) / начальник, керівник; винаймати / наймати; знаний (як у дієприкметниковому, так і в прикметниковому значеннях: «Знані люди України» — книжкова серія вид-ва «Бібліотека українця») / відомий; аби (в підрядних реченнях мети, з'ясувальних) / щоб, для того щоб: «Однак аби це сталося, потрібно, аби щороку такі захворювання зростали» (т/к «Новий», програма «Репортер», 16.02.2006) та ін.

Як наголошують прихильники такого нормативного оновлення УЛМ, у цьому явищі реалізується насамперед тенденція до обмеження в українській мові кількості іншомовних слів (запозичень як з неслов'янських, так і з російської мови) із заміною їх на власне українські — одиниці народної мови та словотвірні кальки, тобто відбувається повернення до української лексикографічної та термінотворчої практики другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст. з орієнтацією, зрозуміло, й на практику української діаспори⁹. Однак повна картина цього явища складніша й не така однозначна. Насамперед при цьому, по-перше, обмежується у вжитку переважно лише та іншомовна (неслов'янська) лексика, що наявна і в російській мові; по-друге, заміна відбувається в напрямі не тільки від іншомовної до питомої лексики, а й навпаки — з уживанням іншомовних слів (наприклад, *едиція*, *едиційний* — замість *видання*, *видавничий*; *мілітарний* — замість *військовий*), які знову ж таки мають бути відсутні в російській мові; по-третє, в межах самої як іншомовної лексики, так і лексики слов'янського походження часто відбувається активізація одиниць, спільних з польською, і обмеження у вжитку одиниць, спільних з російською мовою. Тобто в цьому явищі нормативного переорієнтування знаходить свій вияв практика вибіркового (односпрямованого) мовного пуризму, спрямованого проти масової наявності в корпусі УЛМ елементів російської мови та продовження масованого впливу з боку цієї ж мови, яка цілком слушно розглядається при цьому як основна загроза для самобутності української мови на сучасному етапі її розвитку. Той факт, що при цьому може відбуватися, по-перше, витіснення не лише власне росіянізмів, але й просто одиниць, спільних для обох мов, а по-друге, дальше наповнення структури української мови елементами польської мови, або не усвідомлюють, оскільки основна маса мовців мало вникає в тонкощі мовної історії, а з польською мовою україномовне населення України ознайомлене значно менше, ніж з російською, або ж цілком свідомо ігнорують, оскільки розглядають як менше зло¹⁰.

⁹ Утім, критичне ставлення з боку відповідних кіл західної діаспори до «офіційної» УЛМ як перенасиченої іншомовними елементами майже дзеркально виявляється в аналогічному сприйнятті з боку материкової України мовної практики самої діаспори. Так, навівши враження представника України щодо особливостей мови західної діаспори: «Не можу змовчати про те, що я недавно прочитав у часописі, який видають нові іммігранти. В інтерв'ю академіка М. Жулинського на тему української мови ... написано: "...діаспорна українська мова неймовірно засмічена полонізмами, англонізмами (так! — О. Т.): набагато більше, ніж українська мова за часів Радянського Союзу русизмами...», українець з Канади, у свою чергу, подає цілий перелік небажаних запозичень у материковій мові: *брюки*, *матрос*, *гастролі*, *урок*, *хол*, *суйцид* та ін. (О. Ткаченко, Канада.— Укр. слово, 18.02.1999). Сам той розряд запозичених мовних одиниць, який в УЛМ іменується як «іншомовні слова (вислови, морфемі і т. ін.)», у діаспорній енциклопедії подано як «етранжизми» (Енциклопедія українознавства : Словникова частина : В 10 т.— Л., 1993–2000.— Т. 2.— С. 648) — від французького слова.

¹⁰ Це явище характерне в сучасному слов'янському світі насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема федеративних утворень, як непровідні нації, і спрямоване на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови

Тенденцію до того чи іншого звуження вживання іншомовної (неслов'янської) лексики демонструють такі, наприклад, випадки (переважно вже відомі в історії УЛМ другої половини XIX–XX ст., але тепер знов актуалізовані), як: *відсоток* (пропоноване ще в XIX ст., пор. п. *odsetek, odsetka*) / *процент*; *наклад* / *тираж*; *число* / *номер*; *правник*, *правничий* / *юрист*, *юридичний*; *таємний*, *таємно* (наприклад, гриф у відповідних службових документах: «Цілком таємно») / *секретний*, *секретно*; *летовище* / *аеродром*; *копальня* / *шахта*; *мірило* / *масштаб*; *світлина* / *фотографія*; *вислід* / *результат*; *хрестиківка* (пор. п. *krzyżówka*) / *кросворд*; *середмістя* (пор. п. *śródmieście*) / *центр* [міста]; серед нових явищ: *речник* (це слово досі мало значення «виразник, поборник, представник кого-, чого-небудь»; пор. п. *rzecznik*, яке має ширше значення, вживаючись, наприклад, і як *rzecznik prasowy*) / *прес-секретар*. Така тенденція помітніша в ЗМІ Галичини, оскільки там повніше ще відчуваються традиції пуристичної практики дорадянського періоду: *наплечник* (*наплічник*) / *рюкзак*, *стрільниця* / *тир*, *карний* / *штрафний майданчик* (на футбольному полі) та ін. Найповніше ж вона представлена в низці перекладних, переважно російсько-українських, галузевих словників, укладених фахівцями з відповідних галузей знань (не мовознавцями), — у термінології та спеціальних номенклатурах.

Нерідко, однак, складається враження, що за межі таких словників ті чи інші з пропонованих замін не можуть вийти, оскільки їх укладачі, як видається, більше турбуються про те, щоб якомога вичерпніше подати лексичні матеріали аналогічних словників попередніх періодів (крім, зрозуміло, радянського періоду 30–80-х років) і словників діаспори, а не тим, щоб ще раз їх уважно проаналізувати з відповідними доповненнями та вилученнями. Наприклад (неважно помітити, що з кількох пропонованих українських відповідників на останньому місці часто подано той, що його досі вважали найприйнятнішим або й єдиним): рос. *дизентерія* — укр. *різачка*, *червінка*, *дизентерія* (за правописом 1928 р.), *дизентерія*; *амбулаторний* (про пацієнта) — *рухомий*, *приходячий*, *легкий*, *амбуляторний* (за правописом 1928 р.), *амбулаторний*; *шок* — *удар*, *штовх*, *зворух*, *шок*; *шприц* — *штрикалка*, *порскавка*, *шприц*¹¹; рос. *элемент* — укр. *первень*, *елемент*; *кран* — *грант*, *кран(т)*; *перпендикулярный* — *перпендикулярний*, *нормальний*, *сторчовий*, *простопадний*; *коэффициент* — *коєфіцієнт*, *сучинник*¹² (хоча, наприклад, слово *перпендикулярний*, незважаючи на його вихідне значення в латинській мові «прямовисний, вертикальний»), стало означати, на відміну від *сторчовий* і *простопадний*, вимір не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, а *сучинник* може викликати зовсім небажані асоціації — чому б тоді вже не *співчинник*?).

З іншого боку, аналогічній заміні, але вже на іншомовні слова (відсутні в російській мові) підлягають, як було сказано, і слова зі слов'янськими коренями або іншими морфемами, запозичені (справді або тільки за поширеним уявленням) з російської мови і взагалі подібні до відповідних російських слів: *амбасада* / *посольство*; *аг(т)енція*, *консула(я)т* / *агентство*, *консульство* (слова зі слов'янським суфіксом); *гелікоптер* (пор. п. *helikopter*, англ. *helicopter*) / *вертоліт* (пор. факт протилежної заміни в руслі послідовного пуризму в сучасній хорватській мові: *vrtolet* замість *helikopter*); *арсен* / *миш'як*.

раніше провідної нації: так, у білоруській мові, як і в українській, це антиросійський пуризм, у хорватській і словенській — антисербський і т. ін. (див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство.— 2008.— № 2–3.— С. 184–186) (див. також нижче п. 6). У своїй основі, не відходячи від міри розумної достатності й не доходячи до крайнощів, такий пуризм, звичайно, сприяє оздоровленню відповідної літературної мови.

¹¹ Мусій О., Нечаїв С. та ін. Російсько-український медичний словник.— К., 1991.— 101 с.

¹² Козирський В., Шендеровський В. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики.— К., 1996.— 934 с.

Яскравою ілюстрацією до явища активізації іншомовних слів, відсутніх у російській мові, але звичайно наявних у польській, є такі випадки, як: *валіза / чемодан; мапа / карта* (географічна) (лишається, однак, без змін, як і в польській мові, *картографія, картографувати* і т. ін.); *піг(т)улка / таблетка* (хоча п. *pięlułka* — це «піплюля»); *шпиталь / госпіталь; фундація / фонд*.

У межах лексики, слов'янської за походженням, тенденцію до того чи іншого звуження у вжитку слів, спільних з відповідними російськими одиницями або чимось подібних до них, із заміною їх іншими словами, нерідко спільними з польською мовою, демонструють, наприклад, випадки: *потяг* (калька п. *rosiadg*, яке є калькою нім. *Zug*) / *поїзд* (калька рос. *поезд*); *спільнота* (сукупність людей, народів, країн, чимось пов'язаних між собою, наприклад: *міжнародна, світова спільнота*) / *спільність* (пор. рос. *общность*); *винаймати / наймати; запотребувати / затребувати; навзаєм / взаємно*.

Але слід зауважити також, що діаспоризми можуть вступати в конкуренцію і з тими словами, які зовсім не є подібними до відповідних російських одиниць: *мистець / митець, знаний / відомий, правдивий* (*правдива кава, правдива українська мова* та ін.) / *справжній, зазвичай / звичайно, наразі* (стало вживатися в розширеному значенні порівняно з п. *na razie* «поки що» — у значенні «на цей час; зараз; тепер»: «*Наразі* — випуск новин») / *зараз*. Навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них: *спротив* (наприклад: *чинити спротив реформам, рух політичного спротиву*; пор. п. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*) / *опір; переємність* (пор. рос. *преемственность*) / *наступність; впродовж* (у часовому значенні) / *протягом* (пор. кваліфікацію *впродовж* як ненормативного, що виникло під впливом рос. *в продолжение*, ще в І. Огієнка¹³); активізація в сучасному вжитку іменника *спомини*, хоча домінантою цього синонімічного ряду в «офіційній» УЛМ є *спогади* (наприклад, у запрошенні: «Спілка письменників України 27 квітня 1999 року запрошує на вечір “Олекса Горбач: *Спомини* про відомого мовознавця”»), іменника *союз* у значенні «громадське, виробниче і т. ін. об'єднання» (пор. у довоєнній Галичині: *Союз українок*, кооперативні об'єднання «*Маслосоюз*», «*Центросоюз*»), у країнах розселення зарубіжних українців: *Союз українців Румунії, Союз русинів-українців Чехо-Словаччини*, а згодом *Союз русинів-українців Словацької Республіки* та ін.): *Союз українок* (з членкинями-союзнянками), *Український національний союз* та ін., хоча звичною назвою в УЛМ тут є *спілка: Спілка письменників України, Спілка жінок України, професійна спілка, спілка захисту прав споживачів* і под. (паралельно з цим слово *союз* активізувалося, очевидно, й під впливом російської мови — у таких назвах нових організацій, як *Союз промисловців і підприємців України, Союз інвалідів України* та ін.). Для сучасного тексту, побудованого за канонами УЛМ, неможливо було б поставити слово *одежа* в назву наукової праці (тільки *одяг!*), як, наприклад: Ігор Шевченко. *Грушевський в англійській одязі* (Критика, 1998, ч. 2 — стаття про переклади творів М. Грушевського на англійську мову). Однак довіра до мовної практики діаспори, відчуття мовцями того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що їх можуть запідозрити у вживанні росіянізмів.

Про переборення тенденцій власне національно-мовного пуризму тенденціями «політично»-мовного пуризму свідчить поновлення в мовленні певних кіл старої практики (ще часів революції і громадянської війни), що збереглася в мові

¹³ Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 74.

сучасної західної діаспори, використання одиниць з негативною конотацією *большевик* і *совети*, *советський* (*совєцький*) замість нормативних форм радянського часу *більшовик*, *ради*, *радянський* — як підкреслення неукраїнськості (занесення їх з Росії) самих позначуваних цими словами понять: «Одним із незаперечних доказів спотвореної духовної суті *советської людини* письменник вважав калічення рідної мови» (Дивослово, орган Міністерства освіти і науки України, 2005, № 2, с. 53). За мірками суто національно-мовного пуризму подібні факти розцінювалися б не інакше як ще один вияв зросійщення української мови.

У деяких випадках конкуренції двох мовних явищ — обстоюваного в певних колах західної діаспори і нормативного за канонами УЛМ — виявляється змагання тенденцій національно-мовного пуризму і пуризму на основі політкоректності: замість уже усталеної в УЛМ від 30-х років ХХ ст. назви представника відповідного народу *євреї* як основної й нейтральної «стара» діаспора й далі наполягає на назві *жид* як такій, що віддавна прижилася в народі, тоді як *євреї* — це пізніше й непотрібне запозичення з російської мови ¹⁴.

Більшість таких активізованих або новостворених слів обмежується у вжитку сферами художнього та публіцистичного стилів, оскільки, крім зрозумілого консерватизму мовців, на заваді ширшому функціонуванню таких одиниць можуть стояти й обмеження в їхніх словотворчих можливостях та їхня номінативна неоднозначність (особливо в межах одного тематичного поля): так, лишаються поки що без конкуренції деривати від наведених вище слів *тираж*, *номер* та ін. — *тиражний*, *тиражувати* (на відміну від польської мови); *нумерувати*, *нумерація*; *фотографічний*, *фотографувати*, *фотоательє* та ін.; *центральний* (*центральна вулиця* і т. ін.); частотнішим поки що лишається *процентувати*, а не *відсоткувати*; *летовище* пропонують відповідником, наприклад, до рос. *аэродром* і *аэропорт*; *шпиталь* — до рос. *госпиталь*, *лазарет*, *лечебное заведение*; *кріс* — до рос. *винтовка* і *карабин*; *набій* — до рос. *заряд* і *патрон*; *копальня* — до рос. *прииск*, *рудник*, *шахта* ¹⁵; *часопис* — це журнал і газета; *гуртовий* (в економіці) — це *оптовий* і *валовий*; *новозaproваджене речник* — це *прес-секретар*, *прес-аташе*, *прес-офіцер*.

Меншого поширення, переважно в мові певних суспільних кіл та ЗМІ, у ЗМІ Галичини, а також у мовленні осіб, що прагнуть спілкуватися «вишуканою» українською мовою, набули такі діаспоризми (з походження полонізми і германізми, які здебільшого були у вжитку і в довоєнній західноукраїнській мовній практиці), як *атентат* (у контексті діяльності ОУН, УПА в 20–50-х роках: *виконати атентат*; пор. з «перекладом»: «Михайло Цар ... виконав атентат — здійснив замахи на директора української гімназії». — Експрес, 2.02.2006); *інвазія* («25.12.1917 — Московська армія під командою В. Антонова-Овсієнка розпочала інвазію України». — Укр. слово, 27.11.1997) замість *навала*, *вторгнення*; *офензива* («У половині липня большевики розгортають шалену офензиву на очікуваному відтинку фронту». — За вільну Україну, 15.07.2004) замість *наступ*; *міліціант* замість *міліціонер* (у тому числі й щодо сучасної української міліції), *поліціант*; важке для перекладу *драстичний* («Є таке українсько-канадське слово *драстичний*. Не знаю, чи слухачі його зрозуміють»: О.Савенко, заступник міністра інформації України. — Укр. радіо — Перший канал, 30.07.1997; «...занадто *драстичним* було в суспільстві саме те слово — “націоналізм”». — Книжник-review, 2000, № 5) замість *різкий*, *разючий*; *брутальний*; *суворий* та деяких інших; *макабричний*

¹⁴ Див., наприклад: *Сербин Р., Харчун Я.* «Шовкова» русифікація української діаспори. — С. 146. Див. докладніше про це питання: *Накoneчний Є.* Украдене ім'я : Чому русини стали українцями. — Л., 2004. — С. 338–349.

¹⁵ *Бурячок А., Демський М., Якимович Б.* Російсько-український словник для військовиків. — К.; Л., 1995. — 384 с. (далі скорочено — Сл. військ.).

замість *жахливий, страхітливий; мілітарний* (втручання, допомога і т. ін.) замість *військовий; тяглість* замість *непереврнність* та ряд інших.

У словниках УЛМ новітнього часу така тенденція виявляється також як зняття обмежувальних стилістичних ремарок щодо вживання багатьох слів, які, не маючи відповідників у російській мові, могли в радянський час видаватися лексикографам одиницями зі зниженим стильовим статусом або з тих чи інших причин сприйматися як «націоналістичні», — наприклад, щодо слів, які в найавторитетнішому тлумачному словнику української мови попереднього періоду¹⁶ були подані з позначками *заст.* (*поетка, соборний* «об'єднаний, неподільний» — переважно щодо України, *соборність* та ін.), *розм.* (*вишкіл, розбудовувати, розбудова* та ін.), *рідко* (*злука, однострій, поліційний, правник, симпатик* та ін.), *діал.* — переважно щодо слів, які вживалися в Західній Україні (*зверхник, людність* у значенні «населення»), але не тільки (*наклад* у значенні «тираж», *упосліджувати* та ін.).

Не без впливу мовної практики діаспори деякі нові / відновлені тенденції поширилися і в сфері особових імен (до 40-х років така практика іменування існувала й на західноукраїнських землях):

а) критика та прагнення уникати в певних колах звичаю іменування осіб з використанням ім'я та по батькові, оскільки останнє, згідно з досить поширеною думкою, є суто російською традицією, наприклад: «Мій приятель, політик, став мовознавцем — і ще яким! — завзятішим від політика Чорновола. Відколи маємо вільну пресу у вільній неньці-Україні, він тільки-но візьме якусь газету в руки, все критикує, зойкаючи і йойкаючи: “Що вони, наші рідні брати, з нашої співучої милозвучної мови роблять!” ... Не визнає “по батькові”, бо це московський звичай» (Р. Колісник, Канада. «Політичне» мовознавство. — Літ. Україна, 20.01.1994)¹⁷.

Такий погляд виходить з того, що в новій історії України традиція вживання імені по батькові справді поширювалася з Росії, і в західних землях України, крім Волині, її не існувало аж до середини ХХ ст.¹⁸, а в діаспорі вона й дотепер обмежується переважно «східноукраїнським» середовищем. Однак, як відзначають прихильники цієї традиції, передумови такого іменування зародилися на українських землях ще в княжу добу, розвинувшись насамперед як засіб ідентифікації особи за батьком (*Мьстиславъ Романовичъ* та ін.), і лише з поширенням польського, а в західних землях — культурно-мовних впливів і інших сусідніх народів ця тенденція стала звужуватися¹⁹ — не останньою мірою, якщо брати середовище заможних соціальних верств, через конкуренцію із запозиченими *пан, пані* (*паня*), а також *панич, панна* (у Росії ж ця традиція не переривалася). Інша річ, звичайно, чи варто поширювати цю формулу іменування на осіб, які жили за межами Російської імперії, а потім СРСР і за свого життя так жодним чином не могли іменуватися: *Іван Якович Франко, Степан Андрійович Бандера*

¹⁶ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980 (далі скорочено — СУМ).

¹⁷ Див. також, наприклад: *Вовк А.* Творення безлициї людини в УРСР // *Культура слова.*— 1994.— Вип. 45.— С. 95–99.

¹⁸ Див., наприклад: *Чучка П.* Антропонімія // *Słowiańska onomastyka : Encyklopedia.*— Warszawa, 2002.— Т. 1.— С. 429, 509; *Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування.— К., 2006.— С. 87–90.

¹⁹ Див., зокрема: *Сімович В.* Наша товариська мова (1934) // *Сімович В.* Праці : У 2 т.— Чернівці, 2005.— Т. 1. Мовознавство.— С. 285–286; *Митрополит Іларіон [Овсієнко І.]*. Наша літературна мова : Як писати й говорити по-літературному.— Вінніпег, 1958.— С. 247–249; *Одарченко П.* Про культуру української мови.— К., 1997.— С. 273–277 (це збірка статей автора, що друкувалися в українськомовній періодиці США в 1970-х — на початку 1990-х рр.). Серед сучасних українських мовознавців цей погляд представлений також достатньо повно, наприклад: *Пахомова С. М.* Доля українських патронімів на *-ич* // Актуальні питання антропоніміки.— К., 2005.— С. 186–191; *Єфименко І. В.* Про традиції називання по батькові в східних слов'ян // *Linguistica Slavica : Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк.*— К., 2002.— С. 33–48; *Скаб М.* Загальнонаціональне і регіональне в українській системі номінацій адресата мовлення // Шостий Міжнародний конгрес українців (Донецьк, 2005) : Мовознавство.— К., 2007.— С. 624; *Миронюк О.* Історія українського мовного етикету : Звертання.— К., 2006.— С. 76, 96, 124–125.

(«...Бандері Степану Андрійовичу»: з указу Президента України про присвоєння йому звання Героя України, січень 2010 р.);

б) як наслідок цього — поширення практики іменування особи за формулою «повне ім'я + прізвище»: так, у недавно започаткованому журналі «Українська мова» — друкованому органі Інституту української мови НАН України — автори фігурують як *Роман Петренко* і под., тоді як у старішому журналі «Мовознавство», що його видає інша академічна мовознавча установа — Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, — як *Р. І. Петренко* і под.;

в) як наслідок пуристичного відштовхування від формул іменування / звертання попереднього періоду — як від використання ім'я та по батькові, так і від слів *товариш, товаришка* — став популярним (найпомітніше, зі зрозумілих причин, виявляючись серед журналістів і викликаючи прагнення наслідувати або ж, навпаки, іронію й роздратування в різних колах мовного соціуму) спосіб офіційного іменування осіб (аж до найвищого в державній ієрархії рівня) за формулою «пан (пані) + особове ім'я», наприклад: «*Пане Леоніде!*» — звертання керівника студентської делегації до тодішнього Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука у стінах цього найвищого державного органу в жовтні 1990 р.

Однак у мовному етикеті як дорадянської України, так і сучасної діаспори, як відомо, така формула була і є цілком доречною тільки в сфері побутового й узагалі невимушеного спілкування, тоді як у більш офіційних сферах уживаються формули «пан (пані) + прізвище або назва людини за посадою, званням тощо». (Самі аматори такої шанобливої й водночас «демократичної» манери звертання / іменування, очевидно, також відчують якусь її неадекватність: так, теле- і радіожурналісти перед виходом в ефір можуть звертатися до гостя, наприклад, *Іване Петровичу*, але після цього переходять на *пане Іване*);

з менш помітних тенденцій:

г) відновлення практики давання дітям подвійних імен, що активізувалося переважно в західноукраїнських областях, де значна частина населення повернулася до греко-католицької конфесії: *Анна-Марія, Дмитро-Любомир* і под.;

г) певне розширення функціонування в загальноукраїнському мовному просторі гіпокористичних з походження форм жіночих імен як нейтральних і офіційних: *Слава Стецько* (голова Конгресу українських націоналістів, після повернення з еміграції була депутатом Верховної Ради України); «...Пам'ять про Нього (покійного чоловіка. — *О. Т.*) завжди в моєму серці. Дружина *Параня* Лазор з родиною» (Укр. слово, 7.08.1997). (Не ототожнювати цю тенденцію з одним із напрямів творення сценічних і под. псевдонімів у сфері сучасного шоу-бізнесу, яка характеризує, зокрема, й російську мову новітнього періоду: *Катя Chilly* — естрадна співачка, *Катя Осадча* — телеведуча світської хроніки).

3.2. Набувають також продуктивності або принаймні окреслюються такі словотвірні типи, як:

1) в іменниках:

а) у сфері позначення осіб:

активізація словотвірної фемінізації — стилістична нейтралізація фемінативів, уже наявних в УЛМ (зокрема в 20-і рр.), але фіксованих у словниках до 90-х рр. з обмежувальними позначками (як розмовних і т. ін.): *директорка, поетка, інженерка, професорка* та ін., пряме засвоєння їх з мови діаспори і творення за цими зразками нових одиниць: *лідерка, прем'єрка, прес-секретарка, режисерка, спікерка* та ін.; зростання кількості фемінативів із суфіксом *-ин-я*:

мисткиня, членкиня, активізація продавчиня (замість *продавиця* — з «небажаним» суфіксом), а останнім часом уже й *покупчиня* (замість наявного в УЛМ, здавалося б, цілком прийняттого *покупниця*);

позначення осіб за родом занять із суфіксом **-ов-**: *спортовець* (замість *спортсмен*, хоча поряд з цим іменником звичайно виступає прикметник не *спортовий*, як у польській мові, а, як і давніше, *спортивний*), *цирковець*, новіше *бізнесовець* (замість *бізнесмен*): «У Верховній Раді він — соціаліст, удома, в Ужгороді, — “крутий” бізнесовець» (Час-Тіме, 5.06.1997) (щоправда, при цьому відразу ж постає проблема нормативності творення корелятивних назв осіб жіночої статі: *спортовка?*);

ширше вживання збірних іменників замість форм множини: «Шановне *панство!*» (досить часте сучасне звертання), «— Як ви гадаєте, шановне *панство?*», «П. Дорожинський одночасно здійснив цілу низку зустрічей з *членством* ОУН» (Укр. слово, 10.06.1999);

б) у віддієслівних іменниках на **-ни-я** зі значенням місця, збірності, результату або знаряддя дії — форми з суфіксом **-ба-**, які не мають прямої словотвірної мотивації від відповідних дієслів з нормативним нині суфіксом **-увба-** (у СУМ, наприклад, як стилістично нейтральні подано тільки *риштовання*, *спростовання*, *спрямовання*, *угруповання* та деякі інші): *паркувати* (автомобіль) — *паркування* (дія), але *паркування* у значенні «спеціальний майданчик для паркування»: «*паркування* на 100 місць», так само: *асигновання*, *грунтовання*, *комплекткування*, *маркування*, *маскування*, *пакування*, *штампування* та ін.²⁰;

в) іменники з суфіксом **-івк-а** — словотвірний тип, що виник як наслідок універбації атрибутивних словосполучень і морфемної конденсації слів: *візитівка*, пор. п. *wizytówka* — замість *візитка*, пор. рос. *визитка* (хоча вихідне для цієї форми словосполучення *візитова картка* вживається, як і до цього, набагато рідше порівняно з *візитна картка* — основою для *візитка*), *кредитівка* (формально від *кредитова спілка*, хоча значно частіше, як і раніше, вживається *кредитна спілка*, пор.: «Зараз в Україні зареєстровано більше 200 *кредитних спілок*. Тільки в Києві та Київській області працюють більше 30 *кредитівок*»: М. Чиркова. *Кредитівки* допоможуть не тільки вижити.— Веч. Київ, 31.08.1996), *автівка*, *таксівка*, за цим зразком уже виникло й *маршрутівка* (маршрутне таксі);

2) у прикметниках:

а) активізація вживання і творення відносних прикметників з переважно наголошуваним суфіксом **-ов-ий**, звичайних, зокрема, для польської мови (часто замість форм з **-н-ий**, звичайних, зокрема, для російської мови): *авангардовий* («Іван Андрусак — представник *авангардового* напрямку в сучасній українській поезії». — Літ. Україна, 4.07.2002), *атомовий*, *мільйоновий*, *районовий*, *світоглядний*, *третомовий* (з похідними іменниками: *третомовик* та ін.) і под.; деякі з таких прикметників набувають поширення, не маючи в УЛМ наявних конкурентних форм й заповнюючи номінативні лакуни: *відпочинковий* (*центр*, *сезон* та ін.), *допомоговий* (переважно про соціальні служби за кордоном: *допомогова діяльність*, *допомоговий комітет*), *безпековий* — з ненаголошеним суфіксом («Зовнішню та безпекову політику президента Віктора Януковича контролює й координує Москва»: Т. Кузьо.— Газ. по-укр.,

²⁰ Див., наприклад: Сл. військ.; *Войналович О., Моргунок В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови.— К., 1997.— 256 с.; *Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.*— К., 2003.— 1403 с.

4.11.2010, с. 8); замість іменників у відповідних словосполученнях і замість перших означальних компонентів у складних іменниках (переважно англійського походження): *бізнесовий* (*інтереси*, тобто інтереси у сфері бізнесу, *кола*, *діяльність*, *справи* і т. ін.; щоправда, в суто термінологічних одиницях переважно лишаються *бізнес-план*, *бізнес-проект*, *бізнес-клас* і под.), *пресовий* — з ненаголошеним суфіксом (*кампанія*, тобто кампанія в пресі, *конференція*, *агенція*, *фонд*, *ринок* та ін., поряд зі значно поки що частотнішими *прес-конференція*, *прес-служба*, *прес-центр* та ін.); практично одночасно поширилися дублети *конгресний* (наявне і в російській мові) і *конгресовий* (з мовної практики української діаспори): *центр*, *зал*, *хол* (поряд з частотнішими *конгрес-центр* та ін.), *комплекс*, *туризм*, але тільки *конгресовий* (*слухання*, тобто слухання в конгресі, *Український конгресовий комітет Америки*); рідше подібна конкуренція виникає між формами з суфіксами *-н-* і *-ев-* (від іменників з основою на шиплячий): *престижний* / *престижевий* (*премія*, *виставка*, *журнал* та ін.)²¹, *жовчний* / *жовчевий*: *міхур* та ін. (останнє, втім, поширилося, імовірно, насамперед з Галичини, де широко вживається, зокрема, і в медичній літературі, мові лікарів); так само з мовної практики як самої дорадянської Галичини та Волині, так і вже західної діаспори до сучасних українських ЗМІ можуть потрапляти деякі одиниці з лексики ОУН-УПА та інших організацій українських націоналістів: *саботажевий* («У 1922 році Українська військова організація провела велику *саботажеву акцію*»: Василь Кук, останній головний командир з'єднань УПА. — День, 19.10.2012, с. 8);

б) поширення форм з інтерфіксом *-ій-*: *баскійський*, *канадійський* (замість *баскський*, *канадський*), а також *бразилійський* замість *бразильський* (з погляду суто формальних законів словотворення це нібито регулярніше утворення, пор. *болівійський*, *індонезійський* і под., але так само частотними є *й*, наприклад, *саксонський*, *японський* і под., «правильність» яких визначається їх узвичаєністю);

в) активізація *міліційний*, *поліційний* (замість менш властивих українській мові *міліцейський*, *поліцейський*);

г) у присвійних прикметниках — активізація творення похідних від прізвищ (утім, далеко не всі це приймають, оскільки вживання прізвища без імені або без ініціалів може сприйматися ніби як нешанобливе щодо його носія): «за *Кравчукового* президентства», «*Януковичева* політика», «проведення *Огієнкового* року» (на вшанування пам'яті Івана Огієнка), «*Осьмаччине* свято на Черкащині» (на вшанування пам'яті Годося Осьмачки), причому похідні від прізвищ на *-а(-я)*, носіями яких є особи чоловічої статі, можуть утворюватися неправильно за зразком прикметників від іменників на приголосний: *Потебневі* погляди, *Тичинові* вірші — замість *Потебнин* і т. ін.;

3) у прислівниках — активізація їх уживання і творення від відносних прикметників²²: а) із загальним значенням «у певному аспекті, в певному плані; з погляду чого-небудь»: «*Майново* захиститися від вищих третій стан не може» (Критика, 2002, ч. 6, с. 2); «Навіть *військово* Переяслав не був кінцем боротьби»,

²¹ Ця форма стала поширюватися в Україні, зокрема, після видання «Практичного словника синонімів української мови» С. Караванського (К., 1993), де подано й форму *престижний*, але тільки як «советизм» (с. 11).

²² Пор. у сучасних слов'янських мовах, насамперед польській: *Ohnheiser I. Aktuelle Wortbildung in der Slavia : Kongruenzen und Differenzen // Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 1. — S. 55.*

«Культурно Переяслав став початком поразки» (Шерех [Шевельов] Ю. Пороги і Запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеології : В 3 т.— Х., 1998.— Т. 1.— С. 45–46); б) «за допомогою чого-небудь»: «...мені все ж мають дати можливість хоч би *телефоново* зв'язатися з моїм кремлівським керівництвом» (Б. Олійник); в) «за, на певну одиницю часу»: «робота по 10–12 годин *добово*»²³;

4) у дієсловах:

а) активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення доконаного виду замість двовидових дієслів: *збойкотувати, здемократизувати, зденаціоналізувати, змобілізувати, зреабілізувати, сфінансувати, заатакувати, заініціювати, заманіфестувати* («На суді Лемик *заманіфестував* протест проти голодомору». — Експрес, 2.02.2006) і т. ін.²⁴;

б) активізація вживання і творення відіменникових і відприкметникових дієслів з префіксами у-/уне-: *удоступнювати, узалежнювати — унезалежнювати* («Ми ... встановимо єдиний порядок нарахування пенсій, *узалежнимо* їх розмір від стажу роботи»: А. Мохник, член партії «Свобода». — Газ. по-українськи, 16.11.2012, с. 9; пор. акцентування на цьому явищі в російськомовному дискурсі — у друкованому органі Компартії України: «А начиналось всё 12 июня 1990 года, когда Верховный Совет РСФСР принял Декларацию о суверенитете. От кого? Де-факто русские (как теперь говорят — “россияне”) “*унезалежнились*” от всех братских советских народов»: Ю. Соломатин. — Киев. вестник, 4.08.2005), *унебезпечувати, упривілеювати, урухомлювати, усамостійнювати* та ін.: «Потрібно було, аби український культурний простір реально *усамостійнився* та *усамодостатнився*» (О. Кривенко. — Стол. новости, 5.11.2002) (пор. давніше зафіксовані словниками УЛІМ *убезпечувати, уможливлувати / унеможливлувати* та деякі ін. і застереження проти таких новотворів як *полонізмів* ще в І. Огієнка²⁵);

в) активізація вживання форми недок. в. дієслова *поборювати* у значенні «переборювати (які-небудь перешкоди, опір тощо)» і творення його дериватів, а також дериватів форми док. в.: *поборювання, поборюваний, взаємопоборювання, непоборювання, (не-, взаємо-)поборення*: «За п'ять років “бездарного правління” помаранчевих лідерів українське суспільство не лише звикло до нескінченного *взаємопоборення* учорашніх соратників..., а й призвичаїлося жити в сякій-такій демократії» (С. Шебеліст. — День, 19.10.2012, с. 4);

г) активізація вживання пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений (загрожена Україна, мова і под.)*, пор. п. *zagrożony*, англ. *endangered*; «*наражений* на небезпеку», пор. п. *parażony*, та ін.

3.3. У морфології іменників:

а) активізація вживання варіантів жің. р. ряду іншомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими в 30–80-х рр. формами чол. р.): *зала, генеза*,

²³ Такі випадки в мові материкової України є насамперед ознакою Західного регіону (наприклад, під рубрикою «Старі галицькі анекдоти»: «Ви п'єте *денно* 10 пляшок пива?» — Дзвін, 2002, № 4, с. 148), хоча простежувалися і в ідіостіях представників «Великої України», особливо в літературній мові 20-х років. СУМ, фіксуючи деякі з таких прислівників у їхньому часовому значенні: *денно, річно, місячно*, кваліфікує їх непослідовно: з ремарками «діал.», «рідко» і нейтрально.

²⁴ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // *Мовознавство*. — 2006. — № 2–3. — С. 56–60.

²⁵ *Огієнка І.* Знач. праця. — С. 421.

оаза, рідше *Євангелія, катехиза, парада* та деякі ін.; уживання іменника чол. р. *есеї* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.)²⁶;

б) увиразнення практики відмінювання іншомовних іменників на *-о*: *приїхати автом (автами), у метрі, літак з Торонто* і под.²⁷; запровадження відмінюваного іменника *медії*, мн. «засоби масової інформації» замість *медіа*, невідм.

3.4. У синтаксисі:

а) з варіантів конструкцій попереднього періоду на позначення часу «Зараз *десята година* (так, як і в польській мові) / *десять годин* (так, як і в російській мові)» другий уже не вважається нормативним;

б) порівняно швидко й бездискусійне усталення конструкцій *в Україні*, *в Україні* замість традиційних зворотів з *на*, щодо чого серед мовознавців діаспори, як відомо, точилися дискусії²⁸;

в) розширення функціонування дієслівної зв'язки *є* (свій вплив тут робить, звичайно, й живе мовлення вихідців із Західного регіону України): «Це *є* “Вікна”!» (слова ведучого цієї популярної телевізійної інформаційної програми в середині 90-х рр.), із заступленням *це на то*: «Це — не рівність. *То є* псевдорівність. ...Запорозька Січ — *то є* початок державності... NN перервав його, легко сказавши, що *це є* політичний гумор» (С. Головатий, народний депутат України.— Веч. Київ, 25.06.1991);

г) такі особливості керування, як *на еміграції* (на відміну від більш узвичаєного *в еміграції*, пор. у вигнанні; пор. п. *на wugnaniu* і *na emigracji*), «професор *на кафедрі, на університеті*» замість *кафедри, університету*.

3.5. У фонетиці:

а) це насамперед активізація вживання звука / літери *г* в іншомовних словах (цю букву, як відомо, було директивно вилучено 1933 р. і відновлено у графіці української мови за нормами правопису 1990 р.²⁹, хоча і в порівняно невеликій кількості випадків: у власне українських і в деяких давно запозичених словах; як компроміс санкціоновано також нормативність вимови як з [г], так і з [r] у власних назвах іншомовного походження: *Гете*, у вимові [Гете] і [Гете]). У мовленні певних осіб, у мовній практиці деяких ЗМІ, видавництв і окремих видань цю літеру (звук) стали вживати ширше — з прагненням до повного відтворення її написання (звучання) в іншомовних словах: *регіон, генерація, інтелігенція, лінгвістика* та ін. (У мовленні вихідців із західноукраїнського регіону, насампе-

²⁶ Див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // Мовознавство.— 2005.— № 3–4.— С. 86–88.

²⁷ Це було запроваджено і в одному з останніх проектів «Українського правопису»: Український правопис : Проект найновішої редакції.— К., 1999.— С. 163 (далі скорочено — УП-99). Утім, не варто розглядати практику вживання таких слів у мові діаспори як якусь усталену й послідовну. Звичайним для неї є хитання у відмінюванні: наприклад, у род. в. *Торонто* (частіше) і *Торонто* (рідше), *Чикаго*, *Осло* та ін. (частіше) і *Чикага* та ін. (рідше), *маестра* і *маестро*, *тестано* і *тестана* і т. ін. (див.: Ажнюк Б. М. Знач. праця.— С. 376–378, 384).

²⁸ І. Огієнко запропонував семантично розмежовувати конструкції з прийменниками *на* (щодо України як краю) і *в* (щодо України як держави) (див.: *Митрополит Іларіон*. Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному.— Вінніпег, 1958.— С. 117–119), тоді як Ю. Шевельов (див., наприклад: *Шевельов Ю.* Назва «Україна» // Збірник Харківського історико-філологічного товариства : Нова серія.— 1995.— Т. 5.— С. 131), П. Ковалів, В. Чапленко, П. Одарченко (Знач. праця.— С. 239–259) висловлювалися проти як обмеження традиції використання конструкції з *на*, так і політизації цього питання.

²⁹ Український правопис.— К., 1990.— С. 17, 98 (далі скорочено — УП-90).

ред осіб старшого покоління, така вимова може бути залишком ще дорадянської мовної практики: *газета, генерал, гімназія* і под.);

б) в акцентуації слів — досить частотне наголошування *пані* (у мн.), на передостанньому складі: *бандерівці, бандерівський, мельниківці, мельниківський, лемківський* і под.;

в) почастішання в усному мовленні форми *доляр* (у радянський час її також можна було почути й за межами західноукраїнського регіону, але звичайно як жартівливу).

3.6. У сучасній Україні не стихають «правописні (азбучні) війни» — практично перманентна полеміка, яка виходить далеко за межі власне правопису (як принципів відбиття на письмі особливостей вимови, живого мовлення), між противниками нормативної основи нині чинної в Україні («офіційної», як її характеризують критики) УЛІМ і її прихильниками, що вже встигла охопити широкі кола населення країни (не тільки україномовного, а й російськомовного, оскільки українська мова — це єдина державна мова країни). Особливі загострення цих дискусій відбувалися на межі 80–90-х рр. під час обговорення і прийняття нині чинної редакції УП-90 з корективами 1993 рр.³⁰ і на початку 2000-х рр., коли мав бути затверджений УП-99, який критики називали «діаспорним правописом»³¹.

Перший Міжнародний конгрес українців (1990 р.) виступив з пропозицією виробити нову редакцію правопису української мови, єдину для всіх, хто користується нею, в тому числі й поза межами України. У 1994–1996 роках працювала Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, до складу якої входили й учені з діаспори, однак якогось цілісного варіанта нової редакції правопису з різних причин так і не було запропоновано. Кілька ж інших правописних комісій, що працювали після цього в Україні (не всі з них, до речі, були офіційно затверджені, як, зокрема, й та — в складі кількох осіб, що підготувала УП-99), уже не вводили до свого складу представників діаспори. Зі свого боку, одночасно з діяльністю Української національної комісії з питань правопису українські наукові інституції в США неодноразово виступали з заявами про те, що вони «не надто захоплені “остаточним схваленням українського правопису”, що має незабаром відбутися в Києві», оскільки «шістдесят років можновладці русифікували в Україні правопис, намагаючись

³⁰ Український правопис. — К., 1993. — 240 с. (далі скорочено — УП-93).

³¹ Задля справедливості слід, однак, відзначити, що така характеристика УП-99 була продиктована насамперед політизацією питання (причому з боку не тільки його критиків, але й ініціаторів та їх послідовників, які апелювали до відродження «справжньої української мови», до патріотизму і т.ін.), тоді як у своїх власне прескрипційних аспектах він був досить непослідовним щодо норм УП-28, а отже, й правопису західної діаспори. Так, запровадивши в одних випадках норми УП-28 (наприклад, у формах род. в. одн. іменників *сіль, радість* і под. — закінчення -и; в іншомовних словах — відмінювання іменників на -о) і обмежившись у деяких інших випадках тільки санкціонуванням варіантності (у формах род. в. одн. іменників *ім'я, вил'я* і под. — варіанти *імени* і *ім'я* і под.; в іншомовних словах — *ефір* і *етер, міф* і *міт* і под.) та іншими половинчастими дозволами (форми *авкціон, павза* та ін., але *клоун, ноу-хау, Каунас* та ін.; *діяспора, Віярдо* і под., але *радіус* і под.; розширення випадків уживання літери *г*, але тільки на власні назви людей), у ряді інших випадків УП-99 ще далі відійшов від правил УП-28, ніж усі інші правописи радянської та післярадянської доби: запровадження початкової літери *и* в українських словах (*иржа, иноді* та ін.), в іншомовних словах — запровадження апострофа після літер на позначення губних, задньоязикових та фарингального приголосних там, де в мові-джерелі відсутня йотація (*б'юро, к'юре, Г'юго* і под.), поширення «правила дев'ятки» на всі власні назви (брати *Гримм, Дидро, Міссисипі* і под.).

його якнайбільше наблизити до російського» (Марко Антонович, президент Української вільної академії наук.— Новини з Академії, 1997, ч. 21, с. 1; про це ж ішлося в «Зверненні до української преси в Америці» — листі за підписом голови Наукового товариства ім. Шевченка в Америці Леоніда Рудницького і Марка Антоновича, у листі до керівництва мовознавчих інститутів НАН України наукового секретаря Інституту української мови — Ukrainian Language Institute — в Нью-Йорку Бориса Береста).

Хоча в обох названих вище редакціях «Українського правопису» — УП-90/93 і УП-99 — реформуванню і «осучасненню» (меншому в першій із цих редакцій і значно більшому в другій) підлягала чинна на той час редакція правопису — відповідно 1960 і 1990/93 рр., а не редакція УП-28, а зміни в них полягали не тільки у відновленні тих чи тих принципів УП-28 (а отже, й правопису діаспори), їх значною мірою оцінювали — як їх ініціатори, так і ще більшою мірою їх критики — саме з цього боку. Причому якщо одні критики неохоче оцінювали сам факт орієнтування, на їхню думку, обох редакцій на «правопис діаспори», інші з незадоволенням відзначали лише часткове повернення принципів УП-28 і навіть прямий відхід від них. Пор., з одного боку, запевнення керівника робочої групи, що готувала УП-90, А. А. Бурячка: «Запропоновані зміни наблизять нашу вимову до вимови української діаспори», а з другого, — несприйняття цих змін відомими в діаспорі, а тепер і в Україні філологами С. Караванським, Д. Нитченком³². Ініціатори запровадження УП-99 уже заперечували свій намір орієнтуватися на «мову діаспори», що їм закидали опоненти. Пор. характерні критичні оцінки цього проекту правопису:

«Кстати, меня очень смущает заявление NN о том, что обсуждение нового правописания проводили в Америке и Канаде. А почему не в Украине?» ([Интервью с писателем Павлом Загребельным]. — Факты и комментарии, 3.03.2001, с. 6); «В газетных публикациях промелькнуло выражение, что это делается не столько для народа Украины, сколько для диаспоры. Но нигде в мире нет такого, чтобы диаспора диктовала метрополии, как нужно писать. Есть русская диаспора, есть польская. Но ни в России, ни в Польше не принимают во внимание их прихоти. А наоборот, диаспоры перенимают правописание территории обитания главного населения. Это во-первых. Во-вторых, в диаспоре нет единого правописания. Там ориентируются на нормы 28-го года, но каждый журнал, газета делают это по-своему» (Угодническая орфография [Интервью с академиком-языковедом Виталием Русановским].— Киев. ведомости, 16.01.2001, с. 7); в іншому інтерв'ю, відзначаючи факт орієнтування ініціаторів УП-99 насамперед на «мову діаспори», В. М. Русанівський зауважує, що пристосування «до звичок переселенців» — це «приниження для 50-мільйонного українського народу» (Голос України, 23.01.2001); «Чому материкові українці мусять обов'язково приймати певні збережені в українській діаспорі мовно-правописні норми — як єдино правильні? (В. Жежера. Пафос як патос. — Голос України, 5.01.2001, с. 11)»; «І чому раптом ми на початку нового століття маємо писати і вимовляти слова так, як це було в 20-х роках минулого століття, як нині є в діаспорі, де мова, як відомо, “законсервована” саме на тому рівні, та й то лише у представників старших поколінь?» (Мова — живий організм, не чинімо над ним насильства [виступ від редакції газети]. — Літ. Україна, 18.01.2001)³³,

а з іншого боку, — спростування цих закидів керівником робочої групи УП-99: «У проєкті немає жодного правила, яке б не ґрунтувалося на живому мовленні

³² Див. огляд: *Щитківська Т.* «Азбучна війна»? : Як створювали новий «Український правопис» // Літ. Україна.— 1991.— 15 серп.— С. 2.

³³ Див. також про обговорення наявності / відсутності впливу діаспори на УП-99 в українських ЗМІ цього часу: *Кулик В.* Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки.— К., 2010.— С. 542–543.

Наддніпрянської України, і приписувати українській діаспорі якість втручання в наші орфографічні справи – вигадка, щоб налагодити людей на спротив змінам і викликати якісь недобрі емоції до братів, яких доля розкидала по світах»³⁴. До речі, одні кола західної діаспори сприйняли УП-99 схвально, але інші — різко критично³⁵.

Оскільки досить поширеною в певних колах суспільства є думка, що чинний УП-90/93 є «тимчасовим», деякі друковані та електронні ЗМІ і книговидавництва (приватної форми власності), а також автори окремих книжок запроваджували і продовжують запроваджувати власні правописні норми (з різною мірою відновлення правил УП-28 і непослідовним їх дотриманням: найбільше це стосується непом'якшення л у запозиченнях: *ляпта* і под.; ці норми, крім того, з часом можуть змінюватися). Це, наприклад, газети «Слово», «Час/Time» (часів редакторства В. Черновола), львівські «Post-Поступ» і «За вільну Україну», журнали «Кіно-Коло», львівський «І», донецький «Кальміус» та деякі інші, перенесені з-за кордону газета «Українське слово», журнал «Сучасність», створений разом з науковими колами діаспори журнал «Критика», а також книжкова продукція видавництва «Критика», у різний час від початку 90-х років — окремі програми на телеканалах ЮТАР, «Студія “1+1”», СТБ, навіть нова багатотомна «Енциклопедія сучасної України», що виходить з 2001 р. під егідою, зокрема, НАН України. У цілому норми «харківського» правопису представлено, зокрема, в газеті «Наша віра» (гол. ред. Є. Сверстюк), а також збережено в деяких періодичних виданнях, що виходять за кордоном і поширюються в Україні: це журнал «Визвольний шлях», газети «Шлях перемоги», «Мета»; у репринтному перевиданні в Україні багатотомної «Енциклопедії українознавства», у продовжуваному багатотомному «Літописі УПА» та ін. З іншого боку, преса діаспори подає повідомлення інформаційних агентств і ЗМІ з України часто без зміни правописної основи та стилістики оригіналу; журналісти, редактори «нової хвилі» еміграції можуть практикувати у своїх виданнях норми УЛМ метрополії. Інформаційні програми, що їх передають з-за кордону для радіо й телебачення України, ґрунтуються на чинних нормах УЛМ («Вікно в Америку» на телеканалах «Перший національний» і «5 канал», «Українська служба новин» на радіо ВВС та ін.).

3.7. Зразки діаспорного варіанта УЛМ доходять до широкої аудиторії в Україні, звичайно, й через інші друковані та електронні ЗМІ, наприклад (курсивом виділено ті одиниці — слова, їхні варіанти, словоформи, звороти, що виходять, в усякому разі виходили на час оприлюднення відповідного тексту, за межі «офіційної» УЛМ або принаймні перебувають на її межі):

«Вельмидостойний Пане Президенте! Від імені Державного Центру Української Народньої Республіки в екзилі передаю на Ваші руки глибоке признання народів України, який дня 1 грудня ц. р. заманіфестував перед цілим світом, що Україна бажає бути самостійною, незалежною державою українського народу. Референдумом 1 грудня народ України потвердив тисячелітню тяглість державних традицій України... Рівночасно складаю Вам наші найширшії гратуляції з вибором Вас Президентом України. ... Доводимо до Вашого відома, Пане Президенте, що з приверненням повної незалежності України закінчується даний нам Трудовим Конгресом України мандат діяти від імені українського народу... Остаюсь з глибокою пошаною, Микола Плав'юк, Президент УНР в екзилі» (Веч. Київ, 5.12.1991); «Українська Сві-

³⁴ Німчук В. Навколо нової редакції проекту «Українського правопису» // Укр. слово, 29.03.2001.— С. 14.

³⁵ Див., наприклад: Караванський С. Запобігливі поради тут не зарадять // Укр. слово, 29.06.2000.— С. 14.

това *Спілка Професійних Учителів* (за нормами УЛМ у таких власних назвах з великої літери пишеться тільки перше слово. — О. Т.), яка *відбула* (провела. — О. Т.) вже 6 своїх *світових* (всесвітніх. — О. Т.) з'їздів (перші два — у *Філадельфії*, де спілка народилась, а чотири останні — у столиці України Києві), звертається *цим закликом* (з цим закликом. — О. Т.) до всього *українського професійного вчителства України* (українського вчителства України? — О. Т.) і *цілого* (всього. — О. Т.) *земного гльобу*, де лише проживають українці, підготувати й урочисто *відбути* триденне свято української мови *при кінці* (наприкінці. — О. Т.) шкільного року. ... Оскільки українська мова перебуває у загрозливій небезпеці знищення як в Україні, так і в *діяспорах* (слово «діаспора» вживається звичайно в однині. — О. Т.)... Про свої успіхи з цього приводу необхідно повідомляти нашу пресу, радіо, телебачення і всі інші *середники* (засоби. — О. Т.) інформації» (Зиновій Квіт, голова УССПУ. — Літ. Україна, 11.05.2000, с. 1); у назвах установ, організацій української діаспори: Об'єднання *бувих* вояків України у Великій Британії, Об'єднання *студіюючої* молоді «Зарево»³⁶, *Екзекутива* Центрального Союзу українських студентів і под.

З популяризацією в 90-х роках в Україні роману Івана Багряного «Сад *Гетсиманський*» читацька аудиторія у своїй більшості вже, очевидно, й не здогадується, що за нормами чинного правопису тут мало б бути *Гетфсиманський*. Редакції періодичних видань, збірників, що поміщають такі матеріали, часто супроводжують їх примітками: «Правопис автора збережено», «На прохання автора статтю друкуємо за нормами “харківського” правопису 1928 року» і под. (наприклад, редакційна примітка до згадуваної вище статті Анатолія Вовка: «На вимогу автора із США стаття подається за правописом оригіналу»). Якщо ж подібне коментування від редакції відсутнє, читачі, значна частина яких володіє нормами УЛМ явно недостатньо, можуть губитися в здогадах і сприймати мову таких публікацій як нормативну.

Більш цілеспрямований вплив на нормативні засади УЛМ в Україні відбувається поширенням рекомендацій мовознавців, філологів, а також різних аматорів з діаспори через їхні посібники, словники, наукові праці, друковані періодичні органи, що їх видають в Україні або завозять сюди (таким чином поширилися, зокрема, погляди І. Огієнка, Ю. Шевельова, П. Одарченка, С. Караванського та ін.). Позиції авторів з діаспори щодо наявних і бажаних норм УЛМ є, звичайно, досить відмінними і різняться між собою як у змістовому плані, так і в плані радикальності та категоричності щодо критики одних і висування інших нормативних засад УЛМ. Основна лінія, що розділяє їх у поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, загалом збігається з їх належністю до середовищ емігрантів із західноукраїнських земель та їхніх нащадків, вихованих і виховуваних на традиціях західноукраїнського варіанта УЛМ, і емігрантів з підрадянської України, вихованих на засадах УЛМ на основі переважно південно-східних говорів. Так, коли двом найавторитетнішим українським мовознавцям з діаспори — Юрієві Шевельову та Олексі Горбачеві — 1993 р. було запропоновано увійти до складу створюваної комісії з питань реформування українського правопису, Шевельов охоче дав згоду і брав участь у роботі комісії 1994–1996 рр., причому виступав, як видається, за поміркованість у запровад-

³⁶ Пор. різко критичну оцінку цієї назви: «...Доведіть на ділі, що ви боретеся проти русифікації і, нарешті, викиньте російську назву свого Об'єднання, викиньте чуже слово *зарєво* і... назвіть себе чудовим українським словом *заграва!*» (Одарченко П. Знач. праця. — С. 22). Пор., з іншого боку, продовження обстоювання цієї назви: «10–12 червня 1994 р. на Установчому з'їзді в Пушці-Водиці Об'єднання студіюючої молоді “Зарево” відновило свою діяльність в Україні саме під такою автентичною назвою. Багато було питань, чому саме “Зарево”, були нарікання, що це російське слово, але цю назву свого часу вибрала українська молодіжна еліта, яка, сподіваюсь, добре знала українську мову» ([Із інтерв'ю з головою цієї організації]. — Укр. слово, 10.06.1999, с. 12).

женні змін до чинного правопису³⁷, тоді як Горбач, дізнавшись, що в основу обговорення буде покладено не УП-28, а чинний в Україні УП-60, не виявив такого бажання³⁸. Емігранти-«наддніпрянци» наводять широкі списки полонізмів, яким, на їхню думку, не місце ні в мові діаспори, ні взагалі в українській мові³⁹, тоді як «наддністрияни» вказують на велику кількість у материковій українській мові росіянізмів, причому до останніх нерідко зараховують і одиниці, просто спільні з російською мовою⁴⁰.

Щодо загального неприйняття певними колами західної діаспори нині чинної в Україні нормативно-правописної основи літературної мови можна навести, зокрема, такі міркування одного з чільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США. Вбачаючи у факті заборони свого часу режимом Франко в Іспанії каталанської мови (це тривало майже сорок років) крім зрозумілих негативних і дуже важливий об'єктивно позитивний для неї момент (це краще, ніж вона не була б заборонена, але стала «іспанізованою»), Л. Залеська-Онишкевич, обстоюючи, зокрема, повернення норм «Українського правопису» 1928 р., вважає, що й для української мови, яка зазнала тотального зросійщення в радянський час, формально не будучи забороненою, такий варіант «консервації» був би менш згубним⁴¹; обговорюючи питання про те, що українська мова внаслідок звуження поля її соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки еліти, авторка зауважує: «Може, це навіть і добре. ... Вона стає соціологом. Вона може стати престижною... Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накинутими нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників..., повинна вводити українську тер-

³⁷ Так, пропонуючи, наприклад, відновити в межах парадигми іменників IV відміни форми род. в. іменників типу *імени* за зразком іменників типу *теляти*, Ю. Шевельов, однак, вважав недоцільним повертатися до форм род. в. іменників III відміни *радости* і под.; щодо правопису іншомовних слів, то він закликав не змінювати форми слів з уже усталеною традицією (хоча й з такою, наприклад, непослідовністю, як *бібліотека*, але *Афіни*), але визнавав за правописом право приписувати певні норми новозасвоєваним словам (*Шевельов Ю.* Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Український правопис: так і ні.— К., 1997.— С. 68–76). Ось зразок його іронічного протиставлення «правописних ситуацій» в Україні і в західній діаспорі, зробленого ним ще 1986 р., коли ні він, ні, очевидно, будь-хто інший не могли й припустити, які «правописні війни» спалахнуть в Україні всього через кілька років: «На Україні малахійяніські (натяк на головного героя п'єси Миколи Куліша «Народний Малахій». — *О. Т.*) мрії про реформу правопису, хвала Богові, перевелися, але на еміграції повно Народних Малахійів, що з них кожний має свій проект реформи правопису й мови, і тим наполегливіше, чим менше він має хоч би мінімальну орієнтацію в мовознавстві» (*Шерех [Шевельов] Ю.* Пороги і Запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеології : В 3 т.— Х., 1998.— Т. 3.— С. 249).

³⁸ Див. також: Перед поверненням (розмова з Олексою Горбачем) // Сучасність.— 1993.— Ч. 8.— С. 93–94. Пор. саркастичні висловлювання О. Горбача початку 90-х рр. на адресу українських мовознавців-«нормативістів»: «...Посухи нема лиш на “мовників”, “правописників” і “апострофіків” (щодо останнього “епітета”, то він, очевидно, свідчить про те, що автор дотримується погляду про непотрібність апострофа для української графіки, оскільки українець нібито все одно вимовляє з йотацією не тільки, наприклад, *бур'ян*, а й *буряк*: [гја], хоча це стосується лише західноукраїнських говорів, тоді як у східноукраїнських і в літературній мові тут різна вимова. — *О. Т.*)». Аж напрошується парафраза афоризму французького публіциста маркіза Жозефа де Метра...: “Кожний нарід має мовознавців і мову, на які заслужив”» (*Горбач О.* Російсько-український «Словник ділової мови» Інституту української наукової мови ВУАН // Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. [Російсько-український] Словник ділової мови (Х. ; К., 1930) / Фотопередрук з післясловом О. Горбача.— Мюнхен, 1993.— С. 5 [післямови]).

³⁹ Див., наприклад: *Одарченко П.* Зазнач. праця.— С. 85–174, 175–196, 202–205, 225–226 та ін. (тут згадуються такі полонізми, як *агенція*, *амбасада*, *засадничий*, *каналка* «бутерброд», *мисткиня*, *правдивий* «справжній»: *правдива* кава і под., *речник* та багато ін.).

⁴⁰ Пор., наприклад, полемічні зауваження П. Одарченка щодо характеристики таких слів, як *грижса*, *шкільна дошка*, *заставка*, *лощина*, *наволочка*, іншомовних слів *галстук*, *пальто*, *піджак* та багато ін., як нібито ненормативних росіянізмів (*Одарченко П.* Зазнач. праця.— С. 197–207, 217–221 та ін.).

⁴¹ *Залеська-Онишкевич Л. М. Л.* Про мовну політику, маргіналізацію мови і правопис : Зовнішнє втручання у мову // 125 років Наукового товариства імені Шевченка : 36. наук. праць і матеріалів.— Л., 2001.— С. 151–157.

мінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова... Спочатку для тієї україномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати»⁴². (Такого варіанта розвитку ситуації, що українська мова, зведена до стану «елітного соціолекту», може просто не відродитися, авторка, як видається, навіть не припускає). Однак позиція рішучого наполягання на кардинальних змінах у нормативних засадах чинної в Україні УЛМ характеризує, звичайно, не тільки погляди «наддністрянців». Так, чи не найбільшим авторитетом з діаспори у пропагуванні норм «справжньої» УЛМ став для широкого загалу в Україні С. Караванський, виходець зі Сходу України, який у роки незалежності активно виступає в українській періодиці на теми очищення української мови від слідів зросійщення та плекання її питомих ознак, опублікував в Україні вже кілька посібників і словників цього профілю⁴³ й виступає з різкою критикою як «офіційної» УЛМ (закликаючи, зокрема, до повернення УП-28), так і «офіційного» мовознавства, що її боронить⁴⁴. Можна навести факти, що свідчать про очевидне бачення месіанської ролі західної діаспори для виправлення УЛМ в Україні, як, наприклад, оцінні судження в пресі країн поселення на зразок: «Українці мають перенавчатися української мови від канадців»⁴⁵; з передмови видавців до одного найвно-гіпертрофованого пуристичного словника (автор, до речі, родом з Кубані, — аматор-немовознавець, але словник має рекомендацію до друку відомого мовознавця Я. Рудницького), які, поставивши питання: «Що ліпше Україні? Чи мати словник, хоч і з помилками, але що поборює московщення української мови, чи не мати такого словника?», відповідають на нього так: «Українські еміграційні патріоти мусять вже тепер мати у своїй хаті бодай цей словник, щоб колись вислати його в Україну на другий же день по розвалі СРСР»; «...по розвалі СРСР усі школи та бібліотеки України матимуть... словник, який навчає мовно помосковчених інтелігентів (а таких тепер є, мабуть, 90 %) вживати українських слів замість тих московських, що їх вони звикли вживати...»⁴⁶. XV Великий Збір українських націоналістів виступив з окремою резолюцією про ухвалення нового українського правопису, де сказано, що «Організація українських націоналістів висловлює протест у зв'язку з намаганнями певних сил в Національній академії наук України загальмувати або й взагалі зірвати ухвалення нового українського правопису» й вимагає «рішуче прискорити» його ухвалення (Укр. слово, 25.05.2000).

Безпосередній вплив на корпус материкової УЛМ з боку представників діаспори здійснюється також під час особистих контактів як висловлення своєї думки щодо тих чи інших особливостей мовлення партнера з України як «неправильних (неукраїнських, російських)».

⁴² *Залеська-Онишкевич Л. М. Л.* Наші сьгоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови.— Нью-Йорк; Л., 1997.— С. 19–20.

⁴³ *Караванський С.* Секрети української мови.— К., 1994.— 152 с.; *Караванський С.* Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я».— К., 2001.— 240 с.; *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики.— К., 1998.— 712 с.; *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови.— К., 1993.— 475 с.

⁴⁴ Так, навіть критикуючи «моду» останнього часу, яка поширилася, звичайно, не без впливу мовної практики діаспори, наприклад, на активізацію вживання відносних прикметників з суфіксом *-ов-* (*мембрановий, пунктировий* та ін. замість звичайніших досі *мембранний* і *под.*), на «абикання» («для того, *аби* відбути» — замість *щоб*), автор і в цьому вбачає підступу «колоніального мовознавства»: «Треба визнати, що пощезь “абикання” нестримно поширюється... Але це не значить, що наша духовна еліта має безкритично сприймати все, що готує їй суржикова кухня бездарних філологів, вихованих на теорії “злиття мов”. Характерна риса цих філологів — тотальне незнання української мови, спритно масковане впровадженням невластивих нам зворотів та форм (наприклад, сполучника *аби*)» (*Караванський С.* Пошук українського слова...— С. 123, 58–59).

⁴⁵ Див.: *Stoffel H.-P.* Slav migrant languages in the New World // *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow.— Frankfurt am Main etc., 2000.— Тl. 2.— P. 823.

⁴⁶ *Штена П.* Словник чужослів.— Торонто, 1977.— С. 10. У словнику серед багатьох цілком прийнятних, хоча загалом і не оригінальних рекомендацій запропоновано, наприклад, такі заміни «чужослів», як: замість *інквізітор* — *кат, катюга, москвин*; замість *комсомол* (України) — *москаленки*; замість *комуніст* (український) — *хахол, малорос, яничар, пахолок* — і вже зовсім не зрозуміло чому: замість *змія* — *гадюка*, замість *розповідати* — *оповідати* та ін.

Наприклад, у розмові українського журналіста з українцем із Австралії: «На запитання нашого кореспондента Микола Цюрак відповідає... неодмінно з мовними заввагами. ГІСТЬ: Не називайте, будь ласка, *Пилиповичем*. Це русизм. Я — Микола Цюрак, син Пилипа й Параски... КОР.: А як ви, пане Миколо, потрапили на чужину з Прикарпаття?»; наприкінці інтерв'ю: «КОР.: *Спасибі* вам, добродію. ГІСТЬ: Е, ні. Це — русизм. Треба: *дякую*. КОР.: Ну хай, “дякую” за відверту розмову. Гадаю: коли такі в Австралії живуть козарлоги, як ви, то українському роду не буде переводу. ГІСТЬ: Я згоден із вами. Але, прошу пана, не можна писати чи вимовляти “Вкраїна”, “український”... Хто ж каже: Вавстрія, Вугорщина, Ванглія, Вамерика, Вавстрія? КОР.: А в Тараса Шевченка — як? ГІСТЬ: Геніві все дозволено. А нам слід дотримуватися свого українського правопису. КОР.: Розумію: з чужини видніше» (М. Шудря.— Україна, 1990, № 12, с. 8–9).

Якщо гість з діаспори твердо переконаний у правильності своєї мови і вважає своїм місіонерським обов'язком прищеплювати її й жителям «материка», то його український партнер не виявляє такої наполегливості в обстоюванні своєї позиції, причому це не тільки внаслідок особливостей традиційного національного виховання з його негласними імперативами м'якості спілкування та поступливості партнерові, посилені і радянським вихованням — «не висуватися», «не лізти туди, куди не просять» (так, він не зауважив гостеві таких неправильних за нормами «материкової» мови зворотів з його мовлення, як «*на провінції*», «*ми вживаємо книжки з Америки й Канади*»), а й, безперечно, тому, що він і сам не до кінця впевнений у бездоганності своєї української (про недоречність паралелі *Вкраїна* — «*Вавстрія*») і под. не здогадується, очевидно, й він).

В Україну переносяться моменти нерідко досить гострих мовно-правописних дискусій у середовищі західної української діаспори, переважно між вихідцями із Західної («галичанами», «західняками») і Східної («наддніпрянцями», «східняками») України⁴⁷. Як зазначає з приводу цих дискусій і своїх хитань у питаннях нормативних засад української мови відомий поет і мовознавець з Канади Яр Славутич (походженням «наддніпрянець»):

«Навіть наддніпрянці (такі, як я сам!), що пристосувалися до галицької вимови чужих слів (мовляв, це віддалювало українське мовлення від російського), також почали потроху ревізувати своє пристосовництво та оглядатися на наддніпрянську вимову. Як відомо, суперечки й зударі заповнювали еміграційні часописи. Найгірше полягало в тому, що одних називали “ляхами”, а інших “москалями”, хоч обидві сторони були українськими, лише з відмінними особливостями у мовленні»⁴⁸; «... майже всі новоприбулі, як і давніші поселенці на американському континенті, походили з Західної України і “тегали” (тобто вимовляли етимологічний [g] у запозиченнях як [r]. — О. Т.). Мені не випало “тегати”, тобто бути білою вороною серед неприхильно настроєних до “східняків”. На обговоренні мого першого підручника один “тімназіальний професор” (тобто звичайний учитель) проголосив такий вирок: “під зглядом педагогічним тамтой підренчик не добрий, бо в нім узглядено російське слово *ковзани*”»⁴⁹.

Відомий літературознавець і перекладач І. Качуровський («східняк», який нині живе в Мюнхені) опублікував під псевдонімом Хведосій Степанович Чичка досить глузливий фейлетон (Мовні поради Хведосія Чички. — Літ. Україна, 1.02.1996) з приводу специфіки мови української діаспори та її впливу на сучасну мовну практику в Україні і позиції неприховуваної вищості у ставленні емігрантів-«західняків» до мовлення емігрантів-«східняків» у повоєнній Європі:

⁴⁷ «Ні галичани, ні наддніпрянці не бажають миритися зі становищем мовної меншини: перші — зважаючи на свою кількісну перевагу в діаспорі, другі — пам'ятаючи про те, що вони є більшістю на материковій Україні» (*Ажнюк Б. М.* Знач. праця.— С. 408).

⁴⁸ *Яр Славутич.* Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича // *Мовознавство.*— 1994.— № 1.— С. 73.

⁴⁹ *Яр Славутич.* У яких словах писати г // *Мовознавство.*— 1996.— № 1.— С. 67.

«Нині, коли мова діаспори... цілими цистернами вливається у вітчизняні діалекти», «з ціл-
ованням ручок сприймає Україна діаспорні мовні шедеври. Тому... невдовзі ми всі будемо ву-
горили добірнов українськов мовов», згадуючи: «Коли півсторіччя тому ми, східняки, або со-
вети, як нас тоді звали, залипилися на Заході, нам було дуже прикро, що літературної україн-
ської мови ми не знаємо. ... Хтось із нас висловив бажання: "Пирогів би напекти..." І його від-
разу ж виправили: "Если ходит о стіслість, пироги не печут, а варут"» (у західноукраїнських
говорах *пиріг* — як, до речі, і п. *pieńóg* — має значення «вареник». — О. Т.)⁵⁰.

Відчуття за собою в представників національно активних кіл західної діаспо-
ри морального права брати діяльну участь у духовному житті України й насам-
перед у розв'язанні її мовних проблем цілком природно впливає з їхнього не
менш зрозумілого почуття гордості за те, що, навіть не маючи власної етнічної
державності, вони зберегли й плекали в своєму середовищі рідну мову, тоді як
українці в Україні (не кажучи вже про українців зі східної діаспори), на їхнє пе-
реконання, далеко не завжди виявляли таку національну стійкість (це почуття
посилюється ще й від усвідомлення себе частиною сильних політичних націй у
країнах свого поселення й конкретніше — соціально активнішими та успіш-
нішими в житті). Однак акцентування на такому протиставленні українців із за-
хідної діаспори і українців з України, що неминуче має породжувати й почуття
певної зверхності у ставленні перших до других, викликає в опонентів (з того ж
таки українського табору) категоричне заперечення: «...книжка (згадувана ви-
ще збірка статей П. Одарченка на теми чистоти й культури української мови в
діаспорі, видана в Києві 1997 р. — О. Т.) розвіює ряд стійких комплексів, про які
досі в нас не говорилося, а коли й говорилося, то хіба в кулуарах і пошепки, щоб,
не дай Боже, нікого не образити... Перший і найбрутальніший з них полягає в
тому, що, як твердять деякі бундючні псевдофілологи, "діяшпора зберегла нам
українську мову"»⁵¹.

**4. Ставлення різних верств українського суспільства до явища мовної
присутності діаспори і політичне використання цього факту.** Ставлення
різних соціально-політичних і мовно-культурних груп українського суспі-
льства до явища впливів з боку західної діаспори на сучасну мовну ситуацію
в Україні є, звичайно, дуже відмінним аж до протилежного. Якщо відмінність
у ставленні до позиції підтримки з боку діаспори курсу на розширення реаль-
них соціальних позицій української мови як єдиної державної мови в країні (у
конкуренції, зрозуміло, з домінантною до цього російською мовою) загалом
відбиває відповідний поділ культурно-мовних і навіть політичних орієнтацій
та уподобань різних верств населення, спрямованих на повнокровне соціальне
функціонування в країні або тієї, або іншої з названих мов, то причини і вияв
відмінностей у ставленні до відзначеного нового структурно-стилістичного
струменя в тканині УЛМ мають значно складнішу природу. Крім того, що це
ставлення також дуже диференційоване — з амплітудою від беззастережного
прийняття до такого ж категоричного відкидання, воно далеко не так одно-

⁵⁰ Характерно, що позиція самої газети, яка надрукувала цей фейлетон, виявилася не-
достатньо послідовною: з одного боку, вона його опублікувала; з другого ж боку, одержавши
«лавину критичних відгуків», «листів, сповнених обурення» (наприклад: «Автор зневажає
діаспору, коли перед нею шапку треба зняти»), вона фактично вибачилася перед читачами
(«Правильно, дорогі читачі, не дозволяймо кпоти з рідної мови»), але водночас додала в Р. С.:
«...дотепний фейлетон представника діаспори (а що Ігор Качуровський саме її представ-
ник — навряд чи в кого виникнуть сумніви: надто знана ця людина) з приводу т. зв. мови
діаспори та її парадоксів» (Хведосій Чичка під вогнем критики. — Літ. Україна, 15.02.1996).

⁵¹ *Стахович І.* З міфів і комплексів про мову діаспори // Петро Одарченко : Портрет
вченого і дослідника. — К., 1999. — С. 180.

значно збігається з поділом населення за різними — «українськими» або «неукраїнськими» — культурно-мовними орієнтаціями. З одного боку, воно може бути дуже відмінним у самому середовищі осіб з очевидною політичною та культурно-мовною українською орієнтацією, з другого ж, — його виявляють і представники верств російської не тільки культурно-мовної, а й політичної орієнтації. Воно виявляється в ширшому й бурхливішому обговоренні — з політизацією дискусій у плані протиставлення «патріотичної» і «антипатріотичної» позицій опонентів, із взаємними підозрами щодо наявності конспірологічного підґрунтя в цьому явищі — з боку відповідно певних «(про)російських» і «(про)діаспорних» кіл, зі звинуваченнями опонентів у прагненні до дальшої «русифікації» або ж до «діаспоризації» та нової «полонізації» УЛМ, у тому, що як одні, так і інші нав'язують суспільству «неукраїнську» мову.

4.1. Серед чинників, що сприяють прийняттю і засвоєнню певних особливостей мовної практики діаспори, слід назвати такі:

а) найпростіший з них — наявність у мові діаспори певних лексико-фразеологічних одиниць, що заповнюють номінативні лакуни в УЛМ: *голодомор*, *довкілля*, *каденція* і под.; зокрема, в межах українського національно-державницького тематичного комплексу: *українство*, *державник*, *державницький* і под., *Визвольні змагання 1917–1921 років*; з вищою продуктивністю деяких словотвірних типів: *відпочинковий*, *допомоговий*, *бізнесовий* і под., *узалежнити* — *унезалежнити* і под.;

б) складніший для аналізу — наявність у мові діаспори на різних її рівнях певних особливостей, що їх можуть сприймати у відповідних колах в Україні (цілком умотивовано, як, наприклад, *міліційний* замість *міліцейський*, *прийняття* замість *прийом*, або ж, навпаки, без достатньої аргументації, як, наприклад, *міліціант* замість *міліціонер*, *винаймати* замість *наймати*) як ознаки «справжньої» або «кращої» української мови й використовувати замість уже наявних в УЛМ одиниць і явищ — як правило, подібних до відповідних одиниць і явищ російської мови (*меншовартість* / *неповноцінність*, *спільнота* / *спільність* і под.), завдяки чому відбувається насамперед дальше розмежування української мови з російською, але не тільки (*знаний* / *відомий* і под.) і навіть у певній групі випадків — навпаки (*спротив* / *опір*, *впродовж* / *протягом* і под.).

Загальнішими умовами, що полегшують проникнення елементів мовної практики діаспори в структуру УЛМ, є:

а) недостатня впевненість широких мас мовців як у факті вже належної сформованості «справді української» УЛМ, так і у своїй мовній компетенції щодо володіння цією мовою;

б) досить поширене, але, безперечно, не усвідомлюване повною мірою уявлення про те, що «справжня» УЛМ має значно відрізнятися від розмовної мови — бути якоюсь «особливою» і «красивою»⁵².

4.2. Серед чинників критичного й відверто негативного ставлення до цих явищ і до їх недостатньо продуманого або й надто захопленого, на думку опонентів, сприйняття в сучасній мовній практиці в Україні можна назвати такі.

⁵² Пор., наприклад, зауваження одного з керівників телеканалу СТБ, який пропагує в своїй діяльності зразки українського літературного мовлення з орієнтуванням, зокрема, на УП-28 і мовну практику західної діаспори, щодо опублікованого кодексу мовностилістичних норм цього телеканалу: «Це дуже практичний проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве (! — О. Т.) українське мовлення» (*Промова, або Де ми помиляємося...* — К., 2006. — С. 7).

4.2.1. Найзагальніший із них — це, звичайно, позиція пасивного неприйняття, що об'єднує ставлення як основних шарів населення із соціально консервативною психологією — не тільки україно-, а й російськомовних (російськомовна частина населення також постійно має справу з українською мовою як державною в країні), не схильних до зміни всього того, до чого вони звикли, так і певної частини філологів, мовознавців; це загалом зрозуміле небажання відмовитися від уже усталеного образу УЛМ.

4.2.2. Позиція активнішого або активного неприйняття цих тенденцій має різне підґрунтя і може посилюватися також звичайною психологічною реакцією на надмірне, з погляду незгодних, педалювання у впровадженні відповідних мовних явищ, на повчання, якою має бути «справжня» українська мова, наприклад:

«...я видел, как даже некоторых телевизионщиков из Львова коробило от текста в эфире типа: “Наразі командувач національної фльоти прибув гелікоптером у супроводі ескорту міліціантів на Бориспільське летовище для зустрічі з представниками бразиліянської амбасди”» (Ю. Зарембовский. — Стол. новости, 8.04.2003, с. 17) (таке нагромадження «діаспоризмів» у межах одного речення — це, звичайно, полемічний засіб журналіста); «Увы, но создается впечатление, что популярная “имперская” теория о том, что украинский — это вовсе и не язык, а так, диалект, наибольшее количество приверженцев имеет как раз среди тех, кому следовало бы быть его носителем и хранителем. Вместо того, чтобы выучить язык, который, кроме всего прочего, является государственным, они предпочитают его **сочинять** (ширифтове виділення автора. — О. Т.), рождая на свет некоего уродливого мутанта..., для “аутентичности” приправленного заокеанским диаспорным акцентом» (А. Давыдова. — Стол. новости, 22.10.2002).

З'явився такий іронічний жарт щодо критерію нормативності фактів української мови: «У нас у *Торонті* так не кажуть» (за зразком «У нас у селі так не кажуть» або «А в нас у селі так кажуть»).

4.2.2.1. Позиція активного неприйняття і протидії характеризує насамперед середовище тих соціально-політичних і культурно-мовних кіл, які традиційно орієнтуються на цінності втраченого СРСР, часто на російську мову як основну та на «братерство» слов'янських і православних народів під проводом Росії, в багатьох нових неприйнятних для них явищах підозрюють «вплив Заходу», «американський слід» (популярним на пострадянському просторі став іронічний вислів «*Вашингтонський обком партії*»), у плані ж мовному — «*діаспорний слід*»⁵³.

Це, зокрема, позиція лівих політичних сил, наприклад: «Хто більший патріот України — я чи Ярослава Стецько (лідер Конгресу українських націоналістів, колишня емігрантка. — Е. В.)? Той, хто працював тут усе життя, чи той, хто провів п'ятдесят років бозна-де, а тепер має зухвалість, повернувшись сюди, навчати нас, що треба говорити не *народ*, а *нарід*» (із інтерв'ю з одним із лідерів Соціалістичної партії України народним депутатом України Й. Він-

⁵³ Пор., наприклад, у рубриці читацьких листів в одній з газет проросійської орієнтації: «Два роки тому якісь фонди (без гучної реклами) з редакцій наших провідних газет відібрали кращих журналістів і вивезли на місячний семінар в Штати для промовання мізків. Там їх закріпили за редакціями своїх газет для стажування, щоб вони ознайомились з американською демократією, а між іншим ненав'язливо роз'яснили, що мова, якою зараз розмовляють в Україні, — це витівки комуністичного режиму та “москалів”. Справжня українська — це та, що має галичанський “відтінок”. Зараз так розмовляють електорат Ющенко та канадська діаспора. І от наші журналісти, повернувшись в Україну, почали відробляти американські гранти. Значна частина їх до цього часу не підозрюють, яку “лапшу” привезли на своїх вухах. Що маємо тепер? Фальсифікація мови Шевченка стала модною. Міністерство освіти закрило очі на це. Чому? ... Думаю, що і там попрацював долар» (Є. Білий, Полтава. Хто захистить українську мову? — «2000», 28.05.2004, с. F6). Див. огляд висловлювань подібного змісту з антигалицьким та антидіаспорним спрямуванням, причому нерідко досить агресивним, в Інтернеті: Moser M. The Galician variant of the Ukrainian language and anti-Ukrainian discourse in contemporary Internet sources // Contemporary Ukraine on the cultural map of Europe. — Armonk, New York; London, 2009. — P. 316–335.

ським)⁵⁴. Компартія України вже неодноразово поміщала в «мовних» частинах своїх передвиборних програм (у виборах до Верховної Ради України), крім звернення до російськомовного населення України з обіцянням надати російській мові статус другої державної мови країни, також апелювання до україномовного населення і взагалі до тих, хто не сприймає нових віянь в УЛМ — «мові Тараса Шевченка», заповнення, що «українська мова отримає свій природний розвиток, буде очищена від насадженої мови діаспори» (1998 р.), захищена від «сплундрування псевдопатріотами» (2002 р.). Ось зразок різкого засудження ролі української діаспори як «згубної» для «східнослов'янської культури»: «І вже не викликає сумніву думка про те, що псевдопроблему української мови як синоніма самостійної української культури накинута нам англомовна (та частково німецькомовна) українська діаспора не без матеріальної та ідейної підтримки могутніх всесвітніх антисоціалістичних, антислов'янських і антиправославних сил. Треба ще раз підкреслити, що саме українська діаспора, яку давно вже світоглядно перевиховано іншим мовним та культурним середовищем, у котрого мало точок зіткнення (точок дотику. — *О. Т.*) з нашою східнослов'янською культурою, пробує своєю англійованою, онімеченою та іншою псевдослов'янською свідомістю, а також своєю україноподібною мовою вкинути нас у катастрофічні лінгвістичні та політичні полеміки щодо того, як нам, географічно, тобто спражнім, щирим українцям, повернути їй, псевдоукраїномовній діаспорі, той “український рай”...»⁵⁵. Подібні ж мотиви — у виступах деяких відомих українських літераторів і вчених-гуманітаріїв: так, засудивши «штучне насаджування “забуторної лексики”», письменник закликає співгромадян: «Треба позбутися якомога швидше і рішуче всіх оцих запозичень і зберігати в чистоті нашу чудесну, багатотраждальну літературну мову, словниковий склад якої, синтаксис, лексику і фразеологію заклавав Шевченко» (Олександр Сизоненко. Не засмічуйте мову! — Веч. Київ, 28.03.1998); «В Україні сьогодні фактично існує два правописи і дві українські літературні мови. Вони не тільки поборюють одна одну, а й розділяють надвоє людей. Не знаю, чи є ще десь у світовій практиці подібне явище. Як можна сподіватися на позитивний результат від закликів любити рідну українську мову, коли люди розгублені і ніяк не можуть второпати, яку ж саме українську мову їм треба любити. Ту, яка впродовж тривалої еволюції створилася в Україні, чи ту, яку нав'язують із української діаспори»⁵⁶. Неприйняття на початку 2000-х рр. нової редакції українського правопису (УП-99) головний редактор часопису «Критика» пояснював не тільки звичайною інерцією, а й «заликуванням Заходом»: «Найбільше спрацювали інерція та демагогічне заликування Заходом. Після завзятих боїв у пресі, де оперативним засобом для противників реформ (дуже часто не україномовних і мало зацікавлених українською мовою як такою) був заклик до “здорового глузду”... й іншування ініціаторів реформ як “діаспорників” (або їх поплентачів), “галичан” тощо, роботу правописної комісії припинено за президентською вказівкою»⁵⁷.

4.2.2.2. З боку певних кіл безперечної української як політичної, так і культурно-мовної орієнтації, але з прагматичнішими, ніж у поборників рішучого оновлення УЛМ, поглядами на сучасну мовну ситуацію в країні та на шляхи розвитку УЛМ також висловлюються застереження щодо небезпеки різкого маневрування в нормативно-стилістичній орієнтації літературної мови.

Це, по-перше, цілком зрозуміле побоювання того, що розхитування вже загалом сформованого корпусу УЛМ уведенням до нього різноманітних численних варіантів, а особливо зміни норм правопису можуть зашкодити її нормальному функціонуванню й навіть більше — переходу на активне користування нею в різних сферах життя широких верств населення (насамперед поки що зі службової потреби, але не тільки), які пасивно або недостатньо активно вже володіють нею (з навчальних зак-

⁵⁴ Цит. за: *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Пер. з англ.— К., 2004.— С. 339. Наводячи це висловлювання, британський дослідник сучасної мовної ситуації в Україні зауважує: «Опозиція до українізації також часто пов'язується з питанням західноукраїнського та діаспорного впливу на українську культуру».

⁵⁵ *Науменко А. М.* Мова і діалог культур // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.— 2004.— № 635.— С. 121–122 (автор — доктор філологічних наук із Миколаєва).

⁵⁶ *Толочко П. П.* Що або хто загрожує українській мові? — К., 1998.— С. 12.

⁵⁷ *Грабович Г.* Правопис для «Критики» // Критика.— 2002.— Ч. 1–2.— С. 3.

ладів, ЗМІ тощо, останнім часом також з діловодства, документації), що й має бути на сьогодні пріоритетним завданням у турботах про українську мову⁵⁸.

Пор., наприклад: «Оптимальним зняряддям національної консолідації є літературна мова на наддніпрянській основі, що її сприймають в усіх українських землях як нейтральну, етнографічно безбарвну, суто комунікативну, без дражливих претензій на повчання, “як треба говорити по-українському щирим українцям”»⁵⁹; «В ситуації, коли понад п'ятдесят відсотків населення і майже сто відсотків так званих “еліт” не послуговуються активно українською мовою, боротьба за “справжній” правопис видається мені, перепрошую, інфантильними пошуками улюбленої іграшки під час пожежі. Я припускаю, що іграшка може бути справді вартісною, особливо для людей із філологічним мисленням, що вперто воліють жити в “літературній” Україні замість справжньої; я навіть вірю, що вона справді має важливе символічне значення — як прапор чи гімн; але я відчуваю також, що надмірна увага української інтелігенції до символів, а не сутностей здатна лише сприяти подальшій суспільній маргіналізації і самих цих символів, і самої інтелігенції»⁶⁰. Висловлюється також думка, особливо щодо правописної реформи, що УЛМ справді потребує істотного реформування з наближенням до мовно-правописної практики 20-х рр., а отже, й сучасної західної української діаспори, однак це поки що «не в часі» з огляду на складну мовну ситуацію в країні. Наприклад: «Ще рік тому, на переході 2000-го року в 2001, здавалося, що важливішого питання для майбутнього України не існує: новий правопис. Негайно, завтра, ні, сьогодні ввечері країна має почати писати новим правописом. Як з боку промоторів... лінгвістичних нововведень, так і з боку його антагоністів основним аргументом “pro” і так само основним аргументом “contra” була теза, що новий правопис — власне, правопис, визнаний з боку української діаспори. ... Куди зник сьогодні весь цей пафос (чи пак патос, але ж чи це міняє ситуацію)? ... Сьогоднішній школяр незалежної України здатен зробити в трьох українських словах сім помилок. Але ж чи зобов'язаний він цих помилок не робити, якщо такі самі помилки роблять деякі міністри й депутати?! При подібному рівні розхитаності підвалин знання мови, при такій лінгвістичній шизофренії суспільства новий правопис — це прямий шлях до тотального анальфabetизму. ... Додам у дужках, що я зовсім не є противник нового правопису. ... Але на сьогодні ця реформа, на мою думку, була небезпечна, оскільки щонайменше невчасна»⁶¹.

По-друге, це підозра, що справжнім прихованим «промотором» (принаймні одним з них) перманентних загострень орфографічних, термінологічних і взагалі нормативно-стилістичних проблем УЛМ є певні політичні сили якраз аж ніяк не проукраїнської політичної та культурно-мовної орієнтації, що педалюють їх особливо перед черговими виборами з розрахунком посилити роздратування виборців сучасною українською дійсністю і, зокрема, політикою «українізації» й, відповідно, тими політичними силами, що її проводять, та поглибити протистояння в українському суспільстві за мовною ознакою:

«“Під вибори” нам підкидаються ідеї знову перейменувати вулиці — та так, щоб можна було показати по телевізору, які ці галичани “кінчені бандерівці”. Ще буде підживлено дискусії, де яким пам'ятникам стояти... Ще сперечатимемося, який український правопис є “більш українським” — “діаспорний” Пономаріва чи “зросійщений” Русанівського і як правильно говорити — *катедра* чи *кафедра*, аби про тебе не подумали, що ти москаль» (Т. Вергелес. Навіщо стравляють східняків і западенців? — Високий Замок, м. Львів, 22.01.2004). Приклади цілком очевидного прагнення з боку певних суспільно-політичних кіл використовувати в своїх інтересах ці проблеми сучасної УЛМ навести, звичайно, неважко: це намагання протиставити «галицько-діаспорну» мову «класичній полтавській»: «... было решено бороться за чистоту “рідної мови”, причем в качестве эталона выбрали не классический полтавский, а галицийский диалект. Видимо, считалось, что чем дальше от России, тем лучше. ... слышишь с экрана совсем уж дивные слова: *амбасада, мана*... Это из какого наречья? Не из того ли, на котором говорит ук-

⁵⁸ Пор., наприклад: *Ткаченко О.* Шкіци // Березіль. — 2010. — № 9–10. — С. 164.

⁵⁹ *Ажнюк Б.* Мовна політика і єдність нації // IV Міжнародний конгрес україністів (Одеса, 1999) : Доп. та повідомл. Мовознавство. — К., 2002. — С. 205.

⁶⁰ *Рябчук М.* Правопис із вусами // Критика. — 2002. — Ч. 6. — С. 17.

⁶¹ *Пахльовська О.* Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива. — К., 2002. — С. 30–32.

раинская диаспора в Канаде?» (А. Шмелев. «Гурт вояків», шагаючий не в ногу. — Аргументы и факты — Украина, 1995, № 9, с. 7); згадувані вище «мовні» заклики Компартії України перед черговими виборами; демонстрування численними зразками новопосталої варіантності мовних одиниць і мовних норм нібито недостатньої поки що готовності УЛМ виконувати функції державної мови країни («Переходити на українську мову? А на яку саме?!»). Під час виборчої кампанії до Верховної Ради 2002 р. у ЗМІ, які перебували під контролем політичних супротивників виборчого блоку «Наша Україна», робилися закиди деяким політикам з цього табору, які, як вважалося, підтримують і прощтовхують запровадження «діаспорного правопису» — УП-99, щодо того, що вони прагнуть «чи то запровадити українську мову зразка 20-х, чи то взагалі поховати цю мову» (т/к «Студія “1 + 1”», «ТСН — Епіцентр», 17.03.2002; на телеекрані в цей час з’являються пропозиції з УП-99: *геніяльний, инший*, форма род. в. *кіна*).

5. Деякі наслідки і перспективи. Якщо в плані впливу на соціальний статус і, відповідно, на розширення поля суспільного функціонування української мови значення наявності в світі такого чинника, як українська західна діаспора, безперечно, не зменшуватиметься й у найближчій перспективі (поки українська мова не посяде належних їй як державній мові країни соціальних позицій), то щодо впливів цього фактора на корпус УЛМ висновки, очевидно, можуть бути менш однозначними. З одного боку, як уже відзначалося, з огляду як на цілком явну в сучасних умовах переорієнтацію мовної свідомості і мовної практики значної частини носіїв української мови, в тому числі україномовних ЗМІ, в бік дерусифікації української мови й ширше — в напрямі її дальшої «українізації» (з неминучим, звичайно, при цьому суб’єктивізмом у різних колах мовного соціуму щодо бачення тих чи інших аспектів цього явища), так і на таке ж, очевидно, масове відчуття остаточної незавершеності формування структурно-стильової системи УЛМ певна її «діаспоризація» ще, без сумніву, триватиме, особливо поширюючись — як один з виявів гіперкоректності — на мовлення насамперед тих шарів мовців, які перебувають під меншим впливом особливостей літературної мови попереднього періоду (молодші покоління) або взагалі тільки переходять на спілкування українською мовою (з російської). З другого ж боку, у зв’язку як із поступовим зрушенням обсягу функціонування мови української діаспори в країнах поселення внаслідок давно вже наявної асиміляції молодших поколінь і певної втрати політичного інтересу діаспори в цілому після здобуття Україною державної незалежності до питання збереження в себе атрибутів українськості та перенесення їх на «материк»⁶², так і з розширенням сфери використання в діаспорному середовищі особливостей сучасної материкової УЛМ, особливо серед іммігрантів нової хвилі, можна вбачати вже й поступове згасання в майбутньому цього впливу. Що ж до мовної практики самої західної діаспори, то, хоча вона й зазнає тепер певного впливу з боку материкової УЛМ, прогнозувати її злиття з останньою також немає підстав. Вона лишається на правах

⁶² Пор., наприклад, у спостереженнях і висновках відомих діячів діаспори: «У наш час можна було говорити про канадську Україну, а сьогодні ситуація змінилася. І мені здається, що поява незалежної України буде мати негативний вплив на українців за кордоном. Зараз набагато менше людей говорять українською. Наші батьки нас, а потім і ми своїх дітей примушували вивчати українську мову, казали: «Поїдеш в Україну і не зможеш спілкуватися ні з бабою, ні з дідом, ні з братом, ні з сестрою — вчись!» Також ми мушили щось робити, щоб допомогти нашим братам і сестрам вибороти незалежність України, дійти до своєї держави! Сьогодні ж держава є — за неї не треба воювати. З другого боку, українець у Канаді вивчає українську мову, а потім приїздить в Україну, а до нього говорять по-російськи...» ([Інтерв’ю з Василем Веригіо, Генеральним секретарем Світового конгресу вільних українців]. — Укр. слово, 25.05.2000); «Студентів на моїх курсах (з україністики. — О. Т.) я мав багато (20–25 у класі), і шойно після проголошення незалежності України, коли я був уже на пенсії, кількість студентів різко зменшилась (мабуть, чи не тому, що не треба було тут зберігати українську мову й культуру, бо вони збережені в Україні?)» (Ю. Луцький. Нарис мого життя. — Дзвін, 2002, № 4, с. 117).

різних національних варіантів української мови (залежно як від своїх попередніх традицій, хоча вони з відходом старших поколінь усе-таки поступово втрачатимуться, так і від панівного мовного оточення у відповідній країні / країнах: англомовного та ін.)⁶³. Національний варіант певної мови носії того чи іншого ідіому усвідомлюють як такий залежно не тільки від відповідної сукупності мовних засобів та способів їх організації, а й від сприймання його як «правильного», і цей останній аспект у свідомості національно активної частини діаспори, очевидно, й надалі спонукатиме її оцінювати як не зовсім «правильну» саме материкову УЛМ⁶⁴ (не останньою мірою це зумовлене й, як уже відзначалося, недостатньо широкою соціальною базою функціонування й, відповідно, недостатньо престижним статусом української мови в сьогоднішній Україні). Уже певною мірою зближені між собою, УЛМ метрополії і мова української діаспори (діаспор) мають, звичайно, доповнювати одна одну й співіснувати в умовах взаємної лояльності між їх прихильниками та користувачами і в будь-якому разі — без політизованої конфронтації, що, безперечно, найприродніше вдаватиметься насамперед уже молодшим поколінням носіїв української мови як у метрополії, так і в діаспорі.

6. Паралелі з мовними ситуаціями в інших слов'янських країнах. Найбільшими діаспорами слов'янських народів є, як відомо, російська («русское зарубежье»), українська та польська («Polonia» — з її «полонійними діалектами»⁶⁵), але особливо активно реагують на різні сторони мовного життя своїх країн-метрополій діаспори тих народів, які в своїй попередній історії посідали непровідне, залежне становище щодо інших — провідних народів у складі різних держав і мови яких, відповідно, мали / мають звужене поле соціального функціонування, соціально менш закріплені корпуси і свідчать про досить високу

⁶³ Пор.: Струмінський Б. Українська мова на еміграції // Сучасність.— 1977.— Ч. 3.— С. 100; Gerus-Tarnawecka I. Recent trends in North American Ukrainian // Canadian contributions to the Eighth International congress of slavists.— Ottawa, 1978.— P. 89–103; Gerus-Tarnawecka I. The Canadianization of the Ukrainian language // New soil — old roots : The Ukrainian experience in Canada.— Winnipeg, 1983.— P. 157. Пор. також обстоювання наявності, наприклад, «прямішівського варіанта» УЛМ у Східній Словаччині: Штець М. Українська мова в Словаччині (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження).— Prešov, 1996.— С. 150.

⁶⁴ Наявність певної законсервованості в структурній основі української мови діаспори та її стилістично-нормативних настановах (явище, досить звичайне для духовного життя спільнот, відокремлених від основної частини нації, яке, зрештою, й допомагає їм зберігати самоідентичність) виявляється, звичайно, не тільки в прихильності певної частини «старої» діаспори до мовних норм попереднього часу, але й у схильності її до романтичної ідеалізації цього колишнього стану, причому не тільки в мовному, а й у моральному, духовному плані. Пор., наприклад, відповідь редактора журн. «Сучасність», видання якого на початку 90-х рр. було перенесене в Україну, на листи обурених читачів (переважно з діаспори) з протестами проти того зображення нинішньої України і тієї української мови, що стали практикуватися в художніх творах авторів журналу: «На жаль, нинішня [як, безперечно, й колишня. — О. Т.] Україна — це не ідилічний край з богобоязливим народом і солов'їною мовою» (І. Дзюба. — Сучасність, 1996, № 3–4, с. 6); зауваження, що проти «порнографії» в романах Ю. Андруховича «найістеричніше виступила діаспора» ([Інтерв'ю з літературознавцем Богданом Рубчаком]. — Сучасність, 1996, № 3–4, с. 216). Тому не дивно, що, наприклад, довоєнний «львівський балак» видається вихідцеві з цих місць значно милішим, ніж сучасна українська мова Львова: «Мені, зокрема, важко на серці, що моя рідна львівська мова завмирає під наступом “єдиної неделімої” літературної української мови... А мій рідний, сочистий личаківський діалект десь пропадає. ... А тепер у Львові — то все лиш “вокзали”, “поштамти”, “габарити”... Слова, яких мій батько навіть не зрозумів би. А якби їх почув, то би в гробі перекрутився» (Пошта «Голоки»: з листа Любомира Онишківича, США. — Освіта, 7.12.1994). Увага ж переважної більшості носіїв української мови в самій Україні, природно, зосереджується насамперед на її прагматичних функціях.

⁶⁵ Dubisz S. Język polski poza granicami kraju // Język polski [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Gajda.— Opole, 2001.— S. 497.

наявність у їхній структурі елементів сусідньої впливовішої мови. Про значення мовної практики і мовної політики діаспор слов'янських народів як чинників впливів у тому чи іншому напрямі на сучасні мовні ситуації в країнах-метрополіях можна говорити у плані їх впливу як на соціальний статус, так і на літературно-стандартний корпус відповідних мов, а в межах останнього — у плані впливу як на соціально-мовні, так і на національно(етнічно)-мовні аспекти корпусів літературних мов.

6.1. Щодо прагнення національно активних кіл слов'янських діаспор впливати на мовну ситуацію у країні-метрополії в напрямі підвищення соціального статусу національної мови, то це має стосуватися, звичайно, насамперед мов раніше бездержавних народів у складі колишніх державних федерацій. Оскільки ж соціальні позиції мов народів колишньої Югославії та словацької мови, які перебували під впливом відповідно сербської і чеської мов, виявилися на час здобуття цими країнами державної незалежності значно потужнішими, ніж позиції білоруської та української мов під впливом російської мови, і для їх розширення загалом вистачає зусиль культурних і політичних еліт самих цих країн, фактично це стосується насамперед України і Білорусі. Мовна ситуація в Білорусі на час проголошення її незалежності була найбільш подібною в слов'янському світі до мовної ситуації в Україні, хоча білоруська мова мала слабші соціальні позиції, ніж українська. З кінця 80-х до середини 90-х років у загальному руслі демократичних реформ у країні відбулося помітне розширення поля суспільного функціонування білоруської мови, певну роль у чому відіграв і цілеспрямований вплив білоруської еміграції (з активізацією контактів між батьківщиною і діаспорою, через звернення представників діаспори до влади та громадськості в країні, друковані ЗМІ та книжкову продукцію, радіопроекти з-за кордону тощо). Але з 1995 р. після проголошення російської мови другою (а фактично — за обсягом виконуваних соціальних функцій — першою) державною мовою мовна ситуація в країні стала повертатися до ситуації радянського часу⁶⁶.

В Україні ж цей вплив з боку західної діаспори продовжує відбуватися, як уже було відзначено, як у загальноукраїнському масштабі, так і (з боку інших кіл діаспори) в масштабі одного регіону — Закарпаття.

6.2. Щодо впливів на корпус літературних мов метрополій, то вони могли відбуватися — хоча, звичайно, й дуже різною мірою — з боку діаспорних спільнот різних слов'янських народів, якщо їхня мовна практика і мовна свідомість розходилися з мовною практикою та мовними настановами на їхніх історичних батьківщинах:

а) найширше (з охопленням більшої кількості мов) цей вплив став відбуватися в соціально-мовному плані — щодо неприйняття суспільно-політичного лексикону, офіційних «новомов», які запанували в СРСР, а після Другої світової війни і в інших слов'янських країнах — у «таборі соціалізму» (хоча до другої половини 80-х років цей вплив міг поширюватися, звичайно, дуже обмежено — в основному через «радіоголоси» та під час перебування громадян соціалістичних країн за кордоном; крім того, такі критичні оцінки з боку діаспорних спільнот тісно поєднуються взагалі із впливами з боку суспільної думки країн західної демократії)⁶⁷. Сучасні слов'янські літературні мови стала об'єднувати також

⁶⁶ Див., наприклад: *Bieder H. Zur Diskriminierung der weissrussischen Sprache in der Republik Weissrussland // Die slawischen Sprachen.*— Salzburg, 1996.— Bd 50.— S. 67–125.

⁶⁷ Див., наприклад, щодо польської мови (зокрема, в плані поширення, як і в сучасній українській, презирливого *sowiecki* замість *radziecki*, нового трактування полюсів правого і

спільна для них лінія вибіркового (односпрямованого) пуризму — тенденція до обмеження в їхніх корпусах елементів російської мови (як мови, що посідала провідну позицію серед інших іноземних мов у країнах колишнього соціалістичного табору) і насамперед звільнення від «політичних» русизмів-радянизмів⁶⁸. Щодо самої російської мови радянського періоду, то вона, звичайно, також зазнавала критики під зазначеним кутом зору з боку політично активних кіл російської еміграції, проте в питаннях нормативності корпусу російської літературної мови діаспора давно вже (в основному після переможного для СРСР завершення Другої світової війни) визнала пріоритет за самою Росією і визнала навіть її нову (з 1918 р.), «радянську» орфографію⁶⁹.

У межах цих впливів з боку діаспорних спільнот на соціально-політичні параметри лексико-фразеологічного складу літературних мов країн-метрополій між різними слов'янськими мовами наявне також те розмежування (яке особливо увиразнюється в тенденціях, поданих у наступному пункті), що в певних колах політичних і культурних еліт раніше бездержавних народів ті чи інші назви суспільно-політичних понять трактуються не тільки в соціальному плані — як «соціалістичні», «радянські» і под., але і в плані національному — як «неукраїнські» («небілоруські», «нехорватські» і под.), нав'язані мовами домінуючих націй, як, наприклад: укр. *Друга світова війна* або *радянсько-німецька війна 1941–1945 рр.* замість *Велика Вітчизняна війна*, бр. *Другая суветная вайна* замість *Вялікая Айчынная вайна*, тоді як у різних колах сучасного російського суспільства навіть не виникає сумніву щодо адекватності назви цієї війни саме як «*Отечественной*»;

б) найглибше (з охопленням досить значних сегментів корпусів літературних мов) цей вплив став відбуватися в національно-мовному плані — у мовах країн раніше бездержавних народів і особливо в українській, білоруській, хорватській — мовах, де від початку 90-х років найбільшою мірою серед слов'янських мов став виявлятися й пуризм, спрямований проти раніше або й тепер панівних мов, — відповідно антиросійський і антисербський. Проте якщо в сучасній Хорватії політику мовної «хорватизації» (насамперед це відновлення пуристичної практики, звичайної до 1918 р., із заміною іншомовної лексики на питому — із семантичними та словотвірними новотворами, з посиленням антисербського пуризму, з прагненням певних кіл до відновлення морфологічного правопису) пов'язують переважно не із впливами певних кіл хорватської еміграції, а з відновленням мовної практики Незалежної Держави Хорватії (1941–1945 рр.), пам'ять про яку в хорватському суспільстві виявилася достатньо живою⁷⁰, то питання щодо впливів української і білоруської діаспор на су-

лівого в політичному спектрі): *Szydłowska-Cegłowa B.* Rola emigracji politycznej 1939–1989 r. w kształtowaniu słownictwa publicystyki polskiej // *Slavia Occidentalis* 1994.— Poznań, 1995.— Т. 51.— С. 93–106; *Bartmiński J.* *Prawica — lewica.* Sposoby profilowania pojęć // *Poradnik językowy.*— 1991.— N 5–6.— С. 160–166.

⁶⁸ Див., наприклад: *Lubaš W.* Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4].— Opole, 2009.— С. 481.

⁶⁹ Див., зокрема: *Kараулов Ю. Н.* О русском языке зарубежья // *Вопр. языкознания.*— 1992.— № 6.— С. 6, 9–10; *Земская Е. А.* О языковой рефлексии эмигрантов первой волны // *Язык русского зарубежья: Общие процессы и речевые портреты* / Отв. ред. Е. А. Земская.— М.; Вена, 2001.— С. 115–118; *Григорьева Т. М.* Русская орфография в эмиграции // *Русский язык в его функционировании: Тез. докл.*— М., 1998.— С. 34–36.

⁷⁰ Див., зокрема: *Samardžija M.* Leksik // *Hrvatski jezik* [seria «Najnowsze dzeje języków słowiańskich»] / *Red. nauk. M. Lončarić.*— Opole, 1998.— С. 134–135; *Neweklowsky G.* Serbisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrinisch — Perspektiven // *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen*

часний стан відповідних літературних мов у країнах-метрополіях широко обговорюється⁷¹ (хоча під час Другої світової війни в умовах німецької окупації в Україні й Білорусі також були запроваджені саме ті варіанти літературних мов і, зокрема, правописів, які існували в них до 1933 р., а потім збереглися в середовищі еміграції⁷², — у їхній символічній функції «нерадянських» і навіть «антирадянських»). Білоруська еміграція, як і українська, вважає своєю історичною заслугою збереження «справжньої» білоруської мови, літературно-стандартна форма якої існувала в Білорусі у 20-і — на початку 30-х рр. під час «білорусизації», і вбачає свою місію, зокрема, в поверненні її на батьківщину⁷³. У різних колах білоруської громадськості, як і серед української, цей вплив сприймається з широким і різким діапазоном оцінок — від рішучого схвалення до категоричного неприйняття. Як зауважував на початку 90-х років один з критиків повернення до білоруської мовно-правописної практики 20-х років, спочатку ці тенденції «маскувалися посиленнями на граматику Б. Тарашкевича. Однак тепер уже в білоруській пресі відкрито висловлюється схвалення емігрантської мови»⁷⁴. Так само, як і в сучасній українській мовній ситуації, у білоруській мові цей вплив охопив практично всі аспекти корпусу літературної мови — різні мовні рівні та правопис (з поширенням норм «тарашкевиці» — на відміну від офіційного правопису «наркомівки») ⁷⁵, стимулював у мовній діяльності відповідних кіл мовного соціуму певну переорієнтацію живомовної основи літературної мови в бік західних діалектних масивів з посиленням наявності елементів польської мови (дуже часто це спільні з сучасною українською мовою явища — наприклад, у лексиці: *амбасадар*, *кайданкі* «наручники», *пігулка* та багато ін., у словотворенні: *таксоўка*, *міліцыянт*, у відносних прикметниках: *нармалёвы*,

Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow.— Frankfurt am Main etc., 2000.— Tl. 2.— S. 545, 551.

⁷¹ Див., наприклад, щодо білоруської мови: *Прыгодзіч М. Р.* Беларуская мова па-за межами Беларусі // *Яęzyкі słowiańskie 1945–1995: gramatyka — słownictwo — odmiany.* — Opole, 1995.— С. 47–51; *Выгонная Л. Ц.* Беларускаяе літаратурнае вымаўленне // Беларуская мова [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»].— Opole, 1998.— С. 141.

⁷² Див., наприклад, щодо білоруської мови: *Жураўскі А.* Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1993.— С. 9–10; *Bieder H.* Der Kampf um die Sprachen im 20. Jahrhundert // *Handbuch der Geschichte Weissrusslands / Hrsg. von D. Beyrau und R. Lindner.* — Göttingen, 2001.— S. 461; *Дацишина М. В.* Язык как инструмент власти: немецкий язык для временно оккупированных советских территорий. 1941–1944 гг. // *Вопр. языкознания.*— 2012.— № 1.— С. 75.

⁷³ Див., наприклад: *Бушлякоў Ю. Я.* Станкевіч як ідэоляг беларускага моўнага пурызму // *Я. Станкевіч. Збор твораў ў двух тамах.*— Менск, 2002.— Т. 2.— С. 551–552; *Баршчэўская Н.* Беларуская еміграцыя — абаронца роднае мовы.— Варшава, 2004.— С. 11–13, 175–199, 307–312.

⁷⁴ *Жураўскі А.* Знач. праця.— С. 27. Див. також: *Жураўскі А. І.* Дэструктыўныя ўхілы ў сучаснай беларускай мове // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя.— Мінск, 1998.— С. 13–15.

⁷⁵ Див., наприклад: *Сямешка Л.* Праблемы норм і кваліфікацыі беларускай літаратурнай мовы // *Яęzyкі słowiańskie 1945–1995: gramatyka — słownictwo — odmiany.*— Opole, 1995.— С. 27; *Выгонная Л. Ц.* Знач. праця.— С. 140–147; *Кіклевіч А., Пацехіна А.* Беларуская літаратурная норма: дынаміка і інавацыі (на матэрыялах сучаснага беларускага друку) // *Slavia Orientalis.*— 2000.— Т. 49. N 1.— С. 93–105; *Арцямёнак Г.* Беларуская-польскае лексычнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы.— Мінск, 2001.— С. 145–149; *Лукашанец А. Т.* Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich : Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser.*— Opole, 2003.— С. 140–151; *Bieder H.* Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode // *Wiener Slawistischer Almanach.*— 2003.— Bd 52 : Slawische Sprachen heute.— S. 23–31.

прэстыжовы, спартовы, цэнтралёвы і под. — замість *нармальны* і под.) та одночасним віддаленням від російської ⁷⁶ (так само, як і в українській мовній ситуації, у цих процесах поєднуються внутрішнє відродження мовної практики періоду «білорусизації» і мовний вплив еміграції). Так само, як і в українській ситуації, особливо неприхильне ставлення до цього серед політичних сил виявляють ліві кола ⁷⁷, які традиційно орієнтуються на Росію і, відповідно, на російську мову спілкування.

Однак між сучасними українською і білоруською мовними ситуаціями існують у цьому плані й достатньо принципові відмінності. По-перше, якщо в Україні мовні норми 20-х рр. / мовна практика західної діаспори відновлюються в деяких виданнях і ЗМІ та в різних альтернативних проєктах правопису здебільшого непослідовно й не повністю, але без різких коливань протягом усього періоду від початку 90-х років, то неофіційний варіант білоруської літературної мови (з правописом-«тарашкевицею», з більшим набором полонізмів тощо) став функціонувати в білоруськомовному просторі ширше, ніж відповідний український в Україні, в цілому (не як окремі його елементи), навіть як мова діяльності деяких радіостанцій (у тому числі білоруської редакції американського радіо «Свобода»). Відзначають, що в Білорусі фактично почали функціонувати два варіанти білоруської літературної мови — «наркомівка» і «тарашкевиця», і, отже, позиції прихильників відновлення альтернативного варіанта білоруської літературної мови стали виявлятися яскравіше, ніж позиції прихильників запровадження альтернативного варіанта УЛМ в Україні. Але, з іншого боку, з кінця 90-х років під впливом різних суспільних факторів у Білорусі почала виявлятися й тенденція до обмеження практики використання цього варіанта (див. нижче). По-друге, протистояння між прихильниками і противниками запровадження альтернативного варіанта літературної мови в Білорусі є значно більш політизованим, ніж в Україні: користування «тарашкевицею» звичайно розглядається як вияв прямої опозиційності відповідних осіб і суспільних кіл ⁷⁸, тоді як в Україні такої залежності між використовуваним варіантом літературної мови і політичною позицією частіше не вбачають.

На межі ХХ–ХХІ ст. у політиці ставлення різних кіл білоруського суспільства до альтернативного варіанта білоруської літературної мови відбулися очевидні зміни, які — кожна по-своєму й ґрунтуючись на різних вихідних позиціях — стали впливати на звуження сфери його функціонування. З одного боку, у зв'язку з загрозою фактичного витіснення білоруської літературної мови із суспільного життя країни в середовищі прихильників зміцнення її соціальних позицій увиразнилося прагнення до пом'якшення гостроти в обговоренні різних питань її нормативної основи, обох варіантів її правопису, схильність до розу-

⁷⁶ Пор. у висновках сучасних білоруських мовознавців: «Більшість нормативних змін і переоцінок свідомо чи несвідомо ведуть до зміни діалектної бази сучасної білоруської літературної мови, оскільки об'єктивно означають зрушення від середньобілоруських мінсько-молдечненських говірок, які свого часу й лягли в основу нової білоруської літературно-писемної мови, в бік південно-західних» (*Лукашанец А. А.* Беларуская літаратурная мова (праблеми сучаснай нормы) : Ад рэдактора // Сучасны стан і дынаміка норм беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 2006.— С. 5).

⁷⁷ *Запрудскі С.* Стаўленне да некаторых інавацый беларускай літаратурнай мовы (паводле дадзеных сацыялінгвістычнага апытання) // *Studia Białorutenistyczne.*— Lublin, 2008.— 2.— С. 308, 314–315.

⁷⁸ Див., наприклад: *Запрудскі С.* Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі.— Мінск, 1998.— С. 17–18; *Скопенко О.* Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови // *Державність української мови і мовний досвід світу* (матеріали конференції).— К., 2000.— С. 69.

міння недоцільності абсолютизації пуристичного ставлення до мови⁷⁹. З другого боку, після прийняття в Білорусі 1998 р. нового закону про мови, який містить, зокрема, положення про неприпустимість «спотворення загальноприйнятих норм використовуваної мови» в засобах масової інформації, опозиційні ЗМІ змушені відповідним чином коригувати свою мовну практику. Із запровадженням нового курсу державної мовної політики в Україні з 2010 р. після приходу до влади політичних сил, які виступають із заявами про доцільність введення загальнодержавної українсько-російської двомовності (це, звичайно, неминуче призведе до звуження соціальних позицій української мови і вже викликало напруження мовної ситуації в країні), у відповідних колах українського суспільства, які стоять на позиціях забезпечення реального повнокровного соціального функціонування української мови в країні, також уже більшою або меншою мірою, як можна зробити попередні висновки, відсуваються на другий план проблеми радикального реформування корпусу УЛМ.

О. О. TARANENKO

THE UKRAINIAN WESTERN DIASPORA LANGUAGE AND MODERN LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE (against an all-Slavonic background)

In the linguistic life of contemporary Ukraine worthy of notice is the evidence of such a phenomenon as the Ukrainian western diaspora language, it becoming apparent in making its influence on both the status and corpus of the Ukrainian “metropoly” language. This reveals, on the one hand, the aspirations of nationally active circles of the diaspora to really influence the promotion of the Ukrainian language social status and correct, according to their conception, the development of the Ukrainian literary language toward strengthening its “Ukrainianness” (“Ukrainian identity”) (first of all, its de-Russification). On the other hand, this phenomenon indicates the aspirations of wide socio-cultural circles in Ukraine itself to purify the standard language from its extrinsic peculiarities (with focusing on some standards of the diaspora variant in particular). The influence of the western diaspora community on language situation in Ukraine is sure to promote the expansion and strengthening of social positions of Ukrainian as the official language in Ukraine. The influences of the diaspora language practices determine the reevaluation of various aspects of the “metropoly” Ukrainian literary language standard-stylistic bases, realizing within both the Ukrainian language standard as a whole, and largely in speaking and writing activities of certain political and cultural circles of contemporary Ukrainian society. The consequences of those influences more or less apparently reveal themselves at various strata of language structure (first of all, in vocabulary, particularly in terminology, in grammar and word building, in stylistic standards). As well as in various projects of reforming the Ukrainian orthography and in attempts to transfer the diaspora’s orthographical practices to Ukraine, and especially in elaborating their “own” diaspora-oriented orthographic and orthoepic practices by various publishing houses, mass media, and even individual authors. The attitude of various socio-political, linguo-cultural strata of the Ukrainian society toward this phenomenon is ambiguous and rather differential. The closest parallels to the mentioned aspect of the language situation in Ukraine there demonstrates the modern language situation in Belarus.

Key words: Ukrainian diaspora, modern language situation in Ukraine, standards of the Ukrainian literary language, purism.

⁷⁹ Див., зокрема, щодо бачення нової стратегії розвитку білоруської мови в діяльності Товариства білоруської мови: *Запрудскі С.* Стратегія развіцця беларускай мовы ў XX стагоддзі як спосаб палагодзіць моўны канфлікт у Республіцы Беларусь // *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства.*— К., 2002.— С. 186–190.

МОВОТВОРЧИСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ РЕЦЕПЦІЇ ХІХ–ХХІ СТ. _____

Мовотворчість Тараса Шевченка розглянуто як об'єкт славістичних студій, здійснених поза межами України впродовж ХІХ–ХХІ ст. Наведено оцінки, які дали мові й індивідуальному стилю Т. Шевченка дослідники-славісти — білоруський (М. Богданович), шведський (А. Єнсен), болгарський (С. Русаків), польський (М. Лесів). Актуалізовано праці І. Огієнка, В. Чапленка, Ю. Шевельова, М. Мозера про зв'язок художньої мови Т. Шевченка зі староукраїнською книжною традицією, фольклорними джерелами, народнорозмовною практикою. Простежено відбиття структурно-семантичних і стилістичних особливостей ідіостилю Шевченка в слов'янських перекладах.

Ключові слова: мова Шевченкової поезії, національно-мовна ідентичність, літературна норма, новаторство Шевченка, староукраїнська книжна традиція, народна пісня, естетика художнього слова, слов'янські переклади.

У слов'янській рецепції мовотворчості Тараса Шевченка виокремлюємо такі аспекти: оцінка мовної творчості Шевченка як вияву характерних структурних ознак нової української літературної мови (в термінах періодизації історії української літературної мови), що дала початок загальноновизнаній літературній нормі української національної мови; сприймання поетичних текстів Шевченка як естетичних феноменів, цінність яких засвідчують міжслов'янські мовно-літературні зв'язки, зокрема численні переклади творів Шевченка іншими слов'янськими мовами.

Мовотворчість Тараса Шевченка привернула увагу сучасників поета насамперед відкриттям українського світу, далеко не знаного в широкому культурному просторі слов'янства: вона відразу стала ознакою, мірилом української ідентичності як через осмислення історії народу, специфіки його мови, так і через відтворення природних умов його життя, соціально-побутової культури, проникнення в психолінгвальні основи спілкування й світосприймання. Показово, що в Україні й поза її межами деякі поетичні тексти Шевченка поширювалися як народні пісні. Водночас Шевченкове художнє слово засвідчило зростання пізнавально-креативної функції літературної мови, означило віхи її інтелектуалізації, естетизації й ролі в духовному житті нації.

Упродовж століть не згасає інтерес дослідників, а також практиків-перекладачів до мовотворчості поета, до вивчення особливостей авторського слововживання, образної системи, співвідношення індивідуального стилю Шевченка та української літературної мови. Польський славіст Михайло Лесів зазначає: «Тарас Шевченко у свідомості українців з другої половини дев'ятнадцятого століття був і залишається до наших днів тим, хто мав і надалі має особливе й унікаль-

не значення для української мови, сучасної української літератури та зміцнення національної ідентичності українців»¹.

Твори Шевченка з'явилися в час, коли в Європі захоплювалися фольклорно-романтичними темами. Відомо, що романтичний струмінь у поезії слов'янських народів був дуже потужний, і Шевченкові балади сприймалися на цьому ґрунті, трансформувалися, так само як і загальноєвропейські романтичні мотиви набували українського колориту саме в творчості Шевченка.

Естетика художнього слова Тараса Шевченка в загальному фольклорно-романтичному річищі європейських літератур виявляла характерні ознаки українського поетичного світобачення.

Максим Богданович, оцінюючи мовотворчість Шевченка в контексті світової літератури, так характеризував «національно-український стиль» поета: «В особі Шевченка, — писав він 1914 р., — світова література має поета з віршем мелодійним і витонченим, поета, який красу своїх творів будував не на разячих зір засобах поетичного впливу, а, навпаки, на засобах найбільш тонких: асонансах, алітераціях, внутрішніх римах; поета, який до цієї краси зазначених елементів вірша долучив ще незвичайну силу своїх ритмів, а також оригінальність, жвавість і граціозність різноманітних метрів. Далі ми хотіли б наголосити, що все це взаємно зумовлювало й доповнювало одне одне, створюючи в загальній складності особливий поетичний світ, тобто певний строго витриманий і гармонійний художній стиль. Стиль же цей, нарешті, був стилем національно-українським, а поезія Шевченка — врослою в українську народну поезію, що в деяких своїх зразках сягає повного ототожнення з нею. Такий із двовідтінковим полиском муар: чітко видно, де один і де інший, але ніколи не можна провести між ними твердої роз'єднувальної межі»².

Шведський славіст А. Єнсен у 1916 р. надрукував у Відні дослідження про життя і творчість Шевченка³, а 1921 р. книга була перевидана українською мовою в Перемишлі: «Єго поезії, — пише дослідник, — є по часті підслухані в правдивій народній пісні і єго питоме артистичне відчуття зуміло викувати з сеї золотої штаби пишні клейноди. В поетичнім подрібнім малюванню ледви чи має Шевченко собі рівного в слов'янській літературі, а скута в слова наївність його простих пісень означає в дійсності високо розвинену артистичність»⁴. Автор передмови, перекладач І. Мандюк умістив у передньому слові кілька розлогих абзаців видатного славіста В. Ягича, який працю А. Єнсена називає «прегарною розвідкою» про творчість Шевченка⁵.

Високу оцінку Шевченкової поезії знаходимо в монографії болгарського славіста С. Русакиєва. Він, зокрема, наводить такий показовий факт з історії культивування Шевченкового слова в Болгарії: у 70-х роках XIX ст. відомий літератор І. Блисков на сторінках редакційної ним учительської газети поряд із педагогічними статтями вміщував художні твори і серед них як зразок «природної», «невимученої» поезії, «як взірець віршування» опублікував уривок з «Послання..» Шевченка — «Учітеся, брати мої...» у перекладі Л. Каравелова («Учете се, мили птички»). Дослідник висновує: «У нашій літературі 70-х років уже були

¹ Lesiów M. Poezja Tarasa Szewczenki w tłumaczeniu Piotra Kuprysia // Szewczenko T. «Kobziarz». — Lublin, 2008. — S. 7.

² Багдановіч М. Краса и сила. Опыт исследования стиха Т. Г. Шевченко // Багдановіч М. Збор твораў. — Мінск, 1968. — Т. 2. — С. 149–150.

³ Jensen A. Taras Schewtschenko, ein ukrainisches Dichterleben. — Wien, 1916. — 157 S.

⁴ Єнсен А. Тарас Шевченко. Життя українського поета. — Перемишль, 1921. — С. 56.

⁵ Там же. — С. 3.

свої відомі твори; крім того, у Болгарії знали в перекладі ряд визначних російських, західноєвропейських та античних поетів. Проте Блисков вважав найкращим зразком твори Шевченка. Це ще одне свідчення того, який близький болгарам Шевченко, як високо оцінюють вони народність і чудову форму його поезії»⁶.

Аксіологічний аспект поетичних текстів Шевченка ґрунтується на конкретних спостереженнях дослідників-славістів щодо особливостей індивідуального слововживання, національно-мовної специфіки Шевченкового вірша. Насамперед звертаємо увагу на студії українських авторів, виконані поза межами України. Так, на прикладі аналізу лексичної структури творів поета Ю. Шевельов показав принципово нове порівняно з Шевченковими попередниками (І. Котляревським, Г. Квітокою-Основ'яненком) естетичне осмислення української мови як джерела формування національного писемно-літературного стандарту й канону художнього стилю української літератури⁷. Виокремлюючи характерні ознаки мовних джерел Шевченкових творів, написаних 1860 р., Ю. Шевельов наголошує на «грі контрастів мови»: наприклад, у «Неофітах» дослідника вразило «безпрецедентне поєднання» церковнослов'янізмів, вульгаризмів та «декількох словосполучень, типових для народних пісень», із великою кількістю грецьких та латинських слів. Саме таке слововживання, на думку Ю. Шевельова, пояснює «відчуття крайнього подиву і збентеження, що його викликала ця поема і серед Шевченкових сучасників, і в новому поколінні»⁸.

Дослідник убачає в спостережуваному «поєднанні стилів» джерело надзвичайного багатства асоціацій. Він так пояснює «секрет» Кобзарєвого володіння словом: «Розкриття прихованих семантичних нюансів слова через антитезу, через розгортання градацій символічних образів та використання оксиморонів стає основною технікою у поезії Т. Шевченка. Кожен вірш стає мовби дослідницьким екскурсом у глибини словозначень, розробкою багатих семантичних покладів мови»⁹. Пізнання мовної матерії Шевченкового вірша спонукає дослідників вивчати її писемно-книжні джерела, виявляти тенденції стилістичного урізноманітнення словника художньої мови і його вплив на становлення літературної норми української мови. Усвідомлюючи той факт, що мова Шевченка «стала наріжним каменем дальшої нашої літературної мови»¹⁰, Іван Огієнко (митрополит Іларіон) заглиблюється у витоки й природу мовної свідомості поета, простежує зв'язок його творчості зі староукраїнською книжною традицією.

Відомо, що в 50–60-і роки ХХ ст. Іван Огієнко плідно працював над словником мови Тараса Шевченка (1961 р. у Вінніпезі вийшов «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови»), а також звертався до мовотворчості поета, створюючи «Етимолого-семантичний словник української мови», виданий лише після смерті автора в 1979–1994 рр.

Автор «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» наголошував, що «народний елемент, головно пісенний, став основним у Шевченковій мові»¹¹. Важливим елементом поетової мови вчений вважав церковнослов'янську сти-

⁶ Русакиєв С. Тарас Шевченко и българската литература.— София, 1964.— С. 53.

⁷ Шевельов Ю. Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Світи Тараса Шевченка : 36. статей до 175-річчя з дня народження поета.— Нью-Йорк, 1991.— С. 6.

⁸ Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Поза книжками і з книжок.— К., 1998.— С. 56.

⁹ Там же.— С. 60.

¹⁰ Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови.— Вінніпег, 1961.— С. 5.

¹¹ Там же.— С. 8.

хію, зазначаючи, що Шевченко глибоко знав Біблію, особливо Псалтир, і це зумовило широке використання ним архаїзмів¹².

Варто звернути увагу на трактування І. Огієнком так званих «русизмів» у Шевченковій мові. З одного боку, він констатує: «За передшевченківського часу і за його часу в українській літературі аж густо було від русизмів, ...і тому не дивно, що Шевченко ще не міг отруститися від цього...». З другого боку, мовознавець пропонує підходити до цього явища з позицій історизму: «Але на русизми Шевченкової мови може бути й інший погляд, — це наші віковічні архаїзми, правописні й словникові, що панували в нашій літературі цілі віки»¹³.

Про «чистоту», літературність мови Шевченка свідчить, на думку дослідника, той факт, що поет свідомо уникав «дрібноговіркових місцевих виразів» та «розговірного селянського жаргону»¹⁴.

Мовознавець дав високу оцінку новотворам Шевченка: *лани широкополі, широколисті тополі, Дніпро крутоберегий, недвіга* «інертна людина», *одіна* «самотність», *співа* «співання, спів» та ін.¹⁵

Уважний до поетового слова не лише в його лексичній, а й у звуковій іпостасі, І. Огієнко часто, обґрунтовуючи давність того чи того явища української мови, покликається на мовну практику Шевченка. Наприклад, надаючи перевагу наголосу *зёмний* (який відбивав давню українську книжну традицію кореневого наголошування деяких іменників та прикметників), а не *земній*, дослідник наводить конкретне слововживання Шевченка — *зёмний поклони*¹⁶. В «Етимолого-семантичному словнику української мови» І. Огієнка слово *город* кваліфіковано як архаїзм, давнє українське слово, що підтверджено цитатою Шевченка «У Вильні, городі преславнім»¹⁷. Зазначаючи, що *уповати* в українській мові є словом церковнослов'янським, архаїчним, І. Огієнко зауважує, що його «залобки вживав і Т. Шевченко»¹⁸. Дослідник вважав мову поета еталоном, найвищим виявом вербалізації національно-мовної свідомості й широко використовував тексти Шевченка як ілюстративний матеріал у лексикографічних працях.

Велика заслуга І. Огієнка полягає в тому, що у «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» він навів і прокоментував з погляду історії української літературної мови українську лексику «Кобзаря», яка лягла в основу формування української літературної мови. При цьому він звертав особливу увагу на Шевченкові наголоси як на цінний матеріал для вивчення літературної вимови. Зафіксовані дослідником у Шевченковому слововживанні форми *война*, *вольний*, *гость*, *Запорожжя*, *регот*, *Трахтемиров*, *якор*¹⁹, де в народній вимові в закритому складі *о* ще не перейшло в *і*, а також *конець*, *кончати*, церковнослов'янськими *враг*, *врем'я*, *дщер*, *злато*, *малодушіє* (хоча й рідковживані), *ніже* «ані», *пам'я*, *присносуций*, *прозябати* «рости», *хранити* «оберігати», *чаяти* «сподіватися»²⁰, архаїчні лексеми *год* «рік», *город* «місто», *да* «та», *костер*

¹² Там же.— С. 13, 14.

¹³ Там же.— С. 20.

¹⁴ Там же.— С. 18, 20.

¹⁵ Там же.— С. 28.

¹⁶ Там же.— С. 103.

¹⁷ *Огієнко І.* Етимологічно-семантичний словник української мови / За ред. Ю. Мулика-Луцка.— Вінніпег, 1979.— Т. 1.— С. 293.

¹⁸ Там же.— 1982.— Т. 2.— С. 79.

¹⁹ *Огієнко І.* Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови...— С. 65, 72, 97, 195, 227, 254.

²⁰ Там же.— С. 120, 66, 67, 85, 104, 131, 148, 169, 188, 191, 241, 245.

«вогнище», краса, лгати, лучче / лучше, минута «хвилина», оп'ять «знову», стид, туд, хоть «хоч», язык «мова»²¹, архаїчні граматичні форми *еси, есть*²² ілюструють характерні ознаки мови українця першої половини XIX ст., у якій відбилися і деякі риси староукраїнської мовної свідомості, органічно пов'язані зі староукраїнською книжною традицією.

Отже, в конкретному слововживанні Т. Шевченка дослідник простежував тенденцію української літературної мови зберігати зв'язок з попередньою писемно-книжною практикою й стилістично урізноманітнювати засоби індивідуальної художньої мовотворчості.

Такого детального аналізу мовної структури Шевченкових творів, як у мовознавчих працях І. Огієнка, у славистиці небагато: творчість поета привертала увагу славистів насамперед обраними темами, актуальністю висловлених поетом суспільних ідей. До таких ідей належить і відстоювання права українського народу мати свою літературну мову.

1970 року в Нью-Йорку вийшла «Історія нової української літературної мови» (XVII ст. — 1933 р.) В. Чапленка, де окремий розділ присвячено мовній діяльності Тараса Шевченка, зокрема його національно-мовній позиції, творчості російською мовою, жанрово-тематичним аспектам мовотворчості поета, джерелам його мови та особливостям стилю. Мовну позицію Шевченка автор формулює так: «Для нього бо особисто життєве користування українською мовою було не тільки теоретичною модою, а й питанням національної та просто людської гідності»²³. Автор переконливо показує, як Шевченко, використовуючи для цього кожен нагоду, дбав про побутово-ділове вживання української мови, зокрема в листуванні (його власні листи, що збереглися, написані на 70% по-українськи), а також про її наукове використання; думав він і про запровадження української мови у школі (1860 р. видав «Южно-русскій букварь»), отже, свідомо прагнув того, щоб «створити українську літературну мову на повний засяг громадсько-національного культурного вживання»²⁴.

Важливою подією для шевченкознавства став вихід монографії австрійського слависта М. Мозера «Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache — Versuch einer Würdigung» (2008)²⁵. Розглядаючи мову Тараса Шевченка в контексті мовної ситуації в тогочасній Україні та сучасної української літературної мови, учений ґрунтовно і послідовно проаналізував особливості поетової фонетики та орфографії, морфології, синтаксису, лексики (звертаючи увагу на специфіку добору українських виражальних засобів, а також на іншомовні пласти — полонізми, архаїзми, зокрема старослов'янзми, інтернаціоналізми, русизми), проєктуючи їх на явища і процеси історії української мови. Автор переконливо показав визначальну роль Шевченка в нормуванні і кодифікації української мови, в утвердженні національної свідомості українців.

Привертають увагу численні слушні спостереження і міркування австрійського мовознавця, його намагання не лише оцінити й пояснити, урахувавши всі лінгвальні та нелінгвальні чинники, природу мови Кобзаря, його мовну концеп-

²¹ Там же.— С. 70, 75, 121, 122, 126, 129, 135, 158, 216, 229, 241, 254.

²² Там же.— С. 87, 88.

²³ Чапленко В. Історія нової української літературної мови» (XVII ст. — 1933 р.).— Нью-Йорк, 1970.— С. 84.

²⁴ Там же.— С. 84–85.

²⁵ Moser M. Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache — Versuch einer Würdigung.— München ; Steinmeier, 2008.— 453 S.

цію і стратегію, а й показати значення Шевченка, його «дієву силу» в процесі вивчення і подальшого розвитку сучасної української літературної мови.

У дослідженнях з історії української літературної мови (варто зауважити, що цей розділ мовознавства належить до відносно молодих лінгвістичних галузей, де відбувається активний пошук методів і обґрунтування теоретичних засад вивчення виокремленого об'єкта) розділ про мовотворчість Т. Шевченка, її роль в утвердженні літературної норми (літературного стандарту) української мови належить до основних. Він має відповісти на питання, чому саме мова Шевченка стала зразком, еталоном літературності, власне нормою. Причини, очевидно, треба шукати у сприйнятті українцями не лише змісту його творів, а й особливостей естетично довершеного індивідуального стилю поета. Шевченко своєю мовною творчістю доводив потребу усамостійнення української мови серед інших слов'янських мов саме в той час, коли «доцільність розвитку й культивування літературних мов слов'янських народів, крім російської, а також (хоч і меншою мірою) польської, нерідко піддавалася сумнівам»²⁶.

Спільні для слов'янських літератур мотиви національного самоусвідомлення, пошуків загальнолюдських ідеалів, оспівування свободи (волі) і піднесення людської гідності набували в поетичному мововираженні Шевченка таких переконливо-знакових для тодішньої суспільної свідомості довершених естетичних форм, що викликали бажання перекладачів-інтерпретаторів Шевченкової творчості відтворити їх, трансформуючи засобами інших слов'янських мов.

Перші переклади Шевченкових поезій у слов'янському світі з'явилися ще за життя поета. У 1856–60-х роках російськомовні інтерпретації окремих віршів Шевченка друкують журнали «Современник», «Русское слово», «Библиотека для чтения», «Народное чтение» та ін. У десятому числі «Современника» за 1858 р. О. Плещеев під заголовком «Стихотворение Шевченко» вміщує переклад поезії «Минають дні, минають ночі», яка побачила світ в оригіналі лише 1861 р. Показово, що в оригінальній творчості О. Плещеева дослідники простежують мотиви, спільні з Шевченковими²⁷.

1860 р. чеський дослідник Й. Первольф знайомить читачів часопису «Obrazy života» з перекладом поеми «Іван Підкова», публікує також статтю «Тарас Григорович Шевченко — поет малоросійський», у якій, зокрема, подає уривки з «Перебенді», «До Основ'яненка» та ін.

Того ж 1860 р. у польському виданні «Kurjer Wileński» вміщено ліричні вірші «Чого ти ходиш на могилу?», «Нащо мені женитися?», «Ой по горі роман цвіте» у перекладі Л. Совінського. 1860 рік ознаменований і першим перекладним книжковим виданням Шевченкових творів. М. Гербель, який ще 1856 р. у журналі «Библиотека для чтения» опублікував переклад «Думки» («Нащо мені чорні брови?»), тепер виступає упорядником і одним із перекладачів «Кобзаря» (разом з М. Михайловим, О. Плещеевим, М. Курочкіним, М. Бергом та ін.).

Поетичне слово Шевченка швидко шириться поза межами України.

Газета «Московский вестник» від 1 квітня 1860 р. пише: «Тепер ви на кожному кроці зустрінете в нас людей, які захоплюються п. Шевченком, вчать навіть по-малоросійському для того тільки, щоб прочитати його вірші». Зрештою, ок-

²⁶ Тараненко О. О. Три метафоричні моделі слов'янської єдності та їх різні інтерпретації (Коллар — Пушкін — Шевченко та ін.) // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 58–59.

²⁷ Павлюк М. Провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. — К., 1960. — С. 199–219.

ремі періодичні видання, такі як «Slovenski glasnik» (1860), «Dziennik Literacki» (1861), друкують поезії Шевченка в оригіналі латинкою.

На початку 60-х років твори Шевченка публікуються в польськомовних інтерпретаціях Л. Совінського, А. Хаємського, А. Гожалчинського. Л. Совінський видає окремою книжкою поему «Гайдамаки» (1861). 1863 року окремим виданням виходить Шевченків «Кобзар» у перекладах В. Сирокомлі.

На сторінках чеської періодики з'являється ряд ліричних творів поета, а також уривки з поем. Зокрема, вступ до поеми «Єретик» у перекладі Й. В. Фріча друкує журнал «Zvonu» (1863), річник «Květy» (1865/66) публікує «Тополю» (у перекладі Е. Ваври), фрагменти з «Гайдамаків» (без зазначення імені перекладача).

У 1863 р. виходить «Новобългарска сбирка» Р. Жинзифова, у якій поряд із власними творами автор уміщує переклади болгарською мовою Шевченкових поезій «Тополя», «Утоплена», «Катерина», трьох «Дум» («Тече вода в синє море», «Вітре буйний», «Нащо мені чорні брови»), виокремивши їх у розділ під заголовком «Гусяр Тараса Шевченка», спорядивши короткою біографічною довідкою про українського поета. 1 серпня 1864 р. датований рукопис болгарського перекладу уривка з «Причинної» П. Славейкова, що побачив світ під заголовком «Сирота девойка» більш ніж через двадцять років.

У хорватському часописі «Naše gore list» (1863) А. Шеноа під псевдонімом Велько Рабачевич друкує переклад «Розритої могили». Наприкінці 60-х років ХІХ ст. Шевченкові поезії з'являються в белградських журналах «Віла» («Заповіт», «Хустина» в перекладах В. Николича), «Зора» («Нащо мені чорні брови» в перекладі Дж. Янковича).

Незважаючи на реакцію, яка панувала в Польщі після поразки Січневого повстання 1863 р. (що не оминуло й творчості Т. Шевченка), Шевченкове слово не сходить зі сторінок періодичних польських видань, а 1865 р. літературний критик, учасник визвольного повстання Гвідо Батаглії публікує перше монографічне дослідження польською мовою про життя і творчість українського поета.

В останні десятиріччя ХІХ ст. творчість Шевченка збагачується новими перекладами на всьому слов'янському просторі. 1872 р. польськомовний «Kobziarz» (переклад В. Сирокомлі) перевидано у Варшаві, а 1883 р. — у Львові. 1874 р. у Москві виходить російськомовна збірка «Из Кобзаря», що містить 15 поезій у перекладі М. Чмирьова. 1887 р. хорватський поет і дослідник А. Харамбашич друкує у своєму перекладі вісім Шевченкових творів (побачили світ окремим виданням «Pjesničke pripovijesti» з розлогою статтею про життя і творчість поета). З'являються переклади словацькою, серболужицькою мовами.

У 1887 р. І. Белоусов видає збірку «Из “Кобзаря” Т. Шевченко и украинские мотивы», включивши до неї вісімнадцять своїх перекладів, започаткувавши таким чином власну шевченкіану, сторінки якої сповна розкриються вже в наступному столітті. Тричі видавався «“Кобзарь” в переводе русских писателей» (1900, 1906, 1911), упорядкований І. Белоусовим, де йому належить майже половина перекладів, зокрема, до третього видання вперше ввійшли такі твори, як «Кавказ», «Суботів», «Холодний яр», «Три літа», «Подражаніє Іезекілю» та ін. Двома виданнями побачив світ і злагоджений І. Белоусовим «Запретный Кобзарь» (1918, 1922), куди ввійшло 15 творів, заборонених раніше царською цензурою, більшість із яких — «Сон», «Царі», «Слава», «Саул», «Марія» та ін. — переклав упорядник. Загалом белоусівська бібліографія перекладних видань творів Шевченка нараховує понад десять книжок, серед них «Кобзарь» 1914 р. лише з власними перекладами.

Отже, з кінця XIX і в XX ст. поряд з виданнями творів Шевченка, підготованими колективами перекладачів, маємо ряд видань, одноосібне авторство перекладів у яких засвідчує перехід до якісно нового осмислення індивідуальної творчості поета, що сприяє адекватному збереженню стилістики оригіналу, певній стилістичній єдності інтерпретованих текстів.

Так, 1900 р. вибрані поезії Шевченка («Výbor básní») виходять у Празі з передмовою авторки перекладів Р. Єсенської. Словенський поет і перекладач Й. Абрам у 1907–1908 рр. видає у своєму перекладі двотомний «Kobzar», з поемою «Гайдамаки» у другому томі. Польською мовою в перекладі С. Твердохліба з'являються «Wiersze wybrane» (1913), в перекладі Е. Виломовського — «Trzy roematu» (1930). 1933 р. виходить російськомовний «Кобзарь» у перекладі А. Колтоновського, а через рік — у перекладі Ф. Сологуба, перевиданий 1935 р. і в скороченому вигляді — 1939 р. Відомий болгарський поет Д. Методієв до 150-річного ювілею Шевченка (1964) здійснив повне видання «Кобзаря». Власними перекладними виданнями Шевченкової поезії заявили про себе Ю. Кокавець (словацькою мовою — «Dumy moje...», 1959), С. Шалі (словенською мовою — «Zbirka : Lirika», 1976), Я. Кабічек (чеською мовою — «Bílé mraky, černá tmašpa») («Білі хмари, чорні тучі», 1977).

В останньому десятилітті XX ст. (1993 р.) у Вільнюсі виходить тринадцятивіршовий польськомовний «Kobziarz» (ксерокопійне видання перекладу Сиромлі) з післямовою Н. Непорожньої, а вже в першому десятилітті нового століття (2008 р.) у Любліні з'являється повне видання в польськомовній інтерпретації П. Куприся з передмовою М. Лесева.

Звичайно, осібнавторські видання перекладних Шевченкових книг жодною мірою не применшують колективної праці великої когорти видатних майстрів слова, які докладали немало сил для організації видань, як це бачимо на прикладі Янки Купали і Якуба Коласа при підготовці повного «Кобзаря» білоруською мовою (1939) (нове повне видання творів Шевченка в Білорусі побачило світ 1952 р.). Загалом над інтерпретаціями багатьох перекладних видань Шевченкових творів активно працювали такі відомі білоруські поети, як З. Бядуля і К. Крапіва, П. Глебка і А. Куляшов, П. Бровка і М. Танк, В. Зуйонак і А. Писін, Н. Гілевич і Р. Барадулін та ін.

Десятки разів виходили книги Шевченкових поезій у Росії (згадаймо принаймні п'ятитомні зібрання творів 1948–49, 1964–65 років), зокрема в інтерпретаціях чільних російських поетів — В. Брюсова, І. Сельвінського, М. Асєєва, М. Светлова, В. Гіппіуса, В. Інбер, В. Луговського, М. Тихонова, О. Твардовського та ін.

І ще немало знакових імен у слов'янських літературах, як, наприклад, болгарі Л. Стоянов, К. Зиданов, А. Тодоров, Б. Райнов, Д. Методієв чи поляки Я. Івашкевич, Ч. Ястшембець-Козловський, Б. Жиранік, К. Вежинський, В. Слободнік, вписали славу сторінку в історію перекладної шевченкіани.

Численні різномовні переклади творів Шевченка — це вдячний матеріал для осмислення вагомості перекладацького доробку, який маємо сьогодні у світі, зокрема на слов'янських теренах. Вони дають змогу дослідити зміни в історії перекладу слов'янськими мовами, проаналізувати особливості відтворення Шевченкового індивідуально-мистецького стилю. Дослідники вже звертали увагу на окремі оригінальні звукописні моменти в поезиці Шевченка, які важко надаються для іншомовних інтерпретацій. Ось одна з таких звукописних картин у поезії «Утоплена»:

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває,
Прокинеться — тихесенько|
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

Наведемо лише кілька останніх інтерпретацій цього фрагмента, власне, рядків, що передають антропоморфізовану мову вітру, в російському, білоруському, польському і болгарському перекладах:

«Кто здесь, кто здесь ночью чешет
Косу под откосом?..
Кто там, кто там в страшной злобе
Рвет на себе косы?
Кто же, кто же?» — тихонечко
Спрашивает-веет...

(Пер. М. Зенкевича);

«Хто ж то, хто на гэтым боку
Расчэсвае косу?
А хто рве на другім боку
На сабе валоссе?..
Хто ж то, хто ж то?» — ціхусенька
Спытае, павее...

(Пер. Якуба Коласа);

«На тоз бряг коя вѣв мрака
реши си косата?
А коя отвѣд си скубе
косита в гората?
Коя, коя?» — той тихичко
попита-повее,

(Пер. Д. Методієва);

«Kto to, kto to na tym brzegu
Czesze warkocz, kto to?..
Kto to, kto na tamtym brzegu
Rwie warkoczy sploty?
Kto to, kto to?» — cichusieńko
Zapyta, powieje
I zadrzemie? Pyki nieba
Skraj nie szcerwienije.

(Пер. П. Куприся).

Чи не найкраще з усіх відомих нам інтерпретацій цих рядків звукову стихію передано по-російському. Роль свистячих і шиплячих звуків, що відображають перешум вітру й осоки, як можна спостерегти, є домінантною і в перекладі. Хоч, звичайно, для підтримання відповідної звуколінії не обійшлося без деяких смислових привнесень. Правда, оте *под откосом*, чого не знаходимо в оригіналі, запозичене М. Зенкевичем у його попередників (пор. у перекладі В. Крестовського, відомому ще з «Кобзаря», упорядкованого М. Гербелем: «Кто здесь косу холит, чешет, Бродит по откосу?»).

В унісон шелестінню-погойдунню осоки в Шевченковому тексті і словесний повтор *кто се, кто се*, розділений цезурою в кількох рядках. Ритміко-інтонаційна парадигма цього повтору повністю витримана лише в польському перекладі. У попередній польськомовній версії В. Слободника (1955 р.) порушено синтаксичний паралелізм повторюваних компонентів (пор.: «Kto to, kto to czesze warkocz Na tym brzegu strugi? Kto to na przeciwnum brzegu Szarpie warkocz długi?»), як і в розгляданих тут російському і білоруському текстах, де паралелістичний компонент зовсім зникає в другому рядку (маємо лише однокомпонентний повтор у третьому рядку білоруського перекладу), а в болгарській інтерпретації повторюваність у середині рядка відтворено тільки в прикінцевій частині.

Зауважимо, що перекладач має враховувати як оригінальні пошуки автора, так і традицію культури, у якій витворився текст і в якій має постати інтерпретований твір. У цьому плані промовистим видається нам зіставлення такого фрагменту з «Причинної» — в оригіналі і в болгарському перекладі Д. Методієва:

Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува...
Кого да попита клетницата жалка,
та им кой ли знає каква е съдбата
на милия, де ли спи сега в гората,
коня ли пои си във Дунава бял...

Перекладач свідомо вдається до видозміни епітетної ознаки стосовно слова *Дунай: білий Дунай*. Безсумнівно, таку видозміну зумовлено народнопоетичною традицією — у болгарських фольклорних джерелах постійний епітет до слова *Дунай*, як правило, — *білий*. Пор. у болгарській пісні, яку наводить у одній із своїх праць акад. М. Державін:

Тугава тръгнаа,
Ду бял Дунав стигнаа,
Там мустови правиха
Дету жа примини пехотата...

(Державин, 1914, 189–192).

Бял Дунав знаходимо і в початкових рядках однойменної поезії І. Вазова: «Тих бял Дунав се вълнува, весело шуми», якій також судилося стати популярною болгарською піснею (музика І. Караджова). Пор. також у його поезії «Де е България?» (1876): «Питат ли ме де зората ме й огряла първи път, питат ли ме де й земята, що най-любя на светът. Тамо, аз ще отговоря, де се *белий Дунав* лей, де от изток Черно море се бунтува и светлей». В іншого болгарського автора — В. Поповича вірш «Туга», який опубліковано в журналі «Братски труд» ще 1860 р., виразно перегукується з Шевченковою «Думи мої, думи мої»:

Дайте крила, два орлове,
там да си зафркъне,
где бял Дунав, край брегове
кара песен — дреме!

Зрештою, як показують спостереження над Шевченковими текстами, із двадцяти епітетних словосполук з лексемою *Дунай* у поетичних творах вжито лише двічі *бистрий Дунай*, у решті випадків — *тихий Дунай*. У розгляданому ж вірші семантика слова *бистрий* відтворює атмосферу тривоги, переживання ліричної героїні (*Чи в бистрім Дунаю коня напува...*), що в перекладі Д. Мето-

дієва передано депо іншими засобами, які видаються нам суголосними оригіналові — порівняймо відповідну синтагму рядка (*си във Дунава бял*), де лексема *Дунав* мовби «огорнена» з обох боків короткими односкладовими словами, що створює відповідний оригіналові ритм тривоги й напруженості.

Інколи, як зазначають дослідники, «надмірна точність» може негативно позначатися на загалом добрих перекладах. Так сталося і з перекладом М. Тихонової першої строфи Шевченкового «Заповіту»:

Как умру — похороните
Вы меня в могиле
На кургане, над простором
Украины милой...

У Шевченковому творі бачимо «простори, які розширюються з кожним рядком вірша, переходячи в безмір небес над Україною. Перекладач мав би за всяку ціну насамперед уникнути поняття “гробу — могили”, бо його нема в оригіналі»²⁸. Аналогічні аберації зі словом *могила*, на жаль, спостерігаємо і в перекладах Ф. Сологуба («Как умру я, схороните Вы меня в могиле Посреди широкой степи На Украине милой...»), О. Твардовського («Как умру, похороните На Украине милой, Посреди широкой степи Выройте могилу...»).

А втім, В. Колтоновський в авторському перекладному томі «Кобзаря» 1933 р. (де лише два твори — «Княжна» і «О люди! люди небораки!» — подано в перекладах відповідно В. Гіпшіуса та Є. Новської) уникає неадекватного перекладу характерного для ідіостилю Шевченка слова-поняття, пор.:

Как умру я, схороните
Меня на кургане,—
Там, где степь Украины милой
Синеет в тумане.

Як відомо, у змісті багатьох поезій Шевченка наявні конкретні біографічні деталі, що тільки на перший погляд видаються неістотними, але перекладач, дбаючи про збереження відповідної індивідуально-авторської концептосфери того чи того образу, не має права нехтувати такими деталями тексту оригіналу. Треба віддати належне загалом майстерному перекладові чеською мовою початкових рядків поеми «Княжна» Я. Кабічком, пор.:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Hvězdo moje večernice,
Vyjdi, shlédni dolů,
pres vězeňské mříže šeptem
promluvíme spolu.

І все ж не станемо перечити В. Житникові, який, коментуючи ці рядки, зауважував: «Під віршем зазначено: “1847. Орська кріпость”, тобто він написаний у неволі, але ж не за в'язничними ґратами, куди перекладач садить автора»²⁹.

Історичну маркованість мають слова-поняття *московський* і *руський*: у контексті Шевченкової творчості, зокрема поеми «Сон», це абсолютно відмінні величини, натомість перекладач вдається до немотивованої заміни, пор.:

²⁸ Павличко Д. Над глибинами.— К., 1983.— С. 393.

²⁹ Житник В. К. Деякі питання відтворення поезики Т. Г. Шевченка в чеських перекладах // Т. Г. Шевченко в інтернаціональних літературних зв'язках.— К., 1981.— С. 127.

То город безкрай,
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, то й московський...
То город без края!
То ли турецький?
То ли немецкий?
А быть может, даже и русский!
(Переклад В. Державіна).

Проте, незважаючи на окремі прорахунки і численні труднощі в перекладацькій справі, Шевченкове слово утвердило в слов'янському світі самотність української поезії й засвідчило характерні ознаки ідіостилю Кобзаря. І якщо перші переклади були орієнтовані насамперед на донесення основного змісту творів, то з часом зростає роль естетичного чинника, перекладачі намагаються зберегти особливості авторського стилю Шевченка. І. Яцканин на прикладі трьох перекладів «Садка вишневого коло хати», які з'явилися в чеській літературі відповідно на початку 20-х років (переклад Я. Виплела), в середині 40-х років (переклад Л. Фікара) і в другій половині 70-х років ХХ ст. (переклад Я. Кабічка), показав, наскільки адекватнішою в усіх — смислових і мистецьких — виявах є остання інтерпретація Шевченкового вірша³⁰. Скрупульозний зріз перекладацької майстерності, зроблений М. Лесевим на основі польськомовних інтерпретацій «Заповіту», зокрема такими відомими літературними постатями, як З. Войнаровська, Б. Лепкий, Я. Івашкевич, К. А. Яворський, Є. Єнджеєвич, дозволив констатувати, що останній за часом переклад М. Куприся «у своїх нюансах найбільш адекватний» оригіналові³¹.

Отже, мовотворчість Тараса Шевченка становить різнобічний об'єкт слов'янських студій. Здійснювані поза межами України дослідження мови Шевченкових творів та їх численних перекладів іншими слов'янськими мовами засвідчують універсальну природу геніальних текстів, які становлять джерело вивчення структурних та етнокультурних ознак української літературної мови в її часовому й просторовому вимірі, допомагають проникнути в естетику авторського слова, що явило в слов'янському письменстві взірць поєднання національно-мовних традицій і художньо-мовного новаторства.

S. Ya. YERMOLENKO, A. K. MOISHENKO, L. P. HNATIUK

T. SHEVCHENKO'S LINGUAL CREATIVITY IN SLAVIC PERCEPTION IN THE 19th — 21st CENTURIES.

In this article, T. Shevchenko's poetic language is presented as an object of Slavic research performed outside of Ukraine during 19th — 21st centuries. The Slavic language researchers focus on (a) linguistic analysis of the language of Shevchenko's poems from the view point of the history of the Ukrainian literature language, with its structural and ethnical cultural aspects; (b) Shevchenko's language as an artistic phenomenon which is aesthetically presented in various translations into other Slavic languages.

Over the years, the linguists and translators keep focus on the language art of the poet and research the specifics of his language usage, his image systems, and the relationship between Shevchenko's style and the Ukrainian literature language.

The works of Slavic scholars M. Bogdanovych (Belarus), A. Jensen (Sweden), S. Rusakiev (Bulgaria) and M. Lesiv (Poland) on Shevchenko's language and individual style are analyzed.

³⁰ Яцканин І. Діалог літератур.— Пряшів, 2008.— С. 6–9.

³¹ Jesiyw M. Op. cit.— S. 20.

Shevchenko's poetic art became the role model for the Ukrainian identity due to his understanding of the Ukrainian history, the Ukrainian language specifics, as compared to other Slavic languages, as well as his description of the actual living conditions, social and domestic culture, and psychology and communication of the Ukrainian nation. Both inside and outside of Ukraine, some poetic texts of Shevchenko were known as people's songs. At the same time, Shevchenko's art contributed to the increase of the creative function of the literature language and became a milestone in making the language more intellectual and aesthetic and played an important role in the nation's spiritual life.

As is known, a new period in the history of the Ukrainian literature language and the establishment of the modern literature norm are connected with Shevchenko's poetry. The key question is why Ukrainians took Shevchenko's language as a role model of the Ukrainian literature language. The linguistic analysis of language factors in the works of I. Ogienko, V. Chaplenko, Y. Sheveliov and M. Mozer proves that Shevchenko's artistic language is connected with the old Ukrainian book tradition, folk sources (people's songs) and conversational practice, and the poet's novelty approach to lexical and structural potential of the Ukrainian language as well as its stylistic flexibility.

Authors note that T. Shevchenko put themes of national self-identification, search for human ideals and chanting freedom and human dignity common for all Slavic literature into such aesthetic forms that inspired interpreters to re-create those forms in their own Slavic languages. First Slavic translations of Shevchenko's poems appeared during the poet's lifetime.

The article overviews translation of the poems published in both collective and individual issues, from chronological perspective. Authors accentuate that while initial translations were oriented on preservation of Shevchenko's main ideas, the later works focused on aesthetic criteria and reflection of the poet's individual style.

Key words: language of Shevchenko's poetry; national and language identity; literature norm; Shevchenko's novelty approach; old Ukrainian book tradition; people's song; aesthetics of artistic word; Slavic translations.

КИЇВСЬКА СПАДЩИНА В ПИСЕМНОСТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО _____

У статті йдеться про складні шляхи формування старобілорусько-української літературної мови на території Великого князівства Литовського. Незважаючи на те, що із зазначеного питання існує чимало наукової літератури, деякі аспекти цього процесу недостатньо вивчені. Зокрема, авторами здійснено лінгвістичний аналіз документів ВКЛ у зіставленні з діловою писемністю Київської Русі, уточнено на лексичному рівні місце та роль раннього літописання ВКЛ, створеного на основі давньокиївської літописної традиції (Літопис Авраамки), у формуванні старобілорусько-української літературної мови.

Ключові слова: Велике князівство Литовське (ВКЛ), Київська Русь, ділова писемність, сталі словосполучки, літописання, лексична одиниця, термінологічна лексика.

Як відомо, концепція дослідників історії білоруської літературної мови (О. І. Соболевський, В. Курашкевич, Х. Станг, Ю. Шерех, О. І. Журавський та ін.) полягає, зокрема, у тому, що на ранньому етапі її розвитку за історичних умов, які склалися на території Великого князівства Литовського, ділова писемність Київської Русі отримала свій подальший розвиток і зіграла провідну роль у формуванні старобілоруської, а точніше — старобілорусько-української літературної мови¹.

На думку вчених, у Литовську державу, створену князем Міндовгом, не пізніше 40-х років XIII ст. увійшла і значна частина білоруських надніманських земель (північно-західна окраїна Київської Русі), а вже в середині XIII ст. владу литовських князів визнала Полоцька земля. Офіційною мовою в новій державі стала не литовська, а «руська мова», яка являла собою успадкований від Київської Русі діловий стиль давньоруської літературної мови. Однак уже від середини XIII ст. на білоруських землях він мав виразні місцеві фонетичні й лексичні особливості, про що свідчать тогочасні полоцькі, ризькі та смоленські грамоти². «Таким чином, — стверджує Г. П. Півторака, — та слов'янська мова, яку литовська влада обрала як державну, і з структурного, і з функціонального погляду спочатку була білоруською. Географічні межі функціонування цієї мови розширювалися протягом першої половини XIV ст. в міру приєднання до Литовського князівства нових білоруських земель (зокрема, в першій чверті XIV ст. — Вітебської, Мінської земель, а в середині XIV ст. — і всієї білоруської Наддніпрянщини)³.

¹ Жураўскі А. Г. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967. — Т. 1. — С. 35–37.

² Карский Е. Ф. Что такое древнее западнорусское наречие // Труды девятого археологического съезда в Вильно. — М., 1897. — Т. 2. — С. 62–70.

³ Півторака Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 81.

Українські землі почали приєднуватися до литовсько-білоруської держави лише через 100 років після її створення. Так, Волинська земля ввійшла до її складу в 1340 р., і тільки коли до Великого князівства Литовського приєдналася більша частина українських земель, мовна ситуація на державному рівні почала змінюватися. Поступово сформувався спільний для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль зі своїми закономірностями й мовними штампами, із східнослов'янською у своїй основі лексикою, проте з білоруським і українським її варіантами. У науковій лінгвістичній літературі цей стиль дістав назву «українсько-білоруська писемно-літературна мова»⁴.

Проблемі розмежування пам'яток з білоруськими або українськими мовними рисами, на які свого часу звернув увагу Ю. Ф. Карський, присвячено чимало досліджень. Їх огляд дається в низці праць слов'янських і зарубіжних учених⁵. Однак і досі вона ще далека від остаточного розв'язання. Потребують додаткового висвітлення питання, пов'язані з вивченням традицій Київської Русі у становленні писемності ВКЛ. Побічно цю тему порушено в статті Н. О. Морозової та С. Ю. Темчина «Про вивчення церковнослов'янської писемності Великого князівства Литовського»⁶.

Тим часом поза увагою багатьох учених залишається провідна роль Галицької і Волинської земель у культурному розвитку сусіднього населення, яке ще не мало своєї писемності. Не випадково Л. А. Булаховський свого часу підкреслював, що ділове письмо в Литовській державі на початковому етапі його формування зазнавало певного впливу актових мов, яка склалася в Галицько-Волинському князівстві в другій половині XII — першій половині XIV ст.⁷ М. М. Пещак, яку цікавило введення в авторський літописний текст цитат з документів, відзначила, що в Галицько-Волинському літописі воно майже повністю відповідає сучасним нормам цитування. Йдеться про грамоти, продиктовані волинським князем Володимиром Васильковичем у 1268 р. Дослідниця запропонувала своє розуміння процесу цитування в давньоруському літописанні: «Зміст авторського тексту, який безпосередньо передує цитованому документу, підводить нас до його появи. Наприклад, авторський текст літопису, в якому розповідається про переговори між великими князями Володимиром і Мстиславом стосовно розподілу Володимирових володінь після його смерті, закінчується такими словами: “Володимир же повелѣ писцу своему Федорцю. писать грамоты...” (Ипат. летоп., 299)»⁸.

Російський історик О. В. Юрасовський, виділивши зі складу Галицько-Волинського літопису список імен литовських можновладців, зазначив: «Очевидно, що не маючи перед собою документа, неможливо навести такий довгий список незвичних для руського слуха литовських імен, хоч суть самого акта переказана двома словами — “мир даша”». Далі наводимо цей список, занесений у літопис під 1219 р., за статтею Юрасовського:

«Божим повелениемъ прислаша князи Литовскіи к великой княгини Романовой и Данилови и Василкови мир дающе.

Бяху же имена Литовских князей,

⁴ Там же. — С. 81–82.

⁵ *Анічэнка У. В.* Беларуска-Украінскія пісьмова-моўныя сувязі. — Мінск, 1969. — 293 с.

⁶ *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim / Pod red. S. Temčinas.* — Kraków, 1997. — № 2. — S. 7–39.

⁷ *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. — К., 1956. — С. 31.

⁸ *Пещак М. М.* Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994. — С. 71.

се старьшии:	Живиньбоуд, Давъят, Довъспроунк, брат его Мидог, брат Довъялов Виликаил;
а Жемоитские князи:	Ерьдивил, Выкынт;
а Роушьковичев:	Кинтибоуть, Вонибоут, Боутовить, Вижеик и сын его Вишлий, Китений, Пликосова;
а се Булевичи:	Вишимоут, его же уби Миндогот и жену его поял и братью его побил Едивила, Спруудейка;
а се князи из Дьяволтвы:	Юдьки, Поукейк, Бикши, Ликийк.

Си же вси мир даша князю Данилови и Василкоу и бе земля покойна...»⁹.

Отже, коли українські і білоруські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, літературна мова Київської Русі не занепала, а стала мовою державного управління, законодавства, листування. Напередодні розпаду давньоруської держави її ділова писемність досягла такої досконалості, що виявилася здатною в нових умовах обслуговувати потреби установ як ВКЛ, так і Польщі, яка захопила на той час Холмську, Белзьку і Галицьку землі.

У XIV–XVI ст. із канцелярій ВКЛ вийшла велика кількість документів. Їх оформляли як східні слов'яни, так і литовці, які володіли державною мовою. У Литовських статутах 1529 р., 1566 і 1588 рр. спостерігається спадкоємність цієї мови. Оскільки перші канцелярії ВКЛ з'явилися на поліських землях, у мові документів, що вийшли з цих установ, довго утримувалися північноукраїнські риси, спільні з білоруськими. Наприклад, замість *я* в ненаголошеному складі писали *е* (*тисеча, присегаць, десетина, деветь*), але під наголосом *я* зберігалось: *дев'ятий*. Ненаголошене *ѣ* передавалось через *е*: *беда, цена, немый*. Тісний зв'язок із сусідньою Польщею привів до проникнення в актову мову ВКЛ певної кількості полонізмів, а також латинської та західноєвропейської лексики, засвоєної через польське посередництво: *альбо, грод, грош, жолнер, зацный, квалит, кроль, лист, маршалок, пан, писарь, п'нязь, хусты, цмынтар, шеляг, шляхтич*¹⁰.

Як показала Л. Л. Гумецька, освоєння литовських особових імен на східнослов'янському ґрунті підкорялося певним фонетико-морфологічним законам. Так, литовський голосний *а*, що співвідноситься з праїндоевропейськими короткими *+ǎ, +o*, як правило, замінюється голосним *о*. Через це литовський дифтонг *-au-* відповідає східнослов'янському дифтонгу *-ou-*, вираженому поєднанням *-ов- / -ол-*: *Vytautas — Витовть*. Однак литовське *а* в дифтонгу *-ai-* не змінюється. Імена з компонентом *-gaila*, який, як правило, передається у формі *- / к / гайло*: *Швидригайло, Минкгайло*. Суфікс *-as* у чоловічих особових іменах відкидається: *Algirdas — Олкгирдъ*, а іменники підводяться під парадигму іменників чол. р. на приголосний. Суфікс *-is* замінюється суфіксом *-ии* (*Кистютии*), а іменники підводяться під категорію основ на *-jo*¹¹.

Наше дослідження грамот 1322–1393 рр. за працею М. М. Пешак (К., 1974) виявило, що поряд з язичницькими в мові актів ВКЛ уживаються і церковні особові імена. Якоїсь особливої переваги ні перші, ні другі імена не мають, хоча поступово кількість християнських імен збільшується. Спершу християнське ім'я князя супроводжується його язичницьким іменем, яке, ймовірно, було відо-

⁹ Юрасовский А. В. Грамоты XI — середины XIV века в составе русских летописей // История СССР. — 1982. — № 4. — С. 142.

¹⁰ Русанівський В. М. Передмова // Українські грамоти XV ст. — К., 1965. — С. 14–15; Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 62–70.

¹¹ Гумецька Л. Л. Особові назви литовського походження в українських грамотах XIV–XV вв. // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1934. — Т. 6. — С. 130–131.

мішим: «кня/з/ велебныи. дмитрии. инѣмъ імене/м/. корибу/т/» (1388), «Ми дмитрии. инѣмъ іменемъ. корибу/т/ кня/з/ литовський» (1388), «Ми Александръ або Витовтъ, зъ Божей ласки великий князь литовський» (1388), «Ми князь Семенъ, инимъ іменемъ Лыгвеній» (1389). Церковні імена менш відомих литовських князів нерідко супроводжуються язичницькими іменами батьків, які за формою (суфіксальні утворення на **-овичь**) виступають тут як по батькові в сучасному розумінні: *Юрьии Нарімонѣтовичь* (1352), *Юрьии Корѣатовичь* (1352), *Олесандро Корѣатовичь* (1375), *Дмитрии Олгирдовичь* (1386), *Федоръ Любортовичь* (1393). Можливі також поєднання двох литовських імен, як наприклад, *Любартъ Кгедемичовичь* (1322) або язичницького східнослов'янського імені, що стало вже церковним, з язичницьким литовським: *Влодимеръ Ольгирдовичь* (після 1362).

Дослідники, які розглядали структуру грамот, що вийшли з канцелярій Великого князівства Литовського, за працями західноєвропейських істориків виділяють такі їх частини: а) називання особи чи осіб, від імені яких писалася грамота, та особи чи осіб, яким вона видавалася; б) короткий виклад суті основного питання; в) підтвердження достовірності основного змісту; г) зазначення місця, дати та обставин написання документа¹².

У лінгвістичному аспекті аналіз таких документів не проводився, хоч побіжні зауваження щодо їхніх формулярів зустрічаються в передмовах до виданих в Україні грамот цього періоду¹³ та в дослідженні М. М. Пещак «Стиль ділових документів XIV ст.». На думку В. М. Русанівського, «у західнополіських грамотах простежується тенденція до стандартизації викладу, особливо початків. Найбільш ранні грамоти цієї групи не мають розгорнутих стандартних зачинів і починаються характерною для всіх східнослов'янських юридичних документів цього типу формулою: “мы кнзь юрьи михайлови(ч)...”, “ми кнзь юрьи довгковдь...”. Приватні грамоти пізнішого часу також, як правило, не мають стандартних початків: “я пань оলেখно юрьевичь жуосичь продаль есмь...”, “я па(н) добрыша мжюрови(ч) мѣсти(ч) острозкій коупи(л) есми...”. Грамота вел. князя Вітовта характеризується одним із варіантів поширеного в той час в Україні стандартного зачину: “Мл̄(с)тъю б̄жью мы князь велики(и) витовтъ чинимъ знаменито и даемъ ведадати (!) симъ нашимъ листомъ каждому доброму нынешнимъ и пото(м) будучи(м), хто нань оузритъ или чтути его вс(л)ышитъ кому коли будетъ его потрібно”»¹⁴.

М. М. Пещак звернула увагу на те, що структурно найрізноманітнішою частиною тексту грамот є короткий і чіткий виклад суті основного питання. На її думку, виділити певні формули в цій частині без складного формалізованого аналізу, мабуть, не можна, хоча певні штаповані вирази зустрічаються й тут. Вона зауважує, що аналіз штампів у підрозділі тексту грамот з викладом основного змісту відповідного юридичного акта широко застосовується істориками з метою висвітлення найрізноманітніших аспектів історії феодалізму у східних слов'ян, а також у дослідженнях з дипломатики¹⁵.

¹² Єдлінська У. Я. Із спостережень над формою українських грамот XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1964.— Т. 6.— С. 81–90; Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст.— К., 1979.— С. 16–17.

¹³ Русанівський В. М. Знач. праця.— С. 5–23; Німчук В. В., Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644).— К., 1991.— С. 5–56; Задорожний В. Б., Матвієнко А. М. Волинські грамоти.— К., 1995.— С. 5–16.

¹⁴ Русанівський В. Знач. праця.— С. 13.

¹⁵ Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст.— С. 19.

Лише в монографії С. С. Волкова, присвяченій розглядові своєрідності форми і стилістичних особливостей російських документів XVII ст. («челобитных»), відповідно до їхньої структури у формулярі послідовно виділяються сталі словосполучення (формули), що надає його праці характеру лінгвістичного дослідження. Сталими словосполученнями дослідник називає окремі словосполучення або цілі речення, що характеризуються сталістю синтаксичної структури, яка відтворюється в даному виді актів за традицією, і певною сталістю лексичного складу¹⁶. Методика аналізу, запропонована російським ученим, використовується нами при розгляді будови актів XIV–XVI ст., що вийшли з канцелярій Великого князівства Литовського. Такий аспект дослідження дозволяє порівняти їхню структуру і формуляр з будовою документів більш ранньої доби.

У грамотах ВКЛ початкова формула переважно є частиною повного двоскладного речення з прямим порядком слів. Формула починається з підмета, перед яким нерідко стоїть вказівна частка *се*, іноді й сполучник *а* (*а*, *а се*). Наприклад: «А я Кнзь михайло Васи(л)єви(ч)» (Пам'ятки¹⁷, 39), «Я Ща(с)ны(и) Ха(р)ле(н)ски(и), по(д)коморы(а) земли Киевское» (Кн. Київ., 57). З кінця XIV ст. з'являється в документах, виданих від імені одного князя, множина особового займенника *ми* замість однини. Перший випадок уживання величального *ми* зафіксований у дарчій грамоті князя Олександра Коріятовича Смотрицькому монастиреві під 1375 р.: «Мы княз(ь) Олександр Корьятович Бьею милостью князь и г(оспо)д(а)рь Подольской земли чинимъ свѣдочно»¹⁸. Однак у грамоті польського короля Казимира *ми* замість *я* засвідчено вже під 1361 р. поряд зі стандартним початком, який з того часу поширюється і в документах ВКЛ: «Бо-жією милостию мы кроль Казимир»; пор. під 1383 р.: «Мл/с/тію Б[о]жею мы велики князь Витовтъ ведемо чиним/ъ/ кожному доброму, хто коли на се/с/ листъ позрит/ъ/» (Укр. грамоти, 36). У XV ст. вживання величального *ми* фіксується частіше: «Мы кнзь семень александровичъ» (Укр. грамоти, 29), «Мы кнзь юрь михайлови(ч)» (там же, 33), «Мы великий кнзь витовтъ» (там же, 36). Частіше порівняно з документами давньоруської доби є вживання в початковій формулі грамот зворотів типу *милостью Божью, во имя господне, во имя отца и сына и святого духа* тощо. Пояснюється цей факт, імовірно, посиленням ролі і впливу церкви на суспільне життя князівства.

Основний зміст грамот, виданих канцелярією ВКЛ, передається формулою, яка є другою частиною головного речення і складається з присудка, вираженого особовою формою дієслова, та додатків. Наприклад: «Мы кнзь семень александрович дали семи служи ншему кнзю юрью борисовичю селище на имя серако(в) со всеъм с тымъ и по тому какъ и перви та(к) к тому селищу прислухало» (Укр. грамоти, 29).

Аналогію до обох формул початкової частини актів князівства можна зустріти в тексті грамоти великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрьєву монастирю близько 1130 р.: «Се азъ мстиславъ володимиръ снъ държа роусьскоу землю въ свое княжение повелѣлъ есмь сноу своему всеволодоу о(т)дати, боуицѣ стмоу георгиеви... а се я всеволодъ даль есмь блюдо серебряно... стмоу же георгиеви» (Хрестоматия, 39).

¹⁶ Волков С. С. Лексика русских челобитных XVII века.— Ленинград, 1974.— С. 31.

¹⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁸ Потебня А. А. Значение множественного числа в русском языке.— Воронеж, 1888.— С. 3.

Поряд з конструкціями з особовим дієсловом у грамотах цього періоду зустрічаються конструкції, в яких присудок виражено інфінітивом: «Се язъ князь великій Витовтъ дали есьмо сюю нашу грамоту Борысовцемъ, што же тивуномъ дохода ихъ безмѣномъ не давати ..., а вѣсити ихъ чловѣку Борысовцу по старинѣ передь тивуномъ и передь мужми, а тивуномъ и слугамъ его въ то не вступатися и ничѣмъ через пошлину не обидѣти» (Грамоти, 130). У процитованій грамоті інфінітив ужито в контексті, де перераховуються основні зобов'язання і при цьому підкреслюється необхідність їх виконання. З інфінітивом у таких текстах пов'язується закінчення дії, яка мала здійснитися. Тут можна розуміти: *слід, потрібно, необхідно*. За спостереженнями В. І. Борковського, безособові речення з інфінітивом, що виступає як присудок, були поширені в досліджених ним грамотах. Це «може частково пояснюватися тим, — зазначає він, — що в грамотах потрібно чітко і коротко перерахувати зобов'язання, які виконуються протягом усього строку дії грамоти»¹⁹.

Процес переходу від архаїчних конструкцій з особовим дієсловом до конструкцій з інфінітивом не завершився і в досліджуваний період. Так, В. В. Німчук та Н. М. Яковенко звертають увагу на те, що записам підкоморських книг Правобережної України кінця XVI — початку XVII ст. властива характерна для ранньої дипломатичної мови князівства поширено-розповідна форма акта з деталізованим викладом обставин чинності. Домінування архаїчних засад розгорнутої оповіді замість пізнішого формалізованого викладу, за спостереженнями авторів, особливо виявляється в записах київських книг цього періоду. Зміни намічаються лише з перших десятиліть XVII ст. Їх суть полягає в усталенні формуляра конкретних різновидів актів, зокрема й формалізації запису в цілому²⁰.

У дохристиянську добу, як свідчить присяжний лист Святослава Ігоревича, основний зміст документа передавався особовими реченнями. У цьому випадку в писемному тексті збережено сліди часів, коли договори укладали усно. Пор.: «Хочю имѣти мирі и свершену любовь со всякимъ великимъ царемъ гречьскимъ ... Яко николи же помышлю на страну вашу, ни собираю вой, ни языка иного приведу на страну вашу...» (ПВЛ, 52). Лист Святослава Ігоревича — єдиний документ такого плану. Під 985 р., наприклад, лише повідомляється, як його син Володимир Святославич уклав мир з болгарами і «ротѣ заходиша межю собѣ» (там же, 59). Наведено тут текст болгарської клятви: «Толи не будетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тонути». Єдина згадка про те, як узгоджували східні слов'яни в дохристиянський період свої внутрішні конфлікти, подається під 980 р. У ній говориться, що Володимир Святославич після вбивства брата Ярополка довго не міг привернути на свій бік слугу вбитого на ім'я Варяжко. Врешті-решт союз було укладено, і князь «заходивъ к нему ротѣ» (там же, 55).

Хоча давньоруські літописи не зберегли текстів договірних документів XI ст. повністю, окремі структурні елементи, близькі до наведених вище, зустрічаються в «Повісті временних літ». Наприклад, під 1067 р. наводиться фрагмент зобов'язання, яке брати Ярославичі дали Всеславу Полоцькому: «Приди к намъ, яко не створимъ ти зла» (там же, 112). Як і в листі Святослава, зобов'язання виражене тут особовою формою дієслова. Подібне до попереднього оформлення зобов'язання засвідчене і статтею під 1097 р. У ній мова йде про те, що князі, зібравшись на з'їзд у Любечі, постановили: «Да нонѣ отсель имемся въ

¹⁹ Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение.— Л., 1949.— С. 80.

²⁰ Німчук В. В., Яковенко Н. М. Знач. праця.— С. 23.

едино сердце, и блюдем Рускыѣ земли: кождо да держить отчину свою» (там же, 170). Любецький з'їзд, як відомо, було скликано за ініціативою Володимира Мономаха. Ймовірно, наведені вище рядки взято з документа, який ухвалили його учасники.

З кінця XI ст. у східнослов'янському літописанні фіксуються перші випадки оформлення умов договору у вигляді інфінітивних речень, наприклад, під 1097 р.: «Заходили ротѣ [Василько Теробовльський] с Володимиром, яко сѣсти Володимиру Кыевѣ а Василкови Володимери» (ПВЛ, 174). Як зазначається в науковій літературі, конструкції з особовою формою дієслова-присудка і конструкції з інфінітивом мають принципову відмінність. У перших виконання дії залежить від власного бажання діючої особи. Присудок виражається інфінітивом (безособово) там, де встановлюється обов'язкова норма, що має характер закону. Перехід від однієї конструкції до другої в текстах договорів свідчить про зміцнення правових норм, підвищення ролі й авторитету церкви ²¹.

Присяжний лист Святослава Ігоревича, уміщений у «Повісті временних літ» під 971 р., дає уявлення і про інші особливості структури і мовної форми язичницьких документів східних слов'ян. Так, його зачин повністю відповідає початковим формулам грамот литовських князів: «Азь Святославъ, князь руский» (там же, 52).

Слід також відзначити формули місця і дати: «писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию, царю гречьскому, въ Дерестрѣ, мѣсяца июля, индикта въ 14, в лѣто 6479» (там же). Схожі формули зустрічаються в текстах документів ВКЛ протягом XIV–XVI ст. Наприклад, у грамоті князя Льва Даниловича від 8 жовтня 1302 р. в її кінці зазначається: «а писана и дана грамота оу во Львовѣ пятокъ мсца октоврія во 8 днь лѣта 68 десятого» (Грамоти, 19), «Писанъ у Ляхове лѣта по нароже(н)ю Ису(с) Хр(с)та, сина бо(ж)его, тисеча пя(т)со(т)се(м)деся(т) шосто(г)[о] м(с)ца июня, десято(г)[о] дня» (Вол. грамоти, 196), «Писанъ ув обозе року деве(т)десят пятого м(с)ца а(в)густа два(д)цатого дня» (Кн. Київ., 69).

Підтвердження основного змісту в грамотах ВКЛ відзначається різноманітністю: тут і перелічення осіб, присутніх при написанні акта, і вказівка на скріплення його печатками, і навіть заклинання на зразок «а кто отниметь ... судится со мной передъ богомъ» ²². Всі типи зазначених формул є і в давньоруських документах. Наприклад, свідки (послухи) перераховуються в графіті Софіївського собору про купівлю княгинею Всеволожою Боянкової землі. Далі зазначається: «а передъ тими послухы купи землю княгыни Бояню вьсю. а вѣдала на неи семьдесять гривньъ соболии» (Древнерус. надписи, 61). Про скріплення печатками йдеться й у листі Святослава: «Се же имѣйте во истину, яко же сотворихомъ нинѣ къ вамъ, и написахомъ на хараты сей и своими печатъми запечатахомъ» (ПВЛ, 52). Пор. у жалуваній грамоті Свидригайла від 1408 р.: «а на потвѣженіе того нашего жалованья, про лепшую пам'ять и твердость, и печать нашу велели есмо привесити къ сему нашему листу» (Грамоты... князей, 6). Що стосується заклинань, то дарча грамота Мстислава Володимировича являє собою цікаві зразки таких формул: «даже которыи князь по моемъ княженни почьпеть хотѣти о(т)яти оу стго георги[я . а] бѣ боуди за тѣмъ и стая бца и тѣ стыи георгии оу него то отимаеть ... даже кто запѣртить или тую дань и се блюдо, до соудить е[моу бѣ въ днь пришьствия с]воего и тѣ с[тыи георгии]» (Хрестоматия, 39). Пор. у дого-

²¹ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. — М., 1953. — С. 289.

²² Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. — С. 18.

вірній грамоті Новгороду зі Швецією про мир від 12 серпня 1323 р.: «А хто измѣнить хрестеноіе цѣлованіе, на того богъ и светая богородица» (Грамоты... Новгорода, 68).

Таким чином, можна стверджувати, що будова актів ВКЛ і їх формуляр при певному оновленні лексичних засобів майже повністю зберігають східнослов'янську традицію оформлення документації, яка бере початок з дохристиянської доби.

Отже, після розпаду Київської Русі давньоруська літературна мова в її діловому різновиді продовжувала функціонувати в канцеляріях ВКЛ. Її подальший розвиток і збагачення, на думку Ю. Ф. Карського, відбувався як за рахунок діалектів місцевості, де розміщувалася та чи інша канцелярія (білоруських і українських), так і шляхом запозичення лексики та фразеології сусідніх держав. Поступово збагачуючись народними словами і формами, розширюючи функціональні сфери свого впливу, західноруська писемність стала першим етапом у становленні старобілоруської і староукраїнської літературних мов.

Слід зауважити, що подальше формування літературних мов Білорусі та України протікало природним шляхом, оскільки мова Київської Русі, що використовувалася як мова-основа, зазнала в попередній період усебічної літературної обробки і містила всі необхідні елементи. Значною мірою цьому сприяв і старослов'янський складник давньоруської мови, що став через це посередництвом надбанням нових літературних мов східних слов'ян.

Учені також відзначають, що поряд з діловою писемністю в Литовсько-Руській державі з XV ст. існували й отримали поширення літературно-художні твори, до яких належить і жанр літописання²³. До ранніх літописних пам'яток, які продовжували й доповнювали спільні східнослов'янські літописні зводи, відносять Радивилівський літопис XV ст., Літопис Авраамки 1495 р., а також Короткий Київський літопис XVI ст.²⁴ Однак з огляду на те, що в цих творах лише спорадично трапляються окремі риси білоруської мови і ці поодинокі білорусизми ще не порушують давньоруської мовної основи, зазначені літописи, на думку білоруських дослідників, не можна вважати джерелами білоруської літературної мови²⁵. Їх значення в історії старобілорусько-української писемності сформульоване стисло А. І. Журавським: «У історії білоруської писемності їх місце і роль принципово нічим не відрізняються від місця в історії давньоруської літературної мови богослужбових книг на кшталт евангелій і псалтирів, переписаних зі старослов'янських оригіналів у давньоруську епоху. Вони, безумовно, були зразком літературно-писемної мови для творців оригінальних білоруських літописів та інших літературних творів. Орфографічні прийоми, граматичні та лексичні засоби давньоруських літописів активно використовувалися білоруськими книжниками, завдяки чому встановлюється неперервний зв'язок між давньоруською літературною мовою та мовою ранніх білоруських світсько-художніх творів»²⁶.

На нашу думку, наведені вище твердження щодо ролі і значення мови ранніх літописів, створених на території Великого князівства Литовського, для подальшої історії старобілорусько-української мови є дещо суперечливими. З одного боку, їх «не можна вважати джерелами білоруської літературної мови», а з другого, — «вони були зразком літературно-писемної мови для творців оригінальних

²³ *Анічэнка У. В.* Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі.— Мінск, 1969.— С. 90.

²⁴ Там же.

²⁵ *Жураўскі А. І.* Знач. праця.— С. 59, 60.

²⁶ Там же.— С. 60.

білоруських літописів та інших літературних творів». Очевидно, детальніше вивчення мови цих пам'яток у плані успадкування ними писемності Київської Русі та подальшої її долі в східнослов'янських мовах може дати додаткові знання, що усунуть суперечності в оцінці даного явища. Не зайвим, на нашу думку, було б виявлення конкретних мовних фактів, які становлять спадщину давньої київської писемності. Оскільки мова є передусім мовою слів, то чільне місце у вирішенні цього питання повинно бути відведене лексичному аналізу. Тому ми пропонуємо огляд лексичних паралелей термінологічної лексики, відбитої літописними збірниками, зокрема Літописом Авраамки (ЛАв) і Лаврентіївським літописом (ЛЛ).

Літопис Авраамки обраний нами для дослідження тому, що є одним з трьох ранніх літописів, створених на території Великого князівства Литовського. Його джерелами є 4-й та 5-й Новгородські літописи та давній хронограф особливого складу, компіляцію з якого вміщено на початку тексту. Цей літопис цікавий тим, що має фіксоване авторство, хронологію та локалізацію. Його знайдено в Полоцьку, написано чи переписано у Смоленську 1495 р. західноруським книжником Авраамкою за правління Великого князя литовського Олександра повелінням архієпископа Смоленського Йосипа, тобто подія відбувалася в Литовсько-Руській державі. Палеографічні дані про літописний збірник Авраамки подано в передмові до його видання 1889 р., а також у працях О. О. Шахматова, Д. С. Лихачова, Я. С. Лур'є та деяких інших²⁷. Мовні особливості (фонетика, морфологія, синтаксис) проаналізовані Ю. Ф. Карським у відомій праці «Особенности письма и языка рукописного сборника XV в., именуемого Летописью Авраамки»²⁸. Що ж до лексичного аналізу, то її автор обмежився наведенням словника рідкісних слів, який містить близько шістдесяті лексичних одиниць²⁹.

Лаврентіївський літопис, який переписано 1377 р. ченцем Лаврентієм за наказом Суздальсько-Нижегородського Великого князя Дмитра Костянтиновича³⁰, вважається одним з найдавніших і найцінніших руських літописів³¹. Досить складною є його джерельна база, дослідження якої почалося ще в середині XIX ст. На думку Я. С. Лур'є, «Лаврентіївський список 1377 р. можна розглядати як “просту копію”, старанне, але не завжди вдале відтворення “дуже віткого екземпляру зводу 1305 р.” ... Звід 1305 р., який дійшов у складі ЛЛ, відбивав володимирську літописну традицію, проте вона була досить складною. В основі було кілька володимирських зводів XII–XIII с., що спиралися на різні джерела. Південні відомості XII с. брали початок у володимирському зводі XII с. з літописання Переяславля Південного ... і, можливо, також з його київської переробки. Північне літописання в ЛЛ також було неоднорідне — вже з початку XIII с. у відомостях ЛЛ поєднане власне володимирське літописання ... і літописання Ростова»³². Слід також додати, що «Повість временних літ» у редакції Сильвестра 1116 р. (ігумен Києво-Печерського монастиря Сильвестр був з 1119 р.

²⁷ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — Ленинград, 1939. — С. 231–255; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Ленинград, 1947. — С. 465–467; Лур'є Я. С. Общерусские летописи XIV–XVI вв. — Ленинград, 1976. — С. 87–91; Лур'є Я. С. Авраамка // Словарь книжников и книжности древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.). — Ленинград, 1988. — Вып. 2. Ч. 1. — С. 5–6.

²⁸ Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. — М., 1962. — С. 345–372.

²⁹ Там же. — С. 371–372.

³⁰ Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская // Словарь книжников и книжности древней Руси (XI — первая половина XIV в.). — Ленинград, 1987. — Вып. 1. — С. 241.

³¹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — С. 427.

³² Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская... — С. 243.

єпископом Переяславля Руського (Південного.— О. П., В. Ф.) містилася на початку «Літописця Переяславля Руського»³³, звідки й перейшла до ЛЛ. Перелік палеографічних досліджень ЛЛ наведений у вже цитованій праці Я. С. Лур'є³⁴.

Стосовно вивчення мовних особливостей ЛЛ слід зазначити, що він завжди був у центрі уваги дослідників давньоруської мови, його лексика розписана усіма історичними словниками — від «Матеріалів» І. І. Срезневського до сучасного «Словаря древнерусского языка». Лексику ЛЛ досліджували Ф. П. Філін, П. Я. Черних, А. С. Львов³⁵ та ін.

Таким чином, ми маємо два східнослов'янські літописні збірники, які написані в різні періоди, у різних місцевостях і спираються на різні джерела. Виявлення в них лексичних паралелей, їх системний аналіз, семантична, текстологічна та статистична характеристики повинні показати, якою мірою лексика давньокиївської доби (на прикладі ЛЛ) успадкована писемністю Великого князівства Литовського (на прикладі ЛАв).

Здійснена нами вибірка показала, що ЛАв містить 238 лексичних одиниць термінологічного характеру, які відбиті також у ЛЛ. Загалом у ЛАв, на підставі даних словника Г. Є. Кочина, виявлено 561 лексему (без кількості фіксацій кожної в цій пам'ятці)³⁶, тобто в ЛАв ужито 42,4% давніх термінів, що їх використовували автори ЛЛ.

Серед дослідженої лексики нами виділено близько тридцяти тематичних груп. Це назви реалій будівництва та архітектури, військова лексика, номінація осіб за різними ознаками, кілька тематичних груп назв предметів зі сфери побуту, назви населених пунктів та територіально-адміністративного поділу, сільськогосподарська лексика (лексика землеробства та тваринництва), назви, пов'язані з митною справою, назви грошових одиниць, номінація форсмажорних обставин, політична лексика та назви різних форм міждержавних відносин, лексика на позначення соціальних потрясінь, метричні назви, реміснична термінологія, лексика мисливства, рибальства та промислів, лексика на позначення антисоціальних учинків та дій, назви соціальних витрат, повинностей, данини, лексика погребального обряду, лексика писемної справи, назви коштовностей, назви реалій природного середовища, слова з ознаковою та обставинною семантикою, терміни атрибутики документів, назви соціальних відносин, назви суспільних організацій і товариств, релігійна лексика, терміни на позначення різних видів майна, назви музичних інструментів.

Проілюструємо цей поділ на прикладі однієї з найбільших у кількісному відношенні та найяскравіших з погляду семантики тематичних груп слів.

Такою є тематична група назв реалій будівництва та архітектури з кількома підгрупами.

1. Назви будівельних споруд різного призначення:

домъ — будинок, будівля, житло: «Того же лѣта выгнаша Новгородци из Новагорода въ Псковъ Федора посадника и брата его Михаила, и Юрья и Ондreja, а *домы* ихъ разграбиша

³³ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 429.

³⁴ Лур'є Я. С. Летопись Лаврентьевская...— С. 245.

³⁵ Філін Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Учен. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена.— Ленинград, 1949.— Т. 80.— 288 с.; Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии : Древнерус. период.— М., 1956.— 243 с.; Львов А. С. Лексика «Повести временных лет».— М., 1975.— 367 с.

³⁶ Кочин Г. Е. Материалы для терминологического словаря древней России.— М. ; Ленинград, 1937.— С. 23–404.

... » (Лав, 82, 1350), «... и да не имѣють власти Русь зимовати въ вустѣи Днѣпра Бѣльбережи ни у с(в)пто Ельферья но егда придетъ осень да идуць въ *домы* своя в Русь» (ЛЛ, 945);

хоромъ — те саме: «... а боярѣ Новгорьскыи прибѣгоша в Новгородъ толко душою: хто что успѣль взяти, а *домы* их разграбиша и *хоромы* ихъ розвозиша» (Лав, 71, 1340), «Вы плотничи суще, а приставимъ вы *хоромомъ* рубити нашимъ» (ЛЛ, 142, 1016);

полата — палац, дім: «Тогда же погорѣ Юрьевъ Нѣмѣчкый и божничи и *полати* каменья падоша» (Лав, 65, 1328), «И выиде Олегъ на брегъ, и воевати нача, и много убинства сотвори около града Грекомъ, и разбиша многы *полаты*, и пожгоша церкви» (ЛЛ, 30, 907);

вежа — а) критий візок, кибитка, шатро, намет, житло кочових народів: «Князь же Дмитрій назавѣтрѣ передь обидомъ поиде за ними следомъ ихъ и познаша ихъ убѣжавше далече, обрѣтоша в полѣ дворы ихъ повѣржены и шатры, и *вежи* ихъ, и алачюгы, и телегы ихъ, а в нихъ товаръ бесчислень» (Лав, 106, 1379), «Идоша Угри мимо Киевъ горою и пришедьше къ Днѣпру и стаща *вежами*. Бѣша бо ходяще аки се Половци» (ЛЛ, 25, 898);

б) дворова господарча будівля (у деревлян та корелів): «Голуби же и воробѣи полетѣша въ гнезда своя, ови въ голубники, воробѣеви же под острѣхы, и тако възгарахуса голубники, ово клѣтѣ, ово *вежи*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще» (Лав, 234, 946), «Голуби и ворбѣеви полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабѣеви же подь стрѣхи, и тако възгарахуса голубники, ово клѣти, ово *вежѣ*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще » (ЛЛ, 59, 946);

келья — житло ченця: «... пожаръ бысть на десятинѣ отъ поварнѣ владычныхъ *келей*, стояще ту Псковскій посоль, сіе бысть отъ нихъ огня огорѣша двѣ церквѣ ... и владычнѣ *кельи*, и клѣти, и дворечъ» (Лав, 218, 1466), «Се же старецъ послѣ исхожаше ис церкви идущо же ему единому, сѣде опочивая подь биломъ, бѣ бо *келья* его подале ц(е)ркве ...» (ЛЛ, 191, 1074);

печера — печера, житло ченця: «Преставися игумень Феодосій Печерскаго монастыря ... и положиша его в *печерѣ*, юже бѣ самъ создалъ» (Лав, 42, 1074), «И поча жити ту моля Б(о)га, ядыи хлѣбъ сухъ и тоже чересъ д(е)нь, и воды в мѣру вкушая, копя *печеру*, и не да собѣ упокоя» (ЛЛ, 157, 1051);

шатерь — шатро, похідний намет: «Князь же Дмитрій ... обрѣтоша в полѣ дворы ихъ повѣржены, и *шатры*, и *вежи* ихъ» (Лав, 106, 1379), «Князю С(вя)тославу ... ни *шатра* имяше, но подькладъ послава и седло в головахъ» (ЛЛ, 64, 964).

2. Назви приміщень, різних за призначенням:

клѣтѣ — приміщення, кімната: «Того же мѣсяца июня ... огорѣша двѣ церквѣ, храмъ святѣй Богородицѣ, храмъ святого Иоана предтецѣ, и владычнѣ *кельи*, и *клѣти*, и дворечъ ...» (Лав, 218, 1466); «... и воробѣеви полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабѣеви же подь стрѣхи, и тако възгарахуса голубники, ово *клѣти*, ово *вежѣ*, ово ли одрины, и не бѣ двора, идеже не горяще» (ЛЛ, 59, 946);

гридьница — приміщення для гриді: «Прислапа Псковици к Новугороду с поклономъ, глаголюще тако: идегъ на насъ рать Нѣмѣчкая допона ко Пскову, чтобы есте поборонилѣ насъ отъ Нѣмець. И Новгородици же, не умедливше нимала, поидоша в великую пятъницю, а ини в великую субботу, а *гридници* вси попечатавъ... » (Лав, 75, 1342), «Володимер ... устави на дворѣ въ *гридници* пиръ творити ...» (ЛЛ, 126, 996).

3. Назви складових частин та елементів будівельних споруд:

стѣна — стіна, огорожа: «Того лѣта Новгородчи приставили к Порхову другую *стѣну* камену» (Лав, 178, 1430), «Корсуняне подькопавше *стѣну* градскую крадуще сыплемую персть и ношаху к собѣ въ градъ» (ЛЛ, 109, 988);

помость — підлога: «А храму Господню в долготу лактей 60, а в широту лактей 20, а в высоту лактей 120, двополатна бо бысть и трикровна, а выспръ въходная срѣдѣна трикровная, стѣна же ея широка утрѣ восходы имуще, и позлати вся вышняя стѣны ея, и *помость* ея дѣски златы имущи» (Лав, 10, хронограф), «... ночью же межю двема клѣтми проймавше *помость*, обертѣвше в коверъ, и ужи свѣсиша на землю, возложыше и на сани, везыше, поставиша и в с(вя)тѣи Б(огороди)ци, юже бѣ създалъ самъ» (ЛЛ, 130, 1015);

ворота — ворота, широкий вхід або проїзд, який зачиняють стулками: «... а пономари церковнии быша мертви; въ дву церквахъ: въ святѣй Богородици, на городнихъ *воротѣхъ*, и въ святомъ цари Костянтинѣ, на Росткынѣ улицѣ » (Лав, 171, 1419), «... и да входятъ въ градъ одними *вороты* со ц(а)р(е)вымъ мужемъ безъ оружа» (ЛЛ, 31, 907);

двери — двері, стулки: «... и изгониша Русу, в понедѣльникъ на сырной недѣли, порану, и животы пограбиша, и у святыхъ церквей *двери* выломаша, и отъ иконъ круту отымаша...»

(Лав, 194, 1456), «... и приде Ярополкъ къ Володимеру яко полъзе въ *двери* и подъяста и два Варяга мечьми подъ пазусъ» (ЛЛ, 78, 980);

оконце — віконце: «... и узрѣ старца пресвѣтла к нему идяше, и ужасеся и ходи закрыти *оконце*, и глагола ему онъ свѣтлыи ...» (Лав, 215, 1464), «князю же из *оконця* зрящю, и дружинѣ стоящю у князя ...» (ЛЛ, 171, 1068);

колоколь — дзвін: «... и позвониша во вси *колоколы* и створиша вѣче ...» (Лав, 122, 1382), «В лѣто 1305 избишася в Ростовѣ два *колокола* великая ...» (ЛЛ, 52, 1305);

било — дерев'яна або металева дошка, призначена для подання сигналів ударами: «... вси лежать ... усѣченіемъ меча умроша: нѣсть позвоненія в колоколы, ни въ *било*, нѣсть зовущаго ни текущаго, не слышати въ церкви гласа поющихъ» (Лав, 128, 1382), «Он же повелѣ звати бра(ти)ю всю. Братья же ударивши в *било*, и собрашася вси» (ЛЛ, 186, 1074).

4. Назви оборонних споруд та їхніх частин:

градъ — фортеця, оборонна споруда: «Того же лѣта Олгердъ с братомъ Кейстутемъ изгони Вилно *градъ*, а Евнутий перевержеся чересь стѣну и бѣжа на Москву ...» (Лав, 77, 1345), «... и створиша *градъ* во имя брата своего старъишаго и нарекоша ему имя Киевъ и бяше около *града* лѣсъ и боръ великъ» (ЛЛ, 9, хронограф);

острогъ — додаткове укріплення навколо фортеці, переважно з кілків: «Новгородци же сташа твердо о князи Романѣ Мъстиславичи, Изяславлѣ вкупѣ, бяше бо дѣтескъ, и устроиша *острогъ*, а посадникъ Якунъ» (Лав, 45, 1169), «... и потомъ(ъ) Олегъ на мя приде с Половечьскою землею к Чернигову, и бишася дружина моя с нимъ 8 днии о малу *греблю*, и не вдадуче имъ *острогъ*» (ЛЛ, 249, повчання);

дѣтинецъ — внутрішня фортеця: «И Черную рѣку плѣниша и градъ Вакай вземше пожгоша, а Нѣмци вбегоша в *дѣтинецъ*: бяше бо мѣсто крѣпко, на камени висоцѣ, не имѣя приступу ниоткуду; и съслапаша с поклономъ, просяше мира» (Лав, 59, 1311), «... на ту же ноцъ Изяславъ и Ростиславъ и Всеволодичъ видѣвше силу Половечьскую повелѣша людемъ(ъ) всѣмъ бѣжати изъ острога в *дѣтинецъ* ...» (ЛЛ, 338, 1152);

валь — вал, оборонна споруда у вигляді довгого високого земляного насипу з частоколом: «И копаша Новгородчи *валь* около Торговой сторонѣ» (Лав, 136, 1392), «И се Половци идяху противу и стрѣлци предъ ними. Нашимъ же ставшимъ межѣ *валомъ*. Поставиша стяги свои и поидоша стрѣлци из *валу*, и Половци пришедше к *валови* поставише стягы своѣ» (ЛЛ, 220, 1093);

заборола — стіна фортеці, укріплення на верхній частині фортечної стіни, валу: «... и начаша кличюше въпрашивати: есть ли князь Дмитрій въ Москвѣ? Они же с *града* с *забороль* отвѣщавше, рекоша имъ: нѣту» (Лав, 123, 1382), «Мстиславу же хотящю стрѣлити, внезапно ударенъ бы(сть) подъ пазуху стрѣлюю на *заборолѣхъ* сквозѣ дску скважною, и сведоша и на ту ноцъ умре» (ЛЛ, 272, 1097);

ровъ — штучно створена прірва перед стінами фортеці: «Татарове же отступиша недалеко, и начаша ѣздити около *града*, обзирающе и расматрьюще приступы и *ровы* и врата, и забралы и стрѣлницѣ, и пакы стояху зряще на *градъ*» (Лав, 123, 1382), «И стояше Володимеръ обрывся на Дорогожичемъ, и есть *ровъ* и до сего дне» (ЛЛ, 76, 980);

гребля — рив з валом, оборонна споруда: «В лѣто 6485. Иде Ярополкъ на Олга на Древляны, и побѣди его, и бѣжа Олегъ въ градъ Вручей, и въпаде въ *греблю*, и умре» (Лав, 38, 987), «... и пото(мъ) Олегъ на мя приде с Половечьскою землею к Чернигову и бишася дружина моя с нимъ 8 д(ь)нии о малу *греблю* ...» (ЛЛ, 249, повчання);

мостъ — міст (часто атрибут у військових подіях): «И повелѣ *мосты* мостити на Дону и бродовъ пытати» (Лав, 112, 1380), «... и ре(че) единъ Деревлянинъ: азъ видѣхъ, яко вчера спехнуша с *мосту*, и посла Ярополкъ искать брата» (ЛЛ, 75, 977); (цікавим для спостереження київської спадщини є текст зі словом *мостъ*, у якому зображено новгородські події хрещення Русі з паралелями до київських подій: «А на Киевѣ такоже вринуша Перуна въ Днепръ, а сего въ Волховъ. И заповеда никому же не переняти его, и пловеше сквозѣ великій *мостъ*, верже палицу свою на *мостъ*, ею же и нынѣ безумнѣи убивающеса, утѣху творять бѣсомъ» (Лав, 40, 998)).

5. Назви будівельних матеріалів:

извистъ — вапно: «Того лѣта владыка Еуфимій обили *извистью* святую Софію всю церковь» (Лав, 181, 1439), «... а иже не ипа мастеровъ от Нѣмецъ, но налѣзе мастера от клевереть с(вя)тое Б(огороди)ци и своихъ иных олову ляти, иных крыти, иных *извистью* бѣлити» (ЛЛ, 411, 1194);

гвоздь — цвях: «.. и помость ея дьскы златы имущи, цѣною пятсот талантъ, и гвоздьми сребреными пригвозди и» (Лав, 10, хронограф), «Того же лѣта бы(сть) знамение въ с(о)лнци мѣста черны, аки гвозди, а мъгла стояла по ряду съ два мѣсяца» (ЛЛ, 534, 1371);

олово — олово: «Кириль митрополить въ Володимерѣ святую Богородицю съборную покры оловомъ» (Лав, 55, 1280), «... обновлена бысть ц(е)ркы с(вя)тая Б(огороди)ца в Суждали, яже бѣ опадала старостью и безнарядьемъ, тѣм же бл(а)ж(е)нымъ еп(иско)помъ Иваномъ и покрыта бысть оловомъ от верху до комарь и до притворовъ» (ЛЛ, 411, 1194).

6. Назви трудових процесів у будівництві:

рубити (срубити) — будувати (побудувати), переважно з дерева: «В лѣто 1310. Срубшиа городъ Новгородци на порозѣ на рѣцѣ Узьеврѣ, ветхый сметавше» (Лав, 58, 1310 р.), «... и се рекъ повелѣ рубити ц(е)ркви и поставляти по мѣстомъ идеже стояху кумири ...» (ЛЛ, 18, 988);

здати — будувати, переважно з цегли (керемиди): «... и нача здати церковь, идѣже явился Господь Давиду, идѣже жрътовникъ отъ драгихъ каменій ...» (Лав, 10, хронограф), «... инъ же законъ Гилиомъ, жены в нихъ орютъ, зижють храми, мужская дѣла творять» (ЛЛ, 15, хронограф);

огородити (оградити) — збудувати огорожу: «около всего града острогомъ оградшиа» (Лав, 100, 1375), «... игумень же и бра(ти)я заложиса ц(е)рк(о)въ велику и монастырь огородшиа» (ЛЛ, 159, 1051).

Таким чином, літописи, як один із жанрів давньої писемності, за змістом значно багатші, ніж писемність ділова, а тому їхня лексика тематично різноманітніша, а кількість уживаних лексичних одиниць більша. Проте ситуацію врівноважує та обставина, що в літописах давньокиївської доби народнорозмовна стихія відбита меншою мірою, ніж у діловому письмі, кількість користувачів теж менша, бо майнові та правові питання виникають у переважній більшості громадян, а культурні запити — лише в тих, хто зумів до них піднятися завдяки освітньому, інтелектуальному, соціальному та професійному рівням. Ця особливість поширюється і на подальший період розвитку східнослов'янських мов. Тому у формуванні старобілорусько-української літературної мови на народнорозмовній основі провідну роль відіграла ділова писемність.

Однак відокремлювати здобутки літературної мови давньокиївського періоду від джерел старобілорусько-української літературної мови було б не зовсім коректно. Навіть з наведених тут 30-ти лексичних одиниць довільно обраної тематичної групи лексики за даними «Материалов ...» словника Г. Є. Кочина 9 лексем, тобто 30 %, зафіксовано також у збірниках ділових документів, що визнані білоруськими науковцями як джерела старобілоруської літературної мови, а саме: *градъ, домъ, двери, полата, хоромъ* (у виданні «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским») ³⁷; *грядьница, клѣтъ, мостъ* — у цьому ж виданні, а також у збірнику «Русско-Литовские акты» ³⁸, *олово* — лише в останньому ³⁹.

Так само не зовсім точною видається думка про те, що місце і роль давньо-руської літописної писемності в подальшому розвитку старобілорусько-української літературної мови такі ж, як і старослов'янської книжності у формуванні літературної мови давньокиївської доби. Річ у тому, що старослов'янська писемність була передусім клерикальною і за умов прийнятої в державі християнської релігії східного обряду стала обов'язковим зразком для давньоруських книжників. Стосовно подальшого періоду розвитку східнослов'янських літературних мов на територіях, де православна церква вже не була церквою панівної

³⁷ Там же.— С. 77, 83, 100, 228, 385.

³⁸ Там же.— С. 77, 142, 195.

³⁹ Там же.— С. 218.

держави, то вони мали вибір між західними хронографами та давньоруською традицією. Обирали ж за зразок давньоруське літописання, бо воно було зрозумілим, містило описи історичних подій, відомості про які передавали з покоління в покоління. Крім того, мова і лексика літописів також були доступні широким верствам населення.

Київська літописна спадщина на території Великого князівства Литовського відіграла дуже важливу роль у розвитку старобілорусько-української літературної мови, створивши навіть своїми ранніми виявами необхідне культурне середовище для їх формування. Що ж до власне мовних фактів, зокрема лексики, то її роль не обмежилася лише культурною місією. Аналізований нами літопис був зрозумілим, отже, лексика виконала комунікативну функцію. Частина її ввійшла до ділових документів того ж періоду, спільнослов'янські лексеми в чистому вигляді (*домъ, мостъ*) або в білоруській (*дзверы*) чи в українській огласовці (*дім, міст, двері*) ввійшли до сучасних української та білоруської мов.

Проте з огляду на викладений матеріал можна зробити ще один серйозний висновок: подальша доля у східнослов'янських мовах лексики писемності давньокиївської доби вимагає докладного вивчення.

Узагалі слід визнати, що обидва жанри — більшою мірою діловий з його народнорозмовною стихією та меншою мірою літописний з його писемно-літературною традицією — були невід'ємними джерелами творення старобілорусько-української мови ВКЛ, фундаментом, успадкованим від Київської Русі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вол. грамоти	— Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995.— 246 с.
Грамоти	— Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показачики М. М. Пещак.— К., 1974.— 255 с.
Грамоты князей	— Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцією Владимира Антоновича и Константина Козловского.— К., 1868.— 163 с.
Грамоты Новгорода	— Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Подгот. к печати В. Г. Гейман, Н. А. Казакова и др. ; под ред. С. Н. Валка.— М. ; Ленинград, 1949.— 407 с.
Древнерусские надписи	— <i>Высоцкий С. А.</i> Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.— К., 1966.— Вып. 1.— 239 с.
Кн. Київ.	— Книга Київського підморського суду (1584–1644) / Підгот. до вид.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін.— К., 1991.— 344 с.
Лав	— Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею Императорской Академии наук : Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки.— СПб., 1889.— Т. 16.— Стб. 1–320.
ЛЛ	— Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-археографическою комиссиею АН СССР : Лаврентьевская летопись.— 2-е изд.— Ленинград, 1926–1928.— Т. 1. Вып. 1–3.— 487 с.
Пам'ятки	— <i>Русанівський В. М.</i> Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство.— 1974.— № 6.— С. 30–40.
ПВЛ	— Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачева; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М. ; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— 404 с.
Укр. грамоти	— Українські грамоти / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського.— К., 1965.— 162 с.
Хрестоматия	— Хрестоматия по истории русского языка / Авторы-составители: В. В. Иванов, Т. А. Сумникова, Н. П. Панкратова.— М., 1990.— 496 с.

O. V. PRYSKOCA, V. Yu. FRANCHUK

KYIV HERITAGE IN THE LITERARY MONUMENTS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The article deals with complex ways of creating old Belarusian -Ukrainian literary language in the Grand Duchy of Lithuania. Despite the fact that there are a lot of scientific papers, some aspects of this process have been insufficiently studied. In particular, the authors conduct a linguistic analysis of the GDL documents in comparison with Kievan Rus business script, make more accurate the place and role of early GDL chronicles, created from Ancient Kyiv literary tradition (Chronicle Avraamky), in the formation of old Belarusian -Ukrainian literary language at the lexical level.

Some study documents showed that religious personal names are used along with the pagan names in speech acts of GDL and mostly Christian name Prince accompanied by his pagan name that was probably most famous: «кня/з/ велебньи дмитрии. инѣмъ імене/м/. корибу/т/» (1388).

It is also proved that the structure of GDL acts and its form fully preserve East Slavic tradition of paperwork which originates from the pre-Christian era.

Lexical analysis of annalistic genre showed that Avraamky Chronicle, a chronicle collection, created in 1495 in the GDL under the rule of the Lithuanian Grand Duke Alexander (Vytautas), has 42.4 % of terminological vocabulary fixed in Lavrentivskomu Chronicle — the most valuable source of Ancient Kyiv day vocabulary learning . This lexicon contains lexical units of about 30 thematic groups of words, including the names of construction and architecture, military terminology, the names of settlements and territorial-administrative division, domestic, agricultural vocabulary, names of monetary units, etc.

Both chronicle collections reflect quite noticeable building and architecture vocabulary layer in ancient literature. These are names of building structures and housing: *домъ, хоромъ, полата, вежа, келья, печера, шатер, клѣтъ, гридьница*; defensive structures and their parts: *градъ, острогъ, дѣтинець, валь, заборола, ровъ, гребля, мость*; labor processes in construction: *рубити, срубити, здати, озгородити, оградити*, etc.

Thus both genres: more business genre with its folk-spoken element and less extent chronicle genre — are essential sources of old Belarusian — Ukrainian written language of GDL, a foundation inherited from Kievan Rus.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania (GDL), Kievan Rus, business writing, speech patterns, chronicles, lexical unit, the terminology.

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) —

Антропоцентрична парадигма опису мови зумовила помітні зміни в поняттєво-термінологічному апараті лінгвістичних досліджень, спричинила нову інтерпретацію багатьох базових мовних категорій, зокрема категорії модальності. У статті сформульовано нову когнітивну теорію модальності, показано можливості її застосування в текстовому аналізі, задекларовано її застосовність для пояснення особливостей багатьох мовних категорій: категорії предикативності, категорії метафори, категорії вставленості тощо.

Ключові слова: мовознавство, антропоцентрична парадигма, категорія модальності, художній дискурс.

Розвиток і зміна наукових парадигм опису мови закономірно позначаються на складі категорій, використовуваних тією чи іншою теорією. Нерідко трансформації підходів до опису мови супроводжуються появою нового розуміння поняттєво-термінологічного апарату дослідження. Непоодинокими є й випадки традиційного використання в межах нових наукових парадигм категорій, властивих попереднім етапам інтерпретації мови. Це, як правило, спостерігається на початку становлення нової теорії або ж тоді, коли попередні форми категоризації мовного матеріалу можна включити до нової теорії як допоміжний засіб. Ілюстрацією цього узагальнення може бути аналіз таких центральних категорій синтаксису слов'янських мов, якими є категорії модальності та предикативності.

Найбільшого поширення в слов'янському мовознавстві набуло розуміння категорії модальності, сформульоване й обґрунтоване В. В. Виноградовим¹. Виокремлення цієї категорії було здійснене в рамках лінгвоцентричного (системоцентричного, об'єктоцентричного) підходу до опису мови, який передбачав розгляд мови як уже сформованого феномену, абстрагованого від мовця, конкретного текстотворення. Характерною рисою підходу В. В. Виноградова до розкриття сутності категорії модальності стало те, що свою теорію він будує на матеріалі окремо взятих речень, а не речень у мовленні. Використовуючи термінологію В. А. Звегінцева², можна констатувати, що традиційна теорія модальності ґрунтується на аналізі псевдоречень. У результаті такого вибору об'єкта модальні розрізнення і протиставлення В. В. Виноградов проводить виключно на базі діакритичних ознак, властивих самому реченню поза його функціонуванням у дискурсі.

¹ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В. В. Избранные труды : Исслед. по рус. грамматике. — М., 1975. — С. 53–87.

² Звегінцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. — М., 1976. — 308 с.

Цей підхід набув поширення попри деякі часткові розбіжності у витлумаченні категорії модальності³. До дискусійних моментів, зокрема, належить визначення самої природи модальності. В. В. Виноградов⁴, В. З. Панфілов⁵, Г. В. Колшанський⁶ та багато інших лінгвістів розглядають модальність як загальну семантичну категорію речення, що має змішаний лексико-граматичний характер. Зокрема, Г. В. Колшанський зазначає: «За своєю природою модальним змістом речення є думка як відбиття дійсності, взята з боку «модусу» існування дійсного явища (можливість, дійсність, необхідність). Цей зміст реалізується у всьому складі речення і не накладає будь-яких особливих ознак на структуру речення. У цьому розумінні модальність залишається загальною семантичною категорією, пов'язаною умовою констеляції з категорією предикативності»⁷.

Близьке до зазначеного розуміння наявне і в працях функціонально-граматичного спрямування, зокрема О. В. Бондарко тлумачить модальність як функціонально-семантичну категорію, що ґрунтується на засобах різних мовних рівнів⁸. Спостерігаються також і дещо вужчі потрактування цієї категорії — як категорії граматичної⁹ або як реченнєвої категорії суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування¹⁰.

Спільним у синтаксичних працях останніх років, присвячених опису східнослов'янських мов, є розуміння модальності як функціонально-семантичної категорії, «яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного»¹¹, а також протиставлення модальності об'єктивної і суб'єктивної. Зокрема, в рамках такої інтерпретації категорії модальності об'єктивна модальність характеризується як «необхідна граматична ознака будь-якого речення, одна з категорій, що формує разом з категорією часу загальну реченнєву категорію — *предикативність*. Вона виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності й нереальності. <...> На противагу об'єктивній, суб'єктивна модальність не становить обов'язкового елемента кожного висловлення, а може нашаровуватися на основну модальну кваліфікацію, яка звичайно передається способом дієслова. Вона створює додаткову модальну інтерпретацію висловлень»¹².

Починаючи з 80-х років минулого століття у слов'янському мовознавстві теоретично утверджується думка про можливість і доцільність інтерпретації мови з антропоцентричних позицій. На сучасному етапі розвитку мовознавства антропоцентрична тенденція побудови лінгвістичних описів за масштабністю і впливовістю, мабуть, стала домінантним напрямом мовознавства, що дозволяє

³ Див., наприклад, огляди підходів до категорії модальності: Otázky slovanské syntaxe. III // Sb. Symposia «Modalní Vystavba Vypovedi v Slovanských Jazycích». — Brno, 1973. — S. 391–393; Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность. — Ленинград, 1990. — С. 67–68; Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. — Чернівці, 2002. — С. 10–18.

⁴ Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике. — М., 1975. — С. 56 і далі.

⁵ Панфілов В. З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения // Вопр. языкознания. — 1977. — № 4. — С. 37–48.

⁶ Колишанський Г. В. Логика и структура языка. — М., 1965. — С. 93–94.

⁷ Там же.

⁸ Бондарко А. В. Об актуализационных признаках предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. — Ленинград, 1975. — С. 139–147.

⁹ Будагов Р. А. Язык — реальность — язык. — М., 1983. — С. 234.

¹⁰ Вихованець І. Р. Граматика української мови : Синтаксис. — К., 1993. — С. 62.

¹¹ Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. випр. і допов. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О (співголови) і т. ін. — К., 2004. — С. 367.

¹² Там же.

говорити про утвердження в лінгвістиці і — ширше — в системі наукових знань нової антропоцентричної, або антропологічної, парадигми¹³. Щоправда, антропоцентричний підхід і пов'язані з ним такі масштабні напрями сучасного мовознавства, як культурологічний, синергетичний, когнітивний, неоднаково позначилися на описі різних рівнів мови. Найвиразніше вони були реалізовані на матеріалі лексичних ресурсів слов'янських мов, граматики ж узагалі, і граматичні категорії зокрема, проаналізовані в антропоцентричному ракурсі значно менше, хоча не викликає сумнівів, що антропоцентрична парадигма дозволяє суттєво доповнити традиційні граматичні концепції.

Уведення мовця до кола аспектів опису мови, розуміння під об'єктом лінгвістичного аналізу комплексу «людина — мова», винесення в центр уваги когнітивної лінгвістики особи, що говорить і пише¹⁴, привело до переміщення інтересу з питання як побудована мова до проблем породження текстів, до мовної діяльності, до реального функціонування мови. Отже, мовлення як реальна реалізація мови, а не мова як абстрактний зразок, відділений від мовця і обставин його мовної діяльності, стає основою дуже значної частки когнітивних досліджень.

Констатуючи тенденцію до розрізнення об'єктів лінгвоцентричних і антропоцентричних досліджень, важливо зауважити, що в історії мовознавства спостерігається явне або приховане протиставлення цих двох підходів до вибору об'єкта аналізу, оскільки мова розглядається або як діяльність, або ж тлумачиться як абстрактний продукт, певна система, яку, в інтерпретації Л. В. Щерби, відбивають «словники і граматики»¹⁵.

Діяльнісна інтерпретація мови виразно спостерігається вже в працях В. фон Гумбольдта, який відзначав, що мова являє собою неперервний процес людської діяльності. «Мова є не продуктом діяльності, а діяльністю ... У строгому розумінні ... мовою можна вважати тільки всю сукупність актів мовленнєвої діяльності», — зазначав він¹⁶. В. фон Гумбольдт уважав правила не фіктивними продуктами наукового аналізу, а реальними продуктами мови. Мовленнєва діяльність, за В. фон Гумбольдтом, розглядається в нерозривному зв'язку з діяльністю мислення: «Визначення мови як діяльності духа цілком правильне й адекватне»¹⁷.

Розуміння мови як мовленнєвої діяльності набуло подальшої конкретизації в працях О. О. Потебні. Учений, підтримуючи позицію В. фон Гумбольдта в тому, що мова є не мертвим продуктом, а творчою діяльністю, разом з тим зазначав: «мова є стільки ж діяльністю, скільки й витвором»¹⁸. З розуміння мови як діяльності випливають думки О. О. Потебні про неточність виразу «багатозначне слово», оскільки слово в мові відповідає лише одному акту думки, різними словами вчений вважає і різні форми слів.

¹³ Див.: Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филол. науки.— 2001.— № 1.— С. 64–72; Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука в конце XX века.— М., 1995.— С. 144–238; Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике.— Воронеж, 2002.— 191 с.; Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке.— М., 1988.— 242 с.

¹⁴ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.— М., 1973.— С. 13–19.

¹⁵ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Л., 1974.— С. 303.

¹⁶ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 70.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 27.

Зазначена тенденція, яка пов'язана з явним або невираженим антропоцентризмом підходів, спостерігалася в працях Е. Бенвеніста, вчених психологічної і почасті молодогограматичної шкіл (Х. Штейнталь, Г. Пауль, І. О. Бодуен де Куртене, Д. М. Овсянко-Куликовський).

Різка зміна в розумінні взаємовідносин понять мови як процесу діяльності і як сукупності компонентів мовної структури була пов'язана з іменем Ф. де Соссюра. На відміну від В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюр розуміє мову лише як сукупність компонентів мовної структури: «Мова — це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом <...> Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі і розуму»¹⁹. Ф. де Соссюр в окремому розділі проводить протиставлення лінгвістики мови й лінгвістики мовлення, образно порівнюючи мову з симфонією, її нотним записом, а мовлення з виконанням цієї симфонії; реальність цієї симфонії, на думку ученого, «не залежить від способу її виконання; помилки, яких можуть припуститися музиканти, ніяк не шкодять цій реальності»²⁰. Ф. де Соссюр вважає, що «вивчення мовної діяльності поділяється на дві частини: перша, найголовніша, має за предмет саму мову, як суспільну по суті і незалежну від індивіда: це наука виключно психічна; друга частина, другорядна, має за свій предмет індивідуальний аспект мовної діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію: вона психофізична»²¹.

Лінгвоцентрична в своїй основі концепція Ф. де Соссюра, яка пов'язана з виділенням системного аспекту в тлумаченні мови, набула не лише визнання, а й стала панівним способом лінгвістичних описів у ХХ ст. Їхня мета полягала у виділенні з текстів елементів, що піддаються систематизації, і вилучення того мінливого, що привносить мовна діяльність. Їхньою особливістю стала атомарність. Наприклад, у синтаксисі основним об'єктом аналізу стає речення, вирване з контексту, приписувані йому властивості шукають переважно в складі самого речення і відкидаються спроби поглянути на цю одиницю як на компонент тексту, не кажучи вже про розгляд речення як конкретного висловлення мовця в конкретному дискурсі. Це ж можна сказати і про підходи до інших рівнів мови.

У результаті цього мова все більше починає тлумачитися як виділена лінгвістами абстрактна замкнута система структурних одиниць. На рівні синтаксису — це спроби встановити набори схем, які представляють розмаїття речень у мові, виділити категорії, які цим схемам можна приписати. Проте звернення до мовної практики відразу ж показує, що мовці будують правильні речення, не виходячи з цих схем або не завдяки цим схемам. У переважній більшості випадків вони їх просто не знають. Вдала комунікація здійснюється часто не завдяки, а іноді і всупереч положенням синтаксису як науки.

Незважаючи на значну роль освітнього фактора в засвоєнні рідної мови існує дуже багато доказів, що компоненти мовної структури не існують у свідомості мовця як знання закріпленої в словниках і граматиках інформації про мовну систему. Кожен мовець має індивідуальні уявлення про значення того чи іншого слова, тієї чи іншої конструкції. Це уявлення має різний ступінь наближеності до загальнонаціональної абстрактної мовної системи. А тому між абстрактним поданням значення того чи іншого знака та поданням конкретним, реалізованим у мові, можуть існувати помітні відмінності. Таким чином, в основі психології мовленнєвої діяльності передусім лежить пригадування аналогій, пригадування

¹⁹ Соссюр. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998. — С. 36.

²⁰ Там же. — С. 31.

²¹ Там же. — С. 32.

досвіду використання тих чи інших слів або конструкцій. Це й робить семантику вжитих мовцем слів відмінною від поданої в словнику. Зрозуміти конкретне слово в сукупності його поняттєвого і смислового складників — це не тільки співвіднести його зі словником, а й зафіксувати відображені в ньому індивідуальні риси мовця: його знання, культурний досвід, психічні особливості тощо. Неважко помітити, що все сказане прямо корелює з поняттям «концепт» і зі сформованими методами його опису.

Мова — це конкретні вияви мовної діяльності кожного носія мови, які збігаються з виявами інших носіїв мови і в більшості випадків набули узагальненої характеристики в словниках і граматиках. Реальний і основний спосіб життя і розвитку мови лежить у напрямку від незліченних виявів мовної діяльності членів мовного колективу до стихійної її нормалізації і системної самоорганізації, до закріплення спільних рис у відповідних мовознавчих побудовах. Зворотний шлях, якому відводиться головна роль у концепції Ф. де Соссюра, також можливий, але він більш властивий етапам початкового засвоєння іноземної мови за допомогою методик, які передбачають навчання мовлення через вивчення абстрактної системи мови.

Таким чином, звертаючись до наведеної вище аналогії Ф. де Соссюра, у якій він порівняв мовців із музикантами, варто наголосити, що вона не зовсім точна: виявляється, що мовці зазвичай (якщо не брати до уваги периферійні випадки, пов'язані з вивченням на початковому етапі іноземних мов) прямо не відтворюють даних граматик і словників, вони покладаються у своїй мовній діяльності на власний комунікативний досвід, на засвоєні стереотипи спілкування в колективі, в соціумі. Через приблизність знань мовних норм, закріплених у граматиках і словниках, мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток. Якщо порівнювати мовців із музикантами, варто говорити про те, що музиканти не читають нот, а виконують певні варіації симфонії, покладаючись переважно на свою уяву про симфонію, на свою майстерність, що й приводить до постійного оновлення, видозміни музичного твору. Композитору ж потрібно перекласти почуте на нові ноти, які відіб'ють нову варіацію.

Отже, реальне життя мови, мовлення виявляється не менш важливим об'єктом вивчення, ніж абстрагована від мовлення сукупність мовних засобів. Зазначена думка була детально обґрунтована в статті О. С. Мельничука «Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства»²². Тут, зокрема, зазначено, що психіці мовця не властива локалізація мовної системи, більше того, мовець не усвідомлює наявності в його психіці мовної системи, принаймні в тому вигляді, як вона представлена в граматиках і словниках: «компоненти мовної структури не існують у свідомості мовця у вигляді упорядкованої системи, а відтворюються ним щоразу за відомими йому з мови колективу зразками, що відповідають аналогічним ситуаціям і завданням висловлень. Для кожного члена мовного колективу мова існує об'єктивно не тільки у вигляді мовних процесів, а й разом із застосовуваними в цих процесах компонентами мовної структури, які він в основному відтворює. Це означає, що носії мови взагалі не усвідомлюють і не осмислюють окремих компонентів мовної структури у відриві від конкретних висловлень. <...> ні абстрактне осмислення окремих компонентів мовної структури звичайними носіями мови, ні створювані мовознавцями абстрактні системи цих

²² Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2–3. — С. 3–19.

компонентів не є безпосередніми виявами реальної мови, вони становлять лише похідні від неї вторинні сутності. Виявами реальної мови є лише всі випадки вживання таких компонентів мовної структури в складі конкретних висловлень, як і кожне конкретне висловлення в цілому»²³. «З усього сказаного, — зазначає О. С. Мельничук, — випливає, що говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури. Те, що мається на увазі під терміном *мова* в зіставленні *мова* і *мовлення*, є лише абстракція від багатьох випадків застосування компонентів мовної структури в конкретних мовних виявах, зокрема висловленнях. Замість терміна *мова* в цьому значенні слід було б користуватися виразом *система структурних компонентів мови*»²⁴.

Наведені міркування про значення антропоцентричного погляду на мову і роль дослідження мови в процесі її живого використання лежать не лише в площині абстрактного обговорення питань мовної онтології і шляхів розвитку мовознавства. Антропоцентричний підхід зумовлює нове бачення й деяких, здається, детально описаних категорій. До них можна віднести категорію модальності, яка останні 80 років, починаючи з праць Ш. Баллі²⁵, є об'єктом активного лінгвістичного вивчення.

Як було зазначено вище, традиційна мовоцентрична теорія модальності залишається в слов'янському мовознавстві практично в незмінному вигляді, хоча містить чимало суперечностей.

Зокрема, логічно погано вмотивованим є об'єднання об'єктивної і суб'єктивної модальності. У їх виділенні немає, хіба що крім поняття «відношення», будь-якої спільної логічної основи. Звертає на себе увагу й той факт, що об'єктивній модальності досить часто приписується властивість бути складником предикативності, тоді як суб'єктивна модальність залишається поза синтаксичною основою речення. Наприклад, у «Російській граматиці» зазначається, що «предикативність — категорія, яка цілим комплексом формальних синтаксичних засобів співвідносить повідомлення з тим або іншим планом дійсності. Структурна схема речення має такі граматичні особливості свого існування, які дозволяють позначити, що те, про що повідомляється, або реально здійснюється в часі (теперішньому, минулому або майбутньому; це план реальності або, що те саме, часової визначеності), або ж мислиться як можливе, бажане, таке, що повинно відбутися, або ж вимагається (це — план ірреальності або, що те саме, часової невизначеності). Значення часу і реальності / ірреальності злиті в єдине ціле; комплекс цих значень називається об'єктивно-модальними значеннями або об'єктивною модальністю»²⁶. Аналогічні погляди побутують і в граматиках інших слов'янських мов. Наприклад, вони домінують у синтаксисі української мови, про що свідчить така інтерпретація предикативності, представлена в енциклопедії «Українська мова»: «Предикативність — комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності

²³ Там же. — С. 13.

²⁴ Там же. — С. 13.

²⁵ Див.: Bally Ch. *Syntaxe de la modalité explicite // Cahiers Ferdinand de Saussure.* — Paris, 1942. — N 2. — P. 2, 3–13; Баллі Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка.* — М., 1955. — 416 с.

²⁶ *Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. Н. Ю. Шведовой.* — М., 1980. — Т. 2. — С. 85–86.

полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, актуалізаційної за своєю природою, та категорії модальності, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності»²⁷.

Викликає заперечення і спрощена думка, що речення в дійсному способі є засобом прямого відбиття дійсності, тоді як ірреальні способи тлумачаться в напрямку вираження в них ментальних рухів мовця: насправді всі речення незалежно від способу присудка відбивають ментально-чуттєвий світ мовця.

Далеко неоднозначним є й таке класичне визначення суб'єктивної модальності, як вираження ставлення мовця до висловленої ним же думки. Адже, пристаючи до такого визначення, варто вважати, що когнітивна діяльність людини полягає в тому, що мовець на першому етапі висловлює первісні думки, які на другому етапі стають об'єктом «інквізиторських» самооцінок щодо їхньої вірогідності, справедливості, переконливості. Наприклад, треба повірити в те, що в реченні *Він, мабуть, прийшов* поєднані два досить об'ємні комплекси когнітивних операцій. Перший з них полягає в тому, що мовець стверджує буттєвість ситуації *Він прийшов*. За традиційною теорією модальності, тут ідеться про відбиття дійсності, а саме події, що відбулася в минулому. Другий комплекс містить у собі низку операцій. По-перше, це операція, пов'язана із запереченням буття події *Він прийшов* у минулому (тобто із запереченням факту відбиття реченням у дійсному способі реальності). По-друге, мовець стверджує, що подія *Він прийшов* є артефактом його думки (при цьому мовець за законами логіки заперечує факт існування первинної думки *Він прийшов*). Нарешті, він відносить зміст своєї думки до сфери можливого.

Наведений приклад унаочнює птучність традиційної концепції модальності, ілюструє її внутрішні суперечності. Значно простіше розглянуте речення можна пояснити з антропоцентричних позицій. Це пояснення полягає в тому, що мовець у ньому зразу висловлює своє припущення. Про наявність ментальної операції припущення, яка приховується в реченні *Він, мабуть, прийшов* свідчать його синонімічні зв'язки з реченням *Я припускаю, що він прийшов*. Відбиття дійсності через ракурс припущення, точніше через модальний ракурс припущення, і є когнітивною ознакою наведеного речення.

Відхід від традиційних тлумачень модальності й когнітивне розуміння її як ментально-чуттєвого ракурсу відбиття дійсності дозволяє зняти численні обмеження в її застосуванні. Зокрема, одним з недоліків традиційної теорії модальності є те, що з її допомогою дуже важко пояснити семантичні новоутворення, зокрема метафори. Наприклад, не можна погодитися з традиційною думкою, що в наведених нижче рядках з П. Тичини, де речення вжито в дійсному способі, прямо відбито навколишню реальність:

Ходить ніч по саду
місячними кроками,
зоряними крилами
просіває пільму.

Адже з позицій системно усталеного позначення навколишньої дійсності *ніч* не може *ходити*, *кроки* можуть мати розмір, характеризуватися частотою, але не ознаку *місячний*, *крила* не здатні бути засобом просівання та ще й не речовини, а *пільми*. Якщо послідовно спиратися на догму, що речення з присудком у дійсному способі і теперішньому часі відбиває те, що є в реальності, то наведені ряд-

²⁷ Українська мова : Енциклопедія.— С. 520.

ки треба віднести до неправдивих або ж висловити сумнів щодо психічного здоров'я їхнього автора.

Пропонований нами підхід до визначення модальності як когнітивної категорії знімає ці протиріччя і дозволяє розглядати метафори як один із різновидів модальності — модальності уяви, яка існує поряд з іншими модальностями чуттєвого сприйняття, знання, віри, переконання, припущення тощо. Зокрема, наведені вище рядки втрачають незвичність, якщо вони будуть пояснені за допомогою модального показника *Я уявляю, що*.

Аналіз речень у дискурсі змушує стверджувати, що модальна семантика формується не тільки всередині речення. Вона нерідко є конструктором цілого тексту або спирається на позатекстову інформацію. Наведемо для ілюстрації цієї думки хоча б такі рядки з поеми Т. Шевченка «Сон»:

Легим.
Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

Виходячи з того, що в процитованих рядках ужито форми дійсного способу теперішнього часу, маємо за традицією стверджувати, що тут ідеться про реально здійснювані події. Але назва поеми й рядки, що передують наведеним, змушують відштовхнутися від іншої модальної пресупозиції: *Мені сниться (ввижається, здається), що...*

Такий самий прийом зміни локусу повідомлюваного — перенесення його з площини відбиття реальної дійсності у сферу психіки — спостерігаємо в «Каменях» І. Франка:

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, та пуста, і дика площина,
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

Аналогічний спосіб створення художньої дійсності, яка жодним чином не претендує на те, щоб бути сприйнятою як відбиття реальної дійсності (хоча тут також стикаємося з реченнями у формі дійсного способу), характерний і для «Пророка» О. С. Пушкіна:

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился,
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился.

Хоча в цьому творі відсутня значна метафоричність, йому властива модальна пресупозиція *Я уявляю, що...*, яка є характерною ознакою мовної метафори. Завдяки їй весь «Пророк» стає твором-метафорою, зміст якого є не відображенням реальної дійсності, подій, що сталися з поетом, а відбиттям уявного.

Наведений приклад свідчить, що семантичні ресурси дійсного способу виходять далеко за межі відбиття реальної дійсності — він є засобом вираження більшого, зокрема уявлень мовця. Реалізація цього модусу відкриває можливість для використання метафоричних висловлень. Речення, в яких уживаються так звані стерті метафори, навпаки, демонструють втрату модальності уяви. Наприклад, речення *Вулиця пролягає через місто* залежно від контексту природно допускає модальність знання, зорового сприйняття (*Я знаю, бачу, що вулиця*

пролягає через місто) й відкидає можливість експлікації в ньому модальності уяви: (?) Я уявляю, що вулиця пролягає через місто.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що модальна інтерпретація в межах самого речення часто неможлива, нерідко розуміння речення потребує аналізу контексту (ілюстрацією може бути наведений вище аналіз творів Т. Шевченка й І. Франка), а в деяких випадках виникає необхідність аналізу навіть дискурсу. Проілюструємо це твердження рядками з вірша М. Ю. Лермонтова «Тучка»:

Ночевала тучка золотая
На груди утёса-великана.

Якщо виходити з того, що поет у вірші передає своє захоплення кавказьким пейзажем, то модальна пресупозиція зорового відбиття реального властива словам *тучка*, *утёс* (поет бачив, що була *тучка*, *утёс-великан*), а пресупозиція уяви, тобто метафорична модальність, закріплюється за словами *ночевала*, *на груди* (поет уявляє, що *тучка ночувала на груди*). Якщо ж обставини створення вірша свідчили б, що М. Ю. Лермонтов писав про стосунки жінки й чоловіка, це змусило б нас віднести до метафор слова *тучка* й *утёс* (поет уявляє, що жінка — це *тучка*, а чоловік — *утёс*), тоді слова *ночевала*, *на груди* розглядалися б як засоби прямого позначення дійсності.

Останній з наведених прикладів також, здається, утверджує в думці, що звужене трактування модальності як суто реченнєвого явища, зокрема повторювання положення, яке вже стало певною аксіомою, що речення у формі дійсного способу містять об'єктивно-модальне значення реальності, перешкоджає поглибленому дослідженню тексту і речення.

Як свідчать наведені приклади, модальна інтерпретація простих речень, що мають форму дійсного способу, допускає приписування їм не тільки й не стільки функції відбиття дійсності, скільки функції передавання внутрішнього світу мовця, його думки. Це банальне з огляду на вражаючу кількість визначень речення, в яких за основу взято ідею, що речення передає закінчену думку, певним чином суперечить твердженням про речення як основну синтаксичну одиницю, що позначає ситуацію²⁸, і визначенням функцій дійсного способу, якому звичайно приписується функція відображення дійсності.

Зміна об'єкта дослідження, перехід до реальної мовної системи — розгляду речень у мовленні — суттєво змінює уявлення про сутність категорії модальності. У цьому ракурсі опису у витлумаченні категорії модальності зникає протиставлення суб'єктивного й об'єктивного як двох різновидів модальності. Як зазначав Ю. С. Степанов, спираючись на ряд пізніх праць В. В. Виноградова, «з погляду семіологічної граматики модальність за змістом не є ні суб'єктивною, ні об'єктивною категорією, вона є категорією об'єктивно-відносною. Модальність є представленням дійсності з погляду суб'єкта мовлення — “я” мовця»²⁹.

Близькою до цих поглядів була і позиція О. С. Мельничука, який, хоч і не вдавався до критичного аналізу стану вивчення модальності, в інтерпретації цієї категорії демонструє намагання відійти від спрощеного протиставлення об'єктивного й суб'єктивного в реченнєвій і модальній семантиці. Це знаходить вираження в тому, що він не використовує поділу модальності на об'єктивну й суб'єктивну, у його визначеннях речення й модальності постійно зустрічаються

²⁸ Українська мова : Енциклопедія.— С. 548.

²⁹ Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения.— М., 1981.— С. 241–242.

вказівки на наявність у відображенні дійсності суб'єктивного чинника. «Модальне оформлення речення, — зазначає вчений, — безпосередньо відображає залежний від погляду суб'єкта мовлення (мовця) конкретний характер співвіднесеності основного змісту речення, тобто позначуваної реченням думки або іншого акту свідомості, з відображуваним або зображуваним у цьому змісті моментом дійсності»³⁰.

У наведеній цитаті особливо важливе значення для пропонованої нами концепції модальності мають положення, що суб'єктивно-модальні відношення обов'язкові для всіх речень. Саме суб'єктивний чинник, який розглядається нами як обов'язковий компонент висловлювання, і створює умови для функціонування речення як мовного знака, адже, як справедливо відзначає С. Г. Ільєнко, «...співвіднесеність “об'єктивна дійсність” — “зміст речення” невідворотно зумовлює наявність третьої (проміжної) ланки, а саме творця цієї співвіднесеності, інформатора, тобто наявність мовця. Таким чином, створюється природна триада “об'єктивна реальність — інформатор — зміст речення”»³¹.

Усе зазначене дає підстави для інтерпретації модальності як категорії, що виражає спосіб ментально-чуттєвого відображення дійсності. Кількість таких способів досить значна й різноманітна. Це можуть бути відчуття, наприклад, зорові, слухові, тактильні, смакові. Відповідно до змісту речення мовець може експлікувати той чи інший різновид чуттєвого сприйняття, який і є тією суб'єктивною «прокладкою» між змістом речення і дійсністю. Для речення *Яблуко солодке* актуальною може бути інформація про те, що ознака *солодкий* є відбиттям смакових відчуттів мовця. У такому разі мовець скаже не просто *Яблуко солодке*, а зазначить — *Я відчуваю на смак, що яблуко солодке*, і не скаже *Я чую (вухами), що яблуко солодке* чи *Я бачу (очима), що яблуко солодке*. Навпаки, зміст речення *Хлопчик малює* не може бути інтерпретований через модальність смакового відчуття, для нього релевантними будуть модальності зорового або, рідше, слухового сприйняття: *Я бачу, чую, що хлопчик малює*. Зміст цього речення може пов'язуватися з дійсністю і через різноманітні ментальні вияви: *знати, пам'ятати, вважати, припускати, вірити, бути переконаним* тощо. Характер цього психічного складника визначає зміст речення, контекст і навіть дискурс.

Як бачимо, таке розуміння модальності повністю співзвучне з підходами Ш. Баллі, який відзначав наявність у реченні двох частин: модусу і диктуму. За собом експлікації цих обов'язкових для будь-якого речення частин є складно-підрядні речення з підрядними з'ясувальними: модус у них експлікується головною частиною, а диктум — підрядною.

Співзвучним з думками Ш. Баллі є й положення запропонованого погляду на категорію модальності, яке полягає в тому, що категорія модальності як відношення змісту речення до ментальності і почуттів мовця властива всім реченням, вона є, використовуючи образне визначення Ш. Баллі, «душею речення», «не можна, — наголошував він, — надавати значення речення висловленню, якщо в ньому не виявлено хоч яке-небудь вираження модальності»³². Цим запропонований погляд на модальність відрізняється від традиційного підходу, де ознака облігаторності приписується лише об'єктивній модальності, суб'єктивна ж

³⁰ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 49.

³¹ Ільєнко С. Г. Персоналізація як важливіша сторона категорії предикативності // Теоретическіе проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков.— Ленинград, 1975.— С. 156.

³² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М., 1955.— С. 44.

модальність характеризується як факультативне явище. Як справедливо зазначає Г. Я. Солганик, характеризуючи суб'єктивну модальність, «важко погодитися з тим, що вона (суб'єктивна модальність. — В. Б., В. М.) є необов'язковим компонентом речення-висловлення. <...> Як і об'єктивна модальність, суб'єктивна модальність є обов'язковою ознакою не тільки речення-висловлення, але й інших синтаксичних одиниць»³³.

У складі речень у слов'янських мовах виділяємо два типи модальності: модальності доцентрові й модальності відцентрові. Формальною ознакою перших є те, що вони супроводжують присудки переважно в дійсному способі, об'єднують сукупність ментально-чуттєвих виявів мовця, спрямованих на відтворення ним навколишньої дійсності (*бачити, чути, відчувати, знати, пам'ятати, припускати* тощо), експлікуються в головній частині речень з *що*-підрядними з'ясувальними.

Відцентрові модальності спостерігаються при присудках у наказовому способі і позначають сукупність ментально-чуттєвих виявів мовця, що передають його вольові прояви (*наказувати, вимагати, просити, молити* тощо). Вони експлікуються в головній частині речень з *щоб*-підрядними з'ясувальними: *Принесіть води = Я вимагаю, щоб ви принесли води.*

Модальність як семантичний складник речення зазвичай має прихований характер, рідше вона експлікується в складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними, у вигляді вставних слів, словосполучень і речень. Нерідко для встановлення конкретного модального значення необхідно вийти за межі речення на рівень тексту і навіть дискурсу.

У випадку, коли речення вилучається з мовлення й аналізується як окрема одиниця, без спеціальних формальних показників, якими є вставні одиниці, модальні частки тощо, встановити конкретне модальне значення речення стає неможливим: звертаючись до визначення модусу, сформульованого Ш. Баллі, можна метафорично сказати, що поза живим мовленням речення втрачає свою душу.

Розуміння модальності як категорії, що описує способи ментально-чуттєвого відбиття дійсності або ж її ментально-чуттєвого моделювання, означає наявність у ній двох блоків інформації, що додається до диктальної частини. Перший відносить зміст висловлення до тієї чи іншої сфери ментально-чуттєвої діяльності мовця (*я бачу, чую, знаю, вважаю, вірю, уявляю, бажаю* тощо). Друга частина містить інформацію про буттєвість висловленого в навколишній дійсності (доцентрові модальності) або ж тільки у свідомості мовця (відцентрові модальності).

Категорія модальності характеризує спосіб створення ментально-чуттєвої картини світу і відповідно до цього типу — відношення цієї картини світу, вираженої в диктальній частині, до дійсності. Отже, запропонований підхід спирається на розгляд двох семантичних частин у характеристиці речення: лівої, що описує ментально-чуттєву основу його формування, і праву, яка впливає з особливостей когнітивних характеристик лівої і встановлює тип відношення диктуму до дійсності. Таке визначення модальності дозволяє об'єднати в межах єдиної категорії явища, які в рамках вузького підходу відносилися до об'єктивної і суб'єктивної модальності, до модальності дійсного й ірреального способів.

Як уже зазначалося, коло різновидів доцентрової модальності досить велике. До цього типу модальності належать як модальності відчуттів, які пов'язані з без-

³³ Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса. — М., 2010. — С. 6–7.

посереднім відбиттям дійсності, так і різні модальності ментальної діяльності, які не завжди можуть бути інтерпретовані як такі, що налаштовані на відбиття дійсності. Наприклад, доцентровий тип модальності формують і модальність знання, яка найбільше налаштована на ідею відбиття навколишньої дійсності, і модальності віри, переконання, припущення, планування тощо, які в своїй основі тяжіють до створення ідеальної моделі дійсності. Зокрема, модальності планування й передбачення зазначену властивість моделювання послідовно реалізують у реченні формами майбутнього часу. Граматичний устрій слов'янських мов об'єднує ці різні за своїми властивостями когнітивні вияви мовця в один модальний клас, як об'єднує в одну парадигму і речення з предикатами в минулому, теперішньому і майбутньому часі, незважаючи на суттєві розбіжності в буттєвості позначуваних ними ситуацій. Наприклад, у реченні *Хлопчик читає* залежно від контексту можуть бути виділені всі з перерахованих модальностей: *Я бачу, чую, відчуваю, знаю, вірю, переконаний, припускаю, планую, передбачаю, що хлопчик читає*. Причина такого об'єднання прихована в тому, що в досліджуваних мовах зазначені когнітивні вияви мають одну спільну рису, яка набула й граматичного закріплення. Це презумпція істинності змісту цих психічних процесів, відповідності змісту позначеної в реченні когнітивної операції дійсності. Засобом вираження цього зв'язку, ідеї істинності найрізноманітніших ментальних виявів мовця, виступає приховане дієслово *бути*. Таким чином, ідея буття в реченні реалізується двічі: у першому випадку вона використовується для ствердження наявності в суб'єкта речення певної предикативної ознаки, орієнтованої в часі до моменту мовлення, у другому, що безпосередньо стосується зв'язків модальності і предикативно оформленого диктуму, застосовується для реалізації презумпції істинності ментальних побудов, їх відповідності реальній дійсності.

Про наявність такої «сокровенної зв'язки» у працях, присвячених модальності, згадується нечасто, хоч її роль у поясненні категорії модальності важко переоцінити. На це, зокрема, вказував ще Е. Бенвеніст, який зазначав: «У середині стверджувального висловлення дієслово виконує подвійну функцію: функцію зв'язку (*function cohesive*), яка полягає в організації елементів висловлення в єдину закінчену структуру; й функцію ствердження існування (*function assertive*), що надає висловленню предикат реальності»³⁴. Характеризуючи функцію ствердження існування, Е. Бенвеніст зауважив: «До граматичного зв'язку, що об'єднує члени висловлення, імпліцитно додається “це є!”, яке встановлює зв'язок між мовним рядом і системою дійсності»³⁵.

У реченнях ця «сокровенна зв'язка» зазвичай є прихованою, про наявність презумпції, що мовно-ментальна модель відповідає фактам дійсності, свідчить низка непрямих фактів. Одним із прикладів виявлення прихованої зв'язки можуть бути і речення на зразок *Буває, що...: Він, буває, ходить — Буває, що він ходить*.

Таким чином, речення з доцентровими модальностями й диктальною частиною в дійсному способі схематично можна подати в такому вигляді: модальна інформація (*Я бачу, чую, знаю, пам'ятаю, вважаю, припускаю, вірю* тощо), що *це* (предикативно оформлена інформація про зміст ментального вияву мовця) *є*. Наведені природні речення типу *Я бачу, що це є* також виступають свідченням існування в реченні презумпції буттєвості в навколишній дійсності того, що має ментальне вираження.

³⁴ Бенвеніст Е. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 170.

³⁵ Там же.

У реченнях із відцентровими модальностями, в яких мовець висловлює своє волевиявлення, предикативно оформлена диктальна інформація про зміст волевиявлення не має ознак буттєвості в навколишній дійсності. Схематично ці речення можна представити в такому вигляді: модальна інформація (*Я вимагаю, прошу, наказую* тощо), *щоб це* (предикативно оформлена інформація про зміст ментального вияву мовця) *було*.

Отже, наведені спостереження над синонімічними зв'язками простих і складних речень з підрядними з'ясувальними засвідчують, що слов'янські мови мають розгалужену систему вираження модальних значень з різним ступенем їх експлікації. Найпрозоріше модальність передають складні речення з підрядними з'ясувальними: їхня головна частина містить інформацію про належність ментально-чуттєвої операції мовцеві, про що свідчить уживання займенника *я*. Тут також позначається різновид операції (*бачити, чути, відчувати, знати, пам'ятати, вважати, припускати, передбачати* тощо), а також фіксується час її здійснення, який збігається з моментом мовлення, про що свідчить використання предикатив у формі теперішнього часу. Підрядні частини передають інформацію про зміст тієї чи іншої мисленневої дії.

У випадках, коли підрядна частина вводиться сполучником *що*, як було показано вище, реалізується доцентровий тип модальності. Найчастотнішою формою присудка при цьому є дійсний спосіб, напр.: *Я бачу (знаю, припускаю, переконаний), що хлопчик читає*. Однак дійсним способом репертуар оформлення присудків підрядної частини не обмежується. Тут можливе використання й умовного способу, напр.: *Я бачу (знаю, припускаю, переконаний), що хлопчик читав би*. Таким чином, речення з доцентровим типом модальності налаштовані на передачу не тільки реальних, а й можливих ситуацій. Тому виділений доцентровий тип модальності не можна вважати відповідником поняття «індикативна модальність», яка пов'язується з реченнями в дійсному способі, не перебуває він також і в площині протиставлення реального й ірреального.

У разі імпліцитного вираження інформації про характер ментально-чуттєвих операцій, що лежать в основі висловлення, показником типу модальності стає категорія синтаксичного способу. У простих реченнях про доцентровий тип модальності свідчать присудки в дійсному й умовному способах (*Хлопчик читає, Хлопчик читав би*). Про доцентровий тип модальності можна іноді говорити й у випадках речень із присудком, що має форму бажального способу: *Читав би хлопчик = Я знаю, що буде добре, якщо хлопчик буде читати*. Як видно з наведеної трансформації, такі речення вказують на знання мовцем того, що названа ситуація належить до розряду позитивних. Однак речення *Читав би хлопчик* може мати й інше прочитання, виступаючи як порада: *Я раджу, щоб хлопчик читав*. У такому разі це просте речення демонструватиме відцентровий тип модальності.

Багату й різноманітну палітру відношень між предикативно оформленими частинами і модальністю демонструють складні речення. Вони можуть поєднувати в своєму складі частини з одним і різними типами модальності, а також можуть демонструвати випадки, коли модальна характеристика стосується не кожної частини окремо, а всього речення в цілому. Останнє спостерігаємо, зокрема, в реченнях із підрядними умовними. Так, у реченні *Якщо б принесли книжки, хлопчик читав би* не можна надати модальних характеристик, наприклад знання, ні першій, ні другій частині, у таких реченнях мовець стверджує своє знання наявності зв'язку між двома ситуаціями. Отже, в цих реченнях їхні складники предикативні, але не модальні.

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, які приєднуються до головної частини сполучником *щоб*, демонструють відцентровий тип модальності й виявляють співвідносність із простими реченнями з присудками в наказовому способі, а іноді, коли передається порада, — в бажальному способі.

Як уже зазначалося, між складнопідрядними реченнями з підрядними з'ясувальними і реченнями, в яких конкретна модальна семантика є прихованою, існують відношення синонімії: всі складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, можливо, з певною втратою модальної визначеності, можна трансформувати, наприклад, у прості речення. Як правило, допустимою є й зворотна трансформація, хоча тут спостерігаються певні обмеження.

Неможливість приписати ту чи іншу модальну характеристику стосується деяких речень, у яких суб'єктом дії є мовець. У когнітивному плані ці «я»-речення виразно протиставлені «він»-реченням, у яких ідеться про 3-ю особу, і «ти»-реченням, які характеризують вияви 2-ї особи. Пор. неприродність модальних експлікацій речень *Я їду, Я пишу* — **Я бачу, відчуваю, знаю, що я їду; *Я бачу, відчуваю, знаю, що я пишу* і звичайність речень типу *Я бачу, відчуваю, знаю, що він їде, пише; Я бачу, відчуваю, знаю, що ти їдеш, пишеш*. Причина цього обмеження прихована в наявному протиріччі між семантикою доцентрової модальності, яка передбачає, що диктальна інформація орієнтована на ментально-чуттєве відбиття мовцем зовнішнього щодо нього світу, і змістом речення, в якому виконувани мовцем дії контролюються ним самим. Саме про таку причину незвичності речень на зразок **Я бачу, відчуваю, знаю, що я їду; *Я бачу, відчуваю, знаю, що я пишу* свідчить те, що вони можуть бути інтерпретовані як допустимі, якщо виступають засобом відбиття неконтрольованих учинків мовця, які відбуваються поза його свідомістю. Підтвердженням такого погляду є й більша звичність речень на зразок *Я відчуваю, знаю, що я падаю, що я забуваю віри*, у яких уживаються предикати процесу, що позначають неактивні, неконтрольовані вияви суб'єкта. Досить звичною є модальна експлікація і в реченнях із предикатами неспецифічної дії: *Я завдаю тобі клопоту* — *Я знаю, відчуваю, що завдаю тобі клопоту*.

Особливості семантики «я»-речень зумовлюють їхнє обмежене використання і в реченнях з відцентровим типом модальності. Це виявляється у відсутності форм наказового способу для 1-ї особи, що відбиває заборону примушувати самого себе до певної дії, у можливості лише опосередкованого, непрямого спонукання до появи ситуацій, суб'єктом яких є сам мовець: *Нехай я їду*.

Формальними показниками, які дозволяють у межах виділених типів приписати реченню ту чи іншу конкретну модальність, виступають вставні одиниці і модальні частки, напр.: *Хлопчик, мабуть, читає* = *Я припускаю, що хлопчик читає* — модальність припущення; *Хлопчик, звичайно, читає* = *Я переконаний, що хлопчик читає* — модальність переконання; *Чи читає хлопчик!* = *Я сумніваюся, що хлопчик читає* — модальність сумніву.

Названі формальні показники дозволяють експлікувати модальність речення навіть тоді, коли воно розглядається у відриві від контексту або ж у деяких різновидах текстів, у яких постать оповідача-творця тексту не виявляється.

Крім способу, що визначає модальний тип речення, а також модальних слів і часток, які інформують про відношення його змісту до конкретної ментально-чуттєвої дії мовця (почуття, знання, віра, здогадка, сумнів, переконання тощо), визначення модальності як когнітивної категорії може спиратися й на семантику

предикатів, використаних у реченні, на їхню часову форму. Звернімося, наприклад, до вірша О. С. Пушкіна «На холмах Грузії»:

- (1) На холмах Грузии лежит ночная мгла;
- (2) Шумит Арагва предо мною.
- (3) Мне грустно и легко,
- (4) печаль моя светла.

У ньому перше речення *На холмах Грузії лежить ночная мгла* передбачає модальність зорового сприйняття, друге — слухового сприйняття, третє передає внутрішнє відчуття, четверте ж речення є логічним висновком, оцінкою душевного стану.

Визначення модальності може ґрунтуватися й на позареченневій інформації, виходити з контексту або навіть дискурсу. Наприклад, у поемі «Евгеній Онегин» О. С. Пушкіна рядки *Татьяна в лес; медведь за ней...* стають зрозумілими на тлі попередніх: *И снится чудный сон Татьяне. / Ей снится, будто бы она / Идет по снеговой поляне.*

У згадуваній вище поемі Т. Г. Шевченка «Сон» модальна інформація міститься в самій назві твору, вона у вигляді модусу *Мені снилося*, що супроводжує всі речення, в яких ідеться про зміст сновидіння. У вірші Лесі Українки «Віче» таку модальну функцію щодо всього змісту твору, крім останнього рядка, виконує слово *спогад*, пор.: *Ось і тепер постав дитячий спогад....* Взаємодія назви й окремих модально навантажених речень спостерігаємо й у вірші «Мрії в бурю»:

Рипить сніжок, співає полозок,
санки летять під білії намети
ялин лапятих, поміж колонади
струнких, поважних сосен, через ріки,
у сталь заковані. Шугає вітер,
а сніжні зорі все мені цілкують
чоло гаряче.

Якщо розглядати цю цитату відірвано від контексту, то в рамках традиційної інтерпретації модальності, і зокрема дійсного способу, можна говорити, що в ній відбито реальну дійсність. Однак урахування змісту вірша, попереднього речення *Здається, мов би мчу я у санках по сніговім шляху...* змушує зробити висновок, що тут ідеться про уяву письменниці.

Поглиблення модального аналізу, пов'язаного з визначенням семантики використаних у цитаті предикатів, дозволяє дати таку формалізовану модель думок і почуттів, відбитих у вірші:

Мені здається, що я чую, що рипить сніжок, що я чую, що полозок, як мені здається, співає, що я бачу, що санки летять під білії намети ялин лапятих, поміж колонади струнких сосен, які мені здаються поважними, через ріки, які мені здаються у сталь закованими. Мені здається, що я відчуваю, що шугає вітер, що я відчуваю, що сніжні зорі, як мені здається, все мені цілкують чоло гаряче.

Наведена схема, в якій метафори, що, безперечно, є модальним різновидом, описані дещо спрощено — за допомогою модального оператора *мені здається*, вона може набути подальшої деталізації, зокрема із залученням способів формалізації семантики метафор і порівнянь.

З погляду читача інтерпретація когнітивної модальності розглянутого уривка матиме такий вигляд:

Я вважаю, що автору здається, що він чує, що рипить сніжок, що він чує, що полозок, як йому здається, співає, що він бачить, що санки летять під білії намети ялин лапятих, поміж колонади струнких сосен, які йому здаються поважними, через ріки, які йому здаються у

сталь закованими. Йому здається, що він відчуває, що шугає вітер, що він відчуває, що сніжні зорі, як йому здається, все йому цілують чоло гаряче.

Подібні інтерпретації, які, можливо, не так ментально акцентуєвані, ми повсякденно використовуємо в спілкуванні.

Як свідчить аналіз мовного матеріалу, ступінь прозорості модальної семантики в різних стилях і мовленнєвих жанрах далеко не однаковий, оскільки в різних стилях і мовленнєвих жанрах неоднаковим є співвідношення допустимих конвенційних і неконвенційних дій мовця, а також спостерігається різноманітність можливих тактик мовної поведінки, а отже, й свободи мовця в реалізації свого ментального світу. На сучасному етапі розвитку мови можна спостерігати ситуацію, коли мова «пропонує» дискурсивному суб'єкту набір модальних рамок, які вона вже сформувала. Помилка у виборі модальної рамки призводить до порушення норм комунікативної поведінки й може вказувати на низький рівень комунікативної компетенції.

Найпростішим є встановлення модальних значень в уснорозмовному стилі. Тут спостерігаються різноманітні малюнки, утворювані реченнями, що передають як чуттєву, так і ментальну діяльність мовця. Факторів, що впливають на переважання тих чи інших речень, виявляється досить багато: це й мета мовної діяльності, й часова співвіднесеність повідомлюваного з моментом мовлення, і тематика розмови тощо. Наприклад, розгляд наукових проблем передбачає абсолютне домінування висловлень, що відбивають модальність знання.

Ступінь точності відтворення модальності висловлень може варіюватися. Наприклад, самоаналіз мовцем сформованого ним тексту дозволяє йому легко усувати модальну багатозначність синтаксичних способів і маркувати всі висловлення щодо їхньої належності до того чи іншого різновиду своєї ментально-чуттєвої діяльності.

Наведемо простий приклад, одержаний шляхом запису розмови, яка стосувалася видання збірника матеріалів конференції:

- (5) Ви не проти, щоб ми давали на макетування збірник частинами?
- (6) Я зараз готовий віддати десь третину.

(Відповідь видавця, що він хотів би розпочати роботу з цілим текстом, що зараз можна почати роботу над обкладинкою, що встигне зробити тираж).

- (7) Ну, слава Богу, тоді треба в першу чергу думати над дизайном.
- (8) Ми знайдемо ідею.
- (9) А вам, знаю, тут досвіду достатньо.
- (10) Хоча з «Біллю» ми вам понабридали.
- (11) Значить, сьогодні в нас...
- (12) А на календарі в мене ще п'яте.

Модальна експлікація в наведеному фрагменті для речення (5) матиме вигляд *Я хочу знати*, речення (6) демонструє обмеження щодо можливості експлікації модальності, характерне для «я»-речень, для речення (7) властива модальність рішення *Я вважаю, що*, у реченні (8) з'являється модальність планування *Я планую, що*, у реченні (9), як видно зі вставного слова *знаю*, представлена модальність знання *Я знаю, що*, речення (10) демонструє спогад *Я пригадую, що*, речення (11) передає модальність знання *Я знаю, що*, і, нарешті, в останньому реченні (12) спостерігається модальність зорового сприйняття *Я бачу, що*.

Важчим є подолання багатозначності синтаксичних способів у мові співрозмовника або третьої особи. Крім мовних ознак, які традиційно належать до засобів передавання суб'єктивної модальності, крім урахування предикатної семан-

тики й часових характеристик присудка важливого значення набуває знання контексту й, ширше, дискурсу. Мабуть, мовний досвід кожного дає багатий набір фактів, коли, не почувши якогось фрагменту розмови, ми не можемо з'ясувати, про що йдеться. Тоді ми ставимо запитання, які часто стосуються саме модального боку почутої інформації: *Коли це з тобою таке трапилося?* — і чуємо, наприклад, відповідь: *Я розповідаю сон.*

Складнішою в межах уснорозмовного стилю є інтерпретація мови фольклору, в якій переважній більшості текстів притаманна семантика переповідності, що, власне, й визначає специфіку фольклору. Наприклад, звернення до текстів казок показує, що в них зникають характерні для усної діалогічної мови засоби вираження належності диктальної інформації до тієї чи іншої сфери ментально-чуттєвої діяльності мовця. Одним з різновидів цих засобів є вставні слова і конструкції, зокрема й такі, що передають можливість, необхідність.

Ця особливість мови казок демонструє провідну тенденцію відтворення казкових сюжетів, яка полягає в униканні виявів авторського «я» під час розповіді казки, у відмежуванні світу казки, що досягається і казковими зачинами, від світу оповідача. Вона ж зумовлює підтримку деяких мовних рис, властивих казці. До них, зокрема, належить використання форм на зразок *йшов йшов, думав думав, їхав їхав* на позначення тривалої дії, оскільки такі утворення порівняно з конструкціями з прислівником *довго* (*довго йшов, думав, їхав*), що мають оцінність, а відтак і елемент суб'єктивності, більше відповідають меті авторської відстороненої оповіді.

Відсторонення оповідача значно підвищує в казці частку речень, які передають дії персонажів, а також різноманітні діалоги. Наприклад, розгляд героїко-фантастичних казок засвідчує, що всі вони орієнтовані на передавання того, що можна побачити чи почути, речення в них будуються за допомогою предикатів-результативів, денотати яких лежать на часовій осі. Винятками з цього правила, пов'язаними з описом внутрішнього світу персонажів, виступають порівняно нечастотні речення на зразок: «Так подумав собі раз, удруге і вирішив, що чекати далі вже не годен, оженився без батька»³⁶; «Довго не наважувався, що робити. А потім таки досудив, що йде, хоч і не знає, де ота держава»³⁷.

Розглянутим текстам зовсім не властиві будь-які авторські оцінки персонажів чи їхніх учинків, коментарі до тексту казок, відсутні тут і нетрадиційні епітети, порівняння, видозмінені фразеологічні звороти, не спостерігається також метафоризації. Казка досягає свого впливу через розподіл персонажів на хороших і поганих, учинків гідних і негідних. Зазначена особливість традиційної казки помітно відрізняє народні казки від казок авторських, а також казок, текст яких модифікується введенням авторського «я». На одну з форм такої модифікації вказував В. М. Русанівський, аналізуючи казки у виконанні Ю. Ярмиша: «На що значно багатші Ярмишеві казки, — це на літературні ремінісценції. У них трансформувалися відомі висловлення знаменитих осіб..., і натяки на знайомство із світовою літературною класикою..., і обігрування сентенцій і сюжетів з російської та української художньої творчості... Автор не тільки повторює (чи скоріше згадує) відомі афоризми, але й здобувається на власні»³⁸.

З художньо-белетристичних жанрів найвиразніше й найпрозоріше модальна семантика виявляється в драмі й ліриці. Остання, на відміну від драми, що орієн-

³⁶ Героїко-фантастичні казки.— К., 1984.— С. 127.

³⁷ Там же.— С. 163.

³⁸ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей // Мовознавство.— 2006.— № 5.— С. 13–14..

тована на імітацію розмовного мовлення, демонструє складніші й різноманітніші вияви модальної семантики.

Інші писемні стилі засвідчують здатність до експлікації модальної семантики текстів залежно від ступеня вияву в них мовця — вона досить виразна в епістолярному жанрі, у мемуарах, і майже непомітна через свою одноманітність у науковому й офіційно-діловому стилях.

Зупинимось, наприклад, на епістолярному жанрі. Специфіка його полягає в тому, що це особлива форма ведення діалогу. Особливість листа як мовленнєвого жанру полягає насамперед у постійній присутності авторського «я».

Проаналізуємо принципи модальної організації епістолярного тексту на прикладі листа В. Стуса до А. С. Малишка³⁹.

Характерною рисою листа, яка відбиває типову особливість епістолярного жанру, є значна кількість у ньому «я»-речень, які розкривають зміст дій, думок і почуттів автора. Вони, як правило, не допускають модальних експлікацій, а тому сприймаються як безпосереднє відтворення буття автора листа. Поширеність таких речень суттєво впливає на сприйняття тексту як дуже щирого. Ця тональність щирості утверджується вже першим реченням

1. *Звертаюсь до Вас за порадою*

(тут і далі в прикладах цифрою позначено порядковий номер речення в тексті) і продовжується за допомогою «я»-речень протягом усього листа:

3. *Інколи, зосереджуючись на однотипних враженнях від навколишнього, шукаючи кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денационалізації значної частини українців, відчуваєш, що це — божевілля, що це — трагедія, якої лише інколи не почуваш в силу притаманної нам (як національної риси) байдужості і, може, трохи релігійної віри в те, що все йде на краще;*
4. *І тоді згадуєш одного поета, здається, Расула Гамзатова, котрий в рамках ортодоксальних все ж прохопився зі своїм затаєним: коли його мова зникне завтра, він волів би померти сьогодні;* 46. *Я чомусь вірю людям.*

Текст листа В. Стуса за своєю модальною структурою чітко поділяється на три частини.

Перша частина становить єдність з модальностями «Я знаю», «Я пам'ятаю», наприклад:

8. *Донецьк — місто чисто російське (чи майже чисто російське), я взяв призначення на роботу в глибину Україну — на Кіровоградчину, хоч і відчуваю, що це моя безсилість, що це — утеча. — 'Я знаю, що Донецьк — місто російське; я вважаю, що мій від'їзд на Кіровоградчину — це втеча';* 16. *Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. — 'Я знаю, що є достатнім, щоб батьки зробили усну заяву, щоб діти не вивчали їх мови'.*

Наступна частина — це речення з домінуючими модальностями «Я вважаю», «Я припускаю». «Я переконаний»:

31. *Чи не діждем ми того, що співці стануть Україною? — 'Я припускаю, що ми діждем до того, коли на Україні українськими будуть лише співці';* 34. *Як можна далі ждати? — 'Я вважаю, що далі чекати не можна';* 42. *А пояснення — то ж не вихід, воно нічого не змінює. — 'Я вважаю, що пояснення нічого не змінює';* 59. *Даремно сумувати в горі; здаються божевільними радіння, коли над головою навис меч. — 'Я вважаю, що зараз не час для суму і радіння';* 67. *Індія звільнилася на гандизмові, який став масовим. — 'Я вважаю, що Індія звільнилася, тому, що в ній був гандизм'.*

Наступна частина — це текст із семантичною експлікацією на зразок «Я хочу (прошу)». Ця частина починається закликом, вираженим формою імператива:

³⁹ Стус В. До А. С. Малишка // Твори : У 4 т. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 370–374.

74. *Зрозумійте мене, будь ласка.* — 'Я хочу, щоб Ви мене зрозуміли'; 76. *Не гнівіться, що Вам адресую свій перший зойк.* — 'Я хочу, щоб Ви на мене не гнівалися'; 78. *Коли є змога — дайте, прошу, хоч яку-небудь відповідь.* — 'Я хочу, щоб Ви мені відповіли'.

Ці форми імператива (*скажіть, зрозумійте, не гнівіться, вибачайте, дайте*), серед яких семантичною домінантою виступає лексема *зрозумійте*, передають не вимогу, а прохання, оскільки дискурс дає можливість стверджувати, що автор тексту чітко усвідомлює свою роль у цьому діалозі, він займає позицію нижчу за адресата мовлення, причому це не тимчасова нижча позиція, а постійна, оскільки тут маємо рольову пару «учень (автор) — учитель (адресат)»⁴⁰.

Структура визначених частин, звичайно, вміщує й інші елементи, які можна кваліфікувати як периферійні явища основних типів модальних значень. Зокрема, у першій частині на зразок «Я знаю» зустрічаємо приклади речень з іншою модальною структурою:

17. *Хіба це не гонащій театр — з горілкою і шароварами?* — 'Я переконаний, що все це — гонащій театр' = 'Я вважаю, що не можна заперечувати, що все це — гонащій театр'.

У другій частині тексту з модальністю «Я вважаю» зустрічаємо речення типу «Я знаю»:

40. *Адже ми не пруси, не полаби, адже нас за 40 мільйонів.* — 'Я знаю, що нас за 40 мільйонів'.

Особливість прагматики аналізованого листа полягає в тому, що В. Стус шукає підтвердження правильності своїх думок з боку адресата, якого сам оцінює як вищого за рангом. Поет виявляє внутрішні сумніви, і цей стан непокоїть його. Він, звертаючись до А. Малишка, прагне їх розвіяти.

Проза демонструє надзвичайне різноманіття форм модальної побудови, і в більшості випадків її модальний устрій принципово інший порівняно з усним мовленням, мовою фольклору, драми, лірики. Як свідчать наші спостереження, особливим багатством форм відзначається роман. Цей жанр в усіх літературах пройшов тривалий шлях модального розвитку від «я»-оповідей, у яких автор є безпосереднім учасником подій, до текстів з анонімним оповідачем, який не асоціюється з образом письменника. Характеризуючи цю зміну, що приводить до модифікації модальності художнього мовлення порівняно з мовленням природним, Г. Я. Солганик зазначає: «Автор у художньому творі, як відомо, не говорить від власного імені. Пушкін — це не Онегін, Л. Толстой — не Левін або інші його герої. Автор може довіряти свої думки близькому персонажеві, але й у цьому випадку автор і герой не ототожнюються. Специфіка художнього твору полягає в тому, що безпосередньо оповідь ведуть оповідач або персонажі, що становлять створений письменником світ. І лише через цей світ, опосередковано письменник висловлює свої думки, своє ставлення до дійсності. Якщо ж йому стає тісно в рамках цього світу, якщо йому необхідно напряду звернутися до читача, на світ з'являються публіцистичні, ліричні відступи»⁴¹.

Пошуки шляхів модальної організації оповідання в російській літературі спостерігаються ще в XIX ст. Зокрема, у прозі О. С. Пушкіна бачимо цікаву для сучасного читача особливість. Його повісті об'єднуються єдиною назвою «Повести покойного Ивана Петровича Белкина» й передмовою, в якій читаємо:

⁴⁰ Про соціальні ролі учасників комунікативної ситуації див.: Мозгунов В. В. Влияние социальной роли участников коммуникативной ситуации на формирование модальной рамки диалога // VI Кирилло-Мефодиевские чтения : Материалы междунар. науч.-практ. конф. — Уфа, 2012. — С. 130–136.

⁴¹ Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса. — М., 2010. — С. 111.

«Взявшись хлопотать об издании Повестей И. П. Белкина, предлагаемых ныне публике, мы желали к оным присовокупить хоть краткое жизнеописание покойного автора...». Виникає законне запитання: чому О. С. Пушкін удається до подібної фальсифікації?

Таке саме запитання з'являється і щодо «Вечеров на хуторе близ Диканьки» М. В. Гоголя: чому тут дається підзаголовок «Повести, изданные Пасичником Рудым Паньком», а також передмова, підписана цим Рудим Паньком?

Можна було б припустити, що в такій неправді прихована певна літературна мода того часу. Однак порівняння зі світовим літературним процесом, з російською літературою кінця XVIII — початку XIX ст. змушує побачити в такому прийомі спробу подолати труднощі модального характеру: як повідомити про щось, чому не можна приписати модальності баченого, модальності особистої участі в описуваних подіях. Виходом з такої скрутною ситуації, яка передбачала початкову неправду (*Я спостерігав це*), стала менша неправда, пов'язана з «перенесенням відповідальності» на іншу особу, якій і приписувалося знання описуваного.

Елімінація оповідача-письменника і поява натомість невидимого, невідомого, повністю анонімного оповідача, який не лише заступає автора художнього тексту, а й набуває надзвичайних здібностей усезнання⁴², часто надає роману виражальних можливостей, які в принципі перебувають за межами можливостей чуттєвої і ментальної діяльності людини. Наприклад, для сучасного роману типовими є описи так званого внутрішнього світу персонажів з дуже складними переливами думок і почуттів, що, на жаль, а може, на щастя, не підвладне спостереженню чи ментальному моделюванню.

Цей прийом відтворення внутрішніх монологів у російській літературі почали використовувати О. С. Пушкін, Л. М. Толстой, Ф. М. Достоєвський. Наведемо приклади цього неприродного проникнення в психіку персонажа, які не піддаються будь-якій модальній експлікації, з роману М. Булгакова «Мастер и Маргарита»:

«Кроме того, тут же на лестнице председателя, как удар,хватила мысль: “А как же попал в кабинет переводчик, если на дверях была печать?! И как он, Никанор Иванович, об этом не спросил?”»; «Буфетчик не знал, куда глаза девать, переминался с ноги на ногу и думал: “Ай да горничная у иностранца / Тьфу ты, пакость какая!”»; «Маргарита провожала глазами шествие, прислушиваясь к тому, как затихает вдали унылый турецкий барабан, выделяющий одно и то же “бумс, бумс, бумс”, и думала: “Какие странные похороны... И какая тоска от этого “бумса”! Ах, право, дьяволу бы я заложила душу, чтобы только узнать, жив он или нет?... Интересно знать, кого это хоронят с такими удивительными лицами”».

Запропонований когнітивний підхід до категорії модальності має значення не лише для лінгвістики, наприклад для теорії мовного розвитку, взаємодії мови і мислення, теорії стилів, для пояснення особливостей багатьох мовних категорій: категорії метафори, категорії вставленості, категорії називного теми, комунікативних типів речення, категорії предикативності тощо. Не викликає сумнівів його значний інтерпретаційний потенціал і для літературознавства, зокрема у дослідженні генези літературних жанрів, у формуванні типології стилів і літературних течій, у вивченні особливостей художнього твору, властивих йому тропів тощо. У контексті досліджень віртуалізації сучасного буття людини сформовані в статті підходи будуть цікавими й для філософів і психологів.

⁴² Там же.

V. M. BRITSYN, V. V. MOZGUNOV

COGNITIVE THEORY OF MODALITY IN ANTHROPOCENTRIC PARADIGM OF LANGUAGE DESCRIPTION (based on the Eastern Slavic literary discourse)

Anthropocentric paradigm of language description led to significant changes in the conceptual and terminology of linguistic research, caused a new interpretation of many basic linguistic categories, including categories of modality. The paper formulates a new cognitive theory of modality, demonstrates the possibility of its application in text analysis, declares its applicability to explain many features of linguistic categories: predictive category, category of metaphor, snterposing category etc.

Is debatable aspects of determining of the modality nature, proposed by V. V. Vinogradov, V. Z. Panfilov, A. V. Kolshanskyi et al.

Anthropocentric paradigm of linguistic research states at the 80-ies of the last century. Most definitely it is implemented on the material of Slavic languages lexical resources, in turn, the study of grammatical structure is at an early stage. However, by W. von Humboldt noted that language is not a product of activity, but the activity itself.

Real life language, speech is no less important object of study than the totality of language means, abstracted from speech. The defined category of subjective modality seems to be poorly delineated with the category of evaluation.

Submitted material exemplifies artificiality of modality's traditional concept, illustrates its internal contradictions. Modal interpretation of simple sentences in the indicative mood allows them not only and not so much a reflection of reality function, as transfer function of the inner world of the speaker.

Cognitive approach to the category of modality is important not only for linguistics, but also for the theory of language development, the interaction of language etc.

The approach to the category of modality is important not only for linguistics, for example, the theory of language development, interaction, language and thinking styles theory to explain the features of linguistic categories, including categories of metaphor. He has considerable potential for interpretive research in the field of literature, philosophy, psychology.

Key words: linguistics, anthropocentric paradigm, the category of modality, artistic discourse.

ДИСКУРСИВНІ АСПЕКТИ ДИНАМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ АКТИВНИХ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

У статті висвітлюється питання про роль дискурсу в сучасних процесах розвитку мови, які розглядаються на тлі глобалізаційних змін і зростання ролі інформації в соціокомунікативному середовищі. Основну увагу приділено мас-медійному (газетному) дискурсу та його впливу на активні процеси в українській мові. Аналіз сучасних інновацій охоплює синтаксис речення (структури, що репрезентують мовленнєву подію), категорію модальності (розглядається питання щодо віртуальної модальності), семантику (питання семантичного розвитку одиниць непередметного значення).

Ключові слова: мас-медійний дискурс, синтаксис речення, категорія модальності, непередметне значення, мовні інновації, дискурсивний фактор розвитку мови.

Мета статті полягає у висвітленні ролі дискурсу в активних мовних процесах, що спостерігаються у слов'янському світі, передусім стосовно функціонування української мови. У контексті сучасної мовної практики дискурс стає не лише певним мовно-комунікативним середовищем, у якому реалізуються процеси мовленнєвої діяльності та створюються тексти, а й чинником, що впливає на характер функціонування лексичних і синтаксичних одиниць та стимулює певні інноваційні механізми в семантиці, синтаксисі та прагматиці, які можуть набувати у певній мові системного характеру.

Наслідком загальних глобалізаційних змін у світі, що стимулювали зростання ролі інформації в соціумі, є тенденція до «переформатування» у співвідношенні різних дискурсів, найвідчутнішим виявом якої стало зростання «питомої ваги» мас-медійного дискурсу на тлі поступової «деактивізації» комунікативних процесів у сфері художньо-белетристичного дискурсу¹. Можна стверджувати, що один з векторів зрушень у мовній ситуації пов'язаний з переміщенням та концентрацією активних процесів, що відбуваються в ідіомі літературної мови, зі сфери художнього дискурсу у сферу мас-медійного дискурсу, який у свою чергу перебуває під впливом комп'ютерної комунікації². У зв'язку з цим медіа-

¹ Симптоматичним є міркування стосовно подібних процесів у російській мові В. Г. Костомарова, який зазначає, що «неприпустимо мало уваги приділяється очевидній та доволі впливовій, хоча часто такій, що негативно сприймається, специфіці функціонування мови в мас- і мультимедіа, які набувають дедалі більшої ваги в нашому житті» (див.: *Костомаров В. Г. Наш язык в действии : Очерки современ. рус. стилистики.*— М., 2005.— С. 10).

² Див.: Мова і мовознавство в духовному житті суспільства.— К., 2007.— С. 315–340; *Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту.*— К., 2010.— С. 378–394; *Domaciuk-Czarny I. Chematonimy na polskich stronach internetowych wirtualnych państw i społeczeństw // Prace Językoznawcze.*— Olsztyn.— 2011.— N 13.— S. 73–86; *Slančová D. Štylistika slovenskej a českej bulvárnej tlače (na príklade bulvárných denníkov Nový*

дискурс перетворюється на один із потужних чинників, який визначає характер нових мовних реалій не лише лексичного, а й синтаксичного, семантичного та інших рівнів мови. Стосовно медіа-дискурсу, зокрема газетних текстів, у лінгвістиці утвердилася думка про те, що його найбільш динамічним складником виступають лексичні одиниці з експресивною функцією, які з поступовим розвитком мови, зміною моди, смаків тощо змінюють одна одну. Підтвердженням цьому виступають студії лексичних інновацій у різних слов'янських мовах, функціонування яких знаходить висвітлення в різних жанрах наукового дискурсу³. Сучасні мовні факти дають підстави твердити про такі тенденції розвитку, які охоплюють синтаксис і семантику ідіому літературної мови і зумовлені специфікою відображення позамовної дійсності в медійній сфері. Її мовні засоби в процесі функціонування пристосовуються до позначення нових реалій предметного і непередметного (абстрактного) типу, розбудовуючи свій номінативний потенціал. Цей процес визначається конфігураціями чинників, релевантних саме для медіа-сфери, серед яких слід назвати як *референційний*, так і *прагматичний*. Інакше кажучи, на формування сучасного медіа-повідомлення впливає, з одного боку, тип позначуваної ситуації чи події, а з другого, — той ракурс, у якому суб'єкт мовлення подає повідомлюване. Під кутом зору дії цих чинників розглянемо деякі із зазначених тенденцій у сучасному українському медіа-дискурсі, пов'язаних з 1) розвитком синтаксичних засобів, 2) зрушеннями в категорії модальності, 3) формуванням нових семантичних ознак лексеми.

Синтаксичні інновації. Активне варіювання синтаксичних структур спостерігаємо у медіа-сфері при репрезентації комунікативної події (виступи, заяви, висловлювання, коментарі публічних діячів тощо). Можна констатувати, що відображення комунікативних подій різних типів у наш час утворює дедалі більший сегмент у загальному потоці повідомлень. Саме ця обставина відрізняє сучасну текстотвірну практику від дискурсу преси радянського періоду, коли значна частина повідомлень відбивала виробничі успіхи в різних галузях, стосувалася не комунікативних, а виробничих подій, що часто ставали тематичним стрижнем, навколо якого нарощувалося «тіло» газетної публікації. Пор.: «Фантастика? Ні, це будні однієї з дільниць шахти № 4 тресту “Єнакіїввугілля”». І водночас — це завтрашній день десятків радянських шахт і рудників, а, можливо, і всієї вугільної промисловості країни» (журн. «Україна», 1960, № 1, с. 13). Збільшення кількості повідомлень про комунікативні події, їх зображення в тому чи іншому ракурсі пояснюються роллю інформації та комунікації в сучасному глобалізованому суспільстві. Крім того, що в кожній сфері діяльності розви-

čas a Blesk) // Стил.— Београд, 2007.— N 6.— С. 255–271; *Tereszkiewicz A. Rhetorical strategies on* // *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis.*— 2011.— N 128.— S. 179–194; *Wspolczesne analizy dyskursu. Kognitywna analiza dyskursu a inne metody badawcze* / M. Krauz, St. Gajda (red.).— Rzeszów, 2005.— S. 145–216; та ін.

³ *Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке.*— М., 2001.— 304 с.; *Даниленко Л. І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові* // *Мовознавство.*— 2001.— № 3.— С. 104–112; *Коротич К. Лексико-словотвірні інновації (2007)* : Словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, Ф. Нелоба та ін.— Х., 2009.— 172 с.; *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках.*— Днепропетровск, 2009.— 423 с.; *Федонюк В. Є. Інноваційні процеси в чеській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст.* // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство.— К., 2012.— С. 259–271; *Fliciński P. Innowacje fraseologiczne w świetle danych korpusowych* // *Poznańskie Studia Polonistyczne. Ser. językoznawcza.*— 2011.— Т. 18(38). Z. 2.— S. 9–20; *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova).*— Sarajevo, 2001.— 348 s.; *Matusz O. O tendencjach w nowym nazewnictwie łódzkich usługowanych firm kosmetycznych* // *Acta Universitatis lodziensis. Folia Linguistica.*— 2010.— N 45.— S. 117–127; та ін.

ваються окремі дискурсивні практики, формуються відповідні дискурси (політичний, рекламний, медичний, дискурс менеджменту, виробничий дискурс, дискурс соціальної роботи тощо), у межах яких діяльність учасників комунікації втілюється в цілому спектрі комунікативних подій, зростає загальна потреба в обміні інформацією, що є закономірним явищем для процесів розвитку інформаційного суспільства. Відтак посередницька, медіальна природа газетного тексту з необхідністю імплікує висвітлення певних комунікативних подій — діалогічних, монологічних, полілогічних. У аспекті стратегій текстотворення це означає, що побудова висловлень про комунікативні (мовленнєві) події виступає необхідним складником текстотвірчої діяльності в сфері мас-медіа, а це в свою чергу впливає на розвиток певної синтаксичної техніки для побудови подібних висловлень. Одним з поширених способів репрезентації комунікативної події виступає зображення так званого чужого мовлення — мовлення учасника (учасників) події, про яку йдеться в газетному тексті. Воно здійснюється як у діалогічному режимі (наприклад, інтерв'ю), так і в наративному режимі, в контексті зв'язного тексту. Таким чином, при відображенні комунікативної події виникає необхідність створення складної семантико-синтаксичної структури, яка б могла адекватно й компактно поєднати і мовлення автора, і мовлення учасників подій, «своє» і «чуже» слово. Із забезпеченням достовірності інформування, принаймні маркування її ступеня, пов'язане оформлення «чужого» мовлення у вигляді прямої мови, однак специфічною проблемою відображення комунікативної події в медійному тексті стає поєднання планів авторського та чужого мовлення, зокрема в рамках одного речення.

У сучасному газетному дискурсі синтаксичні форми, які поєднують у собі авторське мовлення та мовлення учасника описуваної комунікативної події, являють собою досить строкату картину та ґрунтуються на діяльності суб'єкта текстотворення з комбінування різноманітних операціональних процедур. До них ми відносимо 1) механізми формування речення на основі використання сурядних та підрядних зв'язків зі сполучниками та без них, 2) маркування чужої мови у висловленні за параметром автентичності / неавтентичності (за допомогою графем «лапки»), 3) вживання / невживання вставних компонентів, що вказують на джерело інформації, 4) характер лінійного розгортання висловлення в аспекті позиційного розташування синтагм, що репрезентують авторське мовлення, і синтагм, що представляють «чуже» мовлення. Звернення до сучасної дискурсивної практики подання комунікативних подій у газетному тексті⁴ засвідчує значне варіювання синтаксичних структур, у яких у різний спосіб відбувається поєднання синтагм, що відображають плани авторського та чужого мовлення. Для компактної репрезентації структури подібних висловлень користуватимемося розробленими нами позначеннями⁵.

⁴ Для дослідження нами опрацьовано матеріал найпопулярніших українських газет, що демонструють мовну практику з кінця 90-х рр. до нашого часу. Джерела ілюстративного матеріалу та їх умовні позначення: Д — «День»; ДТ — «Дзеркало тижня»; КЖ — «Культура і життя»; ЛУ — «Літературна Україна»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода», УП — «Українська правда».

⁵ А — синтагма, що відображає план авторського мовлення; С — синтагма, що відображає план чужого мовлення; «С» — чуже мовлення у буквальному відтворенні (автентичне); варіантом подібного оформлення чужого мовлення є синтагма без лапок, але з графемами абзацного відступу та тире, які передують вербальному вислову. Для позначення характеру їхнього зв'язку виділяємо конектори +, >, &, які, поєднуючи дві синтагми, позначають сурядні, підрядні відношення, відношення вставленості. Наприклад, «С» + А позначає базову структуру для відображення мовленнєвої дії — поєднання в одному реченні-висловленні

1. Структура «С» + А відображає найпоширеніший спосіб передачі мовленнєвої дії, включаючи в себе пряму мову (фактично цитацію слів учасника події) та ремарки, що зазвичай складається з позначення типу дії та позначення мовця (іноді адресата). Наприклад:

«Сподіваюся, за тиждень обіцяні урядом виплати будуть здійснені у повному обсязі за допомогою підрозділів “Укрпошти” та установ “Ощадбанку”, — наголосив Сергій Бичков» (УК, 17.10.08, с. 4), «“Я вам кажу, ось хрест святий, що так!” — почув я у відповідь» (ДТ, 5–11.07.08, № 25), «“У міліції не просто погано, а взагалі потрібно бити в набат” — суржилом поскаржився Сівкович» (УМ, 30.11.06, с. 4), «“Темою конгресу є найбільш чутливі питання, які можуть консолідувати, об’єднати націю, зробити її сильнішою” — переконаний Президент» (КЖ, 3.09.08, с. 1) ⁶.

2. Структура А + «С» відбиває випадок, коли пряма мова вводиться авторським мовленням з позначенням типу мовленнєвої дії, мовця та певних додаткових обставин дії. Наприклад:

«У відповідь на пропозицію одного з викладачів узяти на себе відповідальність і владу в своїй руці, провівши референдум, Президент заявив: “Я ніколи не боявся брати на себе відповідальність. З іншого боку, я ніколи не чіплявся за владу”» (Д, 17.03.99), «У той же час представник глави Держфінпослуг відзначив: “Говорити про те, що Апеляційний суд підтвердив звільнення Суслова, ще рано, тому що в Печерському районному суді ще не було розгляду справи по суті”» (УМ, 13.07.06, с. 5), «І хоч вона володіє нашою державною мовою не так добре, як пан Дюре, зате у вступному слові вжила яскраве речення, варте батьківщини літературної української мови: “То був чудовий день, сповнений аромату квітучої білої акації”» (УМ, 5.10.06, с. 5).

План авторського мовлення може бути представлений вставною конструкцією, що завдяки своїй позиції та графічному оформленню (двокрапка) набуває статусу традиційного введення прямої мови учасника події: «Як зауважив Ю. Норштейн: “Не має значення вік митця, важлива міра його переживань”» (ДТ, 11.10.08, с. 14).

3. Структура «С + А + С» відповідає тим синтаксичним побудовам, де в план чужого мовлення інкорпорується план авторського мовлення. Напр.:

«Тільки-но ми домовимось, як у регіоні одразу ж зміниться конфігурація економічних і політичних рішень, — прогнозує Лукашенко. — Я не хотів би будоражити світ і перечисляти тут усі можливості» (УМ, 30.11.06, с. 5), «Це все одно, — дивується адвокат, — що я б порушив Американський білл про права і мене б за це тут судили» (УМ, 30.11.06, с. 3).

Особливістю таких побудов є вживання лапок, що позначають межі плану чужого мовлення, у сферу дії яких вводиться синтагма, що репрезентує авторське мовлення. При цьому часто нейтралізується і межа між окремими реченнями, яка позначається крапкою. Так, у першому з наведених прикладів дві синтагми, що представляють план чужого мовлення, є окремими реченнями, проте їх оформлення лапками, які відіграють роль певної рамки, робить усю побудову

прямої мови певного учасника події та авторської ремарки; А > С позначає складнопідрядне речення, що передає непряму мову; С & А позначає синтагму, яка представляє мовлення певного учасника описуваної події (чуже мовлення) зі вставним компонентом, що відбиває план авторського мовлення. Графема (...) «дужки» вживається у випадках, коли необхідно позначити поєднання двох синтагм, одна чи більше з яких є двоскладним утворенням.

⁶ Варіантом реалізації цієї структури є позначення прямої мови не лапками, а тире: «— Будемо ставити питання про виділення цільової субвенції з обласного бюджету-2009 для конкретних державних програм <...>, — каже депутат обласної ради головний лікар обласної клінічної лікарні Мирослав Семанів» (УК, 2.10.2008, с. 10). Очевидно, що сучасні видання мають певні переваги стосовно графічного оформлення подібних висловів.

одним висловленням, порівнюючи в даному разі графему «крапка» до графем «кома» або «кома з крапкою».

4. Структура $A > C$ відбиває стандартний випадок представлення мовленнєвої дії у вигляді непрямой мови:

«Кореспондент “УМ” перепитав у Мішеля Дюре, чи дійсно позиція Януковича, заявлена у Брюсселі, не розчарувала Альянс і чи не загальмувала вона інтеграцію України» (УМ, 5.10.06, с. 5).

5. Структура $A + C$ відповідає синтаксичній побудові, в якій пряма мова подається без лапок, тобто у вигляді вільної передачі висловлення мовця, за якої нейтралізується ознака його автентичності. Напр.:

«Начальник управління захисту прибережних територій В. Соколов її багаторазово озвучував: забудова прибережних ділянок для конкретних державних програм, які, зокрема, втілює міська лікарня» (УК, 2.10.08, с. 10), «Жахає навіть попередній висновок експертів: в Україні досі не фіксували аналогічного випадку професійної некомпетентності лікаря» (УМ, 29.11.06, с. 7).

Тим самим план чужого мовлення подається з акцентуванням його змісту, характеру інформації, а не способу вербалізації цього змісту.

6. Структура $A > «C»$, яку можна розглядати як варіант структури $A > C$, передає своєрідне поєднання прямої і непрямой мови:

«Поінформоване джерело запевнило “УМ”, що “таке могло б статися деінде, якби операцію виконував, приміром, токарь чи лісоруб, а не дипломований хірург”» (УМ, 29.11.06, с. 7).

За синтаксичною структурою план авторського мовлення і план чужого мовлення перебувають у відношенні субординації, створюючи складнопідрядне речення. Проте буквальна передача чужого мовлення, про що сигналізують лапки, фактично ототожнює її з прямою мовою. Разом з тим, очевидно, що вислів у лапках не можна вважати цитатою, оскільки він не є компонентом певного тексту.

7. Структуру $A > C + «C»$ можна вважати ускладненим варіантом структури $A > C$, до якого додається синтагма, що представляє автентичне мовлення учасника комунікативної події. Вона поєднує непряму мову з прямою мовою однієї особи:

«Свою перемогу Фабіо присвятив дружині, а також заявив, що привезе трофей до рідного Неаполя: “Я хочу розповісти юнакам, що треба дуже старатися, щоб досягти своїх мрій, бо іноді вони збуваються”» (УМ, 29.11.06, с. 11).

8. Структура $A > C \& A$ відбиває досить рідкісний випадок, коли до плану чужої мови, оформленої у вигляді непрямой мови, вводиться авторська ремарка:

«На вчорашньому засіданні уряду він сказав, що негайно ж підпише директиви, які — блефонував Прем'єр — мусили б затверджуватися саме на цьому засіданні» (УМ, 30.11.06, с. 4). План авторського мовлення представлений тут як вставна конструкція, що характеризує мовлення учасника мовленнєвої події.

9. Структура $C \& (A > C)$ передає мовленнєву дію в переказі іншої особи, унаслідок чого план чужого мовлення характеризується додатковим суб'єктом: крім журналіста — автора статті, це транслятор мовлення учасника комунікативної події.

Пор.: «За словами Ванникової, Ющенко зауважив, що поправка формулювання “українська нація” на “український народ” відповідає нормам Конституції, адже саме ці слова чітко артикульовані в Основному законі» (УМ, 30.11.06, с. 4).

Слова другого суб'єкта плану авторського мовлення, як бачимо, представлені у вигляді вставної конструкції.

10. Структура А & (С + «С») + А характеризується складним поєднанням різноманітних засобів представлення планів авторського та чужого мовлення:

«За словами головного міліціонера Київщини Віталія Яловенка, на цілу область є лише три автомобілі для евакуації тіл загиблих, бракує також спеціальних пакетів: “Не дай Боже, щоб рідні загиблих побачили, в яких жакливіх умовах перевозять останки”, — каже пан Яловенко» (УМ, 30.11.06, с. 7).

Як бачимо, тут представлено пряму і непряму мову учасника комунікативної події (план чужого мовлення), авторську ремарку та вставну конструкцію, що належать плану авторського мовлення. На відміну від попереднього випадку, вставна конструкція тут відбиває не чуже, а авторське мовлення.

11. Структури (А > «С») + (А > «С») властиве чергування планів авторського та чужого мовлення:

«Днями під час інтерв'ю одному з американських телеканалів вона повідомила, що “дуже серйозно ставиться до будь-якого припущення про те, що закордонний уряд міг передавати інформацію іракцям перед початком американського вторгнення <...>” й пообіцяла “поставити це питання перед російським урядом”» (Д, 1.04.06, № 54).

Розвиток синтаксичної техніки такого типу, подібність структур у різних слов'янських мовах пов'язані з потребою дозованої передачі інформації про комунікативну подію, за якої зберігається необхідний ракурс у зображенні події (авторське мовлення) та її точність чи достовірність, утім, часто позірна або імітована («чуже» слово у вигляді прямої мови чи цитації). Породження подібних синтаксичних структур відбиває загальний процес розроблення засобів для впливу на масову аудиторію та задоволення її очікувань і тому є явищем прагматично зумовленим і не випадковим. Ця тенденція, в основі якої лежить механізм комбінування «свого» і «чужого» мовлення зі специфічною колажністю, простежується цілком виразно і становить помітне явище в сучасній медійній практиці іншими слов'янськими мовами:

«“Člověk s tím nemá absolutně žádnou šanci cokoli udělat”, stěžuje si Blažek» (Lidovky. cz, 10.12.12), «Sikorski dodał, że krytykowanie go za zwrócenie się do UE o pomoc w sporze z Rosją jest równoznaczne z brakiem wiedzy na temat podstawowych reguł dyplomacji. — Wyczerpaliśmy możliwości działania dwustronnego w kwestii zwrotu wraku. Jeśli jest sprawa niezłałatwiona, to podnosimy ją na kolejne, coraz wyższe szczeble. To jest elementarz dyplomatyczny — zaznaczył» (Rzeczpospolita, 11.12.12), «Adam Matusiewicz, marszałek województwa przyznał, że to co się dzieje z nowym rozkładem jazdy Kolei Śląskich to skandal. — Przepraszam — mówi. Zapowiedział, że firmę czeka kadrowe trzęsienie ziemi» (ibid.), «W środę całą sprawę ostro skomentował premier Ayrault. — Ci którzy szukają schronienia zagranicą nie są tymi, którzy boją się biedy — powiedział dziennikarzom. — Robią to, bo chcą być jeszcze bogatsi. Nie można walczyć z ubóstwem, jeśli ci, którzy mają najwięcej, nie okażą solidarności i odrobiny szczodrości» (Gazeta wyborcza. pl, 13.12.12), «“Nemám vedomost', prečo toto vedenie lekárskeho odborového zväzu robí. Podmieňovanie plnenia uzavretej dohody d'alšími a d'alšími požiadavkami nie je podľa mňa v poriadku”, povedala ministerka zdravotníctva Zuzana Zvolenská. “Verím, že sa jedná len o nejaké nedorozumenie”, dodala» (Pravda, 13.12.12).

Зрушення в категорії модальності. З прагматичною специфікою медійного текстотворення — поєднанням завдань інформування та забезпеченням атрактивності тексту — пов'язана і тенденція формування віртуальної модальності речення-висловлення, яку ми розуміємо як нейтралізацію диз'юнктивного відношення між об'єктивною (реальною) та ірреальною модальностями та фактично його заміну на відношення кон'юнкції. Ідеться про явище, споріднене з модальністю уявності (рос. *кажимость*, або *к-модальность*), основною озна-

кою якої є зближення семантики об'єктивної (реальної) та ірреальної модальності, вираження семантики невпевненості⁷. На думку Н. Д. Арутюнової, виникнення значення уявності в процесі семантичних перетворень синтаксичних структур пов'язане з функціонуванням порівняльних конструкцій та функціонуванням слова *как будто* (*У него такое печальное лицо, как будто он чем-то огорчен / Он как будто чем-то огорчен*). Таке «порівняння здійснюється не стільки шляхом зі-ставлення, скільки методом на-кладання образів»⁸. При цьому створюється контекст неясного сприйняття, який маніфестується одиницями, що передають категорію означальності, зокрема неозначеними займенниками. Дослідниця виділяє серед основних ознак цієї модальності: а) двоплановість, «подвійне буття», суміщення реального та уявного, того, що здається; б) наявність спостерігача та самоспостерігача; в) зв'язок з чуттєвими образами. Не менш важливим для характеристики цієї модальності є й те, що вона «залишає питання про істиннісне значення речення відкритим»⁹.

Важливо зазначити, що речення-висловлення з віртуальною модальністю презентує ситуацію, яка уявляється «двопланово», унаслідок чого його семантика формується завдяки синкретизації смислів об'єктивної (реальної) та ірреальної модальностей. Ситуація подається як реально існуюча, належна до площини об'єктивної дійсності (*Він стомлений*), водночас висловлення, що її представляє, містить семантику «відходу від дійсності» і виражає невпевненість мовця щодо істинності (правдивості) висловлюваного, містить завуальоване заперечення істинності (*Він же не стомлений*). Речення в цьому випадку передає специфічну інтенціональну позицію мовця, утім, відмінну від інтенції сумнівів (*У мене сумніви в тому, що Р*): він одночасно стверджує і не стверджує, що Р, відтак достовірність повідомлюваного залишається поза семантикою речення. Саме поєднання значень реального і нереального становить основний семантичний стрижень віртуальної модальності. Сучасна мовна практика демонструє різні аспекти процесу формування модальності цього типу, пристосування лексико-синтаксичних засобів для вираження подібних смислів, серед яких звертають на себе увагу частки рос. *как бы, типа*, укр. *нібито* в їх сучасному функціонуванні¹⁰. Спостереження над функціонуванням частки *как бы* та інших засобів в усному розмовному мовленні дало підстави для висновку про еволюцію в системних відношеннях мови¹¹. Однак у логіко-семантичному плані ці частки становлять інтерес саме в аспекті вираження специфічного модального значення, що поєднує в собі протилежні ознаки.

Сучасний український мас-медійний дискурс став середовищем, у якому набули активізації процеси формування віртуальної модальності, реалізовані, зокрема, уживанням частки *нібито*. Ця функціонально активна одиниця не має фіксованої позиції в реченні, може активно сполучатися з будь-яким членом речення, має здатність входити до складу як предикатної, так і іменної груп. Розглянутий текстовий матеріал демонструє, що у функціонуванні *нібито* в реченні

⁷ Див.: Арутюнова Н. Д. *Язык и мир человека*.— М., 1998.— С. 830–846.

⁸ Там же.— С. 843.

⁹ Там же.

¹⁰ Стосовно рос. *как бы* О. Лаптева, яка вивчала функціонування цієї частки на початку 80-х рр. та в останнє десятиліття і констатувала його дедалі ширше використання та експансію в узусі, висловлює думку про те, що вона становить певну епоху в житті мови та впливає на її системні характеристики: «“Епоха *как бы*” прийшла зовсім недавно і наклалася на “епоху *типа*”, яка ще не закінчилася» (див.: Лаптева О. А. Самоорганізація движения языка: внутренние источники преобразований // *Вопр. языкознания*.— 2004.— № 5.— С. 30).

¹¹ Там же.— С. 30–31.

абсолютно переважають уживання у складі предикатної групи перед предикатом, вираженим дієсловом, в окремих випадках — дієприкметником або прикметником. Напр.:

«Ці плани *нібито* підтримує й Президент» (УМ, 29.05.08), «І дата *нібито* не кругла, і немає звершень для особливо пишних торжеств» (Д, № 159, 1998), «У Президента *нібито* не залишається іншого виходу, як починати штампувати економічні укази і рішення» (Д, № 112, 17.06.98), «У Вінницькій області, яка лідирує у садівничій галузі країни, торговельну мережу заповнили імпортні яблука, а до своїх, хоча врожай добрий, нікому *нібито* немає діла» (УК, 11.04.08), «У Києві *нібито* не бракує роботи для фахівців будь-якої категорії ...» (ДТ, № 6, 16–22.02.08), «Це культурна політика, яку *нібито* вчать координувати, описувати, створювати» (ДТ, № 6, 16–22.02.08).

Трапляються поодинокі випадки вживання *нібито* з числівником та іменником як предикатів:

«Виборів Президента-Януковича в парламенті не буде (нагадаємо, це *нібито* один із пунктів попереднього плану “бульдозерної коаліції” “Регіонів” і БЮТ)» (УМ, 6.12.08), «І це вельми показовий знак, емблема нашої влади: в політиці — *нібито* демократія, в економіці — *нібито* ринок, *нібито* реформи» (Д, № 159, 21.08.98), «Містом поповзли недобрі чутки — *нібито* це хасиди...» (ДТ, № 36, 21–27.09.02).

Подібні предикатні групи представлені в синтаксичних побудовах будь-якого рівня складності. У предикатній групі, що виступає у функції логічного предиката, *нібито* поєднується з номінаціями прямого і непрямого об'єкта, адвербіальними та атрибутивними номінаціями. Так, *нібито* сполучається з прикметником та дієприкметником: *нібито* незаконних поставок, випуску з *нібито* проведеного суду, *нібито* проведених зборів, до *нібито* узгодженого з МВФ, нашу *нібито* найкращу в світі, *нібито* нові програми. У цих уживаннях функція цього слова досить однозначна і пов'язана з вираженням сумніву щодо існування ознаки, яка приписується прикметником або дієприкметником: *нібито* незаконних поставок = я висловлюю сумнів у законності поставок. У деяких випадках речення з часткою *нібито* припускає кілька тлумачень щодо семантико-синтаксичних зв'язків слова. Можливе вживання *нібито* в складі комплексної номінації на позначення прямого чи непрямого об'єкта дії, яка входить до предикатної групи:

«Ще в неділю, 30 листопада, деякі ЗМІ поширили повідомлення про *нібито* готовність піратів...» (УМ, 2.12.08), «З повною відповідальністю спростував цей *нібито* факт і житель найближчого до Романова села ...» (ДТ, № 25, 5–11.07.08), «До перелічених там *нібито* злочинів...» (там же), «Наведу кілька заголовків до листів *нібито* підлітків...» (ДТ, № 26, 12–25.07.03).

Уживання *нібито* в цьому випадку позбавлене однорідності, хоча в усіх наведених прикладах воно пов'язане з вираженням семантики заперечення. Нестабільність синтаксичної «поведінки» слова полягає в можливості його вживання перед компонентом словосполучення, з яким воно не має семантичного узгодження: «Для цього в Україну скеровується *нібито* група американських радників, а насправді — наглядачів» (ДТ, № 44, 22–29.11.08). Тут *нібито* семантично узгоджується зі словом *радники*, правомірність номінації піддається сумніву, що засвідчує контекст протиставлення *а насправді* — *наглядачів*, а не семантика слова *група*, яке займає найближчу синтаксичну позицію. Пор.: ? *група американських нібито радників, а насправді наглядачів*. Разом з тим *нібито* може інкорпоруватися в словосполучення іменника, займаючи місце означення, із вказівним займенником: *цей нібито факт*, де *нібито* передає семантику сумніву щодо правомірності номінації *факт*, семантику існування іншої версії подій.

При цьому перенесення *нібито* у позицію перед займенником (*нібито цей факт*) робить висловлення асемантичним і не сприймається мовною свідомістю.

Досить репрезентативною є функція частки *нібито* у складі логічного предиката в адвербіальних конструкціях, найчастіше виражених іменником у певній відмінковій формі з прийменником. Напр.: «У Білорусі *нібито* у відповідь було засуджено» (Д, № 158, 5.09.01), «звернення в різні інстанції з приводу *нібито* якихось порушень» (УК, 13.11.08), «*нібито* на краще» (ДТ, № 6, 16–22.02.08), «бандерівці *нібито* однієї зимової ночі задупили» (ДТ, № 25, 5–11.07.08). Поява *нібито* у складі адвербіального компонента при описі певної ситуації мотивується необхідністю чи бажанням подати інформацію щодо обставин події, які можуть бути цікавими адресатові. Зокрема, з таких обставин виділяються обставини мети, які стають об'єктами уваги та відзначаються автором газетного тексту: «вся ця готівка пішла *нібито* на оплату оренди» (УМ, 21.08.08), «податковий інспектор вибудував таку версію: *нібито* для того, щоб його сплатити» (ДТ, № 22, 15–21.06.02), «*нібито* з метою подивитися, як почуватиметься міжбанк за його відсутності» (ДТ, № 44, 22–28.11.08). Певною мірою діагностичним для виявлення семантико-синтаксичних властивостей слова *нібито* є його вживання у складі фраземи, що виступає як адвербіальний компонент: «економічні зв'язки розпочнуться з *нібито* чистого аркуша» (там же). Тут *нібито* інкорпорується у фразеологічний зворот і стає позиційно найближчим прикметникові, проте семантично належить до основного предиката і предикативного зв'язку. Про це свідчить можливість зміни позиції *нібито* (*нібито з чистого аркуша*) без зміни семантики речення. Разом з тим уживання слова з прислівниками, що передають обставину певного типу, поодинокі: «чиї довірені особи *нібито* активно поширювали відомості про те» (ДТ, № 25, 5–11.07.08), «*нібито* значно знизився» (ДТ, № 40, 14–20.10.2000). Варто зазначити, що семантичний зв'язок з прислівниками в обох випадках ослаблений і модальне значення, яке привносить *нібито*, поширюється на всю предикатну групу. Пор.: ? *активно нібито поширювали* / ? *значно нібито знизився*.

Таким чином, у функціонально-граматичному плані *нібито* виявляє властивості слабкокерованого члена речення, для якого характерним є поєднання не з окремими словами, а з цілими словосполученнями, залежність від порядку слів та місця в синтагматичному розгортанні речення, здатність породжувати смислову неоднозначність. Розглянуті контексти дають, крім того, підстави для висновку про те, що *нібито* подібне в своєму функціонуванні до операторів, які характеризуються певною сферою дії, більшою ніж та, що окреслена словом чи словосполученням. Зміст, що вводиться при цьому, може бути представлений як зміст некатегоричності, приблизності, сумнівності, однак видається, що точнішим буде його тлумачення у вигляді кон'юнкції значення істинності пропозиції та значення її хибності, унаслідок чого створюється ефект уявності, співіснування двох версій відображення ситуації.

Нарешті, слід відзначити вкрай рідкісне вживання *нібито* у складі логічного суб'єкта в конструкції «*нібито* + *N / Pr*»:

«Цей *нібито* анекдот вартий серйозної уваги дослідників масової свідомості» (УМ, 28.12.08), «Спростовано було і другий “жахливий факт” — *нібито* пониження удвічі з 1995 року...» (ДТ, № 36, 21–27.09.02), «І *нібито* незговірливість “наших” може обернутися...» (ДТ, № 40, 14–20.10.2000), «... *нібито* “свої”, дізнавшись, у що обійдуться “чужі”, почали ...» (Д, № 112, 17.06.98).

Отже, функціонуванню *нібито* в медіа-тексті властива варіативність та широка сполучуваність, нестабільність синтаксичних зв'язків, хаотичність і несистемність уживання, які сигналізують про пошук словом «своєї ніші». Про активний характер процесу пристосування слова до вираження віртуальної модальності — способу представлення позамовної ситуації згідно з інтенцією суб'єкта текстотворення — засвідчує частотність його вживання. Вона не є випадковою і зумовлена характером адресації мас-медійного тексту: створення неоднозначних картин дійсності корелює з потребою інтригування читача, формування двох інформаційних потоків, що не дають однозначної або вичерпної відповіді на питання читача, його інформаційний запит. Тому мовна техніка, що ґрунтується на використанні *нібито*, створює прагматичний ефект, який цілком відповідає завданням медійного дискурсу: завдяки *нібито* та іншим засобам вираження віртуальної модальності певна інформація може неодноразово «запускатися в обіг» у вигляді різних версій події і тим самим входить до циклу багаторазового споживання.

У сучасному мовленні подібне двопланове значення корелює з семантикою ілюзорного, фіктивного, фальшивого, несправжнього і под. і реалізується в медійному тексті з використанням одиниць різних граматичних класів — іменників: *версія, чутки, плітки, інформація, дезінформація, домисли, «заморочка», правда, ілюзія, фальсифікація, вигадки, міфи, уява, фальшивка, сценарій, реальність*; прикметників: *гіпотетичний*; дієслів: *спростувати, повірити, вигадувати, уявити*; прислівників: *де-факто, насправді*. Напр.:

«Хоч з ранку існувало три *версії* розвитку подій» (Д, № 112, 17.06.98), «Львовом навіть прокотилася *чутка*, мовляв, на 27 серпня запланована “стрілка” між представниками осиротілих місцевих злочинців та київськими авторитетами. На черзі дня *нібито* повинно було стояти питання переходу...» (ДТ, № 40, 14–20.10.2000), «Якщо все це *справді* так, то зрозуміла поява в журналістських колах ще однієї *версії*: про *нібито* можливий *варіант* рокіровки каналів “1+1” та ICTV (на УТ-2 *нібито* прийде ICTV)» (Д, № 212, 5.11.98), «*Імовірнішим* видається такий *сценарій*: США підуть на...» (ДТ, № 44, 22–28.11.08), «*Не підтвердилося* жодне звинувачення, висунуте до нашої країни. Але цю *інформацію* не було оприлюднено» (УК, 12.04.08).

Таким чином, комунікативно-прагматичні завдання медіа-дискурсу стимулюють розвиток у ньому засобів віртуальної модальності та лексики, що відбиває різноманітні аспекти інформаційних процесів. Формування і розвиток подібних модальних засобів у слов'янських мовах потребує детального вивчення, однак можна стверджувати, що в цій ділянці слов'янські мови демонструють варіювання, зумовлене сформованими в культурі стереотипами мовної поведінки. Так, значення рос. *как бы* найбільше пов'язане зі змістом невизначеності, іронічного заперечення¹², у той час як укр. *нібито* найчастіше виражає заперечення у зв'язку з існуванням іншої версії подій.

Динаміка в лексичній семантиці. Поеднання дії референційного та прагматичного чинників при активізації процесів семантичного розвитку демонструє сучасне функціонування лексеми *гра* в її пристосуванні для позначення різноманітних ситуацій у сферах бізнесу, політичної, публічної, урядової діяльності тощо. Особливість функціонування слова *гра* (*ігри*) за такого вживання полягає в актуалізації всіх тих аспектів значення, які характеризують лексему в її «традиційних» значеннях¹³, що корелюють, зокрема, з поняттями «театральна гра», «спортивна гра», «дитяча гра» та розвивають деякі додаткові смисли. Так, за референції в зазначеній сфері у словоформах *гра* — *ігри* відбуваються семан-

¹² Там же.— С. 28–30.

¹³ Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 2.— С. 150.

тичні зміни, що стосуються флексії множини та нейтралізації опозиції «однина — множина». Форма множини *ігри* набуває семантики недискретної множини дій, тривалості в часі. Відтак опозиція *гра* — *ігри* передає семантичну опозицію за параметром тривалості («короткотривалий / довготривалий»). Люстрацією тут може слугувати фрагмент з газети «День» (16.01.07), у якому контекст, що передує слову *ігри*, позначає серію дій з номінаціями обставин, умов тощо, які розгортаються в просторі і часі, та в плані розвитку тексту утворює з лексемою *ігри* відношення, близьке до анафоричного:

«На нашу думку, почати слід з того, що зазначений вище закон хоча і називає 1 січня 2008 р. датою закінчення дії мораторію, але встановлює для його припинення досить-таки нереальну умову: набрання чинності до вказаної дати законів України про земельний кадастр та про ринок земель, а також законодавче визначення особливостей обігу земель державної та комунальної власності. Інакше кажучи, термін припинення мораторію прив'язаний не до календарної дати, а до моменту настання події політичного характеру. Зверніть увагу, що закон не встановлює обов'язку народних депутатів до 1 січня 2008 р. ухвалити відповідні нормативні акти. Отже, *політичні ігри навколо мораторію можуть бути продовжені і в 2008 р.* Підстави сумніватися у виконанні вказаної умови дає той факт, що з часу прийняття Земельного кодексу України і до сьогодні, а це більше ніж п'ять років, парламент зволікав з ухваленням потрібних для функціонування земельного ринку законів, і малоімовірно, що він зробить це протягом поточного календарного року. Факт такого зволікання свідчить про систематичний вплив на політичні рішення сил, яким не вигідна легалізація в Україні операцій із землею, тобто ліквідація тіньового ринку землі, який вже повною мірою сформувався і сприяє зростанню спекулятивних цін на землю».

Концепт *гра (ігри)* в текстах мас-медіа реалізує свою денотативну семантику за рахунок експлікації ознак, пов'язаних з «актантною семантикою». Вона охоплює семантичних суб'єкта, контрагента, інструмента, мету, локус, пацієнта ситуації та інші семантичні складники, які розкривають специфіку діяльності, що позначається номінацією *гра (ігри)* відповідно до сфери суспільно-політичної діяльності. Одні з цих компонентів, наприклад «інструмент», властиві значенню слова *гра* як засобу позначення гри на музичному інструменті, інші, наприклад «мета», — не типові для слова *гра* в її «традиційних» значеннях, оскільки гра не передбачає цілеспрямованості дії і має ймовірнісну природу.

Суб'єкт. Позначення суб'єкта (агенса) гри в текстах мас-медіа найчастіше відсутнє, унаслідок чого можна твердити про переважно безсуб'єктний характер дії. Типовим і широко представленим у мас-медійному дискурсі є позначення суб'єкта за номінацією дії, тобто іменником *гравці* (також, що симптоматично, у множині): «Провідним політичним *гравцям* потрібен такий Основний Закон, який би відкривав перед ними шлях до безмежної влади» (УП, 19.09.09). Можливе також позначення суб'єкта як певної множини осіб (чиновники, певні сили, апарат): «Ця *гра апарату*, причому високих людей у секретаріаті», «Це наказ президента, чи це чергові кулуарні ігри *чиновників*, які призвели президента до нинішнього стану» (УП, 19.09.09).

Контрагентс. Особливістю цього семантичного складника є нестабільна семантика, яка модифікується залежно від конкретних реалій ситуації і набуває ознак семантичного складника «пацієнс», тобто того, хто виявляється об'єктом впливу чи дій з боку суб'єкта (агенса): «А тому подібні ігри з електоратом — передусім це стосується виборців Донбасу та Криму — можуть погано закінчитися для заповзятих гравців» (УП, 3.09.07). «Образ» пацієнса виникає, коли йдеться про втягненість у ситуацію не з волі певного гравця чи одного з групи гравців: «При будь-якому розкладі Ющенко виявиться втягненим в ігри навколо проекту “наступник”» (ДТ, 3.11.2000).

Об'єкт. Типовим для мас-медійних текстів є представлення на поверхнево-му рівні семантичного складника з широким спектром значень, який ми називаємо об'єктом. Ідеться про певний ключовий для сукупності дій, позначуваних словом *гра* (*ігри*), об'єкт, який може бути приводом, стимулом, що породжує діяльність, її результатом, головним компонентом дій, з яких складається діяльність, протагоністом «ігрового сценарію». В українській мові він позначається завдяки використанню двох синтаксичних конструкцій. Одна подає ситуацію за локативною моделлю *ігри навколо N*, де N — номінація ключового об'єкта, як правило, іменник абстрактного значення: «Зазначимо в дужках, що *ігри навколо Конституції* нагадують дикі танці навколо української валюти» (УП, 9.09.09), «Отже, політичні *ігри навколо* мораторію можуть бути продовжені і в 2008 р.» (Д, 15.04.08).

Друга конструкція передає інформацію про ключовий об'єкт за адресатною моделлю: «гра з N», де N — іменник на позначення абстрактних об'єктів. Пор.:

«Ігри з ядерною безпекою країни мною як відповідальним політиком не схвалюватимуться» (ДТ, 5–11.12.09), «Що відбувається в економіці, тільки-но починається ця *гра з курсом?*» (ДТ, 6–12.03.10), «Вищенаведені тези засвідчують, що політики продовжують відверто гратися в ігри з *Основним законом*» (УП, 24.04.08), «Верховна ж Рада 18 червня, затіявши нехитрі ігри вгодованих і пікатих дядьків та чванливих лоцених баришень, під скляним куполом парламенту *із законопроектом* на предмет того, чи є в залі вся коаліція» (УП, 23.07.08).

Ця конструкція може набувати семантичної неоднозначності, коли об'єкт позначається іменем особи або номінацією групи осіб тощо.

Мета. Семантика мети знаходить вираження через використання різних лексико-синтаксичних засобів. Так, у висловленні «Це гра, направлена на зрив “помаранчевої” коаліції, на її руйнування та на те, щоб взяти під контроль ситуацію у Верховній Раді» (Д, 4.07.06) мету експліковано з використанням цільової конструкції. Мета може формулюватися й експліцитно, з використанням відповідної лексеми: «“Це справжнісінькі комерційні ігри з метою посунути нас із чорноморського ринку”, — каже голова Державної інспекції сільськогосподарської продукції України Василь Мельник» (Д, 3.07.09). Пор. також: «Гра друга, якщо не вдасться перша, — отримати якомога більше поступок від Президента й майбутньої коаліції» (Д, 4.07.06), де мета формулюється через уживання інфінітивної конструкції. Семантикою мети мотивується і характеристика гри як *перспективної* або *неперспективної*: «На мій погляд, це безперспективна гра» (Д, 20.02.09). У всіх цих уживаннях слово *гра* чітко передає семантику цілеспрямованої діяльності. Натомість у інших випадках мета виражається синкретично, особливо це властиво конструкції «гра + на + (відпредикатний) іменник»: *гра на загострення, ігри на чорноземі, гра на виживання*. Напр.: «Проте за ширмою декларацій справді актуальною була *гра на підвищення* власного іміджу як усередині країни, так і за кордоном» (Д, 25.07.03).

Лудонім. Під лудонімом ми розуміємо метамовний семантичний складник гри, який на поверхнево-му рівні позначається назвою гри, зазвичай дитячої, а також спортивної (*гра у піжмурки, у козаків-розбійників, у волейбол*). Метамовна семантика на поверхнево-му рівні реалізується завдяки використанню синтаксичної конструкції «гра + в + N» з варіантами «грати + в + гру ... / під назвою ...»: *ігри в нейтралів, ігри в реформу, гра в опозицію*. У газетних текстах він реалізується у позначеннях ситуативного типу для детермінації гри через її ключовий змістовий компонент або мету. Наприклад:

«Ігри в нейтралів у такій обстановці виглядають недоречними й небезпечними» (фрагмент зі статті «Небезпечні ігри в нейтралітет», Д, 15.04.08), «Адже не в кульки у Верховній Раді

граємо» (Д, 15.04.08), «Крім того, в нещодавній позиції своїх поки ще найближчих партнерів, президент Білорусі побачив ознаки явної змови, тобто ігри в гарного та поганого поліцейського» (Д, 3.07.09), «Авторство першої версії української гри у “конституційну реформу” належить представникам чотирьох депутатських фракцій...» (Д, 25.07.03), «Ми, громадяни, дали їм усім, хто грається з владою, грається в опозицію, перетворити добро і зло на віртуальні поняття, національні інтереси — на фігуру мови» (ДТ, 9.10.09).

Варіантом реалізації цієї конструкції є семантично і лексично редуцований вислів *гратися в гру*, також представлений газетними текстами: «Ми опинилися в ситуації, коли нам здається, що це ми *граємо в ігри*» (УП, 25.06.09). Формування назви гри безпосередньо пов'язане і з поняттям правил гри, якими насправді *політична гра* не характеризується, пор. назву статті «Охорона здоров'я України: *гра без правил*» (ДТ, 22.05.09).

Інструмент. Із «традиційних» значень слова *гра* семантика інструмента є типовою лише для 4-го значення лексеми (гра на музичному інструменті). Політичні ігри «запозичують» і цей семантичний складник, хоча його представленість значно менша, ніж відзначених вище. Зокрема, семантика інструментальності передається фразеологізмом *бути / стати розмінною монетою*: «На жаль, доводиться констатувати: медицина *стала розмінною монетою* в політичних іграх» (ДТ, 22.05.09). Його вибір мотивується складним характером діяльності, її формуванням за рахунок окремих дій, ситуацій, акцій. Пор. також: «А у випадку з політичною реформою складається враження, що на полі грають дві глухі команди з політичною реформою замість м'яча (причому одна команда грає за футбольними правилами, інша — за баскетбольними)» (Д, 25.07.03).

Бенефактив. Семантика бенефактивності передається зазвичай за допомогою конструкції з прийменником *для*, тобто усталеним для мови засобом, а також завдяки певним лексичним засобам (*плоди, користь, на користь, зручний, незручний, вигідний* тощо):

«І така гра приносила свої *плоди*. Вона посилювала позиції Мінська на переговорах із Москвою» (ДТ, 12.06.09), «Треба розуміти, що капіталу потрібно десь працювати, і якщо ми не зможемо створити *зручні* правила гри, то він працюватиме у Варшаві» (ДТ, 12.03.10).

Певний рефлекс бенефактивної семантики можна спостерігати при експлікації ціннісного еквівалента *гри* (чи *ігор*) в цілому:

«Втім, навіть прізвище наступного президента є питанням другорядним порівняно з тим, яку ціну заплащать Україна за амбіційні ігрища двох людей, для яких персональна влада є значно важливішою за національний інтерес» (УП, 6.03.07).

У цьому разі йдеться про значення гри в цілому для подальших подій, розвитку країни, культури, її вартість для тих, хто за нею спостерігає.

Локатив. Значну роль у репрезентації різних аспектів політичної гри відіграє аналогія зі спортивною грою, наслідком чого виступає експлікація локативної семантики, яка окреслює одну сферу локалізації всіх дій, з яких складається гра. Крім того, експлікація локативної семантики пов'язана і з семантикою спостереження, наприклад, у спортивній грі (*дивитись матч, спостерігати за грою футбольних команд*). Пор.:

«Перше вересня — свято для першокурсників, а для людей, які створюють правила *гри* на освітньому полі, відтепер почнеться робота щодо вступу-2010» (ДТ, 31.07.09), «Але Юлія Тимошенко не захотіла *грати* на майданчику Ради нацбезпеки та оборони, віддавши перевагу власному соло...» (Д, 19.09.09), «Слід віддати належне Лукашенку, який *грає* на двох дошках: російській і європейській» (Д, 20.02.09), «Інакше кажучи, *грати* потрібно не на тому полі, де конкуренти досягли видатних успіхів, а на тому, де вони зіткнулися з труднощами» (Д, 27.04.04).

Узагалі аналогія зі спортивною грою виступає важливим стимулом використання лексики, завдяки якій стандартно описується спортивне змагання: *правила гри, вибув з гри, поза грою, гра на майданчику, заміна гравців* тощо, напр.:

«Банки «Надра» і «Родовід» — поза грою» (ДТ, 20.04.09), «По-четверте, відбулася б заміна гравців у міністерських апаратах» (ДТ, 27.11.09).

Отже, можна констатувати, що в процесі сучасного функціонування номінативного засобу на позначення складного референтного об'єкта відбувається модифікація знакової функції одиниці в позначенні нових аспектів певного явища, розширюються номінативні можливості слова. Ресурсом у цьому процесі виступає весь спектр «традиційних» значень слова. Разом з тим розвиток номінативних можливостей стимулюється і прагматичним чинником, зумовленим дискурсивним середовищем, у якому функціонує одиниця. Атрактивна та експресивна функції, властиві мас-медійному дискурсу, якими мотивується вибір номінативних засобів, стимулюють експлікацію багатьох семантичних складників, зокрема складника «лудонім». Загалом розглянутий матеріал засвідчує чітку кореляцію між дискурсом як соціокомунікативним середовищем, у якому функціонують мовні одиниці, та векторами їхнього розвитку.

T. V. RADZIJEVSKA

DISCOURSE ASPECTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE DYNAMICS IN THE CONTEXT OF ACTIVE LINGUISTIC PROCESSES IN THE SLAVONIC WORLD

The article examines the role of discourse in recent processes of language development which are regarded through general globalization changes and growing value of information in socio-communicative space. The article reveals that discourse in modern Slavonic languages does not only serve as a linguistic and communicative environment for the realization of speech activity and creation of texts, but is also a factor that influences the functioning of lexical and syntactic units and promotes certain innovative mechanisms in semantics, syntax, pragmatics.

The shift and concentration of linguistic processes in the idiom of literary language from the discourse of fiction to mass media is one of the essential features of the linguistic situation in Slavonic languages, which defines the character of linguistic reality at the lexical, syntactic, semantic and other levels of language. The article also focuses at some phenomena and tendencies in Ukrainian in the last decade. Within the domain of sentential syntax the trend for generating new types of syntactic structures is investigated. Present day Ukrainian mass media texts are used to explain the variable character of syntactic structures representing a speech event, the development of syntactic techniques is dependent on the information processes streamlining. There are 11 types of syntactic units identified which reflect the syntagmatic potential of the language and possibilities for developing linguistic means for reproducing «author's» and «non-author's» components within one utterance.

Pragmatic specifics of mass media text production, which is determined by the combination of two tasks: to inform and to provide attractive information, generates the trend to produce means of virtual modality that combine semantic features of *realis* and *irrealis*. It is proved that the bearer of such meaning in modern mass media is *нібито* «allegedly» which creates a two-dimensional picture of the situation and ignores the issue of its credibility. In the functional aspect this word shows properties of the loosely governed member which is usually attached to the whole phrase and not to a separate word; as a modal word it creates the effect of imaginary co-existence of the two version of the event described.

Active semantic processes are investigated using the units with abstract meaning which are found in the newspaper texts of the recent decade and display new semantic features, sometimes additional meanings. The word *гра* «play, game» — a concept belonging to the sphere of social activity — is used to demonstrate that during the adaptation to the new reference sphere and extension of the nominative possibilities the semantic features of the word are augmented, the character of these semantic features being directly in line with the tasks and functions of the mass media discourse. The investigated phenomena show that while applying modern approach to the study of language dynamics it is necessary to take into account the factor of discourse specifics.

Key words: mass media discourse, sentential syntax, the category of modality, abstract meaning, language innovations, discourse factor of language development.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (статус мов) _____

Статтю присвячено зіставному аналізу термінів мовного статусу в слов'янських мовах і їхньому впливу на процеси мовного планування й мовної політики у відповідних країнах. Терміни мовного статусу, які позначають головну мову держави, мають різну словесну форму: *державна мова* (Білорусь, Росія, Словаччина, Україна), *офіційна мова* (Македонія, Словенія, Чорногорія), *мова офіційного використання* (Сербія, Хорватія); їхні значення і термінологічний підтекст не завжди тотожні як у конкретних національних мовах, так і в різні історичні періоди. Термінологічні інновації в багатьох слов'янських мовах виникли під впливом «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов». Аналіз показує, що термін, який є адекватним у контексті акта міжнародного права (наприклад, *регіональна або міноритарна мова*), може бути не цілком придатним для термінологічної та концептуальної системи національного законодавства (наприклад, України). Ця розбіжність спричиняє численні суперечності теоретичного плану та викликає труднощі при застосуванні закону на практиці.

Ключові слова: соціолінгвістична термінологія, мовна політика, національна мова, державна мова, офіційна мова, регіональна мова, міноритарна мова.

У час панування тоталітарних режимів у країнах Славії соціолінгвістика була під контролем ідеологічних органів. Іншомовні термінологічні запозичення не були рідкістю, але зміст терміна, якщо він уживався для опису мовної ситуації не за рубезжем, а у власній країні, нерідко зазнавав ідеологічної корекції. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вплив владних структур на соціолінгвістику істотно послабився, а в багатьох випадках майже зник. Завдяки глобалізації посилилися міжмовні й міжкультурні впливи. Ці обставини, а також іманентні особливості розвитку теорії і практики мовної політики позначилися на розвитку фахової термінології.

Після схвалення Радою Європи й ратифікації відповідними слов'янськими країнами Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі Хартія) терміновживання дедалі більше інтернаціоналізується і виходить за межі конкретної національної держави. Разом з тим уживання тих самих термінів у різних мовах зазвичай має семантичні відмінності, нерідко значні. Іншомовний термін при його запозиченні терміносистемою іншої національної мови адаптується до лінгвокогнітивних особливостей мови-реципієнта, оскільки в сприйнятті носіїв цієї мови він має сенс насамперед у проєкції на мовну ситуацію у власній країні.

Важливе значення для зіставних досліджень соціолінгвістичної термінології мають спеціалізовані соціолінгвістичні словники та енциклопедії. У слов'янських країнах такі видання є поки що тільки в Болгарії та Росії. У 1993 р. вийшла у світ болгарською мовою «Мала енциклопедія соціолінгвістики» («Малка ен-

циклопедия на социолінгвистика») Ангела Пачева, яка дає лексикографічний опис термінів та їхні еквіваленти російською й англійською мовами. Значним кроком у розвитку соціолінгвістичної термінографії став опублікований 2006 р. в Москві «Словник соціолінгвістичних термінів» («Словарь социолингвистических терминов») за ред. В. Ю. Михальченко.

Важливою особливістю соціолінгвістичної термінології є значна роль семантичного і лінгвокогнітивного наповнення лексичних компонентів, з яких складається термін, їхнього асоціативного потенціалу в контексті нормативно-правових актів та мовних ідеологій у соціокультурному просторі відповідної національної держави. Особливого значення набуває здатність терміна бути зрозумілим не лише фахівцям із соціолінгвістики, а й широкому колу користувачів. Як зазначає В. Ю. Михальченко, суть терміна значною мірою розкривається завдяки семантиці слова: «У російській і радянській соціолінгвістиці склалася традиція описового вираження концепту шляхом застосування слів, що правильно орієнтують»¹. Ця традиція дала такі термінологічні сполучення, як *мови міжнародного спілкування*, *мови міжнаціонального спілкування*, *світові мови*, *мова титульної нації*, *регіональні мови* і т. ін.

На першочергову увагу заслуговують терміни, що позначають статус мови. Вони недостатньо уніфіковані як у масштабах окремих національних мов, так і в плані міжмовного співвіднесення термінологічних одиниць. Термінологічні розбіжності стають причиною різних тлумачень користувачами відповідних національних мов текстів мовного законодавства та інших нормативних документів, що регулюють мовну практику. Не сприяють вони й однозначному прочитанню наукових текстів та розумінню полемічних виступів на соціолінгвістичну тематику.

Розглянемо насамперед термінологічні сполучення *державна мова* і *офіційна мова*. У багатьох мовах, зокрема в українській, ці терміни нерідко використовуються як взаємозамінні або синонімічні, наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя». За свідченням відомого російського мовознавця і громадського діяча В. П. Нерознака, ще в 1953 р. експерти ЮНЕСКО запропонували розмежування цих термінів, використовуючи для цього англійські вирази *national language* у значенні «державна мова» і *official language* — «офіційна мова»². Державна мова, так само як і офіційна, є засобом державного управління, законодавства, судочинства, вона значною мірою присутня в освітній системі, сфері обслуговування і ЗМІ. Водночас, як наголошує В. П. Нерознак³, державна мова виконує ще одну важливу функцію, властиву не кожній офіційній мові — інтеграційну функцію в межах даної держави в політичній, соціальній і культурній сферах. У цьому розумінні вона «виступає в ролі символу даної держави»⁴. Термін *державна мова* сприймається в контексті багатьох лінгвокультур як статусно вищий, ніж *офіційна мова*, оскільки він є складником концептів «державотворення» і «державотворча нація» і відбиває роль мови в творенні національної ідентичності й національної свідомості. Такий погляд на мову

¹ Михальченко В. Ю. О принципах создания словаря социолингвистических терминов: к постановке проблемы // Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 2006. — С. 12–13.

² Нерознак В. П. Языковая реформа (1990–1995) // Вестн. Рос. акад. наук. — М., 1996. — Т. 6. № 1. — С. 5.

³ Там же.

⁴ Там же.

знаходить своє вираження не лише у висловлюваннях літераторів і діячів культури, у наукових публікаціях і виступах політиків, а й в офіційних актах багатьох держав. Зокрема, у рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. вказано, що «Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народіві...»⁵.

Лінгвокогнітивні дослідження відзначають як характерну особливість української мови зв'язок концепту «держава» з концептом «нація» і особливо з концептом «народ»⁶. Народ є основним суб'єктом державотворення і джерелом влади⁷. Дуже показовою в цьому контексті є ретроспектива вживання статусних термінів щодо української мови в актах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. У першому згадуванні про статус мови в ухвалі Генерального Секретаріату (1917 р.) вживається вираз *офіційна мова*⁸. Уживання саме цього терміна було викликано значною мірою тим, що державна незалежність України ще не набула остаточного законодавчого оформлення, ішлося про завдання на перспективу: «Офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволи має перейти і все діловодство»⁹. Поряд з терміном *офіційна мова* вживався також вираз *офіційно-урядова мова*, а з 1918 р. (уперше в законі Центральної Ради від 24 березня 1918 р. «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері») — термін *державна мова*. Використання термінів *офіційна мова*, *офіційно-урядова мова*, *державна мова* співвідносне зі зміною статусу самого українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів державних» (Обіжник Секретаріату народної освіти № 1316 від 12.10.1917 р.)¹⁰.

Відомі ситуації, коли інтеграційна роль мови не обмежується тільки державними кордонами країни, яка дала назву відповідній мові. Зокрема, це стосується мовної політики Російської Федерації. Ректор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Віктор Садовничий у своєму виступі «Гуманітарна освіта в Росії: думки вголос» на нараді-конференції «Традиції та інновації в освіті: гуманітарний вимір» (15.02.2007 р.) робить наголос на особливій ролі мови як чинника не тільки культурної, а й державно-політичної інтеграції. З одного боку, «мова — необхідна умова і головна ознака культурної спільності, основа національної самосвідомості»¹¹. З другого боку, вона є знаряддям політичного згуртування «співвітчизників» як усередині країни, так і поза її офіційними кордонами. Говорячи про російську мову, В. Садовничий наголо-

⁵ Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 1997–2001. — К., 2001. — С. 488–489.

⁶ Див.: Сушко О. І. Концепт Держава у відтворенні ідеї державотворення першої половини ХХ століття (на матеріалі фразеологічних одиниць службових документів) // Мова та історія : Період. зб. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 67. — С. 31–45.

⁷ Ця обставина відображає одне з ключових положень законодавства України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (Конституція України, ст. 5).

⁸ Див.: Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. — К., 2009. — С. 58.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — С. 60.

¹¹ Садовничий В. Гуманитарное образование в России: мысли вслух. Выступление на Всероссийском совещании-конференции «Традиции и инновации в образовании: гуманитарное измерение». 15 февраля 2007 г. Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова // Безопасность Евразии. — 2007. — № 4 (30). — С. 8.

сив, що вона не тільки окреслює кордони існуючої держави, а й є засобом етнокультурної демаркації ширшого простору, на якому ця держава здійснює свій вплив і реалізує свої державні інтереси: «Політичні кордони змінилися швидко, а кордони поширення російської мови, попри всі бажання політиків, напрямують неспівдладні дії документів. Хоча російська мова офіційно втрачає роль державної на значній частині території Радянського Союзу, вона не перестала бути важливим засобом спілкування»¹². У своєму виступі В. Садовничий наголошує: «ми повинні всіма силами зберегти роль російської мови ... як фактора, що гарантує культурну спільність наших народів»¹³. Інакше кажучи, і поза кордонами держави Росія державна інтеграційна роль російської мови в її неофіційній іпостасі залишається актуальним завданням зовнішньої мовної політики російських владних кіл, а також освітян, інтелектуалів, працівників культури, журналістів та ін.

У публікаціях і виступах російських науковців і політиків нерідко висловлюється думка, що в процесі формування нових незалежних держав «на пострадянському просторі відбувається поступовий розпад єдиного мовного простору»¹⁴ і що надання російській мові особливого статусу в пострадянських державах є важливим чинником у збереженні її позицій. На цій підставі А. Е. П'янов вважає, що Російська Федерація як «основа російського народу, його мови і культури», може й повинна надавати покровительство і здійснювати захист російського населення держав СНД. На думку цього автора, «у повному обсязі питання про статус російської мови розв'язане тільки в Білорусі»¹⁵.

Подібні погляди висловлюють російські високопосадовці. Голова Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації В. І. Матвієнко під час засідання Президії Ради законодавців Російської Федерації при Федеральних Зборах Російської Федерації заявила: «...Ми всі — депутати, регіональні законодавці, федеральні законодавці повинні активно нарощувати зусилля із збереження російської мови, її гармонійного розвитку, із просування її в світі, особливо просування і збереження її на пострадянському просторі»¹⁶.

Важливою особливістю державної мови¹⁷ є те, що держава бере на себе відповідальність за її якісний стан і кодифікацію, за регулювання граматичних, лексичних, словотвірних, стилістичних та інших норм з урахуванням історичних традицій та діалектної бази цієї мови. Особливо виразно цю особливість помітно в контрастному зіставленні в державах, що мають дві (або більше) державні мови. Наприклад, лінгвістичний суверенітет Білорусі, яка має за конституцією дві державні мови (білоруську й російську), поширюється тільки на автохтонну, тобто білоруську мову. Це дає підстави науковим і владним інститутам Білорусі встановлювати норми саме білоруської мови, а не російської, яка має іншу історичну батьківщину.

В одному з суб'єктів Російської Федерації Республіці Саха (Якутія) відповідно до закону («О языках в Республике Саха (Якутия)» 1992, змін. 2002) держав-

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ П'янов А. Е. Статус русского языка в странах СНГ // Вестн. Кемеров. гос. ун-та.— Кемерово, 2011.— № 3 (47).— С. 57.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Стенограмма заседания Президиума Совета законодателей Российской Федерации при Федеральном Собрании Российской Федерации 6 июля 2012 года. — <http://szrf.km.duma.gov.ru/site.xp/051052053.html> (Стенограмма 6.07.2012 doc).

¹⁷ У деяких випадках уживається вираз *офіційна мова*, хоча за змістом він збігається з поняттям «державна мова».

ними є мова саха і російська мова. Але закон зобов'язує здійснювати державний захист і піклуватися розширенням громадських і культурних функцій тільки однієї з цих мов — титульної, тобто мови саха (ст. 4). Підставою для цього є зазначення в законі того, що мова саха — це «мова корінної нації, яка дала назву республіці» (ст. 4).

Сприйняття мови як національного надбання, що передбачає право держави і її обов'язок піклуватися якісним станом мови, є важливим складником змісту терміна *державна мова* в контексті його зв'язку з національною історією, з концептами «нація» і «народ». Ця думка виразно простежується в мовному законодавстві Росії. Захист і розвиток мовної культури визначається як одне з головних завдань закону «Про державну мову Російської Федерації» (преамбула)¹⁸. Зміст цього завдання конкретизується в подальших статтях закону: «Порядок затвердження норм сучасної російської мови ..., правил російської орфографії і пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (ст. 1, п. 3); «при використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається вживання слів та виразів, що не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком слів та виразів, що не мають загальноновживаних аналогів у російській мові» (ст. 1, п. 6). У чинному законі України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.) у складі ст. 6, що називається «Державна мова», є спеціальний пункт, де визначено роль держави в піклуванні про якісний стан державної мови: «Норми української мови встановлюються у словниках української мови та українському правописі. Порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису як загальнообов'язкових довідкових посібників при використанні української мови, а також порядок офіційного видання цих довідників визначаються Кабінетом Міністрів України. Держава сприяє використанню нормативної форми української мови в засобах масової інформації, інших публічних сферах» (ст. 6., п. 4). Подібну турботу про головну мову країни¹⁹ передбачає мовне законодавство Словаччини та Польщі. Відповідно до положення § 2, п. 1 закону «Про державну мову Словацької Республіки» держава піклується про «кодифікацію державної мови та підвищення мовної культури». Відповідно до «Закону про польську мову» від 07.10.1999 р. польська мова «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3). У юридичній практиці в Республіці Польща «заборонено використання іношмовних виразів за винятком власних імен» («Закон про польську мову», ст. 7).

У мовній практиці експертів міжнародних організацій спостерігається диференційоване вживання термінів *державна мова* і *офіційна мова*. Зокрема, в англійському тексті висновку Венеціанської комісії від 15–16.10.2010 про закон «Про державну мову Словацької Республіки» щодо словацької мови вживається термін *державна мова* (англ. *state language*), оскільки словацьке законодавство вживає саме термін *štátny jazyk* «державна мова». Проте в більш абстрагованому контексті на словацьку мову поширюється й зміст звичного в англійському вжитку терміна *офіційна мова* (англ. *official language*). У зазначеному вище висновку Венеціанської комісії трапляються випадки коли в межах єдиного речення використовуються обидва терміни для розмежування різних понять, нап-

¹⁸ Важливо зауважити, що хоча російська мова має статус державної і в Білорусі, закон «Про мови в Республіці Білорусь» не передбачає жодних заходів щодо регулювання якісних параметрів цієї мови.

¹⁹ У Конституції Польщі (ст. 27) і польському законодавстві вживається термін *język urzędowy*.

риклад: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти ... Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їх основоположних прав...» (п. 42, тут і далі в цитатах виділення курсивом наше. — Б. А.). На відміну від другого речення, що коментує потенційну ситуацію в будь-якій країні, перше речення стосується саме Словаччини і тому в ньому вживається вираз *державна мова* (англ. state language).

Так само в тексті висновку ОБСЄ про законопроект О. Єфремова, П. Симоненка, С. Гриневецького терміни *державна мова* і *офіційна мова* вживаються диференційовано, наприклад: «... положення законопроекту впроваджують систему, за якою російська мова користуватиметься додатковими перевагами, що фактично піднімуть її до рівня офіційної мови по всій території України і послаблять стимули до вживання державної мови». Вираз *державна мова* в заключній частині цього речення стосується тільки української мови.

Паралельне використання термінів *język urzędowy* і *oficjalny język państwa* спостерігаємо в польській мові. У законі Польщі від 06.01.2005 р. «Про етнічні й національні меншини та про регіональну мову» як основний уживається термін *język urzędowy*. У польському перекладі Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (*Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*) уживається вираз *oficjalny język*, що є калькою з англійського виразу *official language*. Цей термін широко вживається при покликаннях на Хартію²⁰, а також у словосполученнях на зразок *oficjalny język Unii Europejskiej* (щоправда, паралельно вживається й вираз *urzędowy język Unii Europejskiej*).

У мовознавчій літературі польською мовою спостерігаємо також паралельне вживання зазначених виразів, здебільшого для уникнення тавтології та контекстуального їх розрізнення як термінологічних варіантів, наприклад: «Обecnie język słoweński, dzięki przystąpieniu Słowenii do Unii Europejskiej, zyskał rangę, nie posiadającą wcześniej w historii — *języka oficjalnego*, jako jednego z dwudziestu trzech równoprawnych *języków urzędowych* Zjednoczonej Europy...»²¹. Трапляються поодинокі випадки одночасного вживання обох прикметників *oficjalny* і *urzędowy*, наприклад: «W strukturach państwa jugosłowiańskiego język słoweński posiadał charakter *oficjalnego języka urzędowego* (obok macedońskiego i serbsko-chorwackiego)»²², «Ustawę nr 256 (1968 r.) uznającą język francuski za *oficjalny język urzędowy* w publikacjach informacji prawnych i umywu»²³, «Współczesny hebrajski, 'iwrit', został uznany za *oficjalny język urzędowy* Izraela w 1948»²⁴, «Na Ziemiach Ruskich język ruski był uznany za *oficjalny język urzędowy*, działało również prawo ruskie, statuty którego potwierdziła Unia Lubelska»²⁵. Таке використання більш характерне для мовної практики ЗМІ, ніж для наукових публікацій.

²⁰ Термін *oficjalny język* уживається також у польському «Законі про національні й етнічні меншини та про регіональну мову» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», 06.01.2005), з покликанням на відповідне положення Хартії.

²¹ *Bońkowski R.* Była Jugosławia wobec Unii Europejskiej — języki, tradycje, kultura (na przykładzie większościowych wspólnot katolickich // *Cyryl i Metody w duchowym dziedzictwie Słowian* : Materiały III i IV Konf. Cyrylometodiań. w Białej Podlaskiej (XXIX i XXXIV Konf. Podlaskie) / Red. P. Sotirov. — Biała-Podlaska, 2009. — S. 167.

²² *Ibid.* — S. 166.

²³ *Sobczak-Pękala B.* Na granicach dwóch kontynentów: Franko-Amerykanie i ich tożsamość // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica IV.* — Kraków, 2012. — Vol. 1. — S. 112.

²⁴ *Migut M.* Iwrit // *Scriptores.* — 2003. — N 2 (28). — S. 76.

²⁵ *Kurier Galicyjski.* — 2011. — 15–28 kwiet. — S. 5.

У македонській мові терміни *службен јазик* та *официјален јазик* уживаються як близькі синоніми без виразних ознак семантичної чи функціональної диференціації. Специфічна ситуація з використанням термінів *oficiálny jazyk* (офіційна мова) і *štátny jazyk* (державна мова) склалася в Словаччині. Відповідно до чинного закону «Про державну мову Словацької Республіки», схваленого 15 листопада 1995 р., словацька мова має статус державної. З ним співіснує термін *oficiálny jazyk* (офіційна мова), що уживається в офіційному словацькому перекладі Хартії, яку Словаччина ратифікувала 20 липня 2001 р.: «...jazyku ... odlišné od oficiálneho(ych) jazyka(ov) daného štátu, nepatria sem dialektu oficiálneho(ych) jazyka(ov) štátu ani jazyku migrantov». Слід зазначити, що в історії мовного законодавства Словаччини був період, коли статус головної мови держави позначався терміном *úradny jazyk* (офіційна мова). Відповідний закон, прийнятий 26 жовтня 1990 р., називався «Закон про офіційну мову Словацької Республіки» («*Zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike*») і діяв до прийняття 15 листопада 1995 р. чинного нині «Закону про державну мову Словацької Республіки» («*Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky*»). Еволюція терміновживання в мовному законодавстві Словаччини вказує на те, що терміни статусу сприймаються законодавцем як важливе знаряддя мовної політики. Порівняно із законом 1990 р. в законі 1995 р. термін не лише зазнав суттєвої зміни, а й отримав стисле й недвозначне тлумачення: «Державною мовою на території Словацької Республіки є словацька мова. Державна мова має перевагу над іншими мовами на території Словацької Республіки» (§ 1, п. 1, 2).

Одночасне застосування терміна *офіційна мова* до більше ніж однієї мови в даній країні є зазвичай неоднозначним. Наприклад, у Конституції Словенії сказано: «Офіційною мовою (*uradni jezik*) у Словенії є словенська. У тих муніципалітетах, де проживають італійська та угорська національні спільноти, офіційною мовою (*uradni jezik*) також є італійська або угорська мови» (ст. 11). У «Законі про публічне використання словенської мови» («*Zakon o javni rabi slovenščine*») термін «офіційна мова» («*uradni jezik*») розкривається повніше. Його зміст у застосуванні до титульної мови (словенської) не тотожний змістові виразу в застосуванні до італійської та угорської мов, щодо яких він уживається в наведеній вище конституційній статті. Згідно із зазначеним законом, словенська мова як офіційна мова (*uradni jezik*) в Республіці Словенії є засобом усного й писемного спілкування в усіх сферах публічного життя в Республіці Словенії. Це — офіційна мова титульної нації. Вона є мовою міжнародного представництва Словенії і однією з офіційних мов Європейського Союзу (ст. 1, п. 2), а також мовою набуття громадянства Словенії (ст. 17, п. 1). Інший різновид офіційної мови — це офіційна мова національної спільноти, що є меншиною. Мова титульної нації є офіційною на всій території держави, включаючи ті ареали, де офіційними є також італійська й угорська мови. Офіційна мова нетитульної національності обмежена певним регіоном, часто в прикордонній смузі. Наприклад, статутами п'яти прикордонних муніципалітетів Словенії угорській мові надано офіційний статус поряд зі словенською ²⁶.

Чимало місця в законі Словенії відведено технічним аспектам власне офіційного використання мови, зокрема рівню володіння мовою посадовцями. На керівників державних органів і служб покладається персональна відповідальність

²⁶ Катунин Д. А. Статус языков в современном законодательстве Словении и словенский язык в законодательных актах сопредельных стран. Статья первая // Язык и культура.— 2008.— № 3.— С. 28, 23–41.

за дотримання вимог щодо володіння офіційною мовою їхніми підлеглими, які спілкуються з громадянами в усній або письмовій формі (ст. 7). З цього погляду вимоги до знання всіх офіційних мов однакові. Проте в багатьох інших відношеннях визначені в законі функції словенської мови значно ширші, ніж функції двох інших мов, щодо яких також уживається термін «офіційна мова». Закон наголошує на статусній виключності саме словенської мови: «Республіка Словенія забезпечує статус словенської мови активною мовною політикою (z dejavno jezikovno politiko), що передбачає створення законодавчої бази для її використання, постійний науковий моніторинг мовного життя, піклування про розширення можливостей мови та про збагачення мови і її культуру» (ст. 4). На державу покладено обов'язок «підтримувати вивчення словенської мови у Словенії шляхом прийняття додаткової програми удосконалення мовних знань для молоді й дорослих та програм, призначених для іноземців» (ст. 13). Іноземні фільми для дітей дошкільного віку повинні обов'язково бути дубльованими словенською, а всі інші фільми — дубльованими або субтитрованими (ст. 24). Щодо інших офіційних мов закон не покладає на державу таких зобов'язань.

У випадку Словенії термін *офіційна мова* виступає в певних контекстах змістовим аналогом терміна *державна мова*. На це вказує, зокрема, стаття закону, в якій уживання офіційної мови пов'язане з використанням державних коштів: «При проведенні міжнародних публічних заходів, що відбуваються на території Республіки Словенія і фінансуються за державні кошти, їхні організатори повинні забезпечити використання словенської мови» (ст. 25). Характерно, що використання словенської мови не залежить від того, чи має конференція статус офіційного заходу; визначальним є те, що вона фінансується коштом державного бюджету, тобто за «народні» гроші.

У законі самопроголошеної Республіки Косово 2006 р. «Про вживання мови» («O upotrebi jezika») термін *офіційна мова* застосовується щодо албанської та сербської мов: «Albanski i Srpski i njihovi alfabeti su službeni jezici na Kosovu i imaju ravnopravan status u Kosovskim institucijama» (ст. 2.1). Уживається також вираз *мова офіційного використання* (наприклад, ст. 2.4: status jezika u službenoj upotrebi u toj opštini, також ст. 8.1: osobe koje pripadaju zajednici čiji je jezik u službenoj upotrebi). Вираз *мова офіційного використання* вказує не тільки на албанську та сербську, що є офіційними мовами на всій території республіки, а й на мови місцевих спільнот, проголошені офіційними в межах певних територіальних одиниць. Характерною термінологічною особливістю зазначеного закону є одночасне використання в його тексті двох синонімічних термінологічних позначень, а саме *službeni jezik* та *zvanični jezik*, кожне з яких перекладається українською мовою як «офіційна мова». Показовим є, наприклад, формулювання ст. 9.2, у якій вираз *zvanični jezik* уживається як аналог виразу *službeni jezik*. При цьому зберігаються відмінності словесних позначень *офіційна мова* і *мова муніципалітету, що має статус офіційної мови*: «Zvanični znaci koji označavaju ili uključuju, imena opština, sela, ulica i ostalih javnih mesta biće označena na zvaničnom jeziku i na jezicima zajednica koje imaju status zvaničnog jezika u opštini a u skladu sa članom 2.3.5». Деякі дослідники²⁷ звертають увагу на цю особливість текстового оформлення закону, щоправда, ознак лексико-семан-

²⁷ Катунин Д. А. Статус языков в современном сербском законодательстве как реализация языковой политики государства // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология.— 2008.— № 2(3).— С. 151.

тичної чи функціональної диференціації термінологічних варіантів *službeni jezik* і *zvanični jezik* у нормативно-правових, наукових та інших текстах не виявлено.

Конституція Республіки Болгарія (13.07.1991) визначає єдину офіційну мову: «Официалният език в републиката е българският» (ст. 3). У Сербії, Хорватії та частково Македонії й Чорногорії як засіб статусного означення мови вживається вираз *мова офіційного використання*. У Конституції Хорватії сказано: «У Хорватській Республіці в офіційному використанні є хорватська мова і латиничний алфавіт. У окремих місцевостях поряд з хорватською мовою і латиничним алфавітом в офіційне використання може бути запроваджено також іншу мову і кириличний або якийсь інший алфавіт на умовах, визначених законом» (ст. 12)²⁸.

Вираз *мова офіційного використання*, як показує практика інших слов'янських мов, не завжди є змістовим аналогом терміна *офіційна мова*. З цього погляду показовою є зміна терміновживання в Чорногорії. Коли Чорногорія входила до складу Союзної Республіки Югославії, в її Конституції було визначено, що «в Чорногорії в офіційному використанні є сербська мова ієкавського діалекту (*u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora*). Рівноправними є кириличний і латиничний алфавіти» (ст. 9). Після проголошення незалежності в 2006 р. у Чорногорії прийнято нову Конституцію (2007 р.), у якій щодо титульної мови держави вживається термін *офіційна мова*, чим недвозначно визначається її офіційний статус: «офіційною мовою (службени језик, *službeni jezik*) у Чорногорії є чорногорська мова. Кириличний і латиничний алфавіти є рівноправними. В офіційному використанні (*u službeni upotrebi*) є також сербська, боснійська, албанська і хорватська мови» (ст. 13). Вираз *офіційне використання* вживається щодо мов, правовий статус яких у Чорногорії визначається описово (*u službeni upotrebi*), без використання статусного терміна *офіційна мова*. Уживання сполучника *також* вказує на те, що за пріоритетністю й важливістю мови офіційного використання поступаються офіційній мові. У Конституції Республіки Македонія зазначено, що «офіційною мовою в Республіці Македонія є македонська мова». В одиницях місцевого самоврядування, «де більшість населення становлять представники національності, в офіційному використанні поряд із македонською мовою і кириличним алфавітом є й мови та алфавіти національностей» («во службена употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите», ст. 7).

Подібне використання терміна «офіційна мова» та його описового замітника зустрічаємо в «Законі про офіційну мову Словацької Республіки» (1990 р.). У § 6 сказано, що в офіційних стосунках громадяни можуть також уживати чеську мову і що в тих випадках, коли представники національної меншини становлять у місті або селі не менше 20 % населення, вони можуть використовувати свою мову в офіційних стосунках у таких містах або селах. Однак це положення має суттєве застереження: якщо в таких містах або селах учасником офіційних стосунків виступає громадянин, який не належить до національної меншини, то спілкування відбувається офіційною мовою: «(1) V úradnom styku občania môžu používať aj český jazyk. (2) Ak príslušníci národnostnej menšiny tvoria v meste alebo obci najmenej 20 % obyvateľstva, môžu v takýchto mestách a obciach používať v úradnom styku svoj jazyk. Ak v takýchto mestách alebo obciach vystupuje v úradnom styku občan, ktorý nie je príslušníkom národnostnej menšiny, vedie sa konanie v úradnom jazyku». Контекст цієї статті недвозначно показує, що *офіційна мова*

²⁸ Вираз *službeni jezik* (офіційна мова) у Конституції Хорватії не вживається.

має перевагу над мовою, яка використовується в офіційних стосунках, тобто мовою національної меншини.

Про те, що термін «офіційна мова» не тотожний термінові «мова офіційного використання», свідчать також положення прийнятого в Косові в 2006 р. «Закону про вживання мов» («О употреби jezika»). Поряд з офіційними сербською та албанською, а також турецькою, боснійською і циганською мовами, які можуть бути визнані офіційними на рівні місцевого самоуправління, на період дії мандата ООН у Косові встановлюється офіційне використання англійської мови (ст. 34). Про важливість цієї мови офіційного використання свідчить, наприклад, те, що основний закон Косова — «Конституційні основи тимчасового самоуправління Косова» («Ustavni okvir za privremenu samoupravu») публікується англійською, албанською і сербською мовами й у випадку розбіжності між ними текст англійською мовою має більшу юридичну силу («U slučaju neslaganja, verzija na engleskom jeziku ima jaču pravnu snagu», ст. 14.4)²⁹.

Конституція Сербії (2006) визначає, що «в Республіці Сербія в офіційному використанні є сербська мова і кириличний алфавіт (у службеної употреби су српски језик и ћирилично писмо). Офіційне використання інших мов і алфавітів визначається законом на підставі Конституції» (ст. 10). У законі «Про офіційне використання мови і алфавіту» («Закон о службеної употреби језика и писама», 2010 р.) зазначено, що в Республіці Сербія в офіційному використанні є сербська мова, а мови й алфавіти національних меншин офіційно використовуються тільки «на територіях Республіки Сербія, де проживають представники національних меншин» (ст. 1). Мови і алфавіти національних меншин в офіційному використанні виступають не автономно, а разом із сербською мовою («у службеної употреби су, *истовремено са српским језиком* и језици и писма националних мањина», ст. 1).

У регіональному законодавстві Сербії зустрічаються досить ліберальні інтерпретації поняття «офіційне використання». Зокрема, у статуті муніципалітету Димитровград є положення про те, що на території цього муніципалітету в рівноправному офіційному використанні з сербською мовою є болгарська та її алфавіт: «*Na teritoriji opštine u ravnopravnoj službenoj upotrebi, sa srpskim језиком и ćirilicom pismom je i bugarski језик и njegovo писмо*». Привертає увагу прикметник *рівноправний*, уживанням якого автори тексту роблять спробу зрівняти статусний рівень, з одного боку, міноритарної мови (формально це також *језик службеної употреби*) і, з другого боку, — титульної мови, тобто власне офіційної мови держави. На пріоритетність офіційного використання титульної мови порівняно з офіційним використанням мов національних меншин вказують положення закону про те, що текст мовою національної меншини завжди повинен слідувати після тексту сербською мовою і не відрізнятися від нього розміром літер та їх оформленням (ст. 7). Те саме стосується написів латиничним алфавітом, які не можуть передувати кириличним, а повинні бути тільки після них (ст. 10).

Порівняно з терміном *державна мова* вираз *офіційна мова* в законодавстві слов'янських країн виявляє риси статусно нижчого рівня. На відміну від офіційної мови, що має близький за змістом описовий варіант *мова офіційного використання*, державна мова такого варіанта не має. Відсутність варіантних

²⁹ Катунин Д. А. Статус языков в современном сербском законодательстве...— С. 149–150.

термінологічних позначень забезпечує текстові, в якому вживається термін *державна мова*, вищий рівень лінгвальної визначеності.

Уживання описового виразу *мова офіційного використання* відкриває можливість амбівалентних комбінацій, на зразок *мова національної меншини введена в офіційне використання, офіційний алфавіт* і т. ін. У Конституції Хорватської Республіки є положення про те, що в окремих територіальних одиницях інша мова і кириличний або будь-який інший алфавіт можуть поряд із хорватською мовою і латиничним алфавітом бути введені в офіційне використання: «*u službenu se uporabu može uvesti i drugi jezik te ćirilčno ili koje drugo pismo*» (ст. 12). Лексико-семантична будова терміна *державна мова* не дає можливості вживати його в контекстах, подібних до наведеного вище. Державна мова сприймається як атрибут державності титульної нації, притаманний їй споконвічно, тому семантика дієслова *вводити* робить його вживання недоречним щодо адміністративно-територіальних одиниць, які не є державами за своїми формальними й сутнісними параметрами. Прикметник *державний* не вживається у виразах на зразок *мова державного використання* або *місцева державна мова, державна мова меншини* і т. ін.

У Російській Федерації для статусного позначення мов місцевого рівня вживаються терміни *державна мова* (автономної республіки) і *місцева офіційна мова*. В абсолютній більшості випадків у конституціях і законодавстві російських автономій уживається термін *державна мова*, вираз *місцева офіційна мова* вживається тільки в законодавстві автономної республіки Саха (Якутія) щодо нетитульних мов цієї автономії: «Евенкійська, евенська, юкагирська, долганська, чукотська мови визнаються місцевими офіційними мовами в місцях проживання цих народів і використовуються нарівні з державними мовами» (закон «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» 1992, змін. 2002, ст. 6).

Таке терміновживання відображає положення, зафіксоване в ст. 4, п. 4 закону РФ «Про мови народів Російської Федерації», де зазначено, що в місцях компактного проживання населення, що не має своїх національно-територіальних утворень, поряд з російською мовою і державними мовами республік, «у офіційних сферах спілкування може використовуватися мова населення даної місцевості». Порядок слідування мов вказує на їх градацію за ступенем важливості: (1) державна мова Російської Федерації, (2) державна мова республіки, (3) місцева офіційна мова, тобто *мова населення даної місцевості*, що може використовуватися в *офіційних сферах спілкування*. У законі названо низку сфер офіційного спілкування, а саме: мова офіційного опублікування правових актів РФ (ст. 12), мова офіційного діловодства і листування (ст. 16–17), мова судочинства (ст. 18), мова географічних назв (ст. 23) і т. ін. Характерно, що попри декларативну рівноправність мов в деяких сферах офіційного спілкування державна мова республіки не використовується. Наприклад, у офіційному листуванні та інших формах офіційних відносин, між державними органами й установами суб'єктів Російської Федерації і адресатами Російської Федерації використовується тільки російська мова (ст. 17).

Про різницю в статусі мов, позначених виразами *офіційна мова, офіційна мова в муніципалітеті* і *мова офіційного використання в муніципалітеті*, свідчить положення закону Косова № 02/L–37 (2006 р.) «Про використання мов». Уживання цих термінів має статусну градацію, що залежить від ряду чинників, зокрема від відсотка населення, яке користується конкретною мовою (2.4). У муніципалітетах, де проживає спільнота, рідною мовою якої є не офіцій-

на мова і яка становить щонайменше 5 відсотків від загальної кількості населення муніципалітету, мова цієї спільноти має статус офіційної мови в муніципалітеті і використовується на рівних правах з офіційними мовами («*jezik zajednice imaće status zvaničnog jezika u opštini i koristiće se ravnopravno sa zvaničnim jezicima*», ст. 2.3.). У муніципалітетах, де проживає спільнота, рідною мовою якої є не одна з офіційних мов Косова і яка становить понад 3 відсотки від загальної кількості населення, мова цієї спільноти має статус мови офіційного використання в муніципалітеті і використовується рівноправно відповідно до вимог ст. 8 цього закону («*jezik te zajednice imaće status jezika u službenoj upotrebi u toj opštini i biće u ravnopravnoj upotrebi u skladu sa odredbama utvrdjenih u članu 8 ovog zakona*», ст. 2.4.).

Диференційоване використання термінів *офіційна мова* і *мова офіційного використання* підтверджується їх уживанням у тексті ст. 9.1 зазначеного закону: офіційні вивіски муніципальних установ і органів оформлюються офіційними мовами і мовами, які мають статус офіційних мов у муніципалітеті відповідно до ст. 2.3. («*biće izložena na zvaničnim jezicima i na jezicima koje imaju status zvaničnog jezika u opštini*»). Як свідчать дослідження текстів нормативно-правових актів, описові назви *мова*, що використовується в офіційних сферах спілкування, та *мова офіційного використання* за змістом і за концептуальним наповненням не тотожні термінопоняттю «офіційна мова».

Визначальною для розрізнення концептів «державна мова» і «офіційна мова» є першочерговість зв'язку кожного з них із концептами «обов'язок» і «право». Судячи з духу й букви проаналізованих законів, уживання у складі терміна *державна мова* прикметника *державний* актуалізує зв'язок концепту «державна мова» з концептом «обов'язок» на таких рівнях: 1) обов'язок громадянина щодо мови як ознаки колективної ідентичності, 2) обов'язок держави щодо мови як ознаки колективної ідентичності. Такий зв'язок виявляємо в текстах законів як загальнодержавного, так і місцевого рівня. Наприклад, закон «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» (1992 р., змін. 2002 р.) проголошує мову унікальною цінністю і невід'ємною ознакою нації. Забезпечення культурно-мовної спадкоємності поколінь (мовою оригіналу: «культурно-языковой преемственности поколений»), виховання в молоді любові до рідної мови і шанобливого ставлення до культури, мови, традицій інших народів є важливою *державною турботою республіки* («важной государственной заботой республики») і *обов'язком кожного громадянина*.

З іншого боку, широке вживання в законодавстві ряду країн терміна *мова офіційного використання*, співвідносного з терміном *офіційна мова* (хоча й не рівнозначного йому), пов'язує концепт «офіційна мова» радше з концептом «право» (у розумінні «реалізація особистого права»), ніж з концептом «обов'язок». Як приклади можна навести такі фрагменти з текстів мовного законодавства: «На території одиниці місцевого самоврядування, де традиційно живуть представники національних меншин, їхні мова й алфавіт можуть бути в *рівноправному* офіційному використанні» («може бити у рівноправній службеной употреби» — закон Республіки Сербія «Про офіційне використання мови й алфавіту», ст. 11); «Цим законом створюються умови офіційного використання мов і алфавітів національних меншин, які забезпечують їх *рівноправність* з хорватською мовою і латиничним алфавітом» («Закон про використання мов і алфавітів національних меншин у Республіці Хорватія», ст. 1); «Кожний має право звертатися й отримувати відповідні послуги і публічні документи від центральних установ Косова на *будь-якій з офіційних мов*» («na bilo koji službeni jezik» —

закон Косова «Про використання мов», ст. 4.2). Низку подібних прикладів можна продовжити.

Специфічний випадок уживання терміна *державна мова* щодо суб'єктів, які входять до складу держави, представляє вираз *державна мова республіки* в законодавстві Російської Федерації. Це офіційний термін, який використовується і в законі № 1807–I від 25 жовтня 1991 р. «Про мови народів Російської Федерації» і в законі № 53–ФЗ від 1 червня 2005 р. «Про державну мову Російської Федерації». За своїм змістом він найближчий до терміна *офіційна мова автономії*, прикметник *державна* відображає формальний статус тих суб'єктів федерації, які за законодавством Росії мають назви республік³⁰. Наприклад, згідно з Конституцією Республіки Бурятія (від 22.02.1994), «Республіка Бурятія — держава у складі Російської Федерації» (ст. 60); відповідно державними мовами Республіки Бурятія є бурятська і російська мови (ст. 67). Статус державної мови закріплює за бурятською мовою також закон Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221–XII від 10.06.1992).

У вступній частині закону Республіки Бурятія «Про мови народів Бурятії» (№ 221–XII від 10.06.1992) зроблено особливий наголос на націєтворчій ролі мови: «Мова — це духовна основа існування будь-якої нації. Вона є найбільшою національною цінністю. Збереження і розвиток нації насамперед пов'язані зі збереженням і функціонуванням її мови». Регламент Народного Хуралу Республіки Бурятія вказує, що робота в Народному Хуралі здійснюється двома державними мовами (ст. 48.1). Разом з тим у вимогах до лінгвістичної експертизи законопроектів, яку здійснює правове управління Народного Хуралу, визначено, що текст законопроекту має відповідати «нормам сучасної російської мови — граматики, орфографії, морфології, синтаксису і пунктуації» (ст. 89.3). Про відповідність текстів законопроектів «нормам сучасної російської мови з урахуванням функціонально-синтаксичних особливостей текстів законів» повторно згадується в ст. 97.7, але немає жодного аналогічного положення, що стосувалося б державної бурятської мови. Суперечність між декларативною та операційною частинами законодавства вказує на те, що змістове наповнення терміна *державна мова автономної республіки* в цьому випадку не відповідає сутнісним параметрам поняття «держава, державність». Не випадково норми мовного законодавства Бурятії порушуються на найвищому рівні. Так, попри вимогу до кандидата на пост президента республіки володіти обома державними мовами³¹, В'ячеслав Наговіцин, призначений у 2007 р. президентом Бурятії, цієї вимоги не дотримався³².

Змістову девальвацію терміна *державна мова* у використанні щодо мов суб'єктів Російської Федерації посилює відсутність юридичної визначеності в самих текстах законодавчих актів. Наприклад, у Конституції Республіки Дагестан вказано, що державними мовами в цій республіці є «російська мова і мови народів Дагестану» (ст. 11). Оскільки конституція і законодавство Республіки Дагестан не надають переліку цих мов, можна припустити, що такими мовами є насамперед ті, що мають свою писемність, зокрема аварська, агульська, азербайджанська, даргинська, кумицька, лакська, лезгинська, ногайська, ру-

³⁰ Наприклад, у Конституції Республіки Татарстан.

³¹ «Президент Республіки Бурятія повинен володіти державними мовами Республіки Бурятія» (Конституція Республіки Бурятія, ст. 70. 2).

³² Див.: Катунин Д. А. Языковое законодательство в республиках Сибири // Язык и культура.— 2009.— № 4 (8).— С. 13–24.

тульська, табасаранська, татська, цахурська, чеченська³³. Із зрозумілих причин у конституції Дагестану немає вимоги до президента Дагестану володіти державними мовами. Попри високий формальний статус кожної з державних мов Дагестану, за свідченнями російських соціолінгвістів, «рейтинг рідної мови падає»³⁴.

Подібна ситуація характерна для Кабардино-Балкарської Республіки, конституція якої визнає три державні мови: кабардинську, балкарську і російську. За конституцією, вони «використовуються на рівних правах у органах державної влади, місцевого самоврядування, державних установах» (ст. 76). Насправді у виробництві, освіті, сфері духовної діяльності панує російська мова. Політика так званої оптимальної національно-російської двомовності призвела до «проникнення російської мови в найбільш непроникну сферу спілкування — сім'ю»³⁵.

У «Законі про державні мови в Республіці Комі» (від 28.05.1992) зазначено, що «державні комі та російська мови функціонують на території Республіки Комі на рівних умовах» (ст. 2). Цьому положенню суперечить зміст ст. 7 цього ж закону, де зазначено, що «діловодство, засідання в органах державної влади Республіки Комі в органах місцевого самоуправління ведуться російською мовою». Таким чином, мова комі з формальним статусом державної виведена за межі реального офіційного вжитку на функціональну периферію. На те, що її присутність у системі державної влади є не обов'язковою, а факультативною, вказує модальна конструкція *может употребляться* і прийменник *наряду с* у такому положенні закону: «В органах государственной власти Республики Коми, органах местного самоуправления *наряду с* государственным языком Российской Федерации — русским *может употребляться* государственный язык Республики Коми — коми» (ст. 7).

Особливістю Республіки Марій Ел є те, що поряд з російською статус державної мови мають два різновиди титульної мови — лугова марійська мова і гірська марійська мови: «Державними мовами Республіки Марій Ел є марійська (гірська і лугова) і російська мови» («Закон про мови в Республіці Марій Ел», ст. 1). Наявність двох різновидів мови з єдиною етнічною основою створює непрості передумови для її стандартизації і запровадження в офіційно-ділове застосування навіть у обмеженому форматі.

Унікальним явищем у слов'янській соціолінгвістичній термінології є такий термін польського мовного законодавства, як *допоміжна мова* (*język pomocniczy*). За своїм змістом він принципово відрізняється від англійського виразу *international auxiliary language*³⁶ (міжнародна допоміжна мова), який уживається в англійській соціолінгвістиці насамперед щодо штучних мов (волапок, есперанто, інтерлінгва, ідо і т. ін.), а також щодо живих мов, які виконували чи виконують допоміжні функції в міжнародному спілкуванні (арамейська, латинська, англійська тощо).

³³ За даними деяких дослідників, у Дагестані є 14 державних мов (див.: Соколовский С. В., Тишкова В. А. Европейская языковая Хартия и защита языковых прав в России // Европейская языковая хартия и Россия: Исслед. по приклад. и неотлож. этнологии / Под ред. С. В. Соколовского и В. А. Тишкова. — М., 2010. — С. 7.

³⁴ Самойлова М. Н. Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. — Сер. 2 «Языкознание». — 2009. — № 1 (9). — С. 165.

³⁵ Там же. — С. 163.

³⁶ У науковий обіг цей термін увів Е. Сепір: Sapir E. The Function of an International Auxiliary Language // Shenton H. N., Sapir E., Jespersen O. International Communication: A Symposium on the Language Problem. — London, 1931. — P. 65–94.

У польському законодавстві вираз *język pomocniczy* означає мову, якій законом надано право уживання поряд з офіційною в державних органах відповідної адміністративно-територіальної одиниці (гміни): «Przed organami gminy, obok języka urzędowego, może być używany, jako język pomocniczy, język mniejszości» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 9).

Особливістю польського законодавства є термінологічне розрізнення понять «мови національних та етнічних меншин» (języki mniejszości narodowych i etnicznych, у термінології Хартії — *міноритарні мови — języki mniejszościowe*), з одного боку, і «регіональна мова» (język regionalny)³⁷, якою, за польським законодавством, є кашубська мова³⁸, — з другого боку. Становище кашубської мови досить специфічне. Кашуби не вважаються в Польщі національною меншиною. В офіційному переліку національних та етнічних меншин («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 2, п. 2–3) етноніма *кашуб* немає. Водночас, як свідчать офіційні документи, кашубська мова є однією з допоміжних мов. Зокрема, у розпорядженні міністра внутрішніх справ і адміністрації від 30.05.2005 р. щодо «Офіційного реєстру гмін, у яких використовується допоміжна мова», сказано, що для включення до зазначеного реєстру потрібне «рішення ради гміни про надання згоди на впровадження допоміжної мови із зазначенням мови національної або етнічної меншини або регіональної мови, яка повинна бути допоміжною мовою» («uchwała rady gminy o wyrażeniu zgody na wprowadzenie języka pomocniczego wraz ze wskazaniem języka mniejszości narodowej lub etnicznej albo języka regionalnego, który ma być językiem pomocniczym» — «Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 30 maja 2005 w sprawie Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy»).

Нез'ясованим залишається питання статусу кашубської мовної практики: чи це окрема мова, чи один з діалектів польської мови (тоді її треба називати кашубським діалектом). Використання терміна *регіональна мова* є кроком у напрямку означення кашубської мовної практики як регіонального етнолекту польської мови. Така позиція добре узгоджується зі змістом поняття «допоміжна мова» та з диференціюванням регіональної мови (можливо, етнолекту), з одного боку, і мов національних меншин, — з другого. З-поміж інших допоміжних мов кашубська вирізняється тим, що вона не належить до категорії мов меншин. Оскільки до неї не застосовується термін *мова меншини*, то їй відповідна етнічна група (кашуби) сприймається як частина титульного етносу, мова якого має свої локальні (інакше кажучи, *регіональні*) особливості. На те, що польське законодавство не зараховує носіїв регіональної мови до категорії національних меншин, вказує, наприклад, такий текстовий фрагмент: «... programów służących tworzeniu warunków sprzyjających zachowaniu i rozwojowi tożsamości kulturowej mniejszości oraz zachowaniu i rozwojowi języka regionalnego» (ст. 23). Сполучник

³⁷ Є підстави не погоджуватися з думкою С. В. Соколовського та В. А. Тишкова про те, що терміни *регіональні мови* і *мови меншин* використовуються в мовному законодавстві, зокрема в Хартії, як рівнозначні, див.: Соколовский С. В., Тишков В. А. Европейская языковая Хартия и защита языковых прав в России... — С. 5.

³⁸ «Za język regionalny w rozumieniu ustawy, zgodnie z Europejską Kartą Języków Regionalnych lub Mniejszościowych, uważa się język, który ... Językiem regionalnym w rozumieniu ustawy jest język kaszubski» («Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym», ст. 19).

oraz «також» виводить регіональну мову за межі концепту *tożsamości kulturowej mniejszości*.

У польських офіційних документах носіїв кашубської мови називають не національною або етнічною меншиною, а спільнотою, що користується регіональною мовою («*społeczność posługująca się językiem regionalnym*»; див., наприклад: «*l Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych*»).

У цьому контексті вживання терміна *регіональна мова* щодо кашубської мови виявляється досить суперечливим, оскільки, згідно з вимогами ст. 1 Хартії, регіональна або міноритарна мова не може бути одним з діалектів офіційної мови держави. Уживання терміна *мова* щодо кашубської мовної практики є своєрідним лінгвоюридичним компромісом, так само як і вживання цього терміна щодо лемківських говірок української мови, які в законі про ратифікацію Хартії в Польщі названо *лемківською мовою*.

Єдиною зі слов'янських країн, де жодна мова не має визначеного конституційно³⁹ або законом офіційного статусу, є Чехія. Проте в практичній діяльності органів влади чеська є мовою офіційного використання де-факто. Як зазначено в «Законі про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки», знання чеської мови є неодмінною передумовою для набуття громадянства (§ 7). Офіційне використання мови, яка не має формально проголошеного статусу, окреслюється також через уживання в нормативно-правових актах виразу *іноземна мова* (*cizí jazyk*, буквально «чужа мова»). Зокрема, в «Законі про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки» сказано, що документи, які подає фізична особа, видані іноземною мовою (*v cizím jazyce*) органами іноземної держави, мають бути офіційно перекладені чеською мовою (§ 22).

Як показує аналіз текстів мовного законодавства, значення виразів *іноземна мова* та *мова іноземної держави* не тотожні. Наприклад, Республіка Білорусь має дві державні мови — білоруську й російську. Одна з них (російська) — це мова іноземної держави. Проте білоруське законодавство не зараховує її до іноземних (бр. *замежных*) мов: «У випадку заключення міжнароднага дагавора Рэспублікі Беларусь на адной ці некалькіх замежных мовах ён павінен суправаджацца афіцыйным перакладам на беларускую і (або) рускую мовы» («Закон про мови в Республіці Білорусь», ст. 19). Інші положення цитованого закону також свідчать про те, що термін *іноземна мова* (*замежная мова*) поширюється на всі мови, крім білоруської та російської (державних мов Білорусі).

У полеміці з питань мовного законодавства, а також у юридичному контексті тлумачення поняття «іноземна мова» часто набуває принципового значення. Оскільки відповідний термін уживається в різних правових актах, його неоднозначне розуміння може ставати підставою спірних інтерпретацій тих чи інших правових положень. З погляду юридичної визначеності дуже показовою є практика Латвії, де чітко вказано, що таке іноземна мова. Закон Латвії від 21 грудня 1999 «Про офіційну мову» (ст. 4) визначає, що, крім латиської мови та лівської (мова корінних мешканців), усі інші мови в межах зазначеного закону є іноземними. У законі Естонії «Про мову» від 21 лютого 1995 р. у параграфі 2 зазначено, що всі інші мови, крім естонської мови та естонської сурдомови, є іноземними. Мова національної меншини — це іноземна мова, яку громадяни

³⁹ У конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки (1960 р.) також не було жодної вказівки на державну або офіційну мову.

Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії.

У законі «Про державну мову Словацької Республіки» (15.11.1995) вказано, що шкільні підручники видаються державною мовою, за винятком підручників та посібників, призначених для вивчення мов національних меншин і етнічних груп та інших іноземних мов («okrem učebníc a učebných textov na vyučbu v jazyku národnostných menšín, etnických skupín a iných cudzích jazykov», § 4,4). Із цього формулювання зрозуміло, що всі мови, крім державної, вважаються іноземними.

Окремої уваги заслуговує словосполучення *регіональні або міноритарні мови*, що є ключовим терміном «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» (далі Хартія). Важливо наголосити, що в самій Хартії це позначення має не статусний, а описовий характер. Аналогічно не можна вважати статусним вислів *менш уживані мови*, що відповідає англійському *lesser used languages*⁴⁰. В Україні питання перекладу термінів Хартії привернуло увагу широкої громадськості навесні 2006 р. у зв'язку з ратифікацією Хартії Верховною Радою України. В офіційному українському перекладі цей акт Ради Європи називається «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин». Змістова невідповідність українського виразу *мови меншин* англійському *minority language* зумовлена насамперед тим, що межі мовної спільноти і межі етнічної спільноти зазвичай не збігаються або збігаються лише частково. Деякі національні меншини (наприклад єврейська, польська, білоруська) можуть послугуватися більше ніж однією мовою (ідидш, іврит, російська, українська мови тощо). На розбіжності між англійським терміном *minority language* і українським перекладом *мови меншин* вказує й структурно-семантичний аналіз англійського виразу. Він надається для двоякої інтерпретації: 1) як поєднання іменника *minority* в синтаксичній функції означення зі словом *language*, укр. «мова меншини»⁴¹, цьому значенню відповідає англійське тлумачення «a language of a minority»; 2) як поєднання прикметника *minority* з означуваним словом *language*, укр. «мова, що представлена меншою кількістю носіїв, ніж інша мова; міноритарна мова»⁴²; цьому значенню відповідає англійське тлумачення «a language whose speakers form a group numerically smaller than the rest».

Український вираз *мова меншини* відповідає першій з наведених інтерпретацій. Однак для перекладу терміна, що вживається в Хартії, він непридатний. Нееквівалентність перекладу терміна *minority language* виразом *мова меншини* стає очевидною, якщо здійснити нескладну граматичну трансформацію: утворивши множину від англійського терміна *minority language* у значенні (1) «мова меншин», отримаємо форму, в якій обидва лексичні компоненти мають уживатися в граматичній формі множини: *minorities languages*. Однак у тексті Хартії така форма ніде не застосовується. Хартія послідовно вживає форму *minority languages*, що однозначно вказує на єдино можливу інтерпретацію терміна — «a language whose speakers are less numerous than the rest» («мова, користувачів якої є менше, ніж решта» [населення.— Б. А.]).

⁴⁰ Цей термін використовується в пояснювальній записці до Хартії. У 1982–2010 рр. існувала організація, що називалася «Європейське бюро менш уживаних мов» («European Bureau for Lesser-Used Languages»).

⁴¹ Слово *minority* виступає тут заміном словосполучення *minority group* (Webster Unabridged Dictionary. Unabridged International Edition.— New York, 1975.— P. 1441).

⁴² Пор., наприклад: *minority races* (Webster...— P. 1441).

У ході дискусії з приводу відтворення в перекладі виразу *minority language* було запропоновано варіанти *меншинна мова* і *міноритарна мова*. Термін *меншинна мова* цілком задовільно передає семантику оригіналу. Прийняттю терміна *меншинна мова* в українському соціумі перешкоджають не параметри семантичної еквівалентності, а причини радше психологічного характеру. У посттоталітарній державі означення *меншинна* викликає здебільшого негативну реакцію в середовищі носіїв відповідних мов і сприймається як індикатор меншовартісності, принизливий для національної гідності. Представники національних спільнот неодноразово заявляли (публічно й приватно) про своє негативне ставлення до слова *меншинний*. В українському науковому й правничому дискурсі дедалі більшого поширення набуває вираз *міноритарна мова*.

Англійський термін *minority language* належить до категорії дихотомічних, тобто передбачає існування парного антонімічного поняття, а саме *majority language* (мова більшості). Не випадково в термінологічному мовознавчому словнику визначення терміна *minority language* дається через його протиставлення антонімічному термінові *majority language* «мова більшості, мажоритарна мова»⁴³. Аналогічно пояснюється цей термін у «Словнику соціолінгвістичних термінів» за ред. В. Ю. Михальченко: «Як правило, міноритарна мова виконує значно менше соціальних функцій, ніж мажоритарна мова, і не функціонує в найпрестижніших сферах спілкування (державне управління, міжнародна діяльність, наука, вища освіта)»⁴⁴. Дихотомічне використання термінів *міноритарна мова* — *мажоритарна мова* зустрічаємо в ряді інших публікацій⁴⁵.

У російській мові вираз *міноритарные языки* має чималий стаж у науковому й офіційному вжитку. Наприклад, ще в 1993 р. в російському журналі «Социологические исследования» (1993, № 1. — С. 113–115) опубліковано статтю заступника голови Ради з мовної політики в освіті при Міністерстві освіти РФ М. В. Дьячкова з назвою «Миноритарные языки в России». Відповідно до Програми фундаментальних досліджень Президії РАН у 2006–2007 виконувався проект «Міноритарні мови Євразії — історія й сучасність»⁴⁶.

Спостерігається також утворення словотвірних похідних на основі терміна *міноритарна мова*, зокрема в мовознавчих публікаціях російською мовою, на-

⁴³ Richards J. C., Platt J., Platt H. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics.— S. L., 1999.— P. 219.

⁴⁴ Словарь социолнгвистических терминов / Отв. ред. В. Ю. Михальченко.— М., 2006.— С. 129.

⁴⁵ Див., наприклад: *Абрамова Е. И., Ощепкова В. В.* Англо-валлийские культурно-языковые контакты и их влияние на формирование языковой ситуации в Уэльсе // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. «Лингвистика».— 2012.— № 6.— С. 36, 33–43; *Нозимов А. А.* Языковая ситуация в современном Таджикистане: состояние, особенности и перспективы развития // Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Душанбе, 2010.— 51 с.; *Самойлова М. Н.* Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2 «Языкознание».— 2009.— № 1.— С. 160–165; *Суходоева Т. А.* Языковые контакты в условиях активного доминирования мажоритарного языка над миноритарным: На примере взаимодействия луизианского варианта французского языка с английским языком : Дис. ... канд. филол. наук.— Ульяновск, 2006.— 209 с.; *Разумова Л. В.* Соотношение понятий «региональный» / «миноритарный» язык // Гуманитарный вектор.— 2011.— № 2.— С. 213–217.

⁴⁶ З російських публікацій, автори яких використовують вираз *міноритарные языки*, варто згадати принаймні такі: *Гришаева Е. Б.* Национальный язык и миноритарные языки Европейских стран с точки зрения образовательной перспективы / Реальность этноса : Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф., 4–7 апреля 2006 г.— СПб., 2006.— С. 305–309; *Нерознак В. П.* Знач. праця.— С. 3–7; *Мечковская Н. Б.* Социальная лингвистика : Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев.— 2-е изд., испр.— М., 2000.— 207 с.; *Пьянов А. Е.* Знач. праця.— С. 55–59; та ін.

приклад: «Иногда в обществе может сложиться определенный социоэкономический и демографический дисбаланс, что может привести к “миноризации” одного или нескольких национальных и / или официальных языков»⁴⁷; «В рамках диглосной и двуязычной языковой ситуации квебекский вариант французского языка характеризуется двойной миноризацией, двойным социальным обесцениванием»⁴⁸ (курсив наш. — Б. А.).

У мовній практиці інших слов'янських країн спостерігаємо паралельне застосування, з одного боку, традиційних термінів і, з другого боку, термінологічного неологізму, що виник як калька з англійського *minority language* і набув поширення після прийняття Хартії. Зокрема, в польському законодавстві традиційно вживається вираз *języki mniejszości narodowych i etnicznych* «мови національних і етнічних меншин», а в польському перекладі Хартії послідовно вживається калька *języki mniejszościowe*. Трапляються випадки одночасного використання термінів *języki mniejszości narodowych i etnicznych* і *języki mniejszościowe* в тому самому тексті, наприклад у «І Звіті Республіки Польща генеральному секретареві Ради Європи про виконання Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» («І Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych»). Подібне співіснування термінів спостерігаємо в словацькій мові: з одного боку, *jazyk národnostnej menšiny* в законі Словацької Республіки «Про використання мов національних меншин» від 10.07.1999 (є також скорочена версія терміна в тексті закону 1995 р. *jazyk menšiny*), а з другого боку, *menšinový jazyk* у словацькому перекладі Хартії. У другому періодичному звіті Республіки Сербія про виконання Хартії (2010 р.) зазначено, що в його тексті термін *меншинна мова* вживається як синонім терміна *мова національної меншини*: «Ради ускладнювања терминологије са Повельом, у извештају се употребљава: термин “мањински језик” као синоним за термин “језик националне мањине” и термини “корисник” или “говорник мањинског језика” као синоними за термин “припадник националне мањине”» («Република Србија. Европска повеља о регионалним или мањинским језицима Други периодични извештај достављен Генералном секретару Савета Европе у складу са чланом 15 Повелье, 2010»).

Вираз *regional or minority languages*, що вживається в Хартії, — це спроба поєднати у складі одного словесного позначення два відмінні терміни (*regional language + minority language*), які (до появи Хартії як офіційного тексту) в європейській законодавчій практиці та соціолінгвістичних дослідженнях уживалися зазвичай нарізно. Донедавна цей вираз використовувався в слов'янських мовах виключно в контексті Хартії. Єдиною державою, яка в 2012 р. ввела його в національне законодавство, стала Україна. З ряду причин цю інновацію важко назвати вдалою. Термін багатослівний і структурно громіздкий. У застосуванні до мовної ситуації в конкретній державі сполучник *або*, що поєднує в складі терміна означення *regional* та *minority*, недоречний. У міжнародному законодавстві використання сполучника *або* (англ. *or*) мотивоване тим, що термін *regional or minority language* має співвідноситися із законодавствами не однієї, а різних країн. Деякі з них уживають термін *мова національної* (або *етнічної*) *меншини*, інші — *регіональна мова*, ще інші вживають обидва терміни для позначення різних типів мов. Однак в Україні диференціювання мов за ознакою «регіо-

⁴⁷ Самойлова М. Н. Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе... — С. 161.

⁴⁸ Разумова Л. В. Зазнач. праця. — С. 214.

нальна» — «міноритарна» не відбулося, тому намагання пристосувати до національної мовної ситуації калькований термінологічний зворот Хартії важко визнати доцільним.

Як свідчать деякі публікації, недостатня уніфікованість термінології призводить до сплутування подібних, але не тотожних за змістом термінів. Не завжди правомірно ототожнюються терміни *державна мова* й *офіційна мова*, *регіональна мова* і *міноритарна мова* (*мова національної або етнічної меншини*), *офіційна мова країни* і *місцева офіційна мова*, *офіційна мова* і *мова офіційного використання* тощо. Сплутування термінопонять трапляється навіть у законодавстві однієї держави. Наприклад, у законі «Про мови в Республіці Саха (Якутія)» російську мову помилково названо офіційною мовою Російської Федерації (ст. 23 і ст. 28), хоча згідно з конституцією й законодавством країни вона є державною мовою Російської Федерації.

У мовленні ЗМІ нюанси термінологічних відмінностей стираються і відмінність між ними часто незрозуміла читачеві, не посвяченому в специфіку міжмовних відносин у конкретній країні. Показовою ілюстрацією є фрагмент тексту з багатомовного електронного видання «SETimes» (Новини і погляди з Південно-Східної Європи)⁴⁹ про офіційне надання македонській мові статусу міноритарної (згідно з Хартією) в одному із сербських муніципалітетів. Наведемо цей фрагмент болгарською мовою: «Жестът на добра политическа воля от страна на сръбската община Пландище, която обяви македонския за официален език в юрисдикцията, беше приветстван от гражданите и от властите. “[Това е] първият път, в който македонският [е] обявен за официален език извън Република Македония”, каза за SETimes Душан Яневски, председател на организацията на Демократическата партия на македонците в Качарево, Сърбия».

Буквальне прочитання виразів *обяви македонския за официален език*; *македонският [е] обявен за официален език* може створити враження, що македонська мова зрівнялася в статусі з офіційною мовою держави — сербською. Аналогічне враження справляють подібні вирази в інших слов'янських перекладах цього тексту: боснійському («makedonski proglašen službenim jezikom; se makedonski jezik proglašava službenim»), македонському («беше прогласен за официјален јазик, да биде прогласен за официјален»), сербському («se makedonski jezik proglašava zvaničnim je makedonski jezik proglašen zvaničnim jezikom») та хорватському («se makedonski jezik proglašava službenim; je makedonski jezik proglašen službenim jezikom»). Тільки подальший контекст дозволяє зрозуміти, що мова йде про специфічну офіційність — офіційність меншинної мови: «Много малцинствени езици — унгарски, словашки, румњнски, хрватски, рутенски, чешки, български и черногорски — са официални в много сръбски общини».

Зіставний аналіз текстів мовного законодавства слов'янських мов свідчить, що терміни мовного статусу є одним з важливих інструментів мовної політики і можуть інтерпретуватися як у контексті мовної ситуації в конкретній країні, так і в проекції на регуляторні акти, що відбивають погляди міжнародної спільноти на мовну політику і мовне планування.

Заслугують подальшого вивчення явища міжмовної та внутрішньомовної дублетності термінів, міжмовної синонімії, омонімії, паронімії та антонімії, розуміння яких важливе для законотворчої роботи, кваліфікованого укладання

⁴⁹ Виходить англійською, болгарською, боснійською, грецькою, македонською, румунською, сербською, турецькою і хорватською мовами.: http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2013/02/07/feature-03.

спеціальних термінологічних словників та глосаріїв, перекладу нормативно-правових і наукових текстів, у освітній та інформаційній діяльності тощо. На базі таких досліджень законодавці можуть отримати ефективні рекомендації щодо адекватного використання термінів та встановити їх співвідносність у різних мовах з урахуванням національної специфіки кожної з країн.

V. M. AZHNIUK

LANGUAGE STATUS IN THE SLAVIC SOCIOLINGUISTIC TERMINOLOGY

The paper gives a comparative perspective of the terminology of language status in the Slavic languages and discusses the impact of the language status on the approaches to language planning and language policy in the respective countries. Language status terms denoting the country's main language have a variety of verbal expressions: *state language* meaning «national language» (Belarus, Russia, Slovakia, Ukraine), *official language* (Macedonia, Montenegro, Slovenia), and the *language of the official use* (Croatia, Serbia) whose meanings and terminological implications have variable value both nationally and chronologically. Increasing public awareness of the symbolic importance of the language code as a nation's identity factor is reflected in the legislation of Slovakia whose language status was purposefully upgraded from that of the *official language* (úradny jazyk) in 1990 to the *state language* (štátny jazyk) in 1995.

Terminological innovations in many Slavic languages appeared under the influence of the European Charter for Regional or Minority Languages. A term that is quite appropriate in the context of an international legal document (for instance, *regional or minority language*) may not be quite fitting in the terminological and conceptual system of the national legislation (for instance, Ukraine) which arises numerous theoretical controversies and causes practical difficulties in its application.

The cases of indiscriminate or uncritical use of the seemingly identical or similar terms having different sociolinguistic implications are quite common in both legal, scientific and media texts leading to infrequent misunderstandings and ambiguities. In order to prevent them a comprehensive sociolinguistic dictionary has to be published and its popular online version has to be made available for general access. International experts' evaluation reports about the implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages must be written and read with regard of the differences in the national terminologies and traditions of the respective languages.

Key words: sociolinguistic terminology, language policy, national language, state language, official language, regional language, minority language.

ЧЕСЬКИЙ ПАРЕМІЙНИЙ ФОНД: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено аналізу античних і біблійних джерел чеського паремійного фонду. За формою освоєння античної спадщини виділено три типи паремійних висловів, які ґрунтуються на принципі мотивування їх внутрішньої форми. Коротко схарактеризовано переклади Біблії чеською мовою. Основна увага зосереджена на біблійних джерелах, з яких походять чеські паремії, та на семантиці цих одиниць. Наводяться відповідники українською мовою. Для виявлення тенденцій розвитку сучасної чеської пареміології в Чехії проведено соціолінгвістичний експеримент методом анкетування та визначено паремійний мінімум.

Ключові слова: чеська мова, паремія, семантика, латинські, біблійні прислів'я, паремійний мінімум.

Паремійний фонд будь-якої мови становлять питомо національні й запозичені одиниці. Паремій власне чеського походження, в яких відбилися особливості національної історії, культури, побуту тощо, порівняно з фразеологічними одиницями, небагато. Ми розглянемо чеські паремії інтернаціонального походження, що виникли внаслідок впливу культур і книжних текстів у різні періоди їхньої історії. Серед них виділяємо два основні джерела.

І. Паремії античного походження. Для чеського мовно-культурного ареалу тією культурою-основою, що найбільшою мірою спричинилася до формування паремійного фонду, стала антична греко-римська культура і мови-носії цієї культури — давньогрецька і латинська мови. Якщо стародавня Греція — це небувалий культурний феномен, фундамент античної освіченості, то стародавній Рим і його мова, латинська, стали джерелом запозичень, адаптації і збереження не лише великих давньогрецьких літературних жанрів і форм, а й сентенцій, прислів'їв і приказок видатних грецьких авторів. Латинська мова надала пареміям грецького походження і сентенціям власних стародавніх мислителів силу, яка непідвладна часові.

У структурі й семантиці паремій сліди античності помітні не з першого погляду. За формою освоєння античної спадщини ми виділяємо три типи паремійних висловів: 1-й тип: паремії мають однаковий інваріант змісту й однаково внутрішню форму; 2-й тип: паремії мають однаковий інваріант змісту, проте близьку за семантикою внутрішню форму; 3-й тип: чеські паремії відрізняються від античних специфікою метафоричного втілення змісту і структурною варіативністю компонентів.

Наведемо приклади прислів'їв кожного із зазначених типів з латинської та чеської мов з їх перекладом (еквівалентом або аналогом) на українську мову.

Прислів'я **першого** типу, маючи відносно однакову внутрішню форму, розрізняються формальним варіюванням компонентного складу¹:

Cudendum ferrum, quando micat igne calente = Je třeba kout železo, dokud je rozpalené ohněm ~ Куй же́лезо докуд је ж́аве́ (SLC², 85) // *Куй залізо, поки гаряче* (Ол. Сид., 96);

Repetitio est mater studiorum/ scientiae ~ Оправовані́ је маткою́ учені́ / мудрости (SLC, 331) // *Науки корені — в повторенні*;

Ulula cum lupis, cum quibus esse cupis ~ Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti (SLC, 379) // *З вовками жити — по-вовчому вити* (Ол. Сид., 404);

Faber est suae quisque fortunae ~ Každý je svého štěstí / osudu strůjcem (SLC, 145) // *Людина свого щастя коваль* (Ол. Сид., 201);

Quod nocet, docet = Co škodí, poučuje ~ Chybami se člověk učí (SLC, 324) // *На помилках учаться* (Ол. Сид., 337);

Una hirundo non facit ver = Jedna vlaštovička jaro nedělá (SLC, 379) // *Одна ластівка весни не робить* (Ол. Сид., 358);

Ex ungue leonem = Podle drápu poznáš lva (SLC, 140) // *По кігтях / по позурах пізнають лева* (Ол. Сид., 148);

Equi donati dentes non inspiciuntur ~ Darovanému koni na zuby nekoukej (SLC, 130) // *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Ол. Сид., 49);

Quod puer addiscit, senex deserere nescit = Co se naučíš jako chlapec, toho nepecháš jako stařec ~ Co se v mládí naučíš, k sráru jako když najdeš (SLC, 324) // *Чого замолоду навчишся, в старості як знайдеши* (Ол. Сид., 212);

Quod mane potes facere, non exspectes in vespere ~ Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek (SLC, 324) // *Не відкладай на завтра того, що можна зробити сьогодні* (Ол. Сид., 217).

Прислів'я **другого** типу вважаємо відносними еквівалентами. Як правило, варіативність їх компонентів відбувається в межах того самого семантичного поля, напр.:

Sola avis in cavea melior quam mille volantes = Jediný pták v kleci je lepší než tisíc ve vzduchu ~ Lepší vrabec v hrstí nežli holub na střeše (SLC, 358) // *Краще синиця в руці, ніж журавель у небі / ніж голуб у стрісі* (Ол. Сид., 94);

Aetas senilis mala merx = Stáří je špatné zboží (SLC, 24) // *Старість — не радість* (Ол. Сид., 180);

Quod periit, periit = Co je pryč, je pryč ~ Co tam, to tam, pro to hlavy nelam (SLC, 324) // *Було та загуло/ Було та сплигло* (Ол. Сид., 24);

Ex abundantia cordis os loquitur = Čím srdce plné, tím ústa přetékají ~ Co na srdci, to na jazyku (SLC, 138) // *Що на умі, те й на язичі* (Ол. Сид., 217);

Fabas indulcat fames = Hlad činí boby sladšími ~ Hlad je nejlepší kuchař (SLC, 145) // *Голодному й опеньки м'ясо* (Ол. Сид., 44);

Canis allatrat lunam, non laedit = Pes na měsíc štěká, neukousne ho ~ Pes, který štěká, nekouše (SLC, 63) // *Бійся не того собаки, що бреше, а того, що лациться* (Ол. Сид., 20).

Прислів'я **третього** типу вважаємо паремійними аналогами. Завдяки особливостям вторинної номінації вони утворюють систему самобутньої національної образності, напр.:

Mala gallina, malum ovum = Od špatné slepice špatné vejce ~ Jaký pán, takový krám (SLC, 225) // *Який пан, такий і жупан* (Ол. Сид., 222);

Accerto damno ianuam claudio = Po vyloupení zavírám dveře ~ Pozdě bycha honit (SLC, 14) // *Замкнув стайню, як коні вкрали* (Ол. Сид., 143);

Canis canistri malus est custos = Pes špatně hlídá spíž / Kozel zahradníkem (SLC, 64) // *Ставить цапа город стерегти* (Ол. Сид., 393);

Ante victoriam ne canas triumphum = Dokud nezvítězíš, neohlašuj triumf (SLC, 38) ~ Nechval dne před večerem // *Не хвали день до вечора / Не хвались, ідучи на торг, а хвались, ідучи з торгу* (Ол. Сид., 127);

¹ Знак (=) означає переклад чеською мовою, за знаком (~) подаємо поширений варіант чеського прислів'я, після знака (//) наводимо український відповідник.

² Список скорочень див. у кінці статті.

Campus habet oculos, silva aures = Pole má oči, les uši ~ I stěny mají uši (SLC, 63) // *I stínu majúť уха* (Ол. Сид., 86);

Cave tibi ab aquis silentibus = Měj se na pozoru před tichou vodou ~ Tichá voda břehy mele (SLC, 67) // *Тиха вода греблі / береги рве* (Ол. Сид., 263).

У більшості випадків при освоєнні античної мудрості національні мови вносили свої «метафоричні нюанси», розвиваючи широку синонімію. Прикладом може слугувати латинське прислів'я *Usus magister est optimus* (SLC, 382), що має значення «досвід є найкращим учителем». У словниках натрапляємо на різні чеські еквіваленти, що відрізняються один від одного: (1) *Žádný učení z nebe nespádá!*; (2) *Učení se ještě nikdo nenarodil* // (3) *Nikdo se nenarodil mudrcem*. Перший варіант означає: «учені <люди> з неба не падають», тобто імпліцитно містить наказ: «щоб чого-небудь у житті досягти, треба вчитися». Друге й третє прислів'я «вченими ще ніхто не народжувався» мають синонімічні компоненти *učení* «вчений» і *mudrc* «мудрець» і насправді є предикативними конструкціями, які не відзначаються імперативністю. Словник пропонує ще один синонім *He svatí goršky líplýť* (Ол. Сид., 341), тобто «будь-яка людина при бажанні може досягти певного результату», але й він лише частково співвідноситься з латинським оригіналом.

Серед чеських паремій античного походження ми виявили одиниці, що засвідчують семантичний розвиток лексичних номінацій — компонентів прислів'їв. Маємо на увазі, зокрема, прислів'я *Bližší košile než kabát* (укр. *Своя сорочка до тіла ближча*).

Прослідкувати історію входження прислів'я в чеську мову — справа складна: первісну форму від сучасної відділяє кілька тисячоліть. Так, М. В. Жуйкова слушно зазначає: «Що дали в часі знаходяться витоки якогось сталого виразу, то більше різноманітної інформації треба залучити, щоб побачити в ньому результат складної взаємодії мовних та екстралінгвістичних явищ минулого»³.

Чеське прислів'я *Bližší košile než kabát* своїми коренями сягає античної словесної культури, а саме походить від *Tunica propior pallio est* (SLC, 376) — вислову з комедії «Три монети» римського драматурга Тіта Макція Плавта (бл. 250 р. до н. е. — 184 р. н. е.), відомого своїми оригінальними обробками і варіаціями грецьких комедій латинською мовою, у даному випадку — п'єси старогрецького автора Філемона. У перекладі на чеську мову латинський вислів *Tunica propior pallio est* дослівно означає *Tunika je bližší než plášť* (букв. «туніка ближча <до тіла>, ніж плащ»), який у сучасній чеській мові усталився в іншій формі — *Bližší košile než kabát*. Проте ця форма не є первісною.

Перша писемна фіксація цього досить поширеного в чеській мові прислів'я відома зі старочеської хроніки XII ст., писаної латиницею, «Kronika česká», або «Kosmova kronika — Chronica Boemorum» Косми Празького: *Bližší košile než sukně* (Flajšh., I, 599; Dvoř., 872). Як бачимо, у сучасному прислів'ї *Bližší košile než kabát* спочатку замість компонента *kabát* «пальто» уживався компонент *sukně* «спідниця». Цю саму форму наводить автор так званої Далімілової хроніки — старочеської віршованої хроніки XIV ст.: *Sukně košile bližše nebývá a nemůdrý pro daleké bližších zbývá* (Dalim., 446).

У збірках XVI ст. М. Червенки і Я. Благослава (1570 р.) зафіксовано форму *Bližší jest těla košile než sukně* (СВ, 33) та Якуба Срнця з Варважова («Dicteria seu proverbia Bohemica» — 1582 р.): *Bližší košile než sukně* (Dobrov., 31). Й. Добров-

³ Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. — Луцьк, 2007. — С. 366–367.

ський у своєму словнику 1804 р. уже наводить компоненти *sukně* і *kabát* як паралельні: *Bližší košile než sukně (kabát)* (Dobrov., 38). Цю саму форму фіксує Й. Юнгманн: *Bližší košile, než sukně (kabát)* (Jung., II, 142). Слід зазначити, що збірка Я. А. Коменського, укладена у XVII ст., але видана в середині XIX ст., містить сучасну форму: *Bližší košile než kabát* (Flajšh., I, 600).

Дані наведених джерел дозволяють твердити, що в старочеську мову латинське прислів'я *Tunica propior pallio est* було запозичене у формі *Bližší košile než sukně*. Вірогідно, мовою-посередником виступила німецька мова: *das Hemd ist mir näher als der Rock* (НРФС, 360) «букв.: мені сорочка ближча, ніж спідниця», де *der Rock* означає «спідниця» (НРС, 914), пор. також у братів Грімм: *das Hemd lieget immer als der Rock* (Grimm, IV, 981).

Компонент *sukně* «спідниця» побутував у чеському прислів'ї приблизно до XVII ст., а потім замість нього з'явився компонент *kabát* «пальто, плащ». Постають запитання, чому так сталося? Випадково це чи ні? Щоб відповісти на них, з'ясуємо назви одягу в старочеській мові. Перший чеський хронікар Косма Празький припускав, що «першим жителям на території сучасної Чехії будь-який одяг з тканин був невідомий, що вони вдягалися в овечі шкіри або в шкіри впольованих звірів» (SaD, 122). Отже, шкіра і хутро були матеріалами, які в чеських природних умовах мали в своєму розпорядженні предки сучасних чехів. Але шкіра і хутро були відносно дорогими і не для всіх доступними матеріалами, тому для пошиття одягу стали використовувати тканину з домашньої сировини, яку отримували в своєму натуральному господарстві — *len* «льон», *konopí* «коноплі», *vlna* «вовна», *plst* «повсть», *plátno* «полотно», *sukno* «сукно». Ясна річ, що всі ці «домашні» матеріали дістали і «домашні» назви. У ранньому середньовіччі полотно було дуже важливим виробом. Воно навіть стало однією платіж, так би мовити, розмінною монетою: його кількість і вага при купівлях і продажах позначали ціну і вартість інших товарів. Звідси спорідненість у чеській мові, та й в усіх інших слов'янських, слів *platit*, *platidlo*, *platno*, пор.: псл. **poltно* «ляна тканина» (ЕСУМ, IV, 502), псл. **platъ* «шматок тканини» (Rejz., 473), псл. *plata* «ціна, плата» від *platъ* «частина, шматок (тканини)» (ЕСУМ, IV, 430–431), звідси також прислів'я *Jaká plena, taková jí cena*, де *plena* — «шматок тканини» (SSJČ, II, 608).

Лише пізніше для багатьох знаті почали завозити з-за кордону різні дорогоцінні тканини, а з ними старочеська мова засвоїла і їхні назви — *atlas* «атлас», *aksamit* «оксамит», *brokát* «парча», *šarlat* і *purpur* «пурпур» та ін. Заморські тканини були яскраві, тонкі й легкі, оздоблені золотим і срібним шиттям. Від них відрізнялися домашнє полотно природного жовтуватого кольору і сире сукно, що були «привілеями» бідноти. Це природне сире сукно у XIV ст. чехи називали *šeré sukno*, *šeř*, *šeřina*. Прикметника *šedý*, який уживається сьогодні у словосполученні з іменником *sukno*, у старочеській мові не було. У стародруках зафіксовано *šedivý*, пор. у листі Яна Гуса: «*Šedivou sukni, chceš-li si ponechej pro sebe na památku. Leč ty, myslím, nemáš rád šedivé barvy, daruj jí tedy, komu za vhodné uznáš*» (SaD, 121) — «Сірий плащ, якщо хочеш, залиш собі на пам'ять. Але ж ти, гадаю, не любиш сірий колір, а тому даруй його, кому захочеш». Інша старочеська назва кольору сукна *vlčie*, *vlčaté sukno* вживається за асоціацією з кольором вовчої шерсті. Отже, семіотичне навантаження сірого сукна — виступати символом бідноти. Пор. також в українській мові *сірома* «бідняк, бідолаха; (зб.) біднота», *сіряк* «старовинний верхній одяг з грубого сукна; бідняк» (ЕСУМ, V, 257). Мотиваційно прозору семантику простежуємо в сучасному білоруському

розмовному слові *сярмяга*, *сярмяжына* «одяг з домотканого сукна, сіра свита, свитка, свитина»; *сярмяжнік* «сільський бідняк», *сярмяжны* (перен. «бідний, селянський») «сірячинний, сірячковий» (БУС, 598).

Дослідники матеріальної культури підтверджують, що одяг та його колір корелювали з соціальним статусом людини. На думку М. В. Жуйкової, у російському прислів'ї зі збірки В. Даля *Враг силен, валяет и в синем* «задля художньої виразності пропущено іменний компонент *кафтан*: в синем (*кафтани*). Лексема *синий* набуває тут ширшого сенсу, ніж просто назва кольору; вона вказує на колір, який був характерним для верхнього одягу багатих людей. <...> Оскільки синє, тобто пофарбоване сукно, виробляли з високоякісної сировини, для його виготовлення використовували дорогі барвники. <...> Для розуміння сенсу приказки *Враг силен, валяет и в синем* не суттєво знати, про кого в ній ідеться: про купця, чиновника, дворянина чи багатого селянина. Важливо те, що в народній свідомості ці особи були об'єднані приналежністю до заможних прошарків, ознакою чого служив «синій» (тобто «несірий») колір одягу, і протиставлені бідним, «сірим» верствам населення. Таким чином, приказка *Враг силен, валяет и в синем* містить думку про те, що нечиста сила збиткується («валяє») не лише з бідних, а й з багатих людей, і що багатство не рятує людину від життєвих труднощів»⁴.

На протиставлення жупана і свитки як символів багатства й бідності вказує українське прислів'я *Хоч і надів жупан — все ж не цурайся свитки* (Ном., 97).

Саме сукно було тим першим матеріалом, з якого в середні віки чехи шили верхній одяг, звідси назва цього одягу *sukně*, пор. дані чеських словників: «*sukně = oděv z sukna*» (Jung., IV, 377), «psl. **sukn' a* утворено від **sukno*, первісне значення 'із сукна пошитий одяг'» (Rejz., 614), «у стародавніх чехів *sukně* означало якусь туніку, у чоловіків від шиї до пояса, у жінок — майже до землі» (Mach., 425). Таким чином, середньовічний одяг під назвою *sukně* значно відрізнявся від того, що позначає це слово в сучасній чеській мові — «спідниця». Спільним для них є лише родове поняття — одяг. У середні віки цей одяг носили чоловіки й жінки. Примітно, що середньовічна «*sukně*» закривала не лише нижню частину тіла від пояса до ніг, а й верхню частину тулуба: груди, плечі, руки. У XV ст. чеська *sukně* отримала новий нехитрий крій: спереду мала розріз і застібалася на гудзики. Так вона перетворилася на верхній одяг, тобто плащ або пальто в сучасному розумінні. Під неї через голову одягали укорочену «*sukni*» — сорочку, що не мала розрізу спереду та служила натільною одежиною. Коротка модель колишньої довгої «сукні» дістала назву *košile* «сорочка» від латинського *casula* «плащ з капюшоном» (SaD, 127). Для неї стародавні чехи мали ще назву *rubáš* (від псл. **gobъ* «відрізаний шмат тканини») (Rejz., 548; Mach., 426; ЕСУМ, V, 131), пор. у верхньолужицькій мові *rub* «полотно» (Mach., 426), сучасне укр. діал. *рубатка* «сорочка з грубої тканини» (ВТССУМ, 1088) (тканина була «груба», бо вироблялася в домашніх, кустарних умовах і відрізнялася від майстерно, досконало, вишукано обробленої тканини), те саме рос. діал. *руб* «грубий одяг, лахміття», болг. діал. *руба* «одяг», бр. діал. *рубашка*, рос. літ. *рубашка* тощо. Слово *rubáš* у своєму первісному значенні збереглося в сучасних моравських і словацьких діалектах, що межують з моравськими.

Повернімося до старочеського слова *sukně*, що у XV ст. позначало верхній одяг. Відомий історик чеської мови І. Немец пише, що упродовж XV ст. слово *sukně* втрачало свої позиції щодо номінації верхнього вбрання і було замінене іншим словом — *kabát* (SaD, 127). Так само воно витіснило слово *sukně* із до-

⁴ Там же.— С. 329–331.

сліджуваного нами прислів'я, і приблизно в XVI — середині XVII ст., як можна судити зі збірки Я. А. Коменського, утвердилася форма *Bližší košile než kabát*.

Слово *kabát* (похідні *kabátek*, *kabátec*) у старочеську потрапило з арабської мови через перську: *kabā* — 'plášť, kaftan' (Rejz., 255). В. Махек висловлює припущення, що формант *-át* приєднано за аналогією до *chalát* (Mach., 185).

У старочеській мові словом *kabát* позначалися також лати — металеве спорядження стародавнього воїна. У хроніці про гуситів читаємо: «V kabátích (které je chránily před střelami) veliké množství oděncův honili sou» (SaD, 128) — «У латах (які їх захищали від стріл) вони переслідували велике військо». У цьому контексті можемо пояснити чеську ідіому експресивного характеру *dát někomu na kabát* у значенні «побити кого; експр. всипати кому за що». Ішлося, отже, про лати, які зазнавали різних ударів від бойової зброї середньовічного воїна.

Такий самий зв'язок зі східними реаліями демонструють діалектні форми аналізованого прислів'я в інших слов'янських мовах, напр.: укр. *Сорочка ближча, ніж сардак (жупан, свита, каптан)* (Ном., 433–434), п. *Bližša koszula, niż kaftan* (Čelak., 478), бр. *Бліжшая кашуля, чым сярмяга (як кабат, як кажух)* (Санько, 38); рос. *Рубаха кафтана к телу ближе* (Даль, II, 118). Показово, що цей російський варіант буквально відповідає турецькому *Gömlek kaftandar yakindir* (БМС, 603).

Прислів'я *Bližší košile než kabát* відоме багатьом неслов'янським європейським мовам — німецькій, англійській, французькій, голландській, паралелі з яких наводив ще Фр. Л. Челаковський (Čelak., 478). Перелік мов значно доповнили автори історико-етимологічного словника російської фразеології (БМС, 603): італійська, іспанська, вірменська, баскська, угорська, естонська, литовська, латиська, норвезька, шведська, ідиш.

У сучасних західних і південних літературних слов'янських мовах це прислів'я має практично однакову форму і зміст, пор.: п. *Bližsza koszula ciatu niż sukmana*, слц. *Bližšia košel'a ako kabát*, серб. *Своја је кошуља најближа*, болг. *Своя риза поблизо е до свое месо* та ін. Причому в багатьох мовах ця семантична модель «що ближче, те й дорожче» утворює широку синонімію, як, наприклад, в українській: *Своя пазуха ближче// Своя губа ближче// Всякому своє рило мило* та ін.

Аналіз лексики в її історичному розвитку, а також паралельний матеріал інших мов дозволили визначити семантичну спадковість чеського прислів'я *Bližší košile než kabát*, що сягає античної доби. Цілком очевидно, що ч. *Bližší košile než kabát* є калькою лат. *Tunica propior pallio est*. Впадає в око, що формально-граматична будова цього прислів'я у східнослов'янських мовах відрізняється від чеського відповідника, по-перше, наявністю займенника *свій* у посесивному значенні. Його смислова деталізація корелює з безособовістю, невизначеністю суб'єкта в чеському прислів'ї. Це дає підстави говорити про культурно-знаковий вимір займенника *свій* у досліджуваних прислів'ях. По-друге, є ще одна риса, яка протиставляє східнослов'янські прислів'я чеському (і первісному латинському) прислів'ю, — компонент *тіло*, пор.: укр. *Своя сорочка до тіла ближча*; рос. *Своя рубашка к телу ближе*; бр. *Свая кашуля бліжэй да цела*. Наявність цих компонентів в одних мовах і відповідно відсутність їх в інших можуть свідчити про певні культурно-ментальні акценти, вербалізовані в пареміях, про співвідношення концептів «свій — чужий» у національних мовах. Ми поділяємо думку С. М. Толстої: «Цінність свого полягає саме в його належності собі; своє визначає, таким чином, важливу межу індивідуальної сфери людини, в якій вона сама несе відповідальність за себе і за все “своє”, починаючи від

власного тіла й закінчуючи всім, що є полем її діяльності та її особистих відносин з іншими людьми й з усім світом узагалі»⁵.

Наведені паралелі з чеської, української та інших мов виявляють високий ступінь ізоморфізму щодо латинської мови як мови-прототипу. Незважаючи на асиміляцію, національне маркування внаслідок культурологічних і власне мовних факторів, аналіз паремій показав, що їхні структурно-семантичні моделі універсальні, а варіювання внутрішньої форми є наслідком особливостей вербалізації матеріального й духовного буття засобами національної мови. Така думка висловлювалася багатьма дослідниками, наприклад Г. Д. Гачевим: «Національний образ світу є диктат національної природи в культурі... Природні національні мови витлумачуються як голоси місцевої природи в людині»⁶.

Водночас не слід гіперболізувати національне світобачення, бо часто вибір образу, що генерує внутрішню форму прислів'я, зумовлений випадковими збігами і залежить лише від рими, пор. лат. *Ad praesens ova cras pullis sunt meliora* ~ *Lepší dnes vejce než zítra slepice*; *Lepší dnes kus než zítra hus* (SLC, 19) // *Краще сьогодні горобець, як завтра голубець* (Ол. Сид., 326). У подібних випадках пояснення самотності внутрішньої форми особливостями когнітивної діяльності етносу видається занадто спірним.

Завдяки збереженню первісних структурно-семантичних моделей «антична» група прислів'їв і приказок пододала шлях протяжністю в кілька тисячоліть і активно функціонує в наші дні.

II. Паремії біблійного походження. Понад три тисячоліття люди живуть з Біблією. День у день, знову і знову звучать біблійні тексти на богослужіннях і в побуті. Такого безперервного звучання не зазнала жодна інша книга на землі. Крилаті вислови, словосполучення й цілі речення відокремлювалися від першоджерела і в кожній мові світу набували своїх образних особливостей. Ці особливості привертали увагу багатьох дослідників. Чеські вчені видали кілька праць, присвячених усталеним висловам (фразеологізмам, ідіомам) біблійного походження. Однак не існує ні словника, ні цілісного аналітичного дослідження про паремії, що своїм корінням сягають біблійних мотивів і сюжетів. Цим зумовлена мета нашої праці — з'ясувати джерела, з якими пов'язані чеські прислів'я і приказки, або узагальнено — паремії.

Першим текстом Біблії на території прабатьківщини чехів була латинська «Вульгата» Святого Ієроніма. Він перекладав Біблію протягом 384–405 рр.: «Старий Заповіт» — з тексту «Септуагінти» (перший грецький переклад) і старогреврейських оригіналів, а «Новий Заповіт» — з грецьких джерел. «Вульгата» (від лат. *vulgata* — народна, загальнонародна; найстарший друк — 1462 р. в німецькому місті Майнці) була настільки точним і художньо довершеним перекладом, що католицька церква прийняла її як офіційний текст Біблії: 1546 р. Тридентський собор оголосив її богонатхненною, справжньою, канонічною для римо-католицької церкви⁷.

Деякі дослідники, посилаючись на грамоти Карла IV, називають св. Ієроніма «також автором першого слов'янського перекладу Біблії» (SaD, 276). Інші вважають, що найдавніші слов'янські (а точніше — старослов'янські) переклади частини біблійних книг належать першовчителям слов'ян святим Кирилові і

⁵ Толстая С. М. Слав. *svoję: семантика и аксиология // *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*. 20 / Red. J. Bartmiński.— Lublin, 2008.— С. 37.

⁶ Гачев Г. Д. Национальные образы мира.— М., 1988.— С. 431.

⁷ Мечковская Н. Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий.— М., 1998.— С. 236–237.

Мефодію в період їх просвітницької місії у Великій Моравії в другій половині IX ст. Щоб створити автономну церкву і здійснювати відправи слов'янською мовою, що мала протистояти латинській, Кирилу і Мефодію необхідно було спочатку створити слов'янську азбуку, а потім уже перекласти на слов'янську мову богослужбові книги. Як свідчать джерела, Кирило перед відбуттям до Моравії розробив слов'янську азбуку (глаголицю) і з допомогою Мефодія переклав зі старогрецької мови на південнослов'янський солунський діалект такі книги: Євангеліє, Апостол, Літургія Служебник, фрагменти Псалтиря і Требника (Енциклоп., 262; V, 237). За іншими джерелами (SaD, 276), автором глаголиці також був св. Ієронім. Оригінали творів святих Кирила і Мефодія невідомі, хоча Р. Якобсон наводив невеликі уривки, що нібито збереглися, зокрема віршову передмову «Proglas» до Євангелія, авторство якої приписував св. Кирилові. Р. Якобсон вважав ці вірші «першою чехословацькою поезією»⁸.

Богослужіння старослов'янською мовою святих Кирила і Мефодія створили передумови для виникнення чеської церковної термінології і поширення писемності серед слов'ян. З їх перекладами пов'язують початок чеської перекладацької традиції.

Чеські переклади Біблії мають велику історію і налічують три рукописні редакції, кілька редакцій друкованих старочеських текстів XVI–XVII ст., переклади XVIII–XX і поч. XXI ст. на сучасну чеську мову.

Найстарші переклади чеською мовою уривків Святого Письма відомі з XI і XII ст. Це були старочеські глоси, що вписувалися між рядками латинського тексту. Перші цілісні переклади Євангелія і Псалмів виникли у XIII–XIV ст. передусім у жіночих монастирях, де знання латини було обмеженим і де особливо поставала потреба розуміння Святого Письма рідною мовою.

Відомо про рукописний переклад усієї Біблії, який, на жаль, не зберігся, — так звану Біблію лесковецько-дрезденську (Bible leskovecko-dražďanská) 1360 року. Рукописними пам'ятками є Біблія оломоуцька (Bible olomoucká) приблизно 1416 р. (її назва походить від міста, де вона нині зберігається в рукописному фонді наукової бібліотеки) і Біблія літомнержицько-тршебоньська 1409–1414 рр. До третьої рукописної редакції частково належать переклади «Вульгати» Яна Гуса, зокрема його *Postilla nedělní* (1413 р.) — *Postilla* з лат. *postilla verba* «після цих слів», що являла собою збірку проповідей. З XV ст. до сьогодні збереглося 24 рукописи Біблії старочеською мовою і понад сто уривків біблійних текстів.

Першою друкованою чеською (і взагалі слов'янською) Біблією була Біблія празька 1488 р., яка на кілька десятиліть випередила голландське 1526 р., німецьке 1534 р., французьке й англійське 1535 р. та іспанське 1557 р. видання⁹.

Особливе значення в чеській культурі мала Біблія кралицька (Bible kralická, 1579–1588), назва якої походить від міста, в якому вона вперше побачила світ, — Кралице на півдні Моравії. Праця відзначається тим, що була першим самостійним перекладом, здійсненим Общиною чеських братів під керівництвом Яна Благослава, не з мови-посередника — латинської «Вульгати», а з оригінальних «біблійних» мов — староеврейської, арамейської та старогрецької. Ян Благослав створив такий переклад, мова якого вважалася найкращим взірцем

⁸ *Jakobson R.* Moudrost starých Čechů: odvěké základy národního odboje.— New York, 1943.— S. 14–16.

⁹ *Ouředník P.* Aniž jest co nového pod sluncem: slova, rčená a úsloví biblického původu.— Praha, 1994.— S. 8.

чеської мови того часу і визначала розвиток літературної чеської мови протягом кількох наступних століть. В історії чеських перекладів Святого Письма Біблія кралицька вирізняється ще однією прикметною рисою. Як відомо, у виданнях Святого Письма текст кожної книги розділений на глави, а глави — на вірші. Ця традиція, що веде свій відлік з 1203 р., швидко була освоєна, бо дозволяла точно орієнтуватися в будь-якому виданні. Біблія кралицька — це перше чеське видання, що перейняло поділ на вірші.

Сучасні переклади Біблії на чеську мову є доробком ХХ — початку ХХІ ст., найвідоміший серед них — Чеський екуменічний переклад — *Písmo svatě Starého a Nového zákona* (1961–1979 pp.). У своїй праці ми послуговуємося зразками саме цього перекладу.

Велика частина чеських прислів'їв походить зі Святого Письма. Ми поділяємо думку О. Ковач про те, що «із суто наукового погляду фразеологічна одиниця може бути зарахована до групи біблійних лише тоді, якщо це фактично можна довести шляхом порівняння з текстами перекладів Біблії на певну мову <...> незалежно від нашого суб'єктивного уявлення про можливе походження цієї одиниці»¹⁰.

Звернімося до чеського тексту Біблії. Нашим завданням є з'ясувати, які паремії пов'язані з Біблією, з яких частин вони беруть свій початок і яку мають семантику. Пареміями біблійного походження ми називаємо мовні одиниці предикативного типу, які так чи інакше пов'язані з біблійними текстами, мають ознаки смислової завершеності, відтворюваності, варіативності, семантичної і стилістичної маркованості. Усталені вислови, що в сучасному розумінні є фразеологізмами, напр.: *být solí země* (NZ¹¹, Mat., 5, 13), *klanět se zlatému teletí* (SZ, Ex., 32, 1), *velbloud uchem jehly* (NZ, Mat., 19, 24), *třicet stříbrných* (NZ, Mat., 27); *koukol mezi pšenící* (NZ, Mat., 13, 30); *jít jako vůl / tele na porážku* (SZ, Přisl. Šal., 7, 22), *mít srdce z kamene* (Ez, 36, 26), *tancovat / skákat, jak ti piskáji* (NZ, Mat., 11, 17), *sloužit dvěma páním* (NZ, Mat., 6, 24) і под., ми не розглядаємо.

Найбільшу кількість паремій містить «Книга Приповістей Соломонових». Написана у вигляді настанов, які батько дає синові, вона охоплює найрізноманітніші моральні й суспільно-побутові явища. Чим є прислів'я Соломона пояснює саме Святе Письмо: «Це ключ до пізнання, до набуття мудрості і повчання, як розуміти глибокі вислови, як їх освоїти, чого навчає розум, справедливість, право і чесність, як передати простодушним знання, молодим — пізнання й розважність. Хай послухає мудрий і примножить свою науку, а розумний хай здобуде мудрі думки, щоб навчитися розуміти інакомовлення, слова мудреців та їхні загадки» (SZ, Přisl. Šal., 1–7).

З «Книги Приповістей Соломонових» походять такі чеські прислів'я:

Kdo jámu kopá, sám do ní padá; kdo valí balvan, toho zavalí (SZ, Přisl. Šal., 26, 27) > Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá // *Не копай (не рий) іншому ями, бо сам у неї впадеш; Хто іншому яму копає, той у неї сам попадає;*

Pýcha předchází pád a namyšlenost zkázu (SZ, Přisl. Šal., 16,18) > *Pýcha předchází pád* /// *Перед загибеллю гордість буває, а перед занепадом — бундючність;*

Člověk uvažuje v srdci o své cestě, ale jeho kroky řídí Hospodin [SZ, Přisl. Šal. 16, 9] > *Člověk míní, Pánbůh mění* // *Людина гадає — Бог розставляє;*

Lepší je blízký souseď než bratr vzdálený (SZ, Přisl. Šal., 27, 10) > *Dobry souseď je lepší než rodina* // *Брат в оці, сусід у боці;*

¹⁰ Ковач О. Культурная прагматика библейской фразеологии в европейских языках // *Slavenska frazeologija i pragmatika* / Ur. Ž. Fink, A. Hrnjak. — Zagreb, 2007. — С. 358.

¹¹ Скорочення книг чеською мовою Старого і Нового Заповіту див. у кінці статті.

Lepší je suchý kus chleba v klidu než dům plný masa a sváru (SZ, Přísl. Šal., 17, 1) > Lepší kůrka v pokoji nežli koláč v rozbroji // *Краще сухий хліб з водою, ніж паляниця з бідую;*

Ať tě chválí druzí, a ne tvá vlastní ústa, ať jsou to cizí, a ne tvé vlastní rty (SZ, Přísl. Šal., 27, 2) > Vlastní chvála z hrdla smrdí; Samochválá smrdí // *Не хвали сам себе — нехай тебе люди похвалять;*

Líné dlaně přivedou na mizinu, pilné ruce přinášejí bohatství (SZ, Přísl. Šal., 10, 4) > Z pilnosti se štěstí rodí, lenost holou bídu plodí // *Праця чоловіка годує, а лінь марнує.*

Далі наводимо приклади з книги Єзекіїля зі Старого Заповіту (в чеській редакції — Kazatel), з Чотириєвангелія — від св. Матвія, св. Марка, св. Луки і св. Іоанна — з Нового Заповіту, та деякі вислови з інших частин Святого Письма:

Co bylo dřívě, to zase bude, to, co se dělo, se bude dít. Není nic nového pod sluncem (SZ, Kaz., 1, 9) > Nic nového pod sluncem // *Немає нічого нового під сонцем;*

Protože vítr zasévali, sklídí vichřici (SZ, Oz., 8, 7) > Kdo seje vítr, sklízí bouři // *Хто сіє вітер — пожне бурю!;*

Když jsme ještě byli u vás, dali jsme vám přece toto pravidlo: Kdo nechce pracovat, ať nej! (NZ, Pav., 2. Tes., 7, 12) > Kdo nepracuje, ať nej! // *Хто не працює, той не їсть;*

Neboť každý, kdo prosí, dostává; kdo hledá, nalézá, a tomu, kdo tluče, bude otevřeno (NZ, Mat., 7, 8) > Kdo hledá, najde; Hledej, najdeš; Kdo čeho hledá, snadno nalézá; Kdo tluče, tomu se otevře // *Хто шукає, знайде. Хто стукає, тому відчинять;*

Všichni, kdo meč berou, mečem padnou (NZ, Mat., 26, 52) > Kdo meč bere, ten od meče schází // *Хто з мечем прийде, той від меча загине;*

Vše má svůj čas (SZ, Kaz., 3; 8, 6) // *На все свій час;*

Šlechtěte strom, a jeho ovoce bude dobré. Nechte strom zplánět, a jeho ovoce bude zlé. Strom se přece pozná po ovoci (NZ, Mat., 12, 33; Luk., 6, 38) > Člověka po řeči, bylinu po vůni (poznáš) // *Дерево пізнають по плодах, а людину — по ділах;*

Kdo není se mnou, je proti mně (NZ, Mat. 12, 30) > Kdo není s námi, je proti nám // *Хто не з нами, той проти нас;*

Špatné vztahy kazí mravy (NZ, 1. Kor., 15, 33) > Špatná společnost kazí dobré mravy // *Лухе товариство псує добрі звичаї;*

Prorok není beze cti; jedině ve své vlasti a ve svém domě (NZ, Mat., 13, 57); Říkám vám, že žádný prorok není doma vážený (NZ, Luk., 4, 24); > Žádný prorok není vzácen ve vlasti své; Žádný není doma prorokem // *Немає пророка у своїй вітчизні.*

Отже, семантика біблійних паремій — образно-метафорична, виразна, яскрава, різноманітна, як і сама Біблія. Більшість прислів'їв і приказок зберегла-ся в сучасній чеській мові в автентичній формі та належить до активного узусу. Наприклад, словник Д. Біттнерової і Ф. Шиндлера (Bittner. Schindl.) включає прислів'я *Co nechceš sobě samětu, nečti druhětu; Pýcha předchází pád; Kdo jinětu játu kopá, sám do ní padá; Čím kdo zachází, tím také schází* до паремійного мінімуму (5738 одиниць) сучасної чеської мови, а в Чеському національному корпусі прислів'я *Kdo jinětu játu kopá, sám do ní padá* має 79 фіксацій.

Чимала кількість паремій виникла на основі біблійних мотивів. Вони поділяються на кілька груп. Першу з них утворюють вирази, що є результатом «згущення думки» (за О. О. Потєбнею) або ж еліпсису, пор.: *Říkám vám, že kdo skoupě rozsévá, bude skoupě sklízet, ale kdo rozsévá štědře, bude sklízet štědře* (NZ, 2. Kor., 9, 6) > *Jak zaseješ, tak sklídíš // Як посієш, так і пожнеш;* *Nejen chlebem bude člověk živ, ale každým slovem vycházejícím z Božích úst* (NZ, Mat., 4, 4) > *Nejen chlebem živ jest člověk // Не хлібом єдиним живе людина.* Другу групу становлять паремії, що є синонімічними варіантами біблійних виразів, напр.: *Jakou mírou měříte, takovou vám bude zase odměřeno* (NZ, Luk., 6, 38) > *Jak kdo měří, tak se mu odměřuje; Jak ty mně, tak já tobě // Як ти мені, так і я тобі.* Частина паремій з виразною біблійною стилістикою зберігає в живій комунікації ознаки книжності, напр.: *Dávejte a bude vám dáno* (NZ, Luk., 6, 38) > *Dávejte a bude vám dáno // Давайте — і дадуть вам.*

Тенденції розвитку чеської пареміології. Будь-який рівень мовної системи за певних умов виявляє закономірність свого розвитку — загальну тенденцію. У наш час чеській пареміології властива тенденція до зниження функціонування як в усному, так і писемному дискурсах. Це підтверджують дослідники пареміології на матеріалі неслов'янських мов: «Проблема розвитку паремійних фондів мов, становлення їх сучасного якісного складу є сьогодні актуальною і дискусійною, особливо якщо врахувати, що паремійний жанр переживає нині період стагнації: теоретично паремійні корпуси відкриті для поповнення, але фактично вони майже не поповнюються»¹². Щоб виявити й схарактеризувати основну тенденцію щодо сучасного стану чеської пареміології, ми провели соціолінгвістичний експеримент, який полягав у визначенні паремійного мінімуму сучасної чеської мови шляхом анкетування і порівняння наших даних з даними Д. Біттнерової та Ф. Шиндлера, опублікованими 1997 р. Майже через 15 років після виходу цієї праці ми спробували верифікувати представлені ними емпіричні дані з метою виявлення тенденції знання і ставлення чеських респондентів до паремійних одиниць. На відміну від колег, ми застосували методичку неавершених речень, запропонувавши список прислів'їв, який нараховував 100 одиниць. У нашому експерименті взяло участь 112 осіб.

Анкета складалася з двох частин. Перша частина містила мовний матеріал — це список прислів'їв у неповному, скороченому викладі. Завданням інформантів було дописати закінчення прислів'їв і тим самим засвідчити їх знання.

Друга частина містила необхідні соціологічні відомості про інформантів: вік, стать, освіту (середня школа, гімназія, професійне училище, вища школа), місце проживання до вісімнадцяти років і нині, професію, джерело знання прислів'їв — від рідних, зі школи, з книг, медіа, свій варіант відповіді. Крім цього, ми просили інформанта зазначити, які прислів'я він найчастіше вживає, в якій ситуації, хто з його оточення використовує прислів'я, які він знає нові або трансформовані відомі прислів'я.

Джерелом для складання списку прислів'їв послужила вже згадувана збірка Д. Біттнерової і Ф. Шиндлера. Оскільки ми планували включити у список 100 одиниць, їх відбір цілком ґрунтувався на нашій дослідницькій інтуїції. Робоча гіпотеза полягала в тому, що на шкалі якісних ознак «я знаю — я не знаю прислів'я» кожне з них має свій кількісний показник. Верифікація цього положення полягала у залученні до списку як тих паремій, частотність яких була для нас очевидною, так і менш поширених. Зокрема, в анкету було включено прислів'я *Čím dále v les, tím více dřev*, яке у своєму словнику Ф. Челаковський позначив ремаркою «с. — чеське», а насправді переклав його зі збірки В. Даля: *Чем дальше в лес, тем больше дров* (Čelakov., 383). Експеримент мав засвідчити, якою мірою ця паремія була засвоєна чеською мовою. До списку було включено також такі одиниці, які, за нашими уявленнями, могли дати цікаві варіанти, містили архаїчні компоненти та ін. (напр.: *Halěř k halěři, a ze dvanácti bude groš; Kam šlápne bolševik, tam sto let tráva neroste*). Зрештою, ми взяли до уваги висновки Ф. Шиндлера: вибір конкретних прислів'їв не впливає на соціолінгвістичні результати. Усі прислів'я в анкеті були розташовані за алфавітом.

Характеристика інформантів. На відміну від Д. Біттнерової і Ф. Шиндлера, які вважали, що найкраще знають прислів'я особи, старші п'ятдесяти років, а

¹² Коцюба З. Г. Паремійні фонди мов як контамінація різночасових міжкультурних світоглядних нашарувань // Мовознавство. — 2008. — № 4–5. — С. 102.

тому намагалися залучити до експерименту саме цю вікову категорію, ми не ставили жодних вікових обмежень.

Із 130 розповсюджених анкет ми одержали 112 заповнених. На жаль, 3 анкети довелося вилучити з опрацювання: 2 анкети були заповнені наполовину, 1 — іноземцем, який до 18 років проживав за межами Чеської Республіки. Таким чином, ми оцінювали 109 анкет.

На основі опрацьованих анкет подаємо про учасників таку інформацію. Середній вік інформантів становить 30,17 років. Найстаршому з них 83 роки, а трьом наймолодшим — 13 років. Два інформанти досягли віку 76 років, по одному — 70, 74, 78 років. В експерименті взяли участь 70 жінок і 37 чоловіків. Важливим для нас був показник територіальної репрезентації інформантів. Вони представлені у такій пропорції: 38 учасників з Моравії, 74 — з Чехії. За показником «освіта» інформанти були поділені так: середня школа (zš) — 21; гімназія (g) — 39, професійне училище (su) — 5, вища школа (vš) — 42.

Оцінювання відповідей. Нами було опрацьовано 10900 відповідей. Правильною версією того чи іншого прислів'я ми вважали ту одиницю, що відповідала узусу, тобто такому варіанту, який має найбільшу частотність уживання в певній формі. Прислів'я, у яких інформанти переставляли компоненти або вживали граматичні, синонімічні форми, ми кваліфікували як тотожні одиниці, напр.:

Co není v hlavě, musí být v nohách // v nohou; Ani kuře zadarmo nehrabe // Ani kuře nehrabe zadarmo // Ani kuře nadarmo nehrabe; Bez práce nejsou koláče // Bez práce nejsou žádný koláče; Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek // na zítra; Co oko nevidí, srdce nebolí // neželí; Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš // ve stáří jako bys našel; Darovanému koni na zuby nekoukej // nehleď i pod.

Як засвідчив аналіз результатів нашого лінгвістичного експерименту, визначення паремійного мінімуму передбачає встановлення ступеня актуального знання прислів'їв. При оцінюванні відповідності прислів'я, дописаного інформантом, усталеному (або загальнономовному, традиційному) варіанту ми фіксували також усі трансформації та їх частотність у межах конкретної одиниці за віковими групами. Критерій, який визначає межу для включення прислів'я до паремійного мінімуму, є величиною відносною. Так, формуючи список з 500 приказкових висловів, що становили паремійний мінімум російської мови, Г. Перм'яков¹³ установив межу понад 90 %. Для Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера підставою для віднесення прислів'я до паремійного мінімуму чеської мови було знання понад 95 % досліджуваних одиниць хоча б в одній віковій групі інформантів. Щоб уможливити процедуру порівняння наших результатів і результатів Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, ми також орієнтуємося на межу 95 %.

Для прикладу наведемо прислів'я під номером 56 — *Kocour není doma, myši mají pré*. Прислів'я наводиться в усіченій формі, як в анкеті. Далі слідує узуальний варіант прислів'я. Нижче за знаком рівності (=) зазначено кількість варіантів відповідей у кожній віковій групі: а) формальні або лексико-граматичні (зміна порядку слів, граматичні словоформи, синонімічні компоненти); б) інший образ; в) довільний варіант; г) заперечення; ґ) еліпсис або розширення усталеного варіанта. У кожного прислів'я можуть бути свої різновиди варіантів:

56. Kocour není doma

Узуальний варіант — *Kocour není doma, myši mají pré*:

¹³ Пермьяков Г. Л. Основы структурной паремиологии.— М., 1988.— С. 154.

13 років = 1;
 15–30 років = 41;
 31–45 років = 12;
 46–60 років = 5;
 > 60 років = 8;
 Без зазначення віку = 3.

Усього: 70

а) формальні варіанти:

13 років: Kocour není doma, a myši mají mejdan = 1;
 20 років: Kocour není doma, a myši mají ples = 1;
 60 років: Kocour není doma, a myši mají hej = 1;
 33 роки: Kocour není doma, a myši mají bál (pré) = 1;
 20 років: Kocour není doma, myši mají svátek = 1;
 21 рік: Kocour není doma, myši mají raj = 1;

б) інший образ:

Kocour není doma, kočky mají pré = 4;

в) довільний варіант:

25 років: Kocour není doma, je venku = 1;
 16 років: Kocour není doma, pes ano = 1.

Описана методика дозволила нам сформувати сучасний паремійний мінімум чеської мови. Зі 100 досліджуваних прислів'їв і приказок у паремійний мінімум увійшло 29 одиниць, рівень знання яких інформантами становив понад 95 % (див. табл.):

Порівняння паремійних мінімумів за даними двох анкетувань

№ п/п	Наш експеримент		Експеримент Д. Бітнерової, Ф. Шиндлера	
	Прислів'я і приказки	Відсоток	Прислів'я і приказки	Відсоток
1.	Bez práce nejsou koláče	100 %	Bez práce nejsou koláče	100 %
2.	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá	100 %	Jak si usteleš, tak si lehneš	100 %
3.	Dvakrát měř, jednou řež	100 %	Pro dobrotu na žebrotu	100 %
4.	Jablko nepadá daleko od stromu	100 %	Co Čech, to muzikant	100 %
5.	Lež má krátké nohy	100 %	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá	99,7 %
6.	Pes, který štěká, nekouše	100 %	Komu se nelení, tomu se zelení	99,7 %
7.	V nouzi poznáš přítele	99,0 %	Komu není rady, tomu není pomoci	99,6 %
8.	Pro dobrotu na žebrotu	99,0 %	Práce kvapná, málo platná	99,6 %
9.	Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá	99,0 %	Láska hory přenáší	99,6 %
10.	Kdo šetří, má za tři	99,0 %	Všude dobře, doma nejlíp	99,6 %
11.	Šaty dělají člověka	99,0 %	Pozdě bycha honit	99,6 %
12.	Tichá voda břehy mele	99,0 %	Lehce nabyt, lehce pozbyl	99,6 %
13.	Komu není rady, tomu není pomoci	98,1 %	Padla kosa na kamen	99,6 %
14.	Všude dobře, doma nejlíp	98,1 %	Stará láska nerezaví	99,6 %
15.	Lehce nabyt, lehce pozbyl	98,1 %	Dvakrát měř, jednou řež	99,4 %
16.	Kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp	98,1 %	Ranní ptáče dál doskáče	99,4 %
17.	Neříkej hop, dokud nepřeskočíš	98,1 %	S poctivostí nejdál dojdeš	99,2 %
18.	Darovanému koni na zuby nehleď	98,1 %	Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš	99,2 %
19.	Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí	98,1 %	Kdo šetří, má za tři	99,2 %
20.	Komu se nelení, tomu se zelení	97,2 %	Pro jedno kvítí slunce nesvíti	99,2 %

21. Práce kvapná, málo platná	97,2 %	Jablko nepadá daleko od stromu	99,1 %
22. Pýcha předchází pád	96,3 %	Není všechno zlato, co se třpytí	99,1 %
23. Každý svého štěstí strůjcem	96,3 %	Kdo dřív přijde, ten dřív mele	98,8 %
24. Kdo dřív přijde, ten dřív mele	96,3 %	Kdo chce kam, pomozme mu tam	98,8 %
25. Lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše	96,3 %	Sejde z očí, sejde z mysli	98,8 %
26. Vrána k vráně sedá	96,3 %	Jak k jídlu, tak k dílu	98,8 %
27. Žádný učený z nebe nespadl	96,3 %	Dočkej času jako husa klasu	
28. Pod svícnem bývá tma	95,4 %	Co na srdci, to na jazyku	98,7 %
29. S poctivostí nejdál dojdeš	95,4 %	Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá	98,7 %

Найбільшу кількість варіантів у нашому дослідженні мало прислів'я, яке не одержало жодного голосу на підтримку традиційного варіанта: *Halěř k halěři, a ze dvanácti bude groš*. Одним із пояснень цього факту може бути наявність у його складі назви архаїчної реалії *groš* (від лат. *grossus* — «товста монета») — монети, що в середні віки була срібною валютою, а в XVII–XIX ст. — зовсім дрібною платіжною одиницею, пор. її оцінні ознаки: *bídny, žebrácký, hladový, těžce vydělaný, poslední groš, pár grošů* (SSJČ, I, 552). Наші інформанти в основному правильно оцінили зміст вислову, що полягав в ідеї економного ставлення до грошей, і запропонували такі продовження прислів'я:

Halěř k halěři, a koruna ke koruně // korunka ke korunce = 16; Halěř k halěři, a koruna je z toho = 1; Halěř k halěři, a už mám dva = 1; Halěř k halěři, a koruna je celá = 1; Halěř k halěři, a koruna je doma = 1; Halěř k halěři, a je koruna = 1; Halěř k halěři, a je celá koruna = 1; Halěř k halěři, a koruna je hned = 1; Halěř k halěři, a truhlička je plná = 1; Halěř k halěři, a budeš boháč = 1; Halěř k halěři, a bude korunka // Babka k babce budou kapce = 1; Halěř k halěři, a máš korunu = 1; Halěř k halěři, a je z toho milion = 2; Halěř k halěři, a je na kravu = 1; Halěř k halěři, a prase je celé = 1.

Варіант *Co není v hlavě, musí být v nohách* (укр. *За дурною головою і ногам нема спокою*) цікавий тим, що, незалежно від віку, п'ять інформантів утворили контамінований вислів: *Co není v hlavě, musí být v nohách // Komu není z hůry dáno, v apatyse nekoupí > Co není v hlavě, v apatyse nekoupíš*.

Результати нашого анкетування засвідчили, по-перше, високий ступінь варіантності паремійних одиниць. У всіх інформантів зі 100 прислів'їв 84 одиниці отримали 885 різних варіантів. По-друге, молоде покоління, не знаючи традиційного варіанта прислів'я, дописує таке його закінчення, яке не має жодного відношення до паремії як такої, а радше є асоціативною реакцією на буквально прочитання її першої частини, пор.:

Co se doma uvaří, tak já sním (13 let); Jak si usteleš, tak si vyspíš = 5 відповідей; Boží mlýny melou mouku (13 let); Dobrá hospodyňka se dobře vdá (17 let); Jedna ovce prašivá mě včera potkala na nadržích (16 let); Kdo chce kam, ať jde tam (25 let); Kdo chce s vlky býti, musí umět výtí (14 let); Když se kácí les, ubírá to kyslíkové zdroje (17 let); Komu není z hůry dáno, tak ten má smůlu (17 let); Neštěstí nechodí, neštěstí se děje (17 let); Kdo chce psa bít, ať si opatří hůl (20 let); Kdo šetří, má peníze (25 let); Kdo rychle dává, brzo nemá nic (16 let); Kdo rychle dává, bude brzo chudej (16 let) та ін.

Деякі варіанти відповідей позначені довільною мовною творчістю респондентів, пор.: *Líná huba mele vodu (17 let); Mezi slepými vidomého nehledej (17 let); Neštěstí nechodí pěšky (14 let)*; тим більше нас здивувала відповідь *Pečení holubi lítají do huby* чотирьох інформантів середнього віку (35, 34, 50 років і один без зазначення віку).

Жодного варіанта не мали 15 прислів'їв — це саме ті одиниці, що ввійшли до паремійного мінімуму чеської мови, а саме:

Bez práce nejsou koláče; Dvakrát měř, jednou řež; Jablko nepadá daleko od stromu; Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá; Kdo maže, ten jede. Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí; Komu není rady, tomu není pomoci; Lež má krátké nohy; Neříkej hop, dokud nepřeskočíš; Pes, který štěká, nekouše; Pro dobrotu na žebrotu; Šaty dělají člověka; Tichá voda břehy mele; V nouzi poznáš přítele; Žádný učený z nebe nespádl.

Аналіз усіх одиниць з погляду їхнього походження свідчить, що всі вони відзначаються чималим історичним стажем.

Загальний висновок, який випливає з нашого дослідження й дослідження Д. Бітнерової й Ф. Шиндлера, полягає в тому, що, незважаючи на велику різницю в кількісному складі аналізованих паремійних одиниць (100 проти 11 тисяч), результат виявився майже однаковим: половина прислів'їв і приказок, рівень знання яких інформантами становив понад 95 %, повністю збігається.

Проте параметр «знання прислів'я» не збігається з параметром «уживання прислів'я». Анкетування засвідчило, що молоде покоління у своїй комунікативній практиці на «мудрість віків» не спирається. Серед людей літнього віку за рахунок прислів'їв образно збагачують своє мовлення переважно жінки.

Як уже зазначалося, існує також дискусійне питання, чи утворюються в сучасній мові нові прислів'я та приказки і які критерії їх розпізнавання. На нашу думку, до новітнього паремійного фонду можуть увійти одиниці, що не пов'язані з конкретним контекстом (напр.: *Любиш кататися — люби і дорогу лагодити*) і мають по можливості коротку ритмічну форму, причому це можуть бути як провербіальні трансформи, так і зовсім нові вислови провербіального типу (в дужках зазначаємо частотність в Інтернеті), напр.:

Dvakrát měř jednou řeš (127), Bez práce nejsou doláče (116), Do očí bratr, za zády had (16 402), Všude dobře, doma manželka (281), Optimismus je způsoben nedostatkem informací (351), Nic tak neomezuje svobodu slova jako rozbitá huba (62), Moudrost nekoupíš, hloupost neprodáš! (28), Žena je dobrý sluha, ale zlý pán (21), Milující srdce na krásu nehledí (143), Láska je jako slza — rodí se v očích a padá k srdci (122), Často lidé hynou klevetníků vinou (45), Dobré slovo hubu nespálí (117) та ін.

Щоб набути статусу нових, прислів'ям належить пройти, як мінімум, три стадії: засвоєння, збереження в пам'яті, апробацію комунікативною практикою. На це може знадобитися не один десяток років.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БМС	— <i>Бирих А. К., Мокієнко В. М., Степанова Л. И.</i> Русская фразеология: историко-этимологический словарь.— 3-е изд., исправл. и доп.— М., 2005.— 926 с.
БУС	— <i>Півторак Г. П., Скопненко О. І.</i> Білорусько-український словник / За ред. Г. П. Півторака.— К., 2006.— 723 с.
ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови.— К.; Ірпінь, 2001.— 1440 с.
Даль	— <i>Даль В. И.</i> Пословицы русского народа : В 2 т.— М.; СПб., 1879.— Т. 2.— 638 с.
Енциклоп.	— Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид., зі змінами і допов.— К., 2007.— 853 с.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови.— К., 2003.— Т. 4.— 656 с.; 2006.— Т. 5.— 704 с.
Ном.	— <i>Номіс М.</i> Українські приказки, прислів'я, і таке інше.— К., 1993.— 765 с.

- НРС — Немецко-русский словарь / Под ред. А. А. Лепинга, Н. П. Страховой.— М., 1962.— 1304 с.
- НРФС — Немецко-русский фразеологический словарь / Сост. Л. Э. Бинович.— М., 1956.— 904 с.
- Ол. Сид. — *Олійник І. С., Сидоренко М. М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник.— 2-е вид., допов. та перероб.— К., 1978.— 446 с.
- Санько — *Санько З.* Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем.— Мінск, 1991.— 218 с.
- Bittner. Schindl. — *Bittnerová D., Schindler F.* Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století.— Praha, 1997.— 315 s.
- ČВ — *Červenka M., Blahoslav J.* Česká přísloví / K vydání přípr. J. Spilka.— Praha, 1970.— 105 s.
- Čelak. — *Čelakovský F. L.* Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatřil K. Dvořák.— 3-í vyd.— Praha, 1949.— 923 s.
- Dalim. — Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu / K vydání přípr. J. Daňhelka et al.— Praha, 1988.— Sv. 1.— 612 s.
- Dobrov. — *Dobrovský J.* Spisy a projevy / K vydání přípr. M. Heřman.— Praha, 1963.— Sv. 17.— 223 s.
- Dvoř. — *Dvořák K.* [Doslov k:] Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. K. Dvořák.— 3-í vyd.— Praha, 1949.— 922 s.
- Flajšh. — *Flajšhans V.* Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku.— Praha, 1911.— D. 1.— 1482 s.; 1913.— D. 2.— 896 s.
- Grimm — Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.— Leipzig, 1877.— Bd 4.— 2408 s.
- Jung. — *Jungmann J.* Slovník česko-německý.— W Praze, 1835–1839.— D. 1–5.
- Mach. — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— 627 s.
- Rejz. — *Rejzek J.* Český etymologický slovník.— Praha, 2001.— 752 s.
- SaD — Slova a dějiny / Pod vedením I. Němce zprac. aut. kolektiv Staročes. slovníku.— Praha, 1980.— 325 s.
- SLC — *Čermák J., Čermáková K.* Slovník latinských citátů: 4328 citátů s českým překladem a výkladem.— Praha, 2005.— 543 s.
- SSJČ — Slovník spisovného jazyka českého / Zprac. lexikograf. kolektiv Ústavu pro jazyk český ČSAV pod vedením B. Havránka.— Praha, 1971.— D. 1–2.

Скорочення книг (чеською мовою) Старого і Нового Заповіту:

Starý zákon

- SZ — Starý zákon
- Ex. — Kniha Exodus
- Ez. — Prorocství Ezechiele Proroka
- Kaz. — Kniha Kazatel
1. Král. — 1. Královská
- Oz. — Prorocství Ozeáše Proroka
- Přisl. Šal. — Kniha Přísloví Šalomounova

Nový zákon

- NZ — Nový zákon
1. Kor. — První Epištola S. Pavla k Korintským
2. Kor. — Druhá Epištola S. Pavla k Korintským
- Luk. — Evangelium S. Lukáše
- Mar. — Evangelium S. Marka
- Mat. — Evangelium S. Matouše
1. Tím. — První Epištola S. Pavla k Timoteovi
- Pav. 2. Tes. — Druhá Epištola S. Pavla k Tesalonickým

L. I. DANYLENKO

CZECH PAREMIA FUND: CULTURAL AND HISTORICAL SOURCES AND DEVELOPMENT TRENDS

Article researches ancient and Bible sources of Czech paremia fund. Based on the form of ancient heritage three types of paremia sayings are described, that depend on the principle of motivation of their inner form. Paremia of the first type have the same invariant of meaning and the same inner form. Paremia of the second type have the same invariant of meaning, but similar by semantics inner form. Paremia of the third type differ from ancient by peculiarities of metaphoric meanings and by structure.

Special attention is paid to Latin proverb *Tunica propior pallio est*, which is known in Czech language as *Bližьn koљile neћ kabьt* and in Ukrainian *Своя сорочка до тіла ближча*.

In XVII–XVIII the structure of Czech proverb included different lexical composition. Article suggests historic and etymological reconstruction of semantics of the above mentioned paremia unit in connection with the meaning of the words *sukno*, *sukně*, *koљile*.

Bible translations into Czech language are characterized in brief. The main area of research includes Bible sources, from which Czech paremia originated. Their semantics is analyzed including corresponding Ukrainian units.

In order to reveal the trends of development of modern Czech paremiology author visited Czech Republic to conduct socio-lingual experiment using surveys to find out paremia minimum. Author conducted comparative analysis of our research and research of Czech authors D.Bittnerova and F.Shindler. The conclusion is that despite the difference in quantity of paremia units analyzed, the result was almost the same: half of proverbs and sayings known by more than 95 % informants is exactly the same in both researches. However, «proverb knowing» and «proverb using» is not the same thing. Survey indicated that the youth rarely uses proverbs in everyday communication. The issue if new proverbs and sayings do spring up in modern language and what criteria we should use to reveal them is still to be discussed.

Key words: Czech language, paremia, semantics, Latin proverbs, Bible proverbs, paremia minimum.

КОНЦЕПТОЛОГІЯ НОВОГО ЗАПОВІТУ

У статті висвітлено проблеми дослідження текстових концептосфер. На основі концептуального аналізу описано операційні засади виявлення смислових домінант тексту.

Ключові слова: Новий Заповіт, концепти, текстові смислові структури, концептосфера твору.

Серед багатьох концептуальних досліджень, які помітно активізувались останнім часом, особливе місце займають студії з концептології сакральних текстів, насамперед Біблії. Це пов'язано з багатьма факторами як загальноцивілізаційного, так і власне наукового характеру. Актуальності набули дослідження в галузі когнітивної лінгвістики, що мають велике теоретичне і прикладне значення, особливо у зв'язку з розвитком інженерії знань. Методика когнітивних досліджень спрямована на мову як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент — систему знаків, що відіграють важливу роль у репрезентації та трансформуванні інформації. В основі когнітивного підходу — виявлення максимального спектра знань, закладених у структурі мовних одиниць та їхніх комплексів, використовуваних у когнітивно-комунікативній діяльності. «Виникнення когнітивної лінгвістики — це один з епізодів загального методологічного зсуву, який почався в лінгвістиці з кінця 1950-х років і зводиться до зняття заборони на введення в розгляд “далеких від поверхні”, недоступних безпосередньому спостереженню теоретичних конструктів»¹.

Когнітивна лінгвістика займається такими проблемами, як встановлення кореляцій між когнітивними структурами й одиницями мови, що їх об'єктивують, вивчення структур представлення знань, пояснення тієї ролі, яку відіграє мова в пізнавальній діяльності людини, в процесах концептуалізації та категоризації людського досвіду та ін. Концептуалізм визнається особливим типом пізнання; відповідно сучасна наука про мову активно розглядає комплекс проблем, пов'язаних із дослідженням і характеристикою концептів тексту. Окремий концепт являє собою абстракцію, що узагальнює значення ряду своїх мовних реалізацій, а конкретна форма цього концепту задається інтервалом абстракції, у межах якої він якісно визначений, тобто обсягом лексико-семантичної парадигми, сформованої одиницями, що передають цей концепт у тексті.

Концептуальний напрям успішно розвивається в працях багатьох дослідників. На сьогодні існує кілька основних підходів до проблеми концепту: семантичний (А. Вежбицька, В. В. Колесов, І. П. Михальчук та ін.), лінгвокультурологічний

¹ *Соснин А. В.* Средства вербализации концепта «Лондон» в английском культурном пространстве.— Нижний Новгород, 2011.— С. 5.

(Ю. С. Степанов, В. І. Карасик, С. Г. Воркачов, В. М. Телія, В. В. Красних, В. А. Маслова та ін.), лінгвокогнітивний (О. С. Кубрякова, А. П. Бабушкін, М. М. Болдирев, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, О. В. Кравченко та ін.). Ці підходи до розуміння концепту не взаємовиключні, вони всі пов'язані, взаємодіють один з одним, додаючи той чи інший елемент до загального розуміння тексту.

У нашому дослідженні концепт розглядається через опис його семантичного складу і представлення способів його мовних експлікацій. Дослідники констатують, що «будь-яка дискретна одиниця колективної свідомості, яка відображає предмет реального або ідеального світу, зберігається в національній пам'яті мови у вербально позначеному вигляді»².

Таким чином, концепт вивчається через засоби мови, які надають «видимий» доступ до не спостережуваних структур підтексту твору. Як відзначає М. М. Болдирев, «структура і зміст різних концептів виявляється через значення мовних одиниць, які репрезентують певний концепт, їх словникові тлумачення, мовні контексти»³. Подібне бачення представлено в дослідженнях Л. О. Чернейко, яка вказує, що «концепт імені охоплює мовне переломлення всіх видів знання про явище, яке стоїть за ним»⁴.

Під час інтерпретаційного аналізу відбір засобів вербалізації концепту здійснюється на основі його контекстних реалізацій, тобто розглядається його відношення до інших мовних засобів, пов'язаних із ним. Таким чином виявляються умовні складники внутрішньої структури концепту: «Із визнання концепту як плану змісту мовного знака випливає, що він включає в себе крім предметної віднесеності всю комунікативно значущу інформацію. Передусім це вказівка на місце, яке займає цей знак у лексичній системі мови: його парадигматичні, синтагматичні та словотвірні зв'язки — те, що Ф. Соссюр називає “значущістю” і що, в кінцевому підсумку, відбиває “лінгвістичну цінність позамовного об'єкта”, яка виявляється в семантичній щільності тієї чи іншої тематичної групи, співвіднесеної з концептом»⁵.

Концепт складається з компонентів (концептуальних ознак), тобто «окремих ознак об'єктивної або суб'єктивної дійсності, що диференційовано відображені в його змісті й вирізняються за ступенем абстракції»⁶. Підсумовуючи смисли, закладені в інтерпретувальних лексичних засобах, можемо отримати достатньо повний семантичний опис досліджуваного концепту. В інваріантній моделі концепт представлений як межа узагальнення плану змісту мовних одиниць, що покривають певну семантичну область⁷.

Концепт, на думку дослідників, має складну багатопланову структуру. Так, для Ю. С. Степанова концепт — це «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, що супроводжують слово⁸. В. І. Карасик убачає у складі концепту

² Бабушкін А. П., Жукова М. Г. Перевод реалій в свете проблем когнитивной семантики // Проблемы культурной адаптации текста : Тез. докл. междунар. науч. конф. — Воронеж, 1999. — С. 11.

³ Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопр. когнитив. лингвистики. — 2004. — № 1. — С. 26.

⁴ Чернейко Л. О., Долинский В. А. Имя судьба как объект концептуального и ассоциативного поля // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. 9 «Филология». — 1996. — № 6. — С. 21.

⁵ Воркачев С. Г. Культурный концепт и значение // Тр. Кубан. гос. технол. ун-та. Сер. «Гуманит. науки». — Краснодар, 2003. — Т. 17. Вып. 2. — С. 268.

⁶ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М., 2007. — С. 17.

⁷ Лукин В. А. Концепт истины и слово *истина* в русском языке (Опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) // Вопр. языкознания. — 1993. — № 4. — С. 63.

⁸ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. — М., 2001. — С. 43.

образно-перцептивний компонент, поняттєвий (інформаційно-фактуальний) компонент і ціннісний складник (оцінка і поведінкові норми)⁹. З. Д. Попова та Й. А. Стернін розділяють концепт на кілька зон — ділянок інтерпретаційного поля, що мають певну внутрішню змістову єдність¹⁰.

При моделюванні концепту використовується ряд дослідницьких процедур, які дозволяють визначити весь потенціал його складників. Зміст концепту видається цілісним і структурованим семантичним простором: «Концепт, звичайно, співвідноситься більше ніж з однією лексичною одиницею, і логічним завершенням подібного підходу є його співвіднесення з планом вираження усєї сукупності різнорідних синонімічних (власне лексичних, фразеологічних і афористичних) єдностей, які описують його в мові, тобто в кінцевому підсумку концепт співвіднесений з планом вираження лексико-семантичної парадигми»¹¹. Будівельним матеріалом при цьому виступають поля, що розкривають певну тему — концептосферу. Отже, концепт постає як багатовимірне смислове утворення, детерміноване моделюванням таких концептосфер, як складна структурна одиниця з великим набором вербалізаторів, організованих в асоціативно-семантичний простір. Мовна концептуалізація здійснюється як сукупність прийомів семантичного представлення плану вираження лексичних одиниць. Цей аналіз може доповнюватися дослідженням семантичної структури та етимології слова-номінанта концепту, аналізом його дефініцій у словниках, підключенням соціолінгвістичних методів дослідження, таких як анкетування носіїв мови, залучення матеріалів суміжних дисциплін: соціології, психології, культурології та ін.

У цій статті спробуємо описати процедуру дослідження концептів у Новому Заповіті, який займає особливе місце серед інших текстів. Його вище покликання — явити людям Боже одкровення, Божу істину й показати шлях спасіння. Якщо саме так розуміти прагматику цього тексту, то одним із завдань дослідника є пошуки істини, вираженої різними мовними засобами, і розкриття змісту вчення, яке міститься в Новому Заповіті як частині Біблії.

Дослідження біблійних концептів заслуговує, без сумніву, найпильнішої уваги, оскільки вони є носіями глибоких текстових змістів. Саме використання методу концептуального аналізу допоможе виявити їх доміанти, виділити, описати й представити ідеї тексту, які закладені в концептуальній системі та зафіксовані в текстових засобах.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей концептів Нового Заповіту на основі виявлення їхньої ієрархічної структури (субконцепт — концепт — суперконцепт), опис класифікаційних ознак біблійних концептів, що становлять зміст тексту — від ядра до периферії, а також з'ясування системних характеристик концептуального комплексу Біблії та встановлення на підставі цього спеціального формалізованого об'єкта — «концептографічної системи», принципи побудови якої можуть бути застосовані до визначення концептуальних комплексів інших текстів.

Маркери концептуального комплексу втілюються в тексті у вигляді множини ключових (домінантних) слів. На першому етапі дослідження здійснюється виділення цих слів у системі лексико-семантичних засобів тексту. Ключові слова мають низку суттєвих ознак, які дозволяють диференціювати їх на тлі інших лексичних одиниць. Такими ознаками є: 1) високий ступінь повторюванос-

⁹ Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.— М., 2004.— С. 118.

¹⁰ Попова З. Д., Стернин И. А. Знач. праця.— С. 82.

¹¹ Воркачев С. Г. Знач. праця.— С. 271.

ті цих слів у тексті, частотність їх уживання; 2) здатність конденсувати, згорнути інформацію, виражену у відповідній частині тексту, а також і текстом у цілому (ця ознака особливо яскраво виявляється у ключових слів заголовної позиції); 3) редукована контекстом багатозначність, семантична визначеність, реалізація в тексті їхніх парадигматичних, синтагматичних і словотвірних зв'язків.

Опертя на ключові слова зумовлене тим, що вони формують систему лейтмотивів, для яких характерний високий ступінь підключення до текстових смислів завдяки потужній мережі зв'язків і відношень, що їх індукує повторюване слово, а отже, вони є провідними носіями смислу, утворюють своєрідний смисловий каркас, на який «натягуються» головні ідеї тексту. Таким чином, ключове слово є представником надвербального смислу, співвідносного з певними текстовими фрагментами, воно є одним з виявів категорій перспекції та ретроспекції тексту. Отже, лейтмотив за своєю природою має знаковий характер, репрезентуючи певне імпліцитне, інваріантне протягом тексту значення, що виникає на основі структур особливим способом організованого вербального тексту — смислових асоціацій та «перегукувань» у текстовій структурі, він формує композиційний зв'язок між фрагментами лейтмотивного дискурсу, лінії його розвитку, стійкі мотиви й наскрізні образи, утворюючи архітектоніку тексту. Засоби організації такого загального смислу можуть бути різними, його конструюють різні мовні й текстові одиниці, а їх комплексний аналіз дозволяє окреслити сутнісні ознаки світу, що моделюється текстом, визначити підтекст твору та його наскрізні образи.

При визначенні ключових слів Нового Заповіту до уваги не бралися службові та повнозначні слова, які є нерелевантними для формування біблійних смислів: *жінка, світ, тіло, час, ти, говорити, бачити, чути, великий, короткий* та ін.; не враховувалися також біблійні слова, що не виявили конструктивності при формуванні біблійних постулатів: *ангел (ангел з'явився, ангел сказав і т. ін.), пророк (слухайте пророка, Бог поставив пророка і т. ін.), дух, душа, первосвященик, хрестити, церква* і т. ін.

При аналізі ключових слів враховувалися також деривати (*віра — вірувати, віруючий, повірити, увірувати, невіра, невіруючий* і т. ін.) і синоніми (*Євангеліє — проповідь, слово спасіння, слово істини* і т. ін.).

Як ключові для цього дослідження були обрані слова, що мають понад 100 слововживань у тексті (*Ісус Христос — 954 слововживання, Бог — 830, віра — 571, Господь — 551, Отець — 311, закон — 181, гріх — 155, спасіння — 152, благодать — 135, Царство Небесне — 133, Євангеліє — 122*).

Отже, першим кроком в аналізі текстових концептів є виділення ключових слів на підставі їхньої частотності та змістового наповнення в тексті. Ця процедура дозволяє визначити перший, «зовнішній», концептуалізований шар структури Нового Заповіту. Подальша концептографічна методика складається з дослідницьких процедур, які спрямовані на висвітлення їхнього текстового наповнення. Аналіз текстового простору, що передбачає декодування, розгортання та актуалізацію концептуальних структур, демонструє закріплення їхніх елементів за певними вербальними засобами реалізації, сукупність яких становить план вираження відповідних лексико-тематичних кластерів, вибудованих навколо домінанти (ядра), представленого іменем концепту. Оскільки інтерпретація концептів спирається на певну лексико-семантичну множину, суть методу полягає в семантичному виведенні компонентів концептуалізованої області із сукупності мовних одиниць, що розкривають одну тему (мікротему). Для цього на підставі текстових матеріалів визначається референтна ситуація, з якою спів-

відноситься певний концепт, причому увага зосереджується на текстових смислах та значеннях, що визначаються найближчим контекстом, залишаючись у рамках дистрибутивних зв'язків лексем. Таким чином, реконструкція і семантичне дослідження концепту можуть бути повними за умови здійснення аналізу текстового простору в цілому, а не фрагментарно. Тобто для визначення концептуальної природи ключових слів тексту необхідно врахувати і зафіксувати семантику, породжену розгортанням дискурсу. У результаті цього аналізу вибудовуються багатокomпонентні смислові системи текстових реалізацій ключових слів.

Як приклад наведемо аналіз функціонування в тексті Нового Заповіту ключового слова *спасіння*, яке отримало смислове наповнення з опертям на певні лексико-семантичні множини, визначаючи таким чином основні семантичні лінії, пов'язані з цим найменуванням.

Поняття «спасіння» є одним з основних у Біблії. Слова *спасіння*, *Спаситель*, *спасати*, *спасатися*, *спасений* та ін. уживаються в тексті 152 рази, тобто це поняття є домінантним і характеризується високим ступенем підключення до формування текстових смислів завдяки зв'язкам і відношенням повторюваного слова, а отже, є одним із провідних носіїв змісту, навколо якого формулюються головні ідеї. Це поняття формується численними текстовими масивами, що розкривають його значущість як для кожної окремої людини, так і для всього людства. Воно є настільки важливим, що одним з імен Ісуса Христа є Спаситель. А ім'я Ісус є грецькою формою єврейського імені Єшуа — скорочена форма від Єгошуа, що означає «Єгова є спасіння (спасає)», або «Господь є спасіння (спасає)»: «...ось з'явивсь йому Ангол Господній у сні, промовляючи: “Йосипе, сину Давидів, не бійся прийняти Марію, дружину свою, бо зачате в ній то від Духа Святого. І вона вродить Сина, ти ж даси Йому ймення Ісус, бо спасе Він людей Своїх від їхніх гріхів”» (Матв., 1, 20–21)¹².

Дослідження концепту *спасіння* передбачає його текстову аспектацію, тобто з'ясування і фіксацію найбільш значущих складників, які виводять його концептуальну схему, що демонструє набір основних сутнісних ознак поняття. Аналіз передбачає виявлення фрагментів, які пов'язані з ним, з метою з'ясування змістового наповнення розглядуваного ключового поняття. При аналізі цього слова було виділено основні семантичні паралелі, що характеризують його напрями осмислення в Новому Заповіті. Саме завдяки текстовим впливам забезпечується смислове наповнення цього найменування, участь у якому беруть такі компоненти, як:

Ісус Христос (Бог): «Бо сьогодні в Давидовім місті народився для вас *Спаситель* (Тут і далі в цитатах з Біблії виділення курсивом наше.— Л. Ш.), *Який є Христос Господь*» (Лук., 2, 11), «Бо це добре й приємне *Спасителю* нашому *Богові*, що хоче, щоб усі люди спаслися, і прийшли до пізнання правди» (1 Тим., 2, 3), «А коли з'явилась благодать та людинолюбство *Спасителя*, нашого *Бога*, Він нас *спас* не з діл праведности, що ми їх учинили були, а з Своєї милості через купіль відродження й оновлення Духом Святим, Якого Він щедро вилив на нас через *Христа Ісуса, Спасителя* нашого, щоб ми виправдались Його благодаттю, і стали спадкоємцями за надією на вічне життя» (Тит., 3, 5), «Бо *Син Людський* прийшов не губить душі людські, а *спасати!*» (Лук., 9, 56), «Бо *Бог* не послав *Свого Сина* на світ, щоб Він світ засудив, але щоб через Нього світ *спасся*» (Іван., 3, 17), «За обітницею, із його насіння підняв *Бог Ісуса*, як *спасіння* Ізраїлеві, *Бог* нас не призначив на гнів, але щоб *спасіння* одержали Господом нашим *Ісусом Христом*» (1 Сол., 2, 9), «Через це переносу я все ради вибраних, щоб і вони до-

¹² Цитати наводяться за текстом: Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької наново перекладена / Пер. І. Огієнка.— К., 1992.— 1255 с.

ступили *спасіння*, що в Христі Ісусі, зо славою вічною» (2 Тим., 2, 10), «Тому може Він завжди й *спасати* тих, хто через Нього до Бога приходять, бо Він завжди живий, щоб за них заступитись» (Євр., 7, 25); **гріх**: «Він *ріг спасіння* підніс нам у домі Давида, Свого слуги, щоб народу Його дати пізнати *спасіння* у відпущенні їхніх *гріхів*» (Лук., 1, 69), «Його Бог підвищив Своєю правцею на Начальника й *Спаса*, щоб дати Ізраїлеві покаяння і прощення *гріхів*» (Дії, 5, 31), «Вірне це слово, і гідне всякого прийняття, що Христос Ісус прийшов у світ *спасати грішних*, із яких перший то я» (2 Сол., 4, 15), «І як людям призначено вмерти один раз, потім же суд, так і Христос один раз був у жертву принесений, щоб понести *гріхи* багатьох, і не в справі гріха другий раз з'явитися тим, хто чекає Його на *спасіння*» (Євр., 9, 27–28), «Прийде з Сіону *Спаситель*, і відверне *безбожність* від Якова, і це заповіт їм від Мене, коли відійму гріхи їхні!» (Рим., 11, 26); **Царство Небесне (Боже)**: «Ісус же сказав Своїм учням: “Поправді кажу вам, що багатому трудно ввійти в *Царство Небесне*. Іще вам кажу: Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в *Боже Царство* ввійти!” Як учні ж Його це зачули, здивувалися дуже й сказали: “Хто ж тоді може *спастися*?” А Ісус позирнув і сказав їм: “Неможливе це людям, та можливе все Богові”» (Матв., 19, 23–26), «А коли з'явилася благодать та людинолюбство *Спасителя*, нашого Бога, Він нас *спас* не з діл праведності, що ми їх учинили були, а з Своєї милості через купіль відродження й оновлення Духом Святим, Якого Він щедро вилив на нас через Христа Ісуса, *Спасителя* нашого, щоб ми виправдалися Його *благодаттю*, і стали спадкоємцями за надією на *вічне життя*» (Тит., 3, 7), «Тому, браття, тим більше дбайте чинити міцним своє покликання та вибрання, бо, роблячи так, ви ніколи не спіткнетесь. Бо щедро відкриється вам вхід до *вічного Царства* Господа нашого й *Спасителя* Ісуса Христа» (2 Пет., 1, 11); **віра**: «Хто *увірує* й охреститься, буде *спасений*, а хто не вірує засуджений буде» (Мар., 16, 16), «А котрі край дороги, це ті, хто слухає, але потім приходять диявол і забирає слово з їхнього серця, щоб не *вірували* й не *спаслися* вони» (Лук., 8, 12), «І вивів їх звідти й спитав: “Добродіі! Що треба робити мені, щоб *спастися*?” А вони відказали: “*Віруй* в Господа Ісуса, і *будеш спасений* ти сам та твій дім”; Бо кожен, хто покличе Господне Ім'я, буде *спасений*» (Дії, 16, 30–31), «Бо *спасені* ви *благодаттю* через *віру*, а це не від вас, то дар Божий, не від діл, щоб ніхто не хвалявся» (Еф., 2, 4–9), «Та ми *віруємо*, що *спасемося* *благодаттю* Господа Ісуса так само, як і вони» (Дії, 15, 11); **благодать**: «Бог же, багатий на милосердя, через Свою превелику любов, що нею Він нас полюбив, і нас, що мертві були через прогріхи, оживив разом із Христом, *спасені* ви *благодаттю*» (Ефес., 2, 4–5), «Бо *спасені* ви *благодаттю* через *віру*, а це не від вас, то дар Божий, не від діл, щоб ніхто не хвалявся» (Еф., 2, 8–9), «Бо з'явилася Божа *благодать*, що *спасає* всіх людей, і навчає нас, щоб ми, відцуравшись безбожності та світських пожадлиностей, жили помірковано, та праведно, і по-божню в теперішній віці» (Тит., 2, 11–12), «Тож не соромся засвідчення Господа нашого, ні мене, Його в'язня, але страждай з Євангелією за силою Бога, що нас *спас* і покликав святим покликком, не за наші діла, але з волі Своєї та з *благодаті*, що нам дана в Христі Ісусі попереду вічних часів» (2 Тим., 1, 8), «Та ми віруємо, що *спасемося* *благодаттю* Господа Ісуса так само, як і вони» (Дії, 15, 7–11), «Він нас *спас* не з діл праведності, що ми їх учинили були, а з Своєї милості через купіль відродження й оновлення Духом Святим, Якого Він щедро вилив на нас через Христа Ісуса, *Спасителя* нашого, щоб ми виправдалися Його *благодаттю*, і стали спадкоємцями за надією на *вічне життя*» (Тит., 3, 5–7); **Євангеліє**: «Бо я не соромлюсь *Євангелії*, бо ж вона сила Божа на *спасіння* кожному, хто вірує, перше же юдеїв, а потім гелленові» (Рим., 1, 16), «У Ньому й ви, як почули були слово істини, *Євангелію спасіння* свого, та в Нього й увірували, запечатані стали Святим Духом обітниці» (Еф., 1, 13), «А ми завжди повинні дякувати Богові за вас, улюблені Господом браття, що Бог вибрав вас спочатку на *спасіння* освяченням Духа та вірою в правду, до чого покликав Він вас через нашу *Євангелію*, щоб отримати славу Господа нашого Ісуса Христа» (2 Сол., 2, 13), «Звіщаю ж вам, браття, *Євангелію*, яку я вам благовістив і яку прийняли ви, в якій і стоїте, Якою й *спасаєтесь*, коли пам'ятаєте, яким словом я благовістив вам, якщо тільки ви ввірували не наосліп» (1 Кор., 15, 1), «Через те ж, що світ мудрістю не зрозумів Бога в мудрості Божій, то Богові вгодно було *спасити* віруючих через мудрість *проповіді*» (1 Кор., 1, 21), «І ти знаєш з дитинства *Писання святе*, що може зробити тебе мудрим на *спасіння* вірою в Христа Ісуса» (2 Тим., 3, 15), «Тому то відкиньте всіляку нечисть та залишок злоби, і прийміть із лагідністю *всіяне слово*, що може *спасити* ваші душі» (Як., 1, 21).

Концептуальний аналіз продемонстрував найбільш значущі змістові складники досліджуваного поняття. Концепт емпірично узагальнює контексти, в яких виступає; вони формують цілісний і структурований семантичний простір, ство-

рюючи таке концептуальне поняття «спасіння»: Ісус Христос спасає людей від гріхів для Божого Царства вірою та благодаттю через проповідь Євангелія.

На третьому етапі концептуалізації текстового простору відбувається так зване «занурення» в текст, здатне декодувати, розгорнути й актуалізувати його внутрішню смислову структуру. На цьому етапі здійснюється моделювання підтексту твору через текстову експлікацію суперконцептів. Останні є носіями багатомірних ланцюгів смислів, виражених, як правило, словами та словосполученнями. Контекстуальний аналіз тексту, що спирається на статистику ключових слів, дозволяє побудувати відповідний багатомірний індекс — лексикографічну систему основних, домінантних понять (семантичних зон) Святого Письма та їхніх зв'язків разом з кількісними (статистичними) характеристиками. Як смисловий «портрет» тексту Нового Заповіту розглядаються фразові об'єднання кількісно рівноцінних семантичних домінант, а отже, таких, які мають рівнозначну смислову вагу в тексті, що дозволяє вибудувати цілісну систему їхньої смислової значущості, використовуючи їх як семантичні маркери для подальших когнітивних і герменевтичних студій.

Таким чином, у системі концептосфери Нового Заповіту суперконцептами є фразові об'єднання, що організують текстові смисли у вигляді ядерної, середньої та периферійної зон: 1) «Ісус Христос спасає людей через віру» (елементи зустрічаються понад 10 разів); 2) «Ісус Христос спасає людей через віру», *прощаючи їхні гріхи і даруючи їм вічне життя в Небесному Царстві* (додано ті елементи, що зустрічаються понад 5 разів); 3) «Ісус Христос» пролив Свою кров і воскрес, щоб *прощати*, благословляти, зцілювати, освячати і «спасати людей», котрі покалися *в гріхах* і хрестилися, «через» проповідь Євангелія, «віру» і благодать, *даруючи їм вічне життя в Небесному Царстві* (додано ті елементи, кількість яких більша або дорівнює 3).

Аналогічні текстові побудови було виконано і для інших елементів концептосфери Нового Заповіту, що дозволило зробити певні висновки. Отже, концепти відіграють визначальну роль у забезпеченні когнітивної структури тексту. Вони є актуальними одиницями в системі текстових відношень, які представляють кванти структурованого знання, сформовані в тексті у вигляді багатомірних смислових утворень, де можна виділити три основні виміри: 1) компонентний (лексичний) вимір — у вигляді системи ключових слів, що реалізують у своїй семантичній структурі базові значення концептів і представляють його актуальний, ідентифікаційний пласт, маніфестуючи водночас мовний складник когнітивного каркасу тексту; 2) текстовий (інтерпретаційний) вимір, сформований комплексними текстовими структурами — певними лексико-семантичними множинами, що з'ясовуються за допомогою описаних процедур і представлені мережею своїх реалізацій; 3) смисловий (підтекстний) вимір, який демонструє смислові домінанти тексту, вибудовані в ряди (ланцюжки) за їхньою концептологічною значущістю (вагою), що репрезентують імпліцитну інформацію, на основі якої формуються змістові лінії глибинної семантичної структури тексту.

Важливо, що всі три виміри репрезентації концептографічної структури тексту реалізуються за допомогою процедур, майже алгоритмічних, які значною мірою можуть бути автоматизовані. При такому підході концепти постають когнітивними структурами, що узагальнюють значення низки своїх мовних реалізацій, маніфестують текстові смисли, виступаючи посередниками між мовною та позамовною реальністю твору, а вивчення їх уживання дає ключ до розуміння головної мети твору. На матеріалі Нового Заповіту запропонована

методика дозволила експлікувати з підтексту вербалізовані смисли, провідні біблійні ідеї, сформовані контекстом цілого і представлені концептосферою тексту.

L. L. SHEVCHENKO

THE NEW TESTAMENT CONCEPTOLOGY

This article offers a concept analysis of the New Testament. Biblical concepts deserve most particular attention as they represent and convey the meaning of the text. The concepts are analyzed by means of description of their semantic content and ways of their linguistic explication. This allows us to discover elements of the concepts' inner structure. By summarizing the meanings contained in the interpreting lexical tools we obtain their quite comprehensive semantic description.

The first stage of the concept analysis of the New Testament focuses on determining the plentitude of text tools that are key to the lexical-semantic system. This is followed by concept analysis of the units showing the most important elements of their meaning. The third stage of textual space conceptualizing is used "to take look deep into the text" to decode, expand and actualize its inner content structure. In doing so, we are able to model the sub-text of the writing through textual explication of super-concepts. The latter carry multi-faceted chains of meaning, usually represented by words and their combinations. Concept analysis of the text, which is based on statistics of usage of key words, allows us to create a relevant multi-dimensional index, which we describe as a lexicographic system of fundamental, dominant concepts (semantic zones) of the Holy Scriptures, their relationships and quantitative characteristics.

The proposed methodology can be used to explicate, based on the sub-text, verbalized meanings and key Biblical ideas that are formed by the context of the whole writing and are represented through the concept sphere of the text.

Key words: the New Testament, concepts, text semantic structures, text conceptual system.

ГРАМАТИЧНІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СИСТЕМИ З ФЛЕКТИВНИМ І АГЛЮТИНАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ СЛОВОЗМІНИ

У статті подано концептуальні моделі словозмінної системи мов із флективним компонентом словозміни, мов із флективним та аналітичним компонентами, а також мов з аглутинативним компонентом. Описано технологію побудови граматичних лексикографічних систем, їхню структуру та функції.

Ключові слова: граматична лексикографічна система, граматичний словник, парадигматичний тип, граматичний клас, парадигматичний клас, дефектність словозмінної парадигми, варіативність словозмінної парадигми.

Грамматичні лексикографічні системи (ГЛС) спрямовані на використання їх у процесах автоматизованого опрацювання мовної інформації на етапах визначення граматичного статусу слів, їхньої вихідної форми й синтезування словозмінних форм. Особливої актуальності це завдання набуває для мов із флективним компонентом у словозміні, зокрема для слов'янських, а також і для аглутинативних, які мають складну словозмінну систему.

В Українському мовно-інформаційному фонді НАН України (УМІФ НАНУ) створено лексикографічні системи граматичного типу для української, російської, німецької, турецької, англійської мов, а також розробляються такі системи й для іспанської, французької, польської, білоруської мов.

Концептуальну основу розробок становить теорія лексикографічних систем¹, що дозволяє з єдиних позицій будувати граматичні лексикографічні системи для різних мов (не тільки флективних, а й флективних з елементами аналітизму, аглутинації). Концептуальні моделі, які покладено в основу створюваних систем, ураховують широкий спектр параметрів, що забезпечує гнучкість цих систем і уможлиблює виконання основних їхніх функцій, спрямованих на автоматичне опрацювання природної мови. Це дозволяє також здійснювати глибокі дослідження словозмінних систем флективних мов, зокрема щодо таких параметрів словозмінної парадигми, як її дефектність (неповнота) і варіативність, а також забезпечує визначення повного системного опису широко представленого в цих мовах явища граматичної омонімії. Зокрема, отримані дані дослідження щодо неповноти й варіативності можуть бути використані в типологічних дослідженнях словозмінних систем відповідних флективних мов.

Для підтримки граматичних лексикографічних систем в УМІФ НАНУ створено інструментальні комплекси, що дозволяють у зручній формі виконувати

¹ Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем.— К., 1998.— 331 с.

лексикографічну роботу з супроводу лексикографічних баз даних відповідних мов. Для української, російської мов такі інструментальні комплекси працюють у режимі віртуальної лексикографічної лабораторії, що уможливило ефективну взаємодію між користувачами та компонентами системи.

Мова з флективним компонентом. Згідно з теорією лексикографічних систем, будова словозмінної лексикографічної системи (ЛС) для мови з флективним компонентом може бути представлена діаграмою (рис. 1):

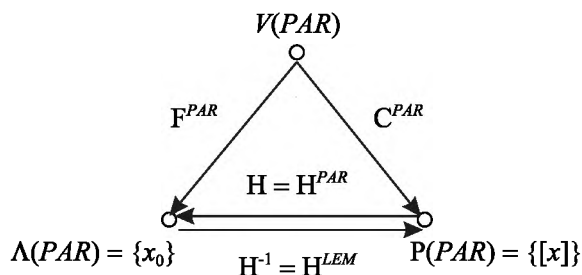

Рис. 1. Структура морфологічної (парадигматичної) ЛС.

У наведеній схемі елементи мають таку інтерпретацію: $V(PAR)$ — множина словникових статей морфологічної (парадигматичної) ЛС; $\Lambda(PAR)$ — множина лівих частин словникових статей: $\Lambda(PAR) = F^{PAR}V(PAR) = \{x_0\}$, де $\{x_0\}$ — множина слів у вихідній формі; $P(PAR)$ — множина правих частин словникових статей: $P(PAR) = C^{PAR}V(PAR) = \{[x]\}$, де $\{[x]\}$ — множина всіх словозмінних парадигм²; $H = H^{PAR}$ — оператор парадигматизації, який визначає відповідність між вихідною формою слова x_0 і множиною його словозмінних форм $[x]$: $H^{PAR}x_0 = [x]$; $H^{-1} = H^{LEM}$ — оператор лематизації: $H^{LEM}\chi(x) = x_0$, де $\chi(x)$ — довільний елемент парадигми $[x]$.

Власне, завдання побудови ЛС граматичного типу й полягає в побудові оператора парадигматизації, що в свою чергу вимагає формалізації словозмінної системи природної мови (тобто побудови формальної моделі словозміни).

Моделювання словозміни мови флективного типу починається з визначення та формалізації лінгвістичних критеріїв, відповідно до яких уся множина слів мови розбивається на певні підмножини, що взаємно не перетинаються, усередині кожної з яких словозміна підпорядковується єдиному правилу. Підмножини слів з такими властивостями називаються словозмінними (парадигматичними) класами.

Уведемо позначення: L — певна мова із флективним словозмінним компонентом, W^L — клас слів мови L . Моделювання розбиття сукупності слів певної фіксованої мови на парадигматичні класи здійснюється в кілька етапів. На першому етапі лексикон розбивається на класи слів за типом словозмінної парадигми. Такі класи слів у подальшому називатимемо парадигматичними типами (ПТ). Кожний парадигматичний тип характеризується набором ознак, що їх виражають граматичні категорії, граматичні значення і форми³. Позначимо парадигматичні типи символом T_i , де $i = 1, 2, \dots, N$; N — кількість парадигматичних типів; $W^L(T_i)$ — множина слів мови L , що належить типу T_i (має тип T_i), а

² Словоформи, що входять до складу словозмінної парадигми, називаємо парадигматичними формами.

³ *Виноградов В. В.* Русский язык // Грамматическое учение о слове.— М., 1986.— 640 с.; *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— 685 с.

$K = \{K_1, K_2, \dots, K_n\}$ — множина граматичних категорій мови. Отже, формальне визначення парадигматичного типу T можна записати так: $\langle x | T | K \rangle = \{\langle x, K_1 \rangle \delta(x, K_1); \dots, \langle x, K_n \rangle \delta(x, K_n)\}$, де функція $\delta(x, K_i)$ дорівнює 1, якщо x має властивість K_i , де K_i — словозмінна граматична категорія; дорівнює 0, якщо x не має властивості K_i , або x має властивість K_i , але K_i не є словозмінною граматичною категорією.

Відповідно до словозмінних категорій, що визначають словозмінну парадигму конкретних слів, парадигматичні типи вводяться таким чином, що

$$W^L = \bigcup_{i=1}^N W^L(T_i) \text{ і } W^L(T_i) \cap W^L(T_j) = \emptyset, i \neq j,$$

тобто клас слів мови L складається з підкласів $W^L(T_i)$, які взаємно не перетинаються і містять слова, що мають той самий парадигматичний тип.

Детальний опис парадигматичних типів кожної з розглядуваних нами мов можна знайти у відповідних публікаціях⁴. Для російської мови, наприклад, характерними є такі парадигматичні типи: субстантивний, ад'єктивний, дієслівний, кількісних числівників і так званий нульовий парадигматичний тип (незмінювані слова мови).

За ознакою належності до певної частини мови (лексико-граматичного класу) і за додатковими ознаками, які є класифікувальними в її межах, множина слів W^L розбивається на підмножини, що їх ми називаємо *граматичними класами*. У подальшому викладі позначатимемо їх $P_j, j = 1, 2, \dots, p$, де p — кількість граматичних класів; $W^L(P_j)$ — слова мови L , які належать до граматичного класу P_j .

Розбиття на граматичні класи здійснюється таким чином, що

$$W^L = \bigcup_{j=1}^p W^L(P_j). \quad (1)$$

На цьому етапі розгляду вважатимемо омонімію знятою, а омоніми промаркованими. Тоді взаємний перетин слів з різних граматичних класів є пустою множиною при $W^L(P_i) \cap W^L(P_j) = \emptyset$ при $i \neq j, j = 1, 2, \dots, p$.

Між парадигматичними типами і граматичними класами існує зв'язок, який реалізується відношенням вкладення: $P_j \subseteq T_i$, де $P_j, j = 1, 2, \dots, p$ — граматичні класи, в яких словозміна має парадигматичний тип T_i, p — кількість відповідних граматичних класів.

Принцип розподілу лексики флективної мови на парадигматичні типи, граматичні і парадигматичні класи подано на рис. 2.

Певний парадигматичний тип може бути властивий одному або кільком граматичним класам, усередині кожного з яких виокремлюються парадигматичні класи. Як видно зі схеми, відповідно до принципу розподілу

⁴ Любченко Т. П. Моделирование морфологии естественного флективного языка // Бионика интеллекта. — 2008. — № 1. — С. 52–64; Lyubchenko T. Modelling of the Digital Grammar Dictionary of Russian // Organization and Development of Digital Lexical Resources. — К., 2009. — Р. 73–84; Шевченко І. В. Параметризація як основа граматичної ідентифікації словникових одиниць української мови // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології : Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 393–404; Shevchenko I. Towards Creation of the Polish Grammatical Dictionary // Organization and Development of Digital Lexical Resources. — К., 2009. — Р. 61–65; Shevchenko I., Kotsyba N., Kurshuk K. Towards the Creation of a Belarusian Grammatical Dictionary // Explorations Across Languages and Corpora. — Frankfurt am Main et al. — 2011. — Vol. 24. — Р. 547–562; Шевченко І. В. Моделі та алгоритмічно-програмне забезпечення лексикографічних систем : Дис. ... канд. техн. наук. — К., 2000. — 167 с.; Широков К. В. Іменна словозміна в сучасній турецькій мові. — К., 2009. — 318 с.; Любченко Т. П. Лексикографічні системи граматичного типу та їх застосування в засобах автоматизованого опрацювання природної мови : Дис. ... канд. техн. наук. — К., 2011. — 294 с.

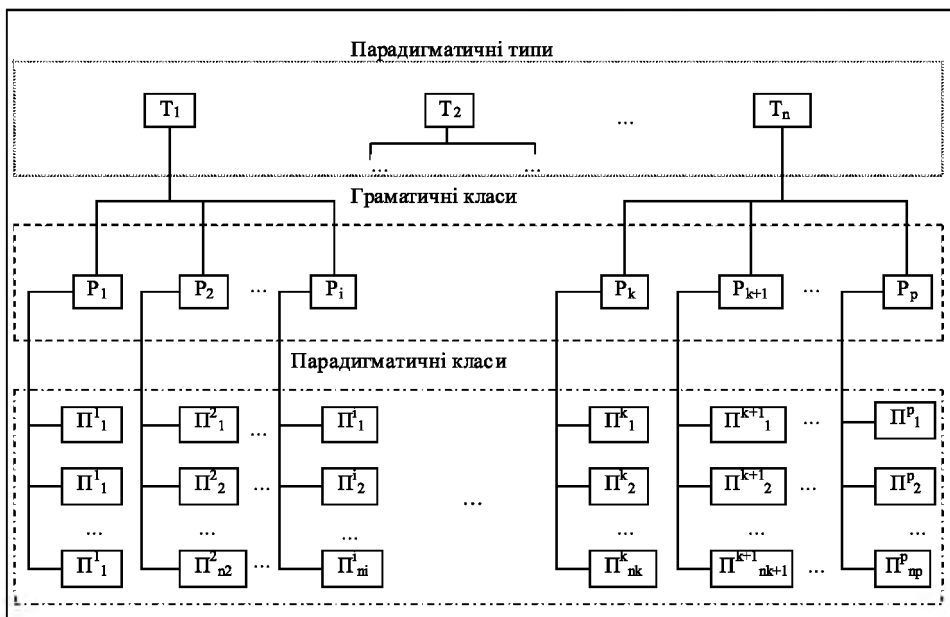

Рис. 2. Загальний принцип розподілу лексики флективної мови

$$W^L(T_i) = \bigcup_{j=1}^{p_i} W^L(P_j), \quad (2)$$

де $P_j \subseteq T_i$, p_i — кількість граматичних класів, у яких словозміна має парадигматичний тип T_i ; а

$$W^L(P_j) = \bigcup_{k=1}^{n_j} W^L(\Pi_k), \quad (3)$$

де $\Pi_k \subseteq P_j \subseteq T_i$, n_j — кількість парадигматичних класів граматичного класу P_j , у яких словозміна має парадигматичний тип T_i .

Парадигматичний клас формально визначаємо таким чином: для мови із флективним компонентом словозміни довільну лексему x (з урахуванням її словозмінних варіантів) можна розглядати як таку, що складається з незмінюваної та змінюваної частин:

$$x = c(x) * f(x), \quad (4)$$

де $c(x)$ — частина лексеми x , яка в усіх словозмінних формах залишається незмінюваною (квасіоснова), $f(x)$ — її змінюваний складник (квасіфлексія), символом «*» позначено операцію конкатенації. Змінюваний та незмінюваний складники лексеми можуть мати як нульову довжину, так і повністю збігатися з лексемою. Наприклад, у російській мові в парадигмах іменників із суплетивними формами множини (*человек, человека, ..., люди, людей, ...*) квасіоснова має нульову довжину, а квасіфлексії представлені всіма словоформами. У парадигмах незмінюваних слів, навпаки, нульову довжину має квасіфлексія.

Словозмінна парадигма лексеми x репрезентована як

$$\pi(x) = c(x) * \{f(x)\}, \quad (5)$$

де $f(x), j = 0, 1, 2, \dots, n(T_i)$ — змінювані частини слова у відповідних граматичних формах, причому в деяких з них може існувати більше однієї словоформи, тобто:

$$f(x) = \{f^l_j\}, \quad (6)$$

де $l = l(j) = 0, 1, 2, \dots, v$ — кратність граматичної форми.

Для розбиття множини слів певного граматичного класу на парадигматичні класи будуються відношення парадигматизації π , що визначаються так:

$$\forall x^1, x^2 \in P_i \quad x^1 \pi_i x^2 : x^1 = c(x^1) * f^k, x^2 = c(x^2) * f^k, f^k \in [F]^k, \quad (7)$$

де $[F]^k$ — набір квазіфлексій, який характерний для певної групи слів, що мають у відповідних граматичних значеннях певного парадигматичного типу однакові змінювані складники. Відношення парадигматизації є відношенням еквівалентності, оскільки воно має властивості рефлексивності, симетричності й транзитивності. Фактор-множина P_i/π_i становить множину парадигматичних класів $\{\Pi_j\}$ граматичного класу P_i (парадигматичного типу T_i):

$$P_i = \bigcup_{j=1}^n \Pi_j.$$

До одного парадигматичного класу належать слова, що мають однакові набори квазіфлексій для відповідних граматичних форм і відрізняються один від одного лише незмінюваним складником $c(x)$. Слова з одного класу еквівалентності, який визначено в такий спосіб, мають відповідно й однакові правила словозміни.

Для автоматичного отримання повної парадигми за її початковою формою будується оператор парадигматизації:

$$H : x_0 \rightarrow [x] = c(x) * \{f_0(x), f_1(x), \dots, f_n(x)\} \equiv \{c(x) * f_0(x), c(x), \dots, c(x) * f_n(x)\}, \quad (8)$$

для якого визначається відношенням $\pi(x^1, x^2)$.

Оператор парадигматизації для кожного парадигматичного класу визначається незалежно:

$$\forall x \in W(\Pi_k) \subseteq W(P_j) \subseteq W(T_i), H_i^k : x_0 \rightarrow c(x) * [F]_{ij}^k, \quad (9)$$

де H_i^k — оператор парадигматизації, що діє в межах парадигматичного класу Π_k ; індекси $i = 1, 2, \dots, N; j = 1, 2, \dots, p_j; k = 1, 2, \dots, n_j$ використовуються відповідно для парадигматичних типів, граматичних класів та парадигматичних класів; N — кількість парадигматичних типів; P_j — кількість граматичних класів, які мають парадигматичний тип T_i ; n_j — кількість парадигматичних класів у граматичному класі P_j ; $[F]_{ij}^k$ — множина наборів квазіфлексій слів парадигматичного класу Π_k .

Оператор парадигматизації, який діє на множині слів кожного граматичного класу, визначається через оператори парадигматизації H_i^k , що функціонують у межах своїх конкретних парадигматичних класів Π_k :

$$H_i^j = \sum_{k=1}^{n_i} H_i^k \bullet \delta(x; \Pi_k), \text{ де функція } \delta(x; \Pi_k) = \begin{cases} 1, x \in W(\Pi_k) \\ 0, x \notin W(\Pi_k) \end{cases}, \quad (10)$$

де k, j, i — індекси парадигматичного, граматичного класів і парадигматичного типу.

Оператор парадигматизації H визначає відповідність її повної парадигми $[x]$ лексемі x . Алгоритмічна реалізація оператора H^{-1} лематизує певну словоформу, тобто забезпечує побудову вихідної форми слова.

Викладена формальна модель становить концептуальну основу для комп'ютерного моделювання та реалізації парадигматичних відношень у мові з флексивним словозмінним компонентом.

Мова з флексивним та аналітичним компонентами. Поняття парадигматичного класу, яке формально визначене формулами (4)–(10), узагальнимо щодо флексивної мови з елементами аналітизму (тобто такої, в якій певним граматичним значенням відповідають аналітичні форми). Аналітична форма (АФ) може складатися з двох або більше компонентів, тобто $x = x_1 + x_2 + \dots + x_Q$. При цьому кожний з компонентів АФ x_q , де $1 \leq q \leq Q$, може бути змінюваним або незмінюваним. У такому випадку аналітична форма має вигляд:

$$x = \sum_{q=1}^Q (c(x_q) * f(x_q)), \quad (11)$$

де $q = 1, 2, \dots, Q$ — індекс компонента АФ, Q — кількість компонентів АФ. Якщо $Q = 1$, маємо один компонент, тобто x репрезентується за формулою (4). Складові елементи компонентів АФ такі: $c(x_q)$ — квазіоснова і $f(x_q)$ — квазіфлексія компонента АФ x_q . Квазіоснова $c(x_q)$ може набувати таких значень: $c(x_q) = 0$ (пустий рядок) у випадку суплетивних словозмінних форм; $c(x_q) = x_q$, якщо x_q — незмінюване слово; $c(x_q) = x_q - f(x_q)$. Квазіфлексія $f(x_q) = 0$, якщо компонент x_q є незмінюваним; $f(x_q) = x_q$, якщо всі словозмінні форми — суплетивні; в інших випадках квазіфлексією є деяка послідовність літер, що збігається з кінцевою частиною слова x_q .

Словозмінна парадигма відповідно до репрезентації (11) така:

$$\pi(x) = \left\{ \sum_{q=1}^Q c(x_q) * \{f_j(x_q)\} \right\}, \quad (12),$$

де $j = 0, 1, 2, \dots, n(T_i)$ — квазіфлексії компонента x_q у відповідних граматичних станах. При цьому будь-який граматичний стан може виражатися більш ніж однією формою (аналітичною або синтетичною).

Відношення парадигматизації π_i за наявності аналітичних форм визначаються у такий спосіб: два слова, що мають у словозмінній парадигмі аналітичні форми, належать до одного парадигматичного класу, якщо аналітичні форми будуються за однаковими схемами (мають ті самі допоміжні складники, а розрізняються лише смисловим компонентом), а відповідні компоненти АФ мають однакові набори квазіфлексій:

$$\forall x^1 = \sum_{q=1}^Q x_q^1, x^2 = \sum_{q=1}^Q x_q^2 \in P_i : x^1 \pi_i x^2 : \\ x^1 = \sum_{q=1}^Q c(x_q^1) * f_q^k, x^2 = \sum_{q=1}^Q c(x_q^2) * f_q^k, f_q^k \in [F]_q^k, \quad (13)$$

де $[F]_q^k$ — набори квазіфлексій слів-компонентів АФ у відповідних граматичних значеннях. За відношенням парадигматизації отримуємо фактор-множину P_i / π_i , яка є множиною парадигматичних класів $\{P_i\}$ граматичного класу P_i .

Таким чином, якщо словозмінна парадигма складається як із синтетичних, так і з аналітичних форм, до визначення парадигматичного класу додається ознака однаковості схем побудови аналітичних форм: АФ для відповідних граматичних значень будуються з однакових допоміжних складників (які можуть бути змінюваними); усі словозмінні складники АФ мають однакові набори квазіфлексій для відповідних граматичних форм.

Мова з аглютинативним компонентом. При моделюванні словозміни аглютинативних мов, зокрема турецької, ми виходимо з наявності у слова кореневого та афіксального складників:

$$W = [R] * [A], \quad (14)$$

де $[R]$ — «коренева» частина лексеми W (тобто та, яка містить корінь, щодо якого здійснюються словозмінні операції), а $[A]$ — його афіксальна частина; зірочкою позначено операцію конкатенації. У мові з аглютинативним словозмінним компонентом найінтенсивніші словозмінні процеси відбуваються насамперед в афіксальній частині за рахунок нарощування в певній послідовності афіксів, згідно із законом сингармонізму, відповідно до процесів спрощення і морфосемантизації. Це, звичайно, не виключає й інших словозмінних процесів, зокрема зумовлених варіаціями в кореневій частині $[R]$ при словозміні, особливо на межі між $[R]$ і $[A]$. Проте саме за рахунок афіксального нарощування та комбінування при словозміні реалізується процес породження системи граматичних значень — як щодо конкретної

лексеми, так і щодо лексичної системи в цілому. У своїй логічній структурі афіксальна словозміна веде до породження класифікаційних словозмінних схем.

Усю множину турецьких слів W , які належать до певного лексико-граматичного класу (наприклад, іменників), можна розбити на підмножини слів, які є еквівалентними. Ця еквівалентність (у подальшому — А-еквівалентність) визначається так: слова x та y , що належать до W , називатимемо А-еквівалентними, якщо вони при словозміні отримують тотожні набори афіксів та афіксальних комплексів (послідовностей).

Факт А-еквівалентності слів x та y позначатимемо символом xAy . Формально факт А-еквівалентності можна подати таким чином.

Візьмемо два слова x та y з множини W і побудуємо їхні репрезентації у формі (14): $x = [R_x] * [A_x]$, $y = [R_y] * [A_y]$, де символами $[R_x]$ і $[A_x]$ позначено відповідно кореневу та афіксальну частини лексеми x , а $[R_y]$ і $[A_y]$ — відповідно кореневу та афіксальну частини лексеми y . Тоді з факту А-еквівалентності x та y , тобто з xAy , випливає тотожна рівність афіксальних частин x та y : $xAy \Rightarrow [A_x] \equiv [A_y]$.

Визначена у такий спосіб еквівалентність має такі формальні властивості:

- 1) рефлексивність: xAx (будь-яке слово є А-еквівалентним самому собі);
- 2) симетричність: $xAy \Rightarrow yAx$ (якщо слово x є А-еквівалентним слову y , то, очевидно, що y є А-еквівалентним слову x);
- 3) транзитивність: xAy та $yAz \Rightarrow xAz$ (якщо слово x — А-еквівалентне слову y , а y — А-еквівалентне z , то x — А-еквівалентне z).

Позначимо символом $K^A(x)$ клас слів з W , які є А-еквівалентними слову x . Якщо взяти два класи — $K^A(x)$ та $K^A(y)$, тобто класи слів, А-еквівалентних словам x та y відповідно, то можливими є тільки два взаємовиключні варіанти:

$$1) K^A(x) \equiv K^A(y) \text{ або } 2) K^A(x) \cap K^A(y) = \emptyset. \quad (15)$$

Це означає, що ці два класи або повністю збігаються, або не мають жодного спільного елемента (їх перетин є порожньою множиною).

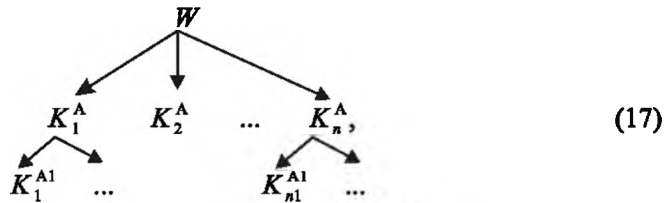
Отже, вся множина слів W подається у вигляді об'єднання класів А-еквівалентності, взаємний перетин яких є порожнім:

$$W = \cup K^A(x); K^A(x) \cap K^A(x') = \emptyset \text{ при } x \neq x', x, x' \in W^A, \quad (16)$$

де W^A — певна підмножина А-нееквівалентних слів з W .

Слід зазначити, що множини, виражені формулами (15)–(16), насправді задають формальне визначення поняття класифікації безвідносно до того, які конкретно об'єкти розглядаються. Якщо є множина W об'єктів x ($x \in W$) будь-якої природи і між ними встановлено яке-небудь рефлексивне, симетричне і транзитивне відношення А, то воно породжує певну класифікацію елементів множини W . Характерною її ознакою є інваріантний поділ початкової множини об'єктів на підмножини, які не перетинаються, — класи еквівалентності відповідно до принципу А, що зумовлює такий поділ. До кожного класу еквівалентності потрапляють елементи з подібними властивостями, у той час як властивості елементів з різних класів дещо різняться. У свою чергу, в кожному з класів $K^A(x)$ (або в певній їх сукупності) може бути встановлена своя, «дрібніша» класифікація шляхом визначення нових відношень еквівалентності, і цей процес індукування більш тонких класифікацій на підмножинах, у принципі, може продовжуватися.

Графічно класифікаційну схему можна представити у вигляді ієрархічного графа:

де W — певна вихідна множина об'єктів; $K_1^A, K_2^A, \dots, K_n^A$ становлять перший рівень класифікаційної ієрархії за принципом класифікації A ; $K_1^{A1}, \dots, K_{n1}^{A1}$ — другий рівень класифікаційної ієрархії за принципом класифікації $A1$ і т. ін.

Технологія побудови граматичних лексикографічних систем, їхня структура та функції. Розглянемо технологію створення ГЛС на прикладі російської мови. Формування граматичної лексикографічної бази даних (ЛБД) російської мови здійснювалося на основі «Грамматического словаря русского языка» А. А. Залізняка (ГСЗ)⁵, який достатньо повно моделює словозмінну систему російської мови. На першому етапі було переведено книжковий варіант словника в електронну форму засобами сканування та розпізнавання тексту. Цифровий варіант тексту ГСЗ (880 сторінок) збережено в дос-форматі, після чого було відкоректовано електронний текст. На наступному етапі здійснено конверсію з дос-формату в html-формат із системою кодування Unicode засобами текстового редактора Microsoft Word. Для автоматичної конверсії електронного тексту ГСЗ в ЛБД розроблено програмне забезпечення виділення елементів структури ГСЗ відповідно до будови лексикографічної системи і з використанням поліграфічних ознак їх текстової ідентифікації.

Структуру даних репрезентовано реляційною моделлю. На рис. 3 подано схему зв'язків між таблицями граматичної ЛБД російської мови: таблицею реєстрових слів (*nom*), граматичних класів (*Parts*), парадигматичних класів (*indent*), квазіфлексій (*flex*), словозмінних типів (*gr*) та акцентуаційних класів (*accent*).

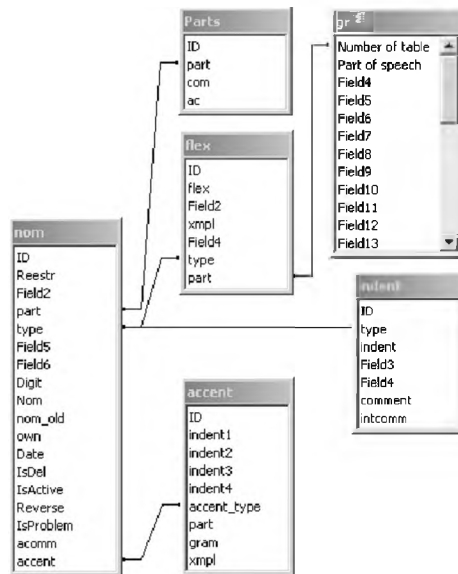

Рис. 3. Схема зв'язків між таблицями граматичної ЛБД російської мови.

⁵ Залізник А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение.—3-е изд.— М., 1987.— 880 с.; 4-е изд., испр. и доп.— М., 2003.— 800 с.

Для супроводу граматичних ЛБД відповідних мов розроблено інструментальні комплекси, які працюють під управлінням операційної системи Microsoft Windows XP/2003/2008 або Windows Vista. Створені граматичні ЛБД функціонують під СУБД Microsoft SQL Server 2008. Комплекси орієнтовано на роботу в мережевому середовищі.

Розглянемо функціональні можливості інструментального комплексу, який розроблено для супроводу ЛБД російської мови. У розробленні програмного інтерфейсу було використано елементи управління операційного середовища Windows. Головне вікно програми розділено на три зони: функціональну, реєстрову та зону лексикографічної інформації.

Функціональна зона складається з таких підзон: загальне меню, інструментарій для редагування, інструментарій для виконання запитів на мові SQL, інтерфейс для пошуку слів.

Загальне меню містить пункти «Файл», «Вид», «Словник», «Загальний вибір», «Вибірка» і «Довідка». Кожний з цих пунктів складається з підпунктів, завдяки яким реалізуються функції, що надаються користувачеві, а саме: перегляд реєстру; отримання повної словозмінної парадигми обраного з реєстру слова і його основних граматичних характеристик (ця інформація подається в зоні лексикографічної інформації); виведення та перегляд частини реєстру (за певною ознакою або за комбінацією ознак, наприклад за лексико-граматичним класом, номером парадигматичного класу тощо); вибірка лексичних омонімів, власних назв, тощо; виведення кількісних характеристик щодо наповнення обраної групи слів (парадигматичних класів, частин мови, омонімів тощо); пошук слів у реєстрі; побудова прямого або інверсійного словника (встановлення прямого або інверсійного сортування в реєстрі); додавання нових слів, редагування реєстрових слів, видалення слів з реєстру.

Наступними важливими функціями системи є виконання операцій з парадигматичними класами: додавання, редагування, видалення парадигматичних класів, додавання та редагування квазіфлексій синтетичних форм і типів процедур утворення аналітичних форм (для аналітичних або аналітико-синтетичних мов); побудова словника квазіоснов (для мов флективного типу; словник квазіоснов використовується програмами морфологічного та синтаксичного аналізу).

Дефектність та варіативність словозмінної парадигми. Дослідження типів дефектності та варіативності словозмінних парадигм можливе завдяки розробленим в УМІФ НАН України потужним лексикографічним ресурсам — граматичним лексикографічним системам. Продемонструємо реалізацію можливості такого дослідження на прикладі російської мови на основі її електронного граматичного словника (ЕГС), який призначений насамперед для автоматичного опрацювання текстів. Цей ресурс можна також використовувати й для дослідження властивостей словозмінних парадигм, таких як її дефектність (неповнота) і варіативність.

В основу формування лексикографічної бази ЕГС покладено визначення парадигматичного класу (ПК), який об'єднує лексеми з однаковими правилами утворення їхньої словозмінної парадигми щодо кількості словозмінних форм у парадигмі, набору квазіфлексій, а також схеми наголосу.

Сформована ЛБД містить 170 тис. словникових одиниць, з них 100 тис. — реєстр словника А. А. Залізняка, 70 тис. — уведені нами в автоматизованому режимі нові слова.

Дослідження виконувалося на матеріалі 818 парадигматичних класів іменників, 169 класів ад'єктивів та 966 дієслівних класів.

Дефектну парадигму слова розуміємо як словозмінну парадигму з відсутніми в ній словоформами для деяких граматичних значень. Як приклад можна навести дефектну словозмінну парадигму російського іменника *лёт* з відсутнім у нього значенням множини: *лёт, лёта, (с) лёту, лёту, лёт, лётом, лёте, (на) лету*.

Для опису типів дефектності словозмінних парадигм нами введено параметр дефектності, який є переліком словозмінних форм, не реалізованих у парадигмі. У наведеному прикладі параметр дефектності представлено множиною, яка складається з 6-ти елементів: $def = \{7, 8, 9, 10, 11, 12\}$ ⁶. Параметри дефектності, що розрізняються, відповідають різним типам дефектності.

Словозмінну парадигму, в якій хоча б одна граматична форма реалізується більш ніж однією словоформою, називаємо варіативною. Опис варіативних типів парадигм здійснюється за допомогою параметра варіативності, що його представляє множина пар чисел, у кожній з яких перше число — це номер граматичного значення в парадигмі, а друге — кількість словоформ, що відповідають конкретному граматичному значенню. У нашому прикладі параметр варіативності $var = \{<2,2>, <6,2>\}$ означає, що лексема *лёт* у родовому та місцевому відмінках однини має дві форми.

Типи дефектності та типи варіативності визначаються шляхом аналізу таблиць квазіфлексій, які в структурі бази даних описують парадигматичні класи конкретних частин мови. Аналіз виконано в автоматичному режимі за допомогою спеціально розроблених програмних модулів. У таблиці квазіфлексій описано 2015 ПК.

Виявлено 1207 ПК з дефектністю певного типу, 808 парадигматичних класів мають словозмінну парадигму, що включає всі теоретично можливі форми, тобто в цих класах слів дефектність відсутня: $def = 0$. (Дані про кількість дефектних парадигматичних класів у межах кожної частини мови див. у табл. 1).

Таблиця 1

Кількість дефектних парадигматичних класів		
Частини мови	Кількість ПК	Кількість ПК з дефектністю
іменники	818	188
ад'єктиви	138	46
дієслова	966	966
займенники-іменники	37	5
займенники-прикметники	31	2
кількісні числівники	25	0
Разом	2015	1207

Найбільшу кількість типів дефектності парадигми виявлено в дієслів (69), а в кількісних числівників вона відсутня. Повна дієслівна парадигма за прийнятим у статті визначенням складається з 49 словозмінних форм. До них, крім особливих форм дієслова, належать форми дієприкметників та дієприслівників, що по-різному реалізуються в дієслів доконаного та недоконаного виду. Крім того, майже в усіх дієсловах недоконаного виду відсутні синтетичні форми майбутнього часу. Саме комбінації номерів, які відповідають цим дієслівним формам, становлять більшу частину типів дефектності дієслова.

Дефектність ад'єктивних парадигм стосується в більшості випадків можливості (неможливості) прикметників утворювати короткі форми (всі або деякі).

⁶ Такий запис означає, що у словозмінній парадигмі не реалізуються множинні форми в усіх відмінках.

Серед типів дефектності парадигм іменників найширше представлені два типи, які описують ситуації *pluralia tantum* (1110 слів) та *singularia tantum* (8865 слів). Інші 13 типів стосуються одиничних випадків неможливості утворювати певні відмінкові форми. Нижче наводимо результати аналізу типів дефектності словозмінних парадигм іменників та ад'єктивів (див. табл. 2 і табл. 3).

Таблиця 2

Типи дефектності парадигм іменників				
Код ТД	Тип дефектності (ТД)	Кількість ПК з даним ТД	Кількість слів з даним ТД	Слово
d ₁	{1, 2, 3, 4, 5, 6}	66	1110	грабли
d ₂	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12}	1	3	щец
d ₃	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 8}	1	1	бразды
d ₄	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12}	1	2	тары-бары
d ₅	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12}	1	1	полсуток
d ₆	{2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	7	34	пламень
d ₇	{2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	1	1	польямя
d ₈	{2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	1	1	теля
d ₉	{3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	1	1	ведомо
d ₁₀	{3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	1	1	полдороги
d ₁₁	{3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12}	2	2	полслова
d ₁₂	{7, 8, 9, 10, 11, 12}	92	8865	богочеловек
d ₁₃	{7, 9, 10, 11, 12}	1	1	зло
d ₁₄	{8}	7	40	башка
d ₁₅	{8, 10}	5	23	брюзга

Таблиця 3

Типи дефектності парадигм прикметників				
Код ТД	Тип дефектності	Кількість ПК з даним ТД	Кількість слів з даним ТД	Слово
d ₁	{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24}	3	47	рад, должен
d ₂	{25}	2	24	полубольной
d ₃	{25, 26}	1	1	взрослый
d ₄	{25, 26, 27}	1	187	поблѣкый
d ₅	{25, 26, 27, 28}	26	15143	меньшой
d ₆	{26}	5	22	сверхдолгий
d ₇	{26, 27}	1	23	навислый
d ₈	{26, 27, 28}	1	2	полутяжёлый

Повна парадигма ад'єктивів включає 28 словозмінних форм. Лінгвістична інтерпретація виявлених типів дефектності ад'єктивної парадигми така: d₁ — словозмінна парадигма складається тільки з коротких форм, d₂ — у парадигмі відсутня коротка форма чоловічого роду, d₃ — відсутні короткі форми чоловічого та жіночого роду, d₄ — немає коротких форм чоловічого, жіночого та середнього роду, d₅ — у парадигмі відсутні короткі форми, d₆ — відсутня коротка форма жіночого роду, d₇ — немає коротких форм жіночого та середнього роду, d₈ — у словозмінній парадигмі відсутні короткі форми жіночого та середнього роду, а також коротка форма множини.

Результати аналізу типів варіативності (ТВ) словозмінних парадигм вносилися в таблицю, яка містить код ТВ, код ТД, тип варіативності, що описується параметром var, кількість парадигматичних форм (ПФ), кількість ПК, які мають

даний тип варіативності, приклад слова з даним ТВ. Нижче наводимо фрагмент таблиці ТВ прикметників (див. табл. 4).

Таблиця 4

Типи варіативності прикметників					
Код ТВ	Код ТД	Тип варіативності	Кіл-ть ПФ	Кіл-ть ПК	Слово
v ₂	d ₀	{<4,2>, <22,2>}	30	40	больной
v ₃	d ₀	{<4,2>, <22,2>, <28,2>}	31	20	строгий
v ₁₆	d ₅	{<2,2>, <3,2>, <4,3>, <14,2>, <15,2>, <22,2>}	31	1	дочерний
...
v ₂₀	d ₈	{<4,2>, <22,2>}	27	1	полутяжёлый

Отримані результати дослідження варіативності дозволяють твердити, що в російських дієслів варіативність виявляється найчастіше в дієприслівникових формах (*взі́меривши // взі́мерив*), у формах наказового способу (*взі́меряй // взі́мери // взі́мерь*), в особових формах майбутнього часу дієслів доконаного виду (*взі́меряю // взі́мерю* і т. д.), в особових формах теперішнього часу дієслів недоконаного виду (*ще́плю // щепа́ю* і т. д.), у дієприкметникових формах (*ще́плющий // щепа́ющий, ще́племый // щепа́емый*). У прикметників варіативність виявляється частіше у формах знахідного відмінка однини чоловічого роду (*стрóгий // стрóгого*), знахідного відмінка множини (*стрóгие // стрóгих*), у коротких формах (*стрóги // стрóгі, шустёр, шустр*). Рідше зустрічається варіативність в інших формах непрямих відмінків, наприклад родового та давального відмінка однини середнього роду (*куку́шкиного // куку́шкина; куку́шкиному // куку́шкину*). У іменників варіативність виявляється в усіх відмінкових формах. Усього для іменників визначено 59 різних ТВ. Найбільшою варіативністю відзначається іменник чоловічого роду *мох*, у парадигмі якого 26 форм, причому варіативність наявна в усіх відмінках, крім називного та знахідного в однині. А найбільшу кількість варіантів словозмінних форм мають родовий (*мха, мху, мо́ха, мо́ху*) та місцевий (*мхе, мо́хе, мху, мо́ху*) відмінки однини.

Дослідження типів дефектності та варіативності словозмінної парадигми дозволило здійснити додаткову параметризацію словникових одиниць, приписавши їм значення ТД і ТВ. Отримані дані можуть бути застосовані в типологічних дослідженнях словозмінних систем флективних мов.

T. P. LYUBCHENKO, I. V. SHEVCHENKO, K. V. SHYROKOV

GRAMMATICAL LEXICOGRAPHICAL SYSTEMS WITH THE FLECTIONAL AND AGGLUTINATIVE COMPONENT OF INFLECTION

Grammatical lexicographical systems (GLS) are being developed in the Ukrainian Linguistic Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine for different languages within the framework of research works to create the National dictionary database of Ukraine. The article presents a conceptual model of inflectional systems of languages with the flectional component in inflection, those with the flectional and the analytical component, and those with the agglutinative component. The technology of construction of GLS, their structure and functions are described. In addition to its main purpose (use in the automatic text processing) the GLS are also used in the study of inflectional systems of respective languages. The article, in particular, deals with the results of research on the parameters of incompleteness and variability of the inflectional paradigm in Russian. The data obtained can be used in the typological studies of the inflectional systems of the inflected languages.

Key words: grammatical lexicographical system, grammar dictionary, paradigmatic type, incompleteness of inflection paradigm, variability of inflection paradigm.

У Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 4-5 грудня 2012 р. відбулася міжнародна соціолінгвістична конференція «Мовні права в сучасному світі», у якій поряд з мовознавцями з України, Італії, Польщі, Німеччини взяли участь також судді Конституційного Суду України, українські дипломати, представники громадських організацій. Журнал «Мовознавство» планує присвятити один зі своїх найближчих номерів публікації вибраних матеріалів конференції. У цьому номері пропонуємо увазі читачів статтю судді Конституційного Суду України Віктора Івановича Шишкіна.

В. І. ШИШКІН

МОВА ЯК СКЛАДНИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті розглядаються актуальні проблеми щодо: ролі мови титульної нації як складника державотворення; визначення її як спільного природного права індивідуумів, які ідентифікують себе з відповідним мовним етносом; статус і значення державної мови, їх відмінності від статусу і значення офіційної мови та від ролі мов національних меншин; можливість протекціоністських заходів з боку державної влади щодо реалізації статусу державної мови у суспільному житті, особливо в умовах постколоніального стану країн, що вибороли свою самостійність.

Ключові слова: право на мову — спільне природне право етносу, державотворча функція мови, співвідношення державної мови з офіційними мовами і мовами національних меншин.

Функція мови як основного засобу спілкування завжди була органічно пов'язана з об'єднавчою функцією етнічно, культурно й історично спорідненого масиву людей (етносів або субетносів) на певному історично зумовленому ареалі. У різні історичні періоди питання про зв'язок між мовою та ідентичністю то спалахувало, то згасало. Його актуальність і публічна помітність залежали від історичної ситуації та ступеня колективної ідентифікації індивідуумів, сукупність яких завдяки користуванню тією самою мовою утворює суцільну етноспільноту. Це питання ще більше загострилося, коли спочатку в пізньому середньовіччі, а потім у новій та новітній історії такі спільноти почали ставати націями, що прагнули до утворення власних механізмів управління суспільними справами. Сукупність таких механізмів стає системою правління, поступово перетворюючись в єдиний організм — національну державу.

Етноспільноти, що утворили (утворюють) держави, як правило, бажали (і досі бажать), щоб акти держави в цілому, її органів зокрема, були видані мовою їхнього етносу. Таке прагнення охоплювало не лише світські (посполитські), а й церковні (духовні) справи, оскільки церква — такий самий інститут суспільства, як і всі інші, навіть там, де її сьогодні відокремлено від держави. Щодо останнього, то можемо згадати: однією з вимог реформаційного руху в Європі XVI столітті¹ було проведення церковних відправ не латиною, а рідною (національною) мовою; реформи у православ'ї впродовж XIV–XVII століть, коли церковну службу з церковнослов'янської (південноболгарсько-солунський діалект) поступово перевели на новоцерковнослов'янську на основі давньоруської мови,

¹ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемпученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5. — С. 304–305.

з вкрапленням інновацій, що відповідали стану розвитку світської мови того часу². Однак і ті етноси, які з різних причин не в змозі були створити власне державне або квазідержавне утворення, також мали й мають таке саме бажання. Таким чином, виникають різноаспектні умови й підстави для появи вимог щодо права на комунікацію відповідною (зрозумілою, доступною) мовою, яке (право) почали пов'язувати з основними природними правами людини.

Пам'ять про особливо ганебну роль тоталітарних режимів у Другій світовій війні, метою яких, крім іншого, було масове знищення десятків мільйонів людей поза зоною власне бойових дій армій, із цілковитим нехтуванням природних (дарованих Богом) прав людини на життя і гідність, зумовила вплив на розвиток філософських поглядів щодо контенту людських прав у другій половині ХХ ст.

Уряди народів, які пережили страхіття війни, а згодом і значна частина людства, визначальним завданням у своїх зусиллях і діях зробили впровадження ідеї захисту різноаспектних прав людини, що оформлялося прийняттям відповідних міжнародних, зокрема континентальних, правових документів. Ці акти поступово охоплювали різноманітні сфери людського буття, у них виокремлювали, розвивали і фіксували в різних площинах право на щось, з покладанням на когось зобов'язань його дотримуватися, реалізовувати, захищати, і пов'язану з цим відповідальність за порушення взятих зобов'язань. Маючи шляхетну ціль і правильне спрямування, такі документи не позбавлені загального недоліку — уніфікаторський підхід, нехтування особливостями становлення і розвитку державності в народів певних країн.

Одним із таких актів, створених у процесі поглиблення теорії прав людини, є «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (далі — Хартія), яку укладено 5 листопада 1992 р. у Стразбурзі³. Верховна Рада України ратифікувала цю Хартію 15 травня 2003 р. Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IV⁴ з обмеженими зобов'язаннями (див. положення статті 3). Підписанти Хартії у Преамбулі заявили, що її укладено відповідно до принципів, проголошених у Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, та відповідно до духу Конвенції Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод. Значення вказаної конвенції для адекватної інтерпретації сутнісної ролі Хартії найкраще простежується крізь призму приписів її пунктів 5, 6, 13 — стосовно права буди належно поінформованим про обвинувачення, а отже, — і зрозумілою мовою, мати рівні можливості в суді, зокрема належно підготуватися до судового розгляду, брати в ньому участь, захищатися самостійно чи з допомогою захисника тощо.

Зосередивши увагу на питанні захисту «покривджених» мов, європейці (хіба що за винятком Франції та Ірландії) перестали зважати на роль і статус державної мови, вважаючи це питання вже не актуальним. Це призвело до переакцентування проблеми і її тлумачення з ухилом у інший бік. Інтерпретація положень Хартії вийшла за рамки індивідуального права особи і тієї мети, з якою її запроваджували, та стала знаряддям досягнення політичних інтересів певних груп і навіть засобом зовнішнього тиску на молоді держави з боку держав з імперським минулим та імперськими амбіціями. В Україні своєрідне трактування положень Хартії стає засобом боротьби проти реального впровадження в суспільне життя української мови відповідно до її статусу як державної.

² Огієнко І. Українська мова XVI ст. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.; Т. 2. — 192 с.

³ Офіційний вісник України від 25.12.2006. — 2006. — № 50. — С. 379. — Ст. 3381.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 30. — Ст. 259.

Ми не ставимо своїм завданням піддати розгорнутій критиці переклад цього документа українською мовою. Уже були випадки, коли певні помилки перекладацького характеру в деяких ратифікованих міжнародних документах офіційно виправляв законодавець — Верховна Рада України. Однак варто зазначити, що перекладацькі помилки є двох видів: 1) такі, що стосуються тільки перекладацької техніки на рівні стилістики й культури цільової мови, 2) ті, що пов'язані з розумінням суті і поняттєво-змістового навантаження того, що за своїм менталітетом, уявленнями і поглядами вклали в текст укладачі першоджерела. Саме на другий аспект проблеми, пов'язаний з перекладом текстів насамперед юридичного і філософського спрямування, звертають увагу фахівці-філологи⁵, перестороги яких чомусь залишають поза увагою політики і юристи. Є певні особливості юридично-оцінного передавання правової ситуації і тлумачного порядку, що не завжди можуть бути відтворені мовою, відмінною від тієї, якою виписано правову норму, а це вже є спотворенням самої суті закону. Саме тому, наприклад, виникають труднощі в розумінні деяких правових нюансів у текстах рішень Європейського суду з прав людини, які викладені одночасно англійською і французькою як функціонально домінуючими мовами в судовому провадженні цієї установи.

Можна розглядати зміст Хартії й поза цими зауваженнями, щоб оперувати офіційно оприлюдненим в Україні текстом. Яку ж мету визначили держави-члени Ради Європи, що її підписали? Вони зазначили — що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням (абз. 2), а цьому має сприяти збереження й охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких перебувають під загрозою зникнення (абз. 3). Однак, підкреслюючи важливість міжкультурного діалогу та багатомовності, автори Хартії зазначили, що охорона й розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні перешкоджати використанню офіційних мов і необхідності їх вивчення (абз. 6). Цілком очевидно, що заохочення різномовного сепаратизму в європейських державах і використання мов меншин як засобу применшення значення й ролі державної мови в суспільному житті відповідної країни, а тим паче як форма боротьби з її державністю, не входили в плани авторів Хартії. Проте деякі достатньо впливові в Україні політичні сили витлумачили направленість Хартії зовсім у іншому аспекті — домінування регіональної мови або мови національних меншин над державною (офіційною) мовою, відведення їй другорядної ролі, а інколи — прагнення й до її повного ігнорування у вжитку та забуття. Тобто тут наявне перекидання, що відповідає ситуації, коли фактично прави-

⁵ Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Пер. М. Зубрицької // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької.— 2-е вид., доп.— Л., 2001.— С. 406–415; Березина В. Переклад — міст між новими світами? (на підґрунті філософської герменевтики Г. К. Гадамера) // Філософ. думка.— 2009.— № 1.— С. 43–53; Демешко П. В. Герменевтичні аспекти українського перекладу німецьких філософських текстів ХХ століття : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 2009.— 217 с.; Зайцев Ю. Автентичність правового тексту та проблеми його термінологічно-мовного оформлення (на матеріалі проекту Цивільного кодексу України) // Укр. право.— 1997.— № 3.— С. 99–110; Квіт С. М. Основи герменевтики : Навч. посібник.— К., 2005.— 35 с.; Радчук В. Що таке інтерпретація? // Схід.— 1998.— № 6 (23).— С. 50–65; Радчук О. Герменевтика перекладу: зміст поезії і сутність тлумачення // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Історія. Філософія.— Донецьк, 2012.— Т. 34.— С. 262–286; Шаблій О. А. Німецько-український юридичний переклад: методологія, проблеми, перспективи.— Ніжин, 2012.— 320 с.; Шульга Е. Н. Проблема «герменевтического круга» и диалектика понимания // Герменевтика: история и современность : Критич. очерки.— М., 1985.— С. 143–161.

льна з об'єктивного погляду інформація, якщо її подано не у відповідній логічній послідовності і не в рівнозначній для зіставлення й аналізу площині, перетворюється на логічно некогерентний ряд (на зразок «по дорозі їхали три автомашины: перша — зелена, друга — червона, третя — металева»).

Особливо необхідно звернути увагу на зміст тієї частини абз. 3 Хартії, у якій викладено її мету. У ній, зокрема, чітко вказано про які саме мови йдеться — не про будь-які, а про історичні регіональні мови або мови меншин, деякі з яких знаходяться під загрозою зникнення. До таких, безперечно, можна віднести: в Німеччині — мову лужицьких слов'ян, мову фризів; у Польщі — мову кашубів; в Україні — мови караїмів, гагаузів, ромів, навіть кримських татар, чи мову євреїв — їдиш. Щодо інтерпретації права різних мов на підтримку і захист Хартія не є бездоганною. Спостерігаємо суперечність між «духом» і буквою, суть яких у тому, що мови з потужною функціональною інфраструктурою і великою кількістю носіїв (наприклад, німецька, польська, російська та ін.), і так звані загроженої мови, які потребують захисту і підтримки у першу чергу, поставлені у формально рівні умови з мовами, які потребують не захисту, а лише гарантії їх вільного використання носіями цих мов.

Білоруська, польська, російська, румунська чи угорська та деякі інші мови не підпадають під першу категорію, про них мова може йти лише в аспекті «другої черги» на територіях країн, де їх носії тривалий час історично колективно проживали. Мабуть, було б дивним для Німеччини, якщо б там на підставі цієї Хартії почали вимагати проголошення офіційною або регіональною мовою турецьку, албанську, російську, іврит тільки тому, що там живе понад три мільйони турок, понад півтора мільйона поляків, понад мільйон росіян, статистично значна кількість албанців та боснійців і т. ін. Висловлюються міркування, що приписи Хартії можна в повному обсязі застосувати, наприклад, до польської, російської чи румунської мов в Україні, до української в Польщі й Білорусі або польської в Литві тощо. Проте ні польська, ні російська, ні румунська, ні українська не перебувають під загрозою зникнення. Таке трактування відповідає духу Хартії, насамперед настановам її Преамбули. Ці мови захищені вже тим, що мають реальний статус державної (офіційної) у відповідних державних утвореннях цих націй. Етнічним же носіям цих мов ніхто не перешкоджає спілкуватися з одноплемінниками їхньою мовою та отримувати культурно-автономний статус для мови у будь-якій частині України. До цього не має стосунку регіональний статус, який трактується як такий, що офіційно зобов'язує державні органи застосовувати регіональну мову. Водночас витісняється на другий план і часто ігнорується українська державна мова. Літературний герой у класичній повісті казав, що «руїна починається в головах». Незалежно від того, чи політично свідомо чи через інтелектуальну недолугість декому вкрай кортить перекрутити положення Хартії, і така діяльність уже спрямована на руйнацію однієї з підвалин державотворення — державної мови, якою в Україні є українська мова.

Дослідженню різноаспектного значення мови й особливо її головної ролі — комунікативної, присвячено багато праць, у яких подаються науково вивірені погляди, що систематизовані та проаналізовані у відповідних аспектах⁶. Немало зроблено, щоб виокремити і класифікувати основні функції мови⁷, показати

⁶ Ткаченко С. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин.— Х., 2010.— С. 8–10.

⁷ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.— Дрогобич, 1994.— С. 82–94; Ющук І. П. Державотворча функція мови // Проблеми державного будівництва і подолання кризових явищ у суспільстві : Матеріали наук. конф. професор.-виклад. складу 21–22 травня 1996 року, м. Київ.— К., 1996.— С. 7.

природно об'єктивний зв'язок мови і нації, зокрема у державотворенні⁸. Право на мову як засіб (спосіб, механізм) життєво значущої суспільної комунікації мовного носія дійсно набуває статусу індивідуального природного права. Однак, якщо цей засіб комунікації стає чинником, що його відповідний етнос використовує для загального розуміння сутності унормованого порядку взаємовідносин між членами суспільства, то мова стає офіційним знаряддям, а у випадку створення етносом (нацією) державного утворення — державною мовою. У такому статусі мова стає вже спільним природним правом людей, які належать до відповідного етносу завдяки якому державне утворення вже ідентифікується з ним як з титульною нацією⁹. В останньому значенні державна мова набуває статусу одного із складових елементів конституційного правопорядку. *Функціонування* національної мови як державної виконує природне, суспільно значуще завдання, яке спрямоване на становлення, існування та утвердження держави Українського народу.

До того ж, якщо за приписом частини другої статті 3 Основного Закону України держава відповідає за свою діяльність перед людиною, то вона має відповідати й за повноправне функціонування української мови, носіями якої є люди — громадяни титульної нації.

Введенням у конституційно-правове поле України як країни з поліетнічним складом населення припису про *функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України* конституцієдавець визначив її специфічну роль, зокрема, пов'язавши різноаспектну діяльність держави як суспільного регулятора з обов'язком послуговуватися уніфікованим мовним засобом суспільної комунікації — українською мовою. Одночасно це є демонстрацією ототожнення державного утворення України з титульною українською нацією.

Основний Закон України є програмним документом, якому надано юридичну форму, де цілі мають першорядне значення. Аналіз конституційних положень неможливий без урахування їх цільової спрямованості, тому основним напрямом телеологічного способу оцінки й тлумачення є пошук сенсу нормативних приписів, зважаючи на мету і результат їх застосування.

Відповідно до Конституції України як акта державотворення українського народу державною мовою в Україні є українська мова; держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (частини перша, друга статті 10). Зазначена стаття Конституції України міститься в розділі I «Загальні засади», положення якого встановлюють стрижневі елементи суспільного ладу українського народу і конституційного устрою Української держави, тобто доктринальні положення державотворення.

У зазначеному розділі переважно акумульовано не формально-позитивістські норми, а норми-підвалини, норми-доктрини, норми-цілі, норми-принципи для становлення та існування Української держави, саме тому вони мають до-

⁸ Герлер Й. Г. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм : Антологія.— 2-е вид.— К., 2006.— С. 3–9; Геллер Э. Нации и национализм / Пер. с англ. Т. В. Бредниковой, М. К. Тюнькиной; ред. и послесл. И. И. Крупника.— М., 1991.— С. 76; Гатчинсон Д., Смит Е. Д. Що таке етнічність // Націоналізм : Антологія.— 3-е вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.— К., 2010.— С. 213–219; Крысько В. Г. Этнопсихология и межнациональные отношения : Курс лекций.— М., 2002.— С. 100; Мекрайдіс Рой К. Етнонаціоналізм // Там же.— С. 242–243; Соловьев В. С. Сочинения : В 2 т.— М., 1988.— Т. 1.— С. 501–502.

⁹ Шишкін В. І. Окрема думка стосовно Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011 // Вісн. Конституц. Суду України.— 2012.— № 1.— С. 71.

датковий захист від можливої їх корекції — складнішу, порівняно з нормами інших розділів, процедуру внесення до них змін.

За частиною другою статті 10 Конституції України українська мова має виконувати **відповідну державотворчу, на відміну від інших мов, функцію**, а отже, бути в постійній дії, вживанні, максимально працювати у всіх сферах суспільного життя країни, відіграючи в цьому певну роль.

Конституційний Суд України у пункті 3 мотивувальної частини Рішення від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 заклав концептуально-правові позиції, за якими:

— *під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя (абзац перший);*

— *Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10), що повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначена в преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі (абзац другий);*

— *положення про українську мову як державну містяться у розділі I «Загальні засади» Конституції України, який закріплює основи конституційного ладу в Україні; поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад» (абзац третій);*

— *застосування української мови як державної унормовується шляхом конституційного та законодавчого закріплення (абзац десятий);*

— *публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо); до сфер застосування державної мови можуть бути віднесені також інші сфери, які відповідно до частини п'ятої статті 10 та пункту 4 частини першої статті 92 Конституції України визначаються законами (абзац четвертий);*

— *до них, зокрема, належать: розгляд звернень громадян, діяльність Збройних Сил України; видання друкованої продукції, призначеної для службового та ужиткового користування, що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо), висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації, оформлення митних документів тощо (перше речення абзацу п'ятого);*

— *володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України і для службових осіб державних органів, установ і організацій (друге, третє речення абзацу п'ятого);*

— *законодавчо визначеним є також питання про застосування української мови та інших мов у навчальному процесі в державних навчальних закладах України (абзаци шостий, сьомий);*

— *положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну — українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України (абзац одинадцятий)¹⁰.*

¹⁰ Конституційний Суд України : Рішення. Висновки. 1997–2001 / Відп. ред. П. Б. Євграфов.— К., 2001.— С. 488–489.

Значення вказаних приписів Конституційного Суду України є неминущим. Ними повинні керуватися, зокрема: законодавчий орган при прийнятті законів та інших правових актів; державні органи і посадовці в їх нормотворенні, а також у службовій діяльності; суди при написанні судових рішень і діловодстві тощо.

Викладене вказує на наявність конституційних підстав та умов для виокремлення української мови із сукупності інших національних мов, якими громадяни Української держави можуть користуватися у повсякденному житті, і для набуття нею обов'язкового для всіх загальнозживаного статусу. Таке твердження не є приниженням або ігноруванням положень частини третьої статті 10 Конституції України про гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин України, оскільки в частинах першій, другій, третій цієї статті закладено *різні завдання і призначення*, які не можна змішувати, а отже, й помилково протиставляти одну одній або шукати вияви запрограмованого конфлікту. Мова національної меншини у будь-якій країні не виконує функції мови як природного права державоутворюючого етносу, а виконує лише функцію мовлення — тобто мовної діяльності, за допомогою якої люди спілкуються між собою.

Судді Конституційного Суду України, які заклали вказані приписи у цьому рішенні, були не поодинокими в думках, а їхні погляди перекликаються з підходами до статусу і ролі державної мови російських науковців, теоретичні настанови яких імпонують багатьом політикам та й ученим у сучасній Україні. Наприклад, Ю. В. Трушкова зазначала, що державна мова — це один із функціональних різновидів мови нації, який уживається у сферах організованого спілкування (офіційних сферах) і має відповідний юридичний статус¹¹, а Г. Єрмошин з цього приводу наголошував, що державна мова є єдиною та незамінною формою функціонування держави, усіх без винятку її інститутів ..., яку зобов'язані використовувати всі суб'єкти права у сферах, що забезпечують встановлення єдності розуміння й оформлення державної волі і державно-правового регулювання¹². У такому ж недвозначному дусі висловлювалися С. А. Авак'ян, Т. В. Губаєва і В. П. Малков, А. С. Піголкін, В. В. Ромашкін, Н. В. Шелютто¹³.

У аспекті державотворення постає питання — як розмежувати поняття «державна» і «офіційна» мова і до якої з них застосувати ще й інший термін — «національна» мова. Чи є ці термінологічні позначення тотожними, чи тут спостерігається підміна понять? В окремих публікаціях спостерігаємо елементи поверховості в аналітичних судженнях, що стосуються цієї проблеми.

Є підстави стверджувати, що в політологічній і правовій теоріях наявне недостатнє розуміння суті цих термінологічних понять або плутанина щодо їхнього розуміння і змістового навантаження. Особливо, коли це стосується проголошення у державах-федераціях державними кількох мов. Тут маємо або

¹¹ Трушкова Ю. В. Проблемы использования современной социолингвистической терминологии // Проблемы языковой жизни Российской Федерации и зарубежных стран : Материалы к 13 Всемир. конгр. социологов. [РАН. Отд-ние лит. и яз.].— М. 1994.— С. 115.

¹² Ермошин Г. Государственно-правовые аспекты языковых отношений // Российская юстиция.— 1998.— № 3.— С. 19.

¹³ Авак'ян С. А. Конституционное право : Энциклопед. словарь / Отв. ред. и руководитель авт. коллектива проф. С. А. Авак'ян.— М., 2000.— С. 667–668; Губаева Т. В., Малков В. П. Государственный язык и его правовой статус // Государство и право.— 1999.— № 7.— С. 6; Пиголкин А. С. Правовые проблемы гармонизации межнациональных отношений в СССР (Заседание 25–27 января 1989 г., Минск) : Документы.— М., 1989.— С. 135–136; Ромашкин В. В. Конституционно-правовые основы государственной языковой политики в Российской Федерации : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— М., 1999.— С. 15; Шелютто Н. В. О правовом режиме языка // Сов. государство и право.— 1989.— № 4.— С. 30.

неякісний переклад суті першоджерела, або непорозуміння стосовно змістового значення того, що пишуть самі автори правових документів у таких країнах. Немає єдності й серед українських науковців — наприклад, автори статей у шеститомній Юридичній енциклопедії, надаючи інформацію про державний устрій країни світу, вживають термін «офіційна мова». Великий тлумачний словник сучасної української мови подає термін «державна мова», зазначаючи, що це мова, яку офіційно визнано й прийнято для спілкування в державних установах та армії, а також у спілкуванні між юридичними особами¹⁴, тобто термін «офіційна мова», власне, не розкривається, а навпаки, через слово *офіційна* трактує термін «державна мова». Перекладачі конституцій інших країн у збірці «Конституції держав Європи» у 3-х томах (видання російською мовою) вживають щодо різних країн терміни «державна», «офіційна», «національна мова», а в Конституції Франції взагалі оригінально зазначено, що «мовою Республіки є французька»¹⁵.

Такий різнобій страшує (убезпечує) українського законодавця від обґрунтованої критики і відкриває можливість маніпулятивного застосування відповідних термінологічних словосполучень, виходячи з власного розуміння їх змістового навантаження. Одночасно це дозволяє упереджено інтерпретувати елементи досвіду інших країн з історично сталим державним устроєм і спонукає до проведення безпідставних аналогій із застосуванням мов з офіційно визаним формально-правовим статусом, наприклад, у Канаді або Швейцарії. Якщо ж це стосується оприлюднення у цих країнах нормативних, а в деяких випадках — судових актів, то можна погодитися, що в цьому випадку офіційні мови є рівнозначними. Проте функціональна сфера держави багатоманітна. Наприклад, якою мовою подаються армійські команди на плацу чи на військових маневрах у канадській або швейцарській арміях або у службах протиповітряної і протиракетної оборони, коли відлік часу йде на секунди — невже всіма офіційними у цих державах мовами? Те саме стосується загальнодержавних сигналів і команд в умовах загальнонаціональних глобальних техногенних чи природних аварій і катастроф. До цих прикладів можна додати і деякі аспекти у валютно-фінансовій сфері — банкноти швейцарських франків лише двомовні (ретороманська і німецька), а не чотиримовні. Зазначене спонукає до думки, що якась із державних мов заслуговує бути, так би мовити, більш державною. Якщо між рівними когось призначено головнішим, то це вже нерівність. Однак це об'єктивна реальність (неможливо армійські команди подавати одночасно кількома мовами), яка зумовлює особливу роль і статус саме державної мови, а не тієї, яку також позначено як офіційну. Саме на цьому наполегливо акцентують увагу деякі російські дослідники. Одночасно може виникнути ще одне питання: у законах Австрії, Німеччини, Швейцарії зазначено, що державною (офіційною) мовою цих країн є німецька, але яка німецька — невже швейцарсько-німецький «швейцертютч» є адекватним «гохдойчу» в Німеччині або німецькій мові в Австрії? Чи узгоджувала влада Німеччини свої дії з владою Австрії або Швейцарії, здійснюючи реформу правопису німецької мови, яка почалася на початку ХХІ століття, коли відбулося новобуквене корегування позначення деяких фонетичних звуків, до яких раніше традиційно застосовувалася німецька орфографія («ß, ö, ü» тощо) з метою приведення її до загальноновживаних (англізованих) у Західній Європі буквених сполучень.

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2007. — С. 682.

¹⁵ Див. Конституції: Австрії — ст. 8; Болгарії — ст. 3; Іспанії — ст. 3; Литви — ст. 14; Молдови — ст. 13; Польщі — ст. 27; Румунії — ст. 13; Словаччини — ст. 6; Словенії — ст. 11; Туреччини — ст. 3; Фінляндії — ст. 17; Франція — ст. 2; Хорватії — ст. 12; Естонії — ст. 6; Угорщини — ст. 11.

Усе зазначене є підставою для твердження, що не може бути аналогії в підходах стосовно мови, роль якої визначається державним статусом. Жодна з країн з офіційною дво- або багатомовністю не може бути прикладом для іншої країни, універсальності тут немає і бути не може. Кожна країна є унікальною у своєму суспільному житті. Що ж стосується української мови в Україні, то до зазначеного додається ще один впливовий чинник — постколоніальний стан. Із націй Західної Європи з українцями можуть бути солідарними насамперед ірландці, мова яких зазнала руйнівних, а може й незворотних наслідків колоніальної політики Великої Британії, і під загрозою виявилось існування мови цієї нації, що проілюстровано дослідженням з аналізом статистичних даних щодо продовження реального скорочення її природних носіїв¹⁶.

Не ставимо своїм завданням детально проаналізувати мовну ситуацію в європейських країнах, адже це вже неодноразово робили відповідні фахівці¹⁷. Натомість кілька нових штрихів щодо Швейцарії і Канади варто додати. Ці країни мають іншу форму державного устрою — федерацію, союз власне державних утворень з багатьма суверенними ознаками.

Швейцарія — це союз різноетнічних (тому різномовних) державних утворень — кантонів, які на момент виникнення наддержави вже сформувалися і могли існувати самостійно, як це, зокрема, відбувалося з іншими германськими князівствами і королівствами до середини XIX ст., але своєрідна історична ситуація спонукала майбутніх «швейцарців» до прийняття рішення про об'єднання у конфедерацію. Немає такого етносу — швейцарець, а відповідно немає і швейцарської нації за етнічною ознакою, оскільки є німці, французи, італійці, романші, проте є швейцарська політична нація — громадяни цієї держави, які розмовляють мовами відповідного етносу і такі етноси, якщо вони того забажають, можуть відокремити свої державні утворення — кантони і бути окремими державами.

Щодо Канади, то там також не етнічна, а політична нація й до того ж це державне утворення відбулося не на основі корінної мовно-етнічної нації. Щодо англомовні, що франкомовні канадці — всі разом вони є чужинцями на цій території, колонізаторами-завойовниками з Європи, які загарбали землі місцевого етносу — індіанців, яких, до речі, позбавлено права на державну чи офіційну мову. Потім історично успішніші колонізатори — англійці з Британської імперії захопили колонізовану територію (Квебек) менш вдалим колонізаторів — французів із Французької імперії, і, щоб приборкати джерело вже міжколонізаторського конфлікту, погодилися на забезпечення мовних прав нащадків таких самих колонізаторів (ворон воронові ока не виключе).

За вказаних обставин ці країни не можуть бути прикладом для вироблення в Україні доктрини державної мовної політики. З погляду історичного шляху що-

¹⁶ Шушлебін Ю. М. Особливості мовної політики у країнах Європейського Союзу (на прикладі Ірландії та Фінляндії) // Держава і право : Зб. наук. праць.— К., 2011.— Вип. 54.— С. 687–689; Яковлева О. Моделі організації мовного простору в Європі: контрактивний аспект // Віче.— К., 2012.— Вип. 20 (329).— С. 30.

¹⁷ Больман І. Мовні війни у Європі. Європейська хартія регіональних та меншинних мов / Пер. з фр.— К., 2007.— 280 с.; Майборода О. М. Проблеми національної єдності в Україні: соціальні й мовно-культурні аспекти // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : Зб. наук. праць.— К., 2007.— Вип. 33.— С. 22–33; Масенко Л. Т. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації.— 2-е вид.— К., 2010.— 363 с.; Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Ред. О. Вороніна.— К., 2004.— 162 с.; Нагорний П. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики.— К., 2005.— 315 с.; Шушлебін Ю. М. Особливості мовної політики у країнах Європейського Союзу (на прикладі Ірландії та Фінляндії) // Знач. праця.— С. 686–693; Яковлева О. Знач. праця.— С. 29–32.

до виборювання волі і звільнення з колоніальних кайданів та становлення державності, то нам ближчий досвід унітарних Ірландії, Фінляндії, Чехії, нації яких перебувають на своїх історичних територіях. Ближчий, але не рівнозначний, тому що в той час, коли російський імператор Олександр II видавав акти про надання у своїй колонії Фінляндії фінській мові статусу офіційної та про порядок її реального запровадження¹⁸, в його іншій колонії — Україні-Русі (Малоросії) українську мову переслідували, гнобили й забороняли (Валуєвський циркуляр — 1863 р., Емський указ — 1876 р. та інші акти).

На мовну ситуацію в кожній країні впливають багато чинників — традиційні, історичні, форма державного устрою, співвідношення колишніх колоній з метрополією — колишнім колоніальним центром, становлення або відродження нації тощо й навіть загрози знищення «слабкої» мови «сильною» мовою (мова Російської Федерації щодо Білорусі та України або Великої Британії щодо Ірландії тощо). Останнє зумовлює державний протекціонізм для «слабкої» мови з боку влади нових держав у постколоніальний період їх становлення, в її конкурентних змаганнях з «сильною» мовою колишньої метрополії. Саме тому будь-яке порівняння мовної ситуації в Україні й, зокрема, щодо статусу державної, офіційної, регіональної чи ще якоїсь мови, якою спілкуються національні етноси в Україні, не може бути адекватним із ситуацією у будь-якій іншій країні.

Що стосується сучасного стану, в якому опинилися статус і роль державної української мови, а також її співвідношення з мовами національних меншин, то в Україні на відміну, наприклад, від Російської Федерації, поки ще не відбувалося серйозних системних, послідовних теоретично-наукових і політичних дискусій. Весь галас, під прикриттям Хартії, здіймався навколо виборювання особливого статусу російської мови з протиставленням її в державній діяльності українській мові, а не турботою про справжнє забезпечення права національних меншин на збереження мовно-культурної самобутності корінних народів і національних меншин в Україні. У цьому питанні постколоніальний синдром як фатум повис над Україною. Така ситуація є загрозовою для української державності, оскільки втрачається ідентифікувальний стрижень нації. Якщо такі дискусії не цікаві країнам, в яких державність уже є сталою, а їх державно-національній мові нічого не загрожує, то це не дає підстав вважати, що немає проблеми з державною мовою в постколоніальних країнах, зокрема в державах, що відродилися або виникли на територіях колишнього СРСР, в якому загальнодержавною мовою була лише мова колоніального імперського центру.

Уже є певні стереотипи, що стосовно держав з федеративним устроєм, якщо вони утворені за сукупністю національно-державних утворень (Канада, Швейцарія, Російська Федерація, колишня Чехословаччина), а не адміністративно-історичних територій (Німеччина, Австрія), є підстави говорити про дво- або багатомовність. Однак навіть при цьому не слід ігнорувати питання загальнодержавного статусу фактично лише однієї національної мови.

Російський дослідник державно-правових аспектів мовних відносин Г. Єрмошин переконливо вказує на небезпеку шкоди від непорозуміння, коли при здійсненні державних функцій від імені Російської Федерації — у судочинстві, діловодстві в правоохоронних органах, нотаріаті, розміщенні топографічних позначок, географічних назв, дорожніх знаків, вказівників тощо допускається багатомовність, ще й із застосуванням мови більшості іншомовного населення, яке компактно проживає у певній місцевості¹⁹. У цьому аспекті не-

¹⁸ *Шушлебінна Ю. М.* Значч. праця.— С. 689.

¹⁹ *Єрмошин Г.* Государственно-правовые аспекты языковых отношений // Рос. юстиция.— 1998.— № 3.— С. 20.

має підстав заперечувати його тезу про те, «що єдність державних функцій — судового провадження, нотаріату, інших руйнується введенням дво- і багатомовності. Немає значення якого рівня орган судової влади здійснює правосуддя — Верховний Суд чи один із районних судів. Правосуддя здійснюється іменем єдиної держави. Один зі стовпів правосуддя — це єдність його процедури в масштабах усієї держави, а не в масштабах “більшості іншомовного населення, що компактно проживає у відповідній місцевості”»²⁰.

Його підсумковий висновок, який доктринально збігається з позиціями вже наведених авторів, зводиться до того, що державна мова, як фундаментально державоутворюючий фактор, виконує інтегруючу функцію не лише в культурно-історичному плані і в національно-духовній сфері, а в насамперед виступає саме як державна — в політичній і соціальній сферах. Тому правове регулювання її застосування повинно бути спрямоване в цих сферах на інтеграційні, а не на центробіжні моменти²¹.

Якщо згадані російські науковці виступають за протекціонізм для російської мови в Російській Федерації як державної лише з позиції її ролі у державотворенні, оскільки для неї немає постколоніальної загрози зникнення, то в Україні сам Бог велів ставити питання про протекціонізм з боку держави щодо розвитку української мови, яка конкурує з «сильною» мовою, її реального застосування як державної у всіх сферах суспільного життя. Тим паче що такий протекціонізм відповідає положенням статті 6 Закону України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV²², за якими одним із пріоритетів національних інтересів України є забезпечення розвитку й функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Ці приписи ґрунтуються на тому, що державна мова передусім є правничою мовою, яку слід розглядати одночасно як культурно-специфічну систему таких середовищ, як національне право (правове поле) та інструмент права.

Питання реального, а не формально-показного статусу державної української мови потребує досконалого й різнобічного аналізу із системним резюмуванням, тому українським науковцям, правникам і політикам не варто уникати цієї вкрай актуальної проблеми, в іншому випадку спостерігатимемо продовження ситуацій і подій, про які були ґрунтовні попередження ще на початку цього тисячоліття.

V. I. SHYSHKIN

LANGUAGE AS AN ESSENTIAL CONSTITUENT PART OF NATION-BUILDING

This article analyzes issues related to: (1) the role of a titular nation's language as a factor of state building; (2) the definition of this language as a common natural right of individuals who identify themselves with the same-language ethnic group; (3) the status and role of a state language and their difference from the status and role of an official language as well as from the status and role of national minority languages; (4) the possibility of using protective measures by the state to enhance the status of a state language in public life especially in the post-colonial countries.

Key words: right to language — a common natural right of an ethnic group, state building function of the language, relation of a state language to official languages and national minority languages.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 21.

²² Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 39. — Ст. 351.